पञ्चशतप्रकरणप्रासाद-सूत्रणसूत्रधार-पूर्वधरमहर्षि-वाचकप्रवर-
श्री उमास्वाति-भगवत्-प्रणीतं स्वोपज्ञकारिका-भाष्ययोरुपरि चतुश्चत्वारिंशदधिक-
चतुर्दशशत-प्रकरणकर्तृ श्रीमद्-हरिभद्रसूरि-विरचितवृत्तिसमलङ्कृतम्

श्री तत्त्वार्थाधिगम सूत्रम्

अध्याय-१

(ગુજરાતી અનુવાદ)

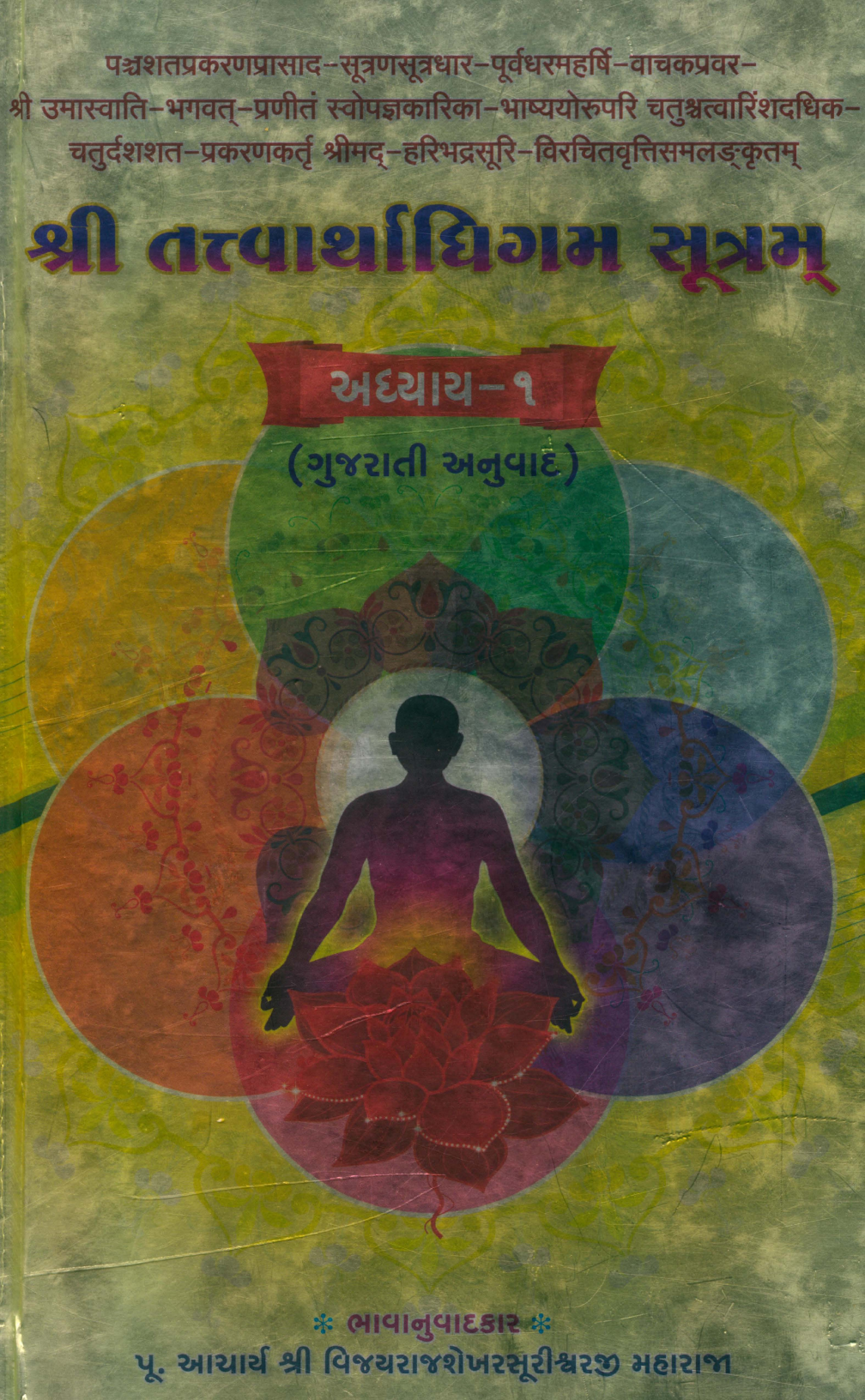

* ભાવાનુવાદકાર *

પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયરાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજ

વિદ્વદ્વર્ય પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય ર

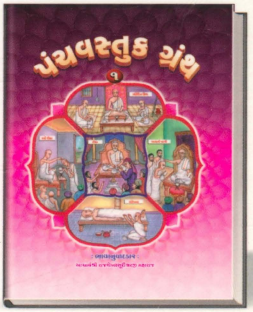

(બે ભાગ)

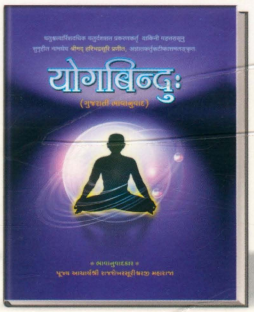

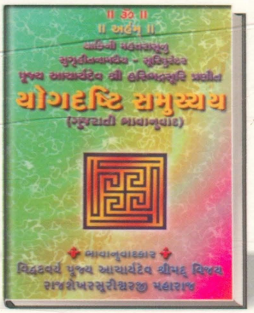

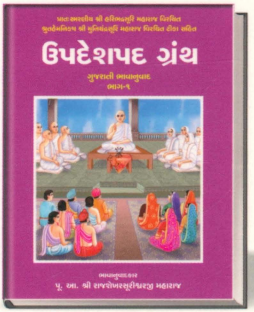

(બે ભાગ)

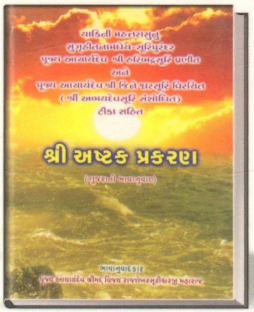

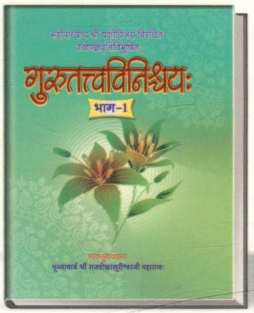

(બે ભાગ)

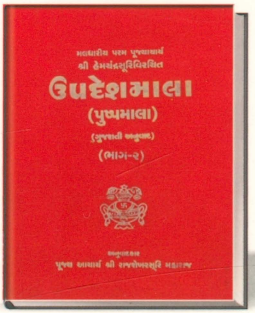

(બે ભાગ)

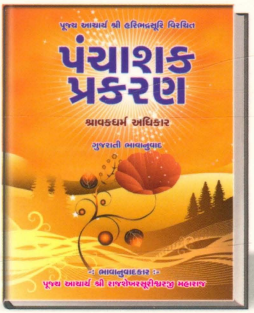

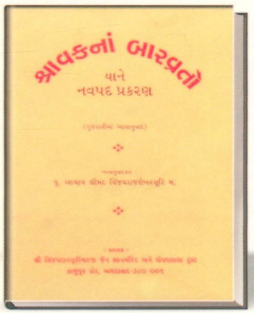

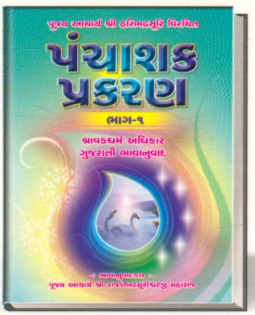

(બે ભાગ)

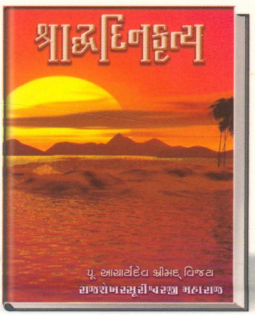

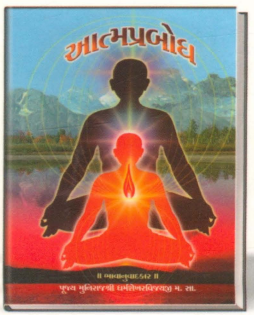

...ूरीश्वरजी महाराजा आदिએ કરેલું સાહિત્ય સર્જન

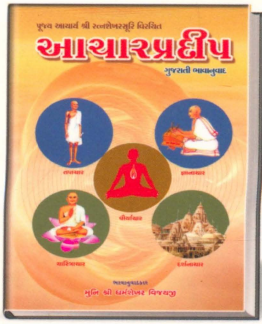

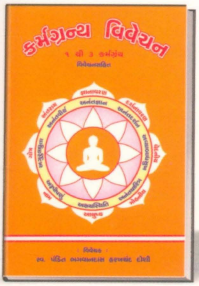

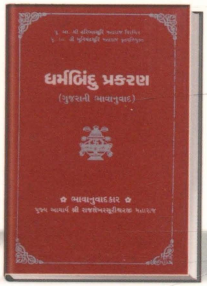

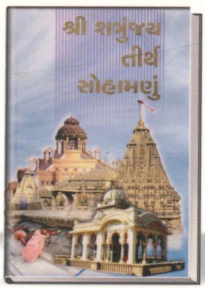

(બે ભાગ)

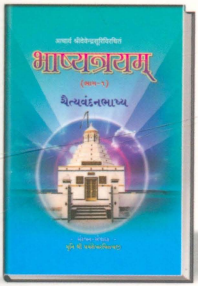

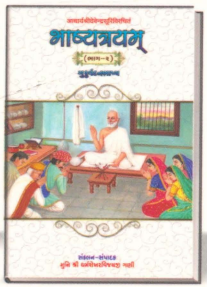

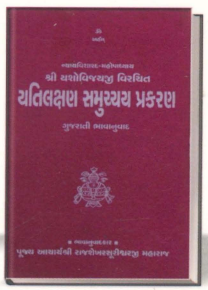

(ત્રણ ભાગ)

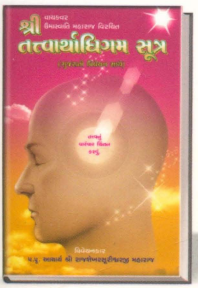

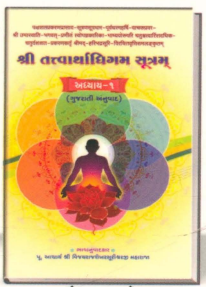

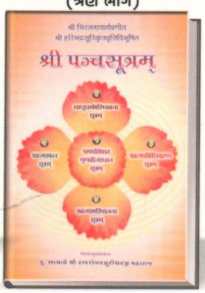

(દશ ભાગ)

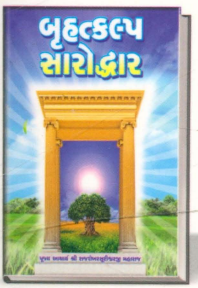

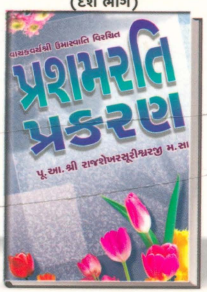

શ્રી વિજય નેમિસૂરિ-જ્ઞાન શાળા
પાલના સમાટ ભવન

॥ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥
॥ શ્રીમદ્ વિજયં દાન-પ્રેમ-રામચંદ્ર-હીરસૂરિ સદ્ગુરુભ્યો નમઃ ॥
સ્થાનઃ _____
॥ ઐં નમઃ ॥

પઞ્ચશતપ્રકરણપ્રાસાદ-સૂત્રણસૂત્રધાર-પૂર્વધરમહર્ષિ-વાચકપ્રવર
શ્રી ઉમાસ્વાતિ ભગવત્ પ્રણીતં સ્વોપજ્ઞકારિકા-ભાષ્યયોરુપરિ ચતુશ્ચત્વારિંશદધિક
ચતુર્દશશત પ્રકરણકર્તૃ શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિ વિરચિતવૃત્તિસમલઙ્કૃતમ્

॥ શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રમ્ ॥

અધ્યાય-૧

(ગુજરાતી અનુવાદ)

* ભાવાનુવાદકાર *
પ.પૂ.આ. શ્રીમદ્ વિજય **પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર**
પ.પૂ.આ. શ્રીમદ્ વિજય **હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર**
પ.પૂ.આ. શ્રીમદ્ વિજય **લલિતશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન**
અનેક ગ્રંથોના ભાવાનુવાદકાર
પ.પૂ.આ. શ્રીમદ્ વિજય **રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા**

* સંપાદક *
પૂ. મુનિરાજ શ્રી ધર્મશેખરવિજયજી ગણી

* સહયોગી *
પૂ. મુનિરાજ શ્રી દિવ્યશેખરવિજયજી

પ્રથમ આવૃત્તિ : વિ.સં. ૨૦૭૦, વી.સં. ૨૫૪૦, નકલ : ૧૦૦૦

* પ્રકાશક *
શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ
પૂજ્ય આચાર્યશ્રી રાજશેખરસૂરિ ભાવાનુવાદ ભવન
૪૯/૩૬, સીલ્વર લીફની સામે, કામતઘર રોડ, ભિવંડી-૪૨૧ ૩૦૫.

* પ્રાપ્તિ સ્થાન *
હિન્દુસ્તાન મિલ સ્ટોર્સ
૪૮૧, ગની એપાર્ટમેન્ટ, રતન ટોકીઝની સામે, આગ્રા રોડ, ભિવંડી-૪૨૧ ૩૦૫.
ફોન : (૦૨૫૨૨) ૨૩૨૨૬૬, મો. ૯૩૨૧૨ ૩૨૨૬૬

મૂલ્ય : રૂા. ૧,૫૦૦/- (ભાગ : ૧ થી ૧૦)

सुकृतम्

અમારા હૃદયમાં પૂજ્યશ્રી (પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા) હોય એ સ્વાભાવિક છે પણ પૂજ્યશ્રીના હૃદયમાં અમારો સંઘ હતો એ જ અમારું અહોભાગ્ય છે. પૂજ્યશ્રીની ગુણગરિમાથી આકર્ષાયેલો અમારો સંઘ કાયમ પૂજ્યશ્રીનો ઋણી રહેશે.

શ્રી તપગચ્છ ઉદય કલ્યાણ જૈન શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક ટ્રસ્ટ, બોરીવલી, ચંદાવરકર લેન.

શ્રી સંઘે પોતાના જ્ઞાનનિધિમાંથી આ 'શ્રી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર'નો સંપૂર્ણ લાભ લીધેલ છે. શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટ તેની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના કરે છે.

વિજયશીલચંદ્રસૂરિ ગ્રંથ સંગ્રહ

*** સૂચના ***

આ પુસ્તક જ્ઞાનદ્રવ્યમાંથી છપાવ્યું હોવાથી ગૃહસ્થે મૂલ્ય ચૂકવ્યા વિના આ પુસ્તકની માલિકી કરવી નહીં. વાંચવા માટે આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવો હોય તો યોગ્ય નકરો જ્ઞાનભંડાર ખાતે આપવો જરૂરી જાણવો.

શ્રી વિજય નેમિસૂરિ-જ્ઞાન શાળા
શાસન સમ્રાટ ભવન
ક્રમાંક: 005331
સ્થાન: 06-11
શેઠ ઠકરસિંહની વાડી, અમદાવાદ.

અગ્નિ સંસ્કાર ભૂમિ પર નવનિર્મિત

પ.પૂ.આ.ભ.શ્રી રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજાનું ગુરુમંદિર

નિલમ વિહાર - પાલીતાણા

ભૂમિકા

પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનું (સૂત્રનું) મુખ્ય નામ તત્ત્વાર્થાધિગમ છે. આ શબ્દનો અર્થ સંબંધકારિકાની ૨૨મી કારિકાની ટીકામાં જણાવ્યો છે. પણ વર્તમાનમાં તેને તત્ત્વાર્થસૂત્ર એવા સંક્ષિપ્ત નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ ગ્રંથના કર્તા પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજા છે. આ સૂત્રો ઉપર ભાષ્ય પણ તેમણે જ રચેલું છે. દિગંબરો "જ્યાં વસ્ત્ર ત્યાં મુક્તિ નહિ" એવી એમની માન્યતાને બાધ આવતો હોવાથી ભાષ્યને ઉમાસ્વાતિ મહારાજા કૃત માનતા નથી. તેઓ ભલે ન માને પણ કેટલીક દલીલો વગેરેના આધારે ભાષ્ય ઉમાસ્વાતિ મહારાજાનું જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. જિજ્ઞાસુએ એ દલીલો પ.પૂ. આચાર્ય શ્રીમદ્ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજાએ લખેલા ઉપક્રમમાંથી જાણી લેવી. એ ઉપક્રમ આ ગ્રંથના પહેલા ભાગના અંતે મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો છે.

ગ્રંથનો પરિચય

આ ગ્રંથ મુખ્યતયા દ્રવ્યાનુયોગનો વિષય છે. જૈનશાસનમાં દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને ધર્મકથાનુયોગ એમ ચાર અનુયોગ પ્રસિદ્ધ છે. અનુયોગ એટલે વ્યાખ્યાન કે વર્ણન. જેમાં જીવાદિ દ્રવ્યોના(=તત્ત્વોના) વ્યાખ્યાનની પ્રધાનતા હોય તે દ્રવ્યાનુયોગ. જેમાં આચારોનું વિશેષથી વર્ણન હોય તે ચરણકરણાનુયોગ. જેમાં ગણિત આવતું હોય તે ગણિતાનુયોગ. જેમાં ધર્મકથાનું વર્ણન આવતું હોય તે ધર્મકથાનુયોગ. આ ચાર અનુયોગોમાં દ્રવ્યાનુયોગ અને ચરણકરણાનુયોગ એ બે અનુયોગો મુખ્ય છે. તે બેમાં પણ અપેક્ષાએ દ્રવ્યાનુયોગનું મહત્ત્વ વધારે છે. પ્રસ્તુત તત્ત્વાર્થસૂત્ર દ્રવ્યાનુયોગની પ્રધાનતાવાળું છે. કારણ કે તેમાં જીવ વગેરે સાત દ્રવ્યોનું(=તત્ત્વોનું) વર્ણન છે. આથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ ઘણું છે.

આ ગ્રંથને બરાબર સમજવાથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે અને પ્રગટ થયેલું સમ્યગ્દર્શન દૃઢ અને નિર્મળ થાય છે. જેમકે પાંચમા અધ્યાયમાં

સૂત્ર ૩૨ "स्निग्धरूक्षत्वात् बन्धः" વગેરે સૂત્રોમાં કરેલું પુદ્ગલોના બંધનું વર્ણન આપણને સ્પષ્ટ સમજાવે છે કે સર્વજ્ઞ વિના બીજો કોઇ આવી બાબતો કહી શકે નહિ. આ તો માત્ર એક દૃષ્ટાંત રૂપે જણાવ્યું. બીજી ઘણી બાબતો એવી છે કે જે સર્વજ્ઞ વિના બીજો કોઇ કહી શકે નહિ.

પ્રશ્ન– ઉમાસ્વાતિ મહારાજા કયાં સર્વજ્ઞ હતા ? એ તો છદ્મસ્થ હતા એથી એમનું કહેલું સર્વજ્ઞોએ કહ્યું છે એમ કેમ કહી શકાય ?

ઉત્તર– પૂ. ઉમાસ્વાતિ મહારાજાએ આ બધું પોતાની મતિકલ્પનાથી નથી કહ્યું. કિંતુ તેમની પૂર્વે થયેલા વિદ્વાન અને મહાન આચાર્યોએ જે કહ્યું તેના આધારે કહ્યું છે. તેમની પૂર્વે થયેલા આચાર્યોએ પણ પોતાની પૂર્વે થયેલા મહાન જ્ઞાની આચાર્યોના કથન મુજબ કહ્યું છે એમ આગળ વધતાં વધતાં પૂર્વકાલીન આચાર્યોએ ગણધરોના ઉપદેશ મુજબ કહ્યું છે અને ગણધરોએ સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલા ઉપદેશના આધારે કહ્યું છે. તેથી આ શાસ્ત્રના મૂળમાં સર્વજ્ઞ ભગવંત છે. જેના મૂળમાં સર્વજ્ઞ ભગવંત ન હોય તેવા અન્ય દર્શનકારોનું કથન સાચું ન ગણાય.

અહીં કહેવાનો આશય આ પ્રમાણે છે- જન્મથી અંધ હોય તેવા એક પુરુષે હાથીને સ્પર્શીને હાથી કેવો હોય તેનો નિર્ણય કર્યો. તેણે બીજા જન્મથી અંધ પુરુષને હાથી કેવા પ્રકારનો હોય તે કહ્યું. તેણે(=બીજાએ) ત્રીજાને કહ્યું. આમ જન્માંધ પુરુષોની ગમે તેટલી લાંબી પરંપરા સુધી હાથીના આકારનું વર્ણન થતું રહે તો પણ કોઇનેય હાથીના સાચા આકારનું જ્ઞાન ન થાય. કારણ કે પ્રથમ જન્માંધ પુરુષને હાથીના આકારનો સાચો નિર્ણય થયો નથી. આંખોથી દેખતો પુરુષ હાથીના આકારનો જેવો નિર્ણય કરી શકે તેવો નિર્ણય જન્માંધ પુરુષ ગમે તેટલો બુદ્ધિશાળી હોય તો પણ ન કરી શકે. (અહીં "જન્મથી અંધપુરુષની પરંપરા" કહેવાનું કારણ એ છે કે આ પરંપરામાં કોઇ પુરુષ દેખતો હોય તો તેને હાથીના સાચા આકારનું જ્ઞાન થવાનો સંભવ રહે પણ પરંપરામાં બધા જ જન્માંધ હોય એટલે કોઇનેય હાથીના સાચા સ્વરૂપનું(=આકારનું) જ્ઞાન ન થાય.)

તેવી રીતે પ્રસ્તુત જૈનદર્શન સિવાયના બધા જ દર્શનકારો છદ્મસ્થ હોવાથી તેમની ચાલેલી પરંપરામાં આવનારા બધા જ છદ્મસ્થ પુરુષોને આત્મા આદિ પદાર્થોના સાચા સ્વરૂપનું જ્ઞાન થતું નથી એટલે તેઓ "અમારી આટલી લાંબી પરંપરાથી આ જ્ઞાન અમને મળતું આવ્યું છે" એમ કહે તો પણ એમનું જ્ઞાન સત્ય નથી. (યોગબિંદુ ગા.૪૨૯ વગેરે)

જૈનદર્શનમાં તો આત્મા આદિને સાક્ષાત્ જાણનારા સર્વજ્ઞપુરુષથી પરંપરા ચાલી છે, એટલે જૈનદર્શનની સાચી પરંપરામાં આવેલું જ્ઞાન યથાર્થ છે, માટે આ તત્ત્વાર્થ સૂત્રને જાણવા માટે ખાસ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ ગ્રંથ માત્ર ૨૦૦ શ્લોકથી ઓછા પ્રમાણવાળો હોવા છતાં તેમાં સંપૂર્ણ જૈનશાસનનો સાર સમાવી દીધો છે. જાણે કે ગાગરમાં સાગરને સમાવી દીધો છે. તેથી જ કલિકાલસર્વજ્ઞ આ.શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ સ્વરચિત સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસનમાં અ.૨ પા.૨ સૂ.૩૯ માં उपोमास्वातिं संग्रहीतारः=ઘણા વિષયનો થોડામાં સંક્ષેપ કરવાના વિષયમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજા જેવા બીજા કોઈ શ્રેષ્ઠ નથી. એમ જણાવ્યું છે.

ગ્રંથકારનો પરિચય

ગ્રંથકારની માહિતી ગ્રંથકારે પોતે ગ્રંથના અંતે પ્રશસ્તિમાં સંક્ષેપથી જણાવી છે. તે આ પ્રમાણે–

"જેમનો યશ જગતમાં પ્રગટ છે તે શિવશ્રી નામના વાચકમુખ્યના પ્રશિષ્ય અગ્યાર અંગોના જ્ઞાતા ઘોષનંદી ક્ષમાશ્રમણના શિષ્ય, વાચનાથી (ભણાવનારની અપેક્ષાએ) મહાવાચક શ્રમણ મુંડપાદના શિષ્ય, વિસ્તૃત કીર્તિવાળા મૂલ નામના વાચકાચાર્યના શિષ્ય કૌભીષણ ગોત્રવાળા સ્વાતિ નામના પિતા અને વાત્સી ગોત્રવાળી ઉમા નામની માતાના પુત્ર ન્યગ્રોધિકા ગામમાં જન્મેલા, કુસુમપુર (પાટલીપુત્ર) નામના શ્રેષ્ઠ નગરમાં વિચરતા, ઉચ્ચ નાગર શાખાના વાચક શ્રી ઉમાસ્વાતિજીએ ગુરુપરંપરાથી મળેલા ઉત્તમ અરિહંત વચનોને સારી રીતે સમજીને (શરીર-મનના) દુઃખોથી પીડિત તથા અસત્યઆગમથી

નષ્ટબુદ્ધિવાળા જગતને જોઈને જીવોની અનુકંપાથી સ્પષ્ટ અર્થવાળા આ તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના શાસ્ત્રની રચના કરી.''

આ વિશે હું વિશેષ વિવેચન લખતો નથી. કારણ કે બહુ વિસ્તારથી લખવું પડે. બહુ વિસ્તારથી લખાયેલા લખાણને વાંચવાનો રસ બહુ અલ્પજીવોને હોય છે તથા હું આંખની તકલીફના કારણે વિસ્તારથી લખવા માટે સમર્થ પણ નથી. આથી જિજ્ઞાસુઓએ આ વિશે વિશેષ માહિતી માટે ''ઉમાસ્વાતિ મહારાજા ક્યારે થયા ? કયા વંશમાં થયા'' ઇત્યાદિ વિગતો જૈનપરંપરાનો ઇતિહાસ ભાગ-૧ માંથી તથા પંડિત શ્રી સુખલાલજી કૃત તત્ત્વાર્થ વિવેચનવાળા પુસ્તકમાંથી તથા પૂ.આ. ભગવંત શ્રીકેસરસૂરિજી મહારાજાના સમુદાયનાં આ. શ્રીહેમપ્રભ-સૂરિજીના શિષ્ય વિદ્વાન મુનિ શ્રીઉદયપ્રભવિજયજીગણિવરે લખેલ સિદ્ધસેનગણિકૃત ટીકાના પ્રથમ અધ્યાયના ટીકાનુવાદમાં લખેલી ભૂમિકામાંથી તથા પ.પૂ. આગમોદ્ધારક શ્રીઆનંદસાગરસૂરિ મહારાજાએ લખેલ तत्त्वार्थकर्तृतन्मतनिर्णयः નામના પુસ્તકમાંથી જોઈ લેવું.

ટીકાકાર મહર્ષિનો પરિચય

તત્ત્વાર્થકારિકા અને ભાષ્યની ટીકા કરનારા શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજા જૈનશાસનમાં યાકિનીમહત્તરા ધર્મપુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિને પામેલા અને ચૌદશો ગ્રંથના પ્રણેતા હરિભદ્રસૂરિ મહારાજા સમજવા. એમણે ડુપ્ડુપિકા નામની ટીકા રચી છે. શબ્દકોષમાં ડુપ્ડુપિકા શબ્દનો અર્થ જોવામાં આવ્યો નથી. પણ ડુપ્ડુપિકા એટલે નાવડી એવો અર્થ મને જણાય છે. આ ટીકા પૂર્વે વિ.સં. ૧૯૯૨માં રતલામ નિવાસી શ્રેષ્ઠી ઋષભદેવજી કેસરીમલ જૈન શ્વેતાંબર સંસ્થા દ્વારા મુદ્રિત થઈ હતી. તેમાં લખાયેલા ઉપક્રમ પ્રમાણે આ ટીકા સૌથી પ્રાચીન છે. અર્થાત્ સિદ્ધસેન ગણિકૃત મોટી ટીકાથી પણ પ્રાચીન છે, તેના કારણો [૧]ઉપક્રમમાંથી જાણી લેવા તથા તત્ત્વાર્થસૂત્રના ભાષ્યના કર્તા પણ ઉમાસ્વાતિ મહારાજા હતા.

૧. ઉપક્રમ આ પુસ્તકને અંતે આપેલો છે.

તેના કારણો પણ ઉપક્રમમાંથી જાણી લેવા. ભવિષ્યમાં વિદ્વાનોને ઉપયોગી બને તે માટે આ ઉપક્રમ આ ગ્રંથના પ્રથમ ભાગના અંતમાં મુદ્રિત કરવામાં આવ્યો છે. આ. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજાએ છઠ્ઠા અધ્યાયના ત્રેવીસમાં સૂત્રના "વિનયસંપન્નતા" પદ સુધીની ટીકા કરી છે. ત્યાર પછી એમની ટીકા જોવામાં આવતી નથી. કદાચ એ દરમિયાન એ મહાપુરુષ બિમાર પડ્યા હોય અને કાળધર્મ પામ્યા હોય એ બનવા જોગ છે. બાકી રહેલી એ ટીકાને આચાર્યશ્રી યશોભદ્રસૂરિએ ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેમણે ત્યાંથી(=વિનયસંપન્નતા પછીથી) દશમા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્ર સુધીની ટીકા ઉદ્ધરી[1] છે. બાકીની ટીકા તેમના શિષ્યે ઉદ્ધૃત કરી છે. આ વિગત દશમા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રની ટીકાના અંતે લખાયેલા પાઠથી સ્પષ્ટ થાય છે. આના ઉપરથી એ પણ નિશ્ચિત થાય છે કે સિદ્ધસેન ગણિની મોટી ટીકાથી આ ટીકા પ્રાચીન[2] છે.

અનુવાદ અંગેની માહિતી

વિ.સં. ૨૦૫૩માં મારું ચાતુર્માસ પાલીતાણામાં થયું. તે વખતે સાધુ-સાધ્વીજીઓએ મારી પાસે ચાતુર્માસમાં વાંચના આપવાની માંગણી કરી. આથી તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વાચના આપવાનું નિશ્ચિત થયું. તત્ત્વાર્થસૂત્ર ઉપર વર્તમાનમાં સિદ્ધસેન ગણિકૃત મોટી ટીકા અને શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત નાની ટીકા એ બે ટીકાઓ પ્રસિદ્ધ છે. આ બે ટીકાઓને જોતાં મને લાગ્યું કે સિદ્ધસેન ગણિકૃત મોટી ટીકા ઘણી કઠિન છે. આથી હરિભદ્રસૂરિકૃત

---

૧. અહીં ઉદ્ધૃત=ઉદ્ધાર કર્યો એ શબ્દથી શું સમજવું ? દશમા અધ્યાયના છઠ્ઠા સૂત્રની વૃત્તિના અંતે લખેલા પાઠના આધારે મને એમ સમજાય છે કે સિદ્ધસેન ગણિકૃત ટીકામાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. અહીં શબ્દશઃ ઉદ્ધાર કર્યો છે એમ ન સમજવું. કિંતુ જ્યાં સિદ્ધસેન ગણિકૃત ટીકામાં પાઠ લાંબા હોય તેને ટૂંકાવી દીધા, જ્યાં શબ્દની કઠિનતા હોય ત્યાં સરળ શબ્દો મૂક્યા અને ક્યાંક પોતાને યોગ્ય લાગ્યા તેવા શબ્દો મૂક્યા. આ રીતે તેમણે ઉદ્ધાર કર્યો એમ મને જણાય છે.

૨. શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ અપૂર્ણ ટીકા લખી એ દરમ્યાન સિદ્ધસેન ગણિએ એ ટીકાને પૂર્ણ કરવાને બદલે સ્વતંત્ર પોતાની મોટી ટીકા લખી. પછી યશોભદ્રસૂરિએ એ ટીકાના આધારે હરિભદ્રસૂરિની બાકીનો ટીકાનો ઉદ્ધાર કર્યો.

નાની ટીકા ઉપર વાચના આપવાનો નિર્ણય કર્યો. શાશ્વતી ઓળી આદિના દિવસો સિવાય ચાર માસ સુધી નિયમિત વાચના ચાલી.

આ સમયે મેં શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રની શ્રીહરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાનો અનુવાદ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો પણ અન્ય ગ્રંથોના અનુવાદના કારણોસર આ અનુવાદ થઇ શક્યો નહિ. વિ.સં. ૨૦૬૪માં દહાણુ સ્ટેશનના ઈરાની રોડ ઉપર આવેલા ઉપાશ્રયમાં આનો અનુવાદ શરૂ કર્યો પણ તેમાં શારીરિક બિમારી આદિ ઘણા વિઘ્નો આવ્યા. આમ છતાં વિઘ્નો રૂપ ખડકો સાથે અથડાતી કુટાતી પણ આ અનુવાદ નૌકા ઘણા વિલંબથી પણ પૂર્ણતાના કિનારે આવેલી જોઈને મારું મન હર્ષવિભોર બની જાય એ સહજ છે.

આ અનુવાદમાં વિદ્વાનોને ઘણી ક્ષતિઓ દેખાશે, ક્યાંક વિસ્તારથી લખવાનું હોવા છતાં વિસ્તારથી ન લખ્યું હોય, ક્યાંક સંસ્કૃત શબ્દને અનુરૂપ ગુજરાતી શબ્દ લખવામાં ભૂલ કરી હોય, ક્યાંક ભાવાર્થ સમજવામાં નિષ્ફળ બન્યો હોઉં, ક્યાંક સૂત્ર-ટીકાનો અર્થ ખોટો થયો હોય ઇત્યાદિ ઘણી ક્ષતિઓ દેખાશે. આમ છતાં વિદ્વાનોને હું પૂ. ઉમાસ્વાતિ મહારાજાના શબ્દોમાં વિનંતી કરું છું કે—

पुत्रापराधवन्मम मर्षयितव्यं बुधैः सर्वम् । (प्रशमरति गा.૩૧૨)

પિતા પુત્રના અપરાધને માફ કરે તેમ વિદ્વાનોએ માફ કરવું.

હું એક તરફ મારી બુદ્ધિની મંદતાને જોઉં છું બીજી તરફ આ અનુવાદને જોઉં છું તો મારી સામે 'હું આ કેવી રીતે કરી શક્યો ?' એવો પ્રશ્નાર્થચિહ્ન ખડો થાય છે પણ મારા ઉપકારી સિદ્ધાંત મહોદધિ પ.પૂ.આ.શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજા અને નિઃસ્પૃહતામૂર્તિ પરમ ગુરુદેવ શ્રીહીરસૂરીશ્વરજી મહારાજાની દિવ્ય કૃપાદૃષ્ટિનું સ્મરણ થતાં જ એ પ્રશ્નાર્થચિહ્ન અદૃશ્ય થઇ જાય છે. આથી આ પ્રસંગે એ બે મહાપુરુષોને હર્ષ ભરેલા હૃદયથી વંદન કરું છું તથા વર્ધમાનતપોનિધિ (વર્ધમાનતપ આયંબિલની ૧૦૦ + ૮૮ ઓળીના આરાધક) પૂ. ગુરુદેવ શ્રી લલિતશેખરસૂરીશ્વરજી મ.ને પણ ભાવભર્યું નમન કરું છું.

સહાયકોનું સંસ્મરણ

અનુવાદ પૂર્ણ કરી દેવા માત્રથી કાર્ય પૂર્ણ થઇ જતું નથી. અનુવાદ તૈયાર થયા પછી જ્યાં સુધી પુસ્તક રૂપે પ્રકાશિત ન થાય ત્યાં સુધી ઘણી જવાબદારી વહન કરવાની હોય છે. મુનિ શ્રીધર્મશેખરવિજયજીએ આ બધી જવાબદારી પોતાના શિરે લઇને મને એ જવાબદારીમાંથી મુક્ત કર્યો. આમ કરીને તેમણે મારા પ્રત્યે રહેલા હાર્દિક ભાવની અભિવ્યક્તિ કરી છે. અર્થની કે શબ્દની અશુદ્ધિ ન રહે એ માટે એમણે પ્રથમ અધ્યાયથી આરંભી દશમા અધ્યાય સુધીનું મેટર શાંતિથી અને એકાગ્રતાથી વાંચ્યું. પછી પ્રુફ સંશોધનમાં પણ ઘણી મહેનત કરી રહ્યા છે. પ્રુફ સંશોધનમાં મુનિ દિવ્યશેખરવિજયજી પણ ઘણો સહયોગ આપી રહ્યા છે.

મને આંખની તકલીફ થયા પછી બધો અનુવાદ લખવામાં (હું બોલું અને તે લખે એ રીતે) તેમણે જ લખી આપ્યો છે. ટીકાના પ્રારંભના ચાર અધ્યાયના અનુવાદની પ્રેસકોપી મુનિ શ્રીહિતશેખરવિજયજીએ કરી છે. બાકીના સંપૂર્ણ ભાષ્યસહિત ટીકાના અનુવાદની પ્રેસકોપી મુનિ શ્રીસુમતિશેખરવિજયજીએ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં તૈયાર કરી છે તથા કોઇ કોઇ સ્થળે અનુવાદ લખવાનો રહી ગયો હોય તે અનુવાદ પણ તેમણે લખી આપ્યો છે.

આ પ્રસંગે મને સાધુસેવા કરવાનો ગુણ જેના સ્વભાવમાં રહેલો છે તેવા મુનિ શ્રીકૈવલ્યદર્શનવિજયજી યાદ આવ્યા વિના રહેતા નથી. વિ.સં. ૨૦૬૪નાં વાપીનાં ચાતુર્માસમાં મને આવેલી બિમારીમાં તેમણે લગભગ બે મહિનાથી પણ અધિક સમય સુધી નિઃસ્વાર્થપણે મારી હાર્દિક સેવા કરી. મુનિ શ્રીદિવ્યશેખરવિજયજી માટે હું શું લખું ? અને કેટલું લખું ? એ પ્રશ્ન મને મૂંઝવી રહ્યો છે. એમના માટે ટૂંકમાં એટલું જ લખું છું કે શરીર અનેક તકલીફોથી ઘેરાતું જાય છે અને અત્યંત કૃશ બનતું જાય છે એવી અવસ્થામાં મારા માટે એ જ સર્વસ્વ છે. દરરોજ સવાર-બપોર-સાંજે એ ત્રણે સમયે માતા જેમ બાળકને ખવડાવે તેમ મને આહાર

વપરાવે છે અને એક પછી એક દવાઓ આપે છે. મને ક્યારેક આ દશ્યની સ્મૃતિ થાય છે ત્યારે મારી આંખો આંસુઓથી ભીની થઇ જાય છે.

મને જ્યારે ભૂતકાળની સ્મૃતિ થાય છે ત્યારે મુનિશ્રી (હમણા પંન્યાસ) રવિશેખરવિજયજી યાદ આવ્યા વિના રહેતા નથી. વર્ષો સુધી મારી સેવા કરીને મારી સંયમયાત્રામાં અને સાહિત્યયાત્રામાં સાથ આપ્યો છે.

વિ.સં. ૨૦૫૦માં શેષકાળમાં મને પૂના - ટીંબર માર્કેટમાં ગાઢ બિમારી આવી ત્યારે મેં જીવવાની આશા છોડી દીધી હતી તેવી અવસ્થામાં એકલા[૧] હાથે મારી સેવા કરનારા મુનિ શ્રીહર્ષશેખરવિજયજીને પણ હું કેમ ભૂલી શકું ?

સહવર્તી સર્વમહાત્માઓ મારી સેવા કરવામાં સદા ઉત્સુક રહે છે આમ છતાં મારું શારીરિક આરોગ્યનું પુણ્ય અત્યંત નબળું હોવાના કારણે જેમાં સમાધિ રાખવી કઠિન બની જાય તેવી નવી નવી તકલીફો ઉત્પન્ન થયા કરે છે. આમ છતાં આવા સેવાભાવી મહાત્માઓના પ્રભાવથી મારું સંપૂર્ણ જીવન સમાધિમય બની રહે એ જ અભ્યર્થના.

આ અનુવાદમાં ગ્રંથકારના આશયથી, ભાષ્યકારના આશયથી, ટીકાકારના આશયથી અને જિનાજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કંઇ પણ લખાયું હોય તેનું મિચ્છા મિ દુક્કડં આપવાપૂર્વક મારી લેખિનીને અહીં થોભાવી દઉં છું.

- આચાર્ય રાજશેખરસૂરિ
વિ.સં. ૨૦૬૬, આસો વદ-૧૨
કલ્પનગરી, મુંબઈ-મુલુંડ

૧. આ સમયે મુનિ શ્રીધર્મશેખરવિજયજી પણ પૂના હતા, તેઓ કેમ્પમાં ગાઢ બિમારીના કારણે પથારીવશ થયેલા મુનિ શ્રીકર્મજિતવિજયજી મ.સા.ની સેવામાં રોકાયેલા હતા.

* સંપાદકની સંવેદના *

સિદ્ધાંત મહોદધિ પૂજ્યપાદ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના ગુરુકુલવાસમાં વસીને સિદ્ધહસ્ત ભાવાનુવાદકાર પરમ સંવેગી પૂજ્યપાદ ગુરુદેવ આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજશેખર સૂરીશ્વરજી મહારાજાએ ૫૫ વર્ષના નિર્મળ સંયમની ક્ષણોને સંયમ, સ્વાધ્યાય અને ગુરુસમર્પણભાવની પવિત્ર ગંગોત્રીમાં અવગાહન કરતાં લગભગ આઠ વર્ષના અલ્પ ચારિત્ર પર્યાયે તો અત્યંત કઠીન ગણાતા 'પએસબંધો' નામના કર્મગ્રંથ વિષયક ગ્રંથરત્નની ટીકા રચી. ત્યારથી પ્રારંભાયેલી પૂજ્યશ્રીની સાહિત્યયાત્રા અવિરત ચાલતી રહી. અત્યંત નાજુક નાદુરસ્તી વચ્ચે પણ આંતરિક મજબૂત લોખંડી મનોબળના કારણે આત્માને તંદુરસ્ત બનાવે તેવા કેટલાય ગ્રંથરત્નોના ભાવાનુવાદ, લેખન, સંપાદન, સંકલન કર્યા. સાહિત્યયાત્રાનું અંતિમ માઈલસ્ટોન કહીએ તો પ્રસ્તુત 'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર' આ ગ્રંથ સાથે અનેક ઘટનાઓ સંકળાયેલી છે. 'શ્રેયાંસિ બહુવિઘ્નાનિ મહતામપિ જાયતે' આ ઉક્તિ આ સર્જનમાં સાર્થક નીવડી છે.

પ્રેસર (ઉંચું લોહીનું દબાણ)ની તકલીફ વધતાં તેની અસર પૂજ્યશ્રીની ચક્ષુ ઉપર થઈ. તાત્કાલિક ઉપાયો કરાવવા છતાં એક આંખે લગભગ દૃષ્ટિ જતી રહી. એક આંખથી પણ કામ ચાલું રહ્યું. તેમાં ભીવંડીના ચાતુર્માસ દરમિયાન બીજી આંખમાં મોતીયો ઉતરાવ્યો. લેન્સ જે નંબરનો હોવો જોઈએ તેના કરતાં જૂદો બેસાડ્યો. પરિણામે બીજી આંખે પણ લગભગ દેખાવાનું બંધ જેવું થયું. આ દરમિયાન તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો ભાવાનુવાદ ચાલું હતો. મુંબઈમાં ડૉ. સુજલ શાહ કે જેઓ પ્રભુશાસનના તત્ત્વજ્ઞાનના પરમ પિપાસુ, સાધુ વેયાવચ્ચના રસિયા હતા. તેમના સતત સતત પ્રયાસથી લગભગ ૧૫ ટકા જેટલી દૃષ્ટિનો ઉઘાડ થયો. જે અનુવાદનું કાર્ય બાકી હતું તેના વિશાળ કદના અક્ષરોવાળી ઝેરોક્ષ નકલો કરાવી. પૂજ્યશ્રીની આંખે ચોવીશ નંબરના

ચશ્મા પહેરાવ્યા. બિલકુલ નિકટમાં લાવીને અક્ષરો વંચાય તેના આધારે પૂજ્યશ્રી તેઓશ્રીના વિનયી શિષ્ય મુ.શ્રી દિવ્યશેખર વિ.ને કહેતા જાય અને ગ્રંથનું કાર્ય આગળ વધતું જાય. આ રીતે દશ અધ્યાયનું કાર્ય પૂર્ણ થતાં ખ્યાલ આવ્યો કે પ્રારંભના પાંચ અધ્યાયના 'ભાષ્ય'નો અનુવાદ તો બાકી રહી ગયો છે. તે પણ આવી આંખે પૂજ્યશ્રીએ પૂર્ણ કરાવ્યો. સવાર થતાં જ ગુરુ-શિષ્યની જોડી આ કાર્યમાં જોડાઈ જાય એ સુખદ દૃશ્ય તો જેણે જોયું તે ધન્ય બન્યા ! જૈનશાસનના રાજા જેવું તૃતીયપદ મળ્યું હોવા છતાં પૂજ્ય ઉપાધ્યાયજી મહારાજાની પેલી પંક્તિ 'बाह्यदृष्टि प्रचारेषु मुद्रितेषु महात्मनः, अन्तरेवावभासन्ते स्फुटाः सर्वा समृद्धयः ॥ - જ્ઞાનસાર' ને પૂજ્યશ્રીએ સ્વજીવનની પ્રત્યેક ક્ષણોમાં સાર્થક કરી હતી.

અથાક પ્રયત્ને પૂર્ણ કરેલા અનુવાદ પછીની જે કાર્ય સિદ્ધિની સુખદ ક્ષણો હતી તેના સાક્ષી જે બન્યા હોય તે કહી શકે કે પૂજ્યશ્રી કેટલા પ્રસન્ન હતા !

સિદ્ધિની અનુભૂતિઓને અક્ષર દેહ આપીને પ્રસ્તાવના રૂપે લખવાનો જ્યારે અવસર આવ્યો તે ક્ષણે હું (મુનિ ધર્મ શે.વિ.) તથા મુ.શ્રી દિવ્ય શે.વિ. સામે બેઠા હતા. પૂજ્યશ્રી જેમ જેમ લખતા જતા હતા તેમ તેમ નેત્રો પણ સજળ બનતા જતા હતા. અત્યંત સંવેદનશીલતાપૂર્વક લખાયેલી પ્રસ્તાવનામાં નાનામાં નાના સાધુએ કે કોઈ શ્રાવકે કંઈક મદદ કરી હોય તો તે બધાને સ્મૃતિપથમાં લીધા હતા.

અનુવાદનું કાર્ય પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ પૂર્ણ કર્યું તે વખતે એક પુણ્યાત્માને પત્ર દ્વારા જણાવ્યું હતું કે 'તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનું અનુવાદનું કાર્ય પૂર્ણ થયું છે. પ્રેસમાં પણ મોકલી આપ્યું છે. છપાવવા વગેરેનું કાર્ય મારા શિષ્યાદિ સંભાળી લેશે. તેથી હવે ઉંમરના કારણે કે શારીરિક અસ્વસ્થતાને કારણે મારી ગેરહાજરી હોય તો પણ પુસ્તક છપાઈ જશે !' જાણે પૂજ્યશ્રીને પોતાના જીવનસમાપ્તિનો સંકેત મળી ગયો હશે !

અનુવાદ કરતી વખતે અનેક પ્રતોનો સહારો લેવાયો હતો. જે મુદ્રિત પ્રતના આધારે અનુવાદ શરૂ કર્યો હતો તેમાં ઘણી અશુદ્ધિઓ હતી, ક્યાંક ક્યાંક અનુસંધાન પણ મળતું નહોતું. વરસોથી અનુવાદની સિદ્ધહસ્તતાને કારણે પૂજયશ્રીએ પોતાના અનુભવથી તે તે પાઠોનું અન્ય અન્ય પ્રતોના આધારે અનુસંધાન ગોઠવી દીધું હતું. ખાસ કરીને 'શ્રી સિદ્ધસેન ગણિ'-કૃત તત્ત્વાર્થની ટીકાના આધારે ઘણા સુધારા કર્યા હતા. શ્રુતોપાસિકા સાધ્વીજી શ્રી ચંદનબાળાશ્રીજી મહારાજે પણ હસ્તલિખિત પ્રત મેળવી આપવામાં ઘણી સહાય કરી હતી. આ રીતે અનુવાદ કરી શેષ કાર્ય છપાવવા વગેરેની જવાબદારી મને સોંપી પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી પાલિતાણા મુકામે વિ.સં. ૨૦૬૮ ના ચૈત્ર વદ ૪ ના સ્મૃતિશેષ થયા.

ગુરુદેવશ્રીની હાજરીમાં તો ક્યાંક ક્ષતિ રહી હોય તો પ્રમાર્જના કરાવવા માટે તુરંત તેમની પાસે દોડીને પહોંચી જતો હતો. હવે તેઓશ્રીની ગેરહાજરીમાં આ કાર્ય કોની પાસે કરવું ? તેમાં પૂ. બાપજી મહારાજાના સમુદાયના વિદ્વદ્વર્ય પૂ. આચાર્યદેવ શ્રી મુનિચન્દ્ર સૂ.મહારાજાને આ પ્રુફ સંશોધન માટે વિનંતિ કરતાં વરસોથી સાહિત્ય સંશોધનાદિ કારણે જેઓ પૂજ્યશ્રી સાથે આત્મીય ભાવે જોડાયેલા હતા તેથી આ અંગે હૃદયોદ્ગાર જણાવતાં એઓશ્રીએ જણાવ્યું કે 'ઋણ ચૂકવવાની સુંદર તક આપી.' પૂ. પંન્યાસશ્રી નયભદ્ર વિ.મહારાજે પણ પ્રુફ સંશોધન કર્યું. મુ.શ્રી દિવ્યશેખર વિજયજી તો સદા ઉપયોગી બન્યા રહે છે. મુ.શ્રી પદ્મશ્રમણ વિ.મહારાજે પણ પ્રુફો મેળવવામાં સહકાર આપ્યો. પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીએ કેટલાક સ્થળો જોવા માટે પ્રેમ-ભુવનભાનુ સૂ.મ.ના સમુદાયના વિદ્વાન પંન્યાસપ્રવર શ્રી યશોવિજયજી મહારાજને મેટર મોકલી આપ્યું હતું. તેમણે પણ કાર્ય ખંતથી કરી અનુવાદ મોકલ્યો તે પણ આ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ છે.

મેટર પ્રેસમાં આપ્યા પછી ત્રણ ત્રણ વર્ષ પસાર થઇ ગયા. તેજસ પ્રિન્ટર્સના તેજસભાઇએ પણ ખૂબ ધીરજથી ચીવટપૂર્વક કાર્ય પૂર્ણ કર્યું છે. એક ગ્રંથરત્નનું સર્જન જ્યારે અનેક આરાધકોની સહાયથી પૂર્ણ થઇ

રહ્યું છે ત્યારે પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રીની હાજરીમાં ન થયાની અધુરાશ છે. છતાં પરમગુરુદેવ ગચ્છસ્થવિર પૂ. આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય લલિતશેખર સૂ.મહારાજાનું વાત્સલ્ય, પ્રેરણા, અવસરે કાર્યભારને વહેલી તકે પૂર્ણ કરવાની મળતી ટકોરે આ કાર્ય પૂર્ણ થઈ રહ્યાનો સંતોષ અનુભવું છું. આ સર્જનમાં જેનો જેનો સહકાર મળ્યો તે સહુનો હું ઋણી છું.

વિ.સં. ૨૦૭૦, પોષ સુદ ૬, સોમવાર, - **મુનિ ધર્મશેખર વિજયજી ગણિ**
તા. ૦૯-૦૧-૨૦૧૪, વર્ધમાનનગર, રાજકોટ

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા આદિ પૂજ્યોએ કરેલા સટીક ભાવાનુવાદવાળા ગ્રંથોને શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલ છે, જે અભ્યાસી વર્ગને અતિ ઉપયોગી બની રહ્યા છે.

❖ સટીક ભાવાનુવાદવાળા ગ્રંથો :

- પંચસૂત્ર
- ધર્મબિંદુ
- યોગબિંદુ
- અષ્ટક પ્રકરણ
- શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય
- યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય
- પંચાશક પ્રકરણ (ભાગ-૧-૨)
- ઉપદેશપદ (ભાગ-૧-૨)
- પંચવસ્તુક (ભાગ-૧-૨)
- ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય (ભાગ-૧-૨)
- ઉપદેશમાલા (પુષ્પમાલા) (ભાગ-૧-૨)
- ભવભાવના (ભાગ-૧-૨)
- તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (ભાગ-૧ થી ૧૦)
- વીતરાગસ્તોત્ર
- પ્રશમરતિ પ્રકરણ
- શ્રાવકધર્મવિધિ પ્રકરણ
- શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ
- આત્મપ્રબોધ
- આચારપ્રદીપ
- પાંડવચરિત્ર
- શ્રી વાસુપૂજ્ય ચરિત્ર
- શ્રી શીલોપદેશમાલા
- શ્રાવકનાં બાર વ્રતો યાને નવપદ પ્રકરણ

શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા આદિએ રચેલ લોકભોગ્ય સાહિત્ય.

❖ લોકભોગ્ય સાહિત્ય :

- શંકા-સમાધાન
- નવકાર મહામંત્ર
- મમતા મારે સમતા તારે
- અણગારના શણગાર સાત 'સ'કાર
- પ્રભુભક્તિ
- પરોપકાર કરે ભવપાર
- જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ
- કષાયના કટુ વિપાકો (ભાગ-૧-૨-૩)
- તપ કરીએ ભવજલ તરીએ
- સ્વાધીન રક્ષા પરાધીન ઉપેક્ષા
- ભાવના ભવનાશિની
- જીવન જીતવાની જડીબુટ્ટીઓ
- પ્રેમ-ગુણ-ગંગામાં સ્નાન કરીએ
- માતા-પિતાની સેવા
- પ્રમોદ પુષ્પ પરિમલ
- સત્સંગની સુવાસ
- મૈત્રી ભાવના
- ચિત્ત પ્રસન્નતાની જડીબુટ્ટીઓ
- આધ્યાત્મિક પ્રગતિના પાંચ પગથિયા
- આધ્યાત્મિક વિકાસના ત્રણ પગથિયા
- આહારશુદ્ધિથી આત્મશુદ્ધિ
- એક શબ્દ ઔષધ કરે, એક શબ્દ કરે ઘાવ
- પ્રભુ ભક્તિ મુક્તિની દૂતી
- શ્રી શત્રુંજય તીર્થ સોહામણું
- નિત્ય ઉપયોગી સાધના સંગ્રહ
- શ્રી શંખેશ્વર સાહિબ સાચો, બીજાનો આસરો કાચો

શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલ સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને અભ્યાસમાં ઉપયોગી સાહિત્ય

- શ્રી સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન મધ્યમવૃત્તિ (ભાગ-૧-૨)
- સંસ્કૃત શબ્દ રૂપાવલી
- સંસ્કૃત ધાતુરૂપાવલી - કૃદંતાવલી

❖ **પ્રત વિભાગ :**

- સિરિસિરિવાલકહા
- પંચાશક પ્રકરણ (ભાગ-૧-૨)
- સંબોધ પ્રકરણ
- આત્મપ્રબોધ
- શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય
- તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર (સભાષ્યહરિભદ્રસૂરિ ટીકા) (પ્રેસમાં)

❖ **પૂજ્યશ્રી આદિનું અન્ય સાહિત્ય :**

- ૪૫ આગમ આરાધના વિધિ
- શ્રી રૂપસેન ચરિત્ર
- પએસબંધો
- પ્રતિમાશતક
- પરિશિષ્ટ પર્વ
- સેનપ્રશ્ન
- હીરપ્રશ્ન
- બૃહત્કલ્પ સારોદ્ધાર
- ગુરુદ્રવ્યના ઉપયોગ અંગે સત્ય માર્ગદર્શન

પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા આદિ પૂજ્યોએ કરેલ સૂત્રના અનુવાદવાળા ગ્રંથોને શ્રી અરિહંત આરાધક ટ્રસ્ટે પ્રકાશિત કરેલ છે, જે અભ્યાસી વર્ગને અતિ ઉપયોગી બની રહ્યા છે.

❖ સૂત્રના અનુવાદવાળા ગ્રંથો :

- યોગશાસ્ત્ર
- જ્ઞાનસાર
- અષ્ટક પ્રકરણ
- વીતરાગ સ્તોત્ર
- પ્રશમરતિ પ્રકરણ
- તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર
- યતિલક્ષણસમુચ્ચય
- સંબોધ પ્રકરણ (ભાગ-૧-૨-૩)
- ભાષ્યત્રયમ્ ભાગ-૧ (ચૈત્યવંદન ભાષ્ય)
- ભાષ્યત્રયમ્ ભાગ-૨ (ગુરુવંદન ભાષ્ય)
- કર્મગ્રંથ વિવેચન (૧ થી ૩ કર્મગ્રંથ)
- ચૈત્યવંદન મહાભાષ્ય

* પહેલો અધ્યાય *

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥१-१॥
तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥१-२॥
तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥१-३॥
जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥१-४॥
नामस्थापनाद्रव्यभावतस्तन्न्यासः ॥१-५॥
प्रमाणनयैरधिगमः ॥१-६॥
निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥१-७॥
सत्सङ्ख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥१-८॥
मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानं ॥१-९॥
तत् प्रमाणे ॥१-१०॥
आद्ये परोक्षम् ॥१-११॥
प्रत्यक्षमन्यद् ॥१-१२॥
मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥१-१३॥
तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥१-१४॥
अवग्रहेहापायधारणा ॥१-१५॥
बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥१-१६॥
अर्थस्य ॥१-१७॥
व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१-१८॥
न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥१-१९॥
श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥१-२०॥
द्विविधोऽवधिः ॥१-२१॥
भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ॥१-२२॥

यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥१-२३॥
ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥१-२४॥
विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥१-२५॥
विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥१-२६॥
मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥१-२७॥
रूपिष्ववधेः ॥१-२८॥
तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥१-२९॥
सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥१-३०॥
एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः[1] ॥१-३१॥
[1]मतिश्रुताविभङ्गा विपर्ययश्च ॥१-३२॥
सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥१-३३॥
नैगमसङ्ग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दा नयाः ॥१-३४॥
आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥१-३५॥

१. प्रसिद्ध सूत्र मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च એવું છે.

* તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર *

સંબંધકારિકા

ટીકાકાર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મ.સા.નો મંગલ શ્લોક–

वीरं प्रणम्य तत्त्वज्ञं तत्त्वार्थस्य विधीयते ।
टीका सङ्क्षेपतः स्पष्टा मन्दबुद्धिविबोधिनी ॥

અર્થ– તત્ત્વજ્ઞાતા શ્રી વીર (પરમાત્મા)ને પ્રણામ કરીને તત્ત્વાર્થસૂત્રની મંદબુદ્ધિવાળા મનુષ્યોને વિશેષથી બોધ કરનારી સંક્ષેપથી સ્પષ્ટ (અર્થવાળી) ટીકા કરાય છે.

ટીકા– इह मङ्गलादीनी शास्त्राणीति भावमङ्गलाधिकारे इष्टदेवतास्तवकरणं शिष्टसमयः, इष्टदेवता चास्य शास्त्रकर्तुरुत्तमोत्तमपुरुषविशेषः, स च षट्पुरुषीस्वरूपावगमात् ज्ञेयः, षट्पुरुषी च क्रियाभेदात्, सा च क्रिया जन्मनि सम्भवतीति तद् येन यथाभूतं सुलब्धं भवति तथाभूतमपि अभिधातुमाह–

ટીકાર્થ– અહીં શાસ્ત્રના પ્રારંભમાં મંગલ વગેરે હોય છે. આથી ભાવમંગલના અધિકારમાં ઇષ્ટદેવતાનું સ્તવન કરવું એ શિષ્ટપુરુષોનો આચાર છે. આ શાસ્ત્રકારના ઇષ્ટદેવ ઉત્તમોત્તમ (સર્વથી શ્રેષ્ઠ) પુરુષવિશેષ છે. તે પુરુષવિશેષ છ પુરુષોના સ્વરૂપના બોધથી જણાવવા યોગ્ય છે. આ [1]છ પુરુષો ક્રિયાના ભેદથી છે=ક્રિયાભેદના કારણે છે. તે ક્રિયા જન્મ થયે છતે સંભવે છે. તેથી તે જન્મ જેના વડે યથાર્થ સ્વરૂપવાળું સફળ થાય છે તેવા સ્વરૂપને પણ જણાવવા માટે કહે છે–

सम्यग्दर्शनशुद्धं, यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति ।
दुःखनिमित्तमपीदं, तेन सुलब्धं भवति जन्म ॥१॥ [2]आर्या ॥

---

१. આ છ પુરુષો કારિકા-૩ માં કહેવાશે.

२. आर्यालक्षणम्–
यस्याः पादे प्रथमे, द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये, चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥

શ્લોકાર્થ– જે સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ જ્ઞાન અને ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે તેના દુઃખનું કારણ પણ આ (મનુષ્ય) જન્મ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરાયેલો થાય છે, અર્થાત્ સફળ થાય છે. (કા.૧)

ટીકા– 'सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोती'त्यादि, सम्यग्दर्शनं-शुद्धात्मपरिणामरूपं वक्ष्यमाणं तेन शुद्धं-कुग्रहमलाभावेन यथावस्थितविषयपरिच्छेदकं, 'य' इति भवस्थसत्त्वोद्देशः, 'ज्ञानं' मत्यादि वक्ष्यमाणं पञ्चधा, तत्राद्यत्रयेणाधिकारः, तस्याशुद्धस्यापि मिथ्यादृष्टेरज्ञान-संज्ञितस्य भावात्, उत्तरद्वयं तु तच्छुद्धमेव भवति, मिथ्यादृष्टेरसम्भवात्, तथा 'विरतिः' सामायिकादिरूपा वक्ष्यमाणा पञ्चधैव, तत्राप्याद्यत्रयेणाधिकारः, उत्तरद्वयं[1] च जन्मनो दुःखनिमित्तत्वाभावात्, तां विरतिमेव च, कारणकारणत्वेन तु शुभज्ञानशुद्धाम्, आप्नोति-प्राप्नोति, वक्ष्यति 'विरतिर्नाम ज्ञात्वा अभ्युपेत्याकरण'मिति (तत्त्वा०भा-६-१) एवम्भूतं 'दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म' दुःखयतीति दुःखं, परितापयतीत्यर्थः, तद्धि शारीरादि संसारो वा, निमित्तं हेतुः, दुःखस्य निमित्तं दुःखनिमित्तं, जन्मनि सति रोगशोकादिभावात् संसारावहक्लिष्टकर्मभावाच्च, दुःखनिमित्तमपि तथा-विधविराधनया दीर्घभवानुबन्धित्वेन, आस्तां अविराधनयैव अल्पभवभावाय दुःखनिमित्तमिति, इदमिति मानुषं जन्म प्रत्यक्षं दर्शयति, अन्यत्र समग्रविरतेरभावात्, नारकतिर्यग्देवेषूदग्रदुःखमोहभोगोपपत्तेः, 'तेने'ति यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात् यच्छब्दोद्दिष्टमेव सत्त्वं निर्दिशति, योऽनन्तरमुक्तः सत्त्वः तेन 'सुलब्धं' सुप्राप्तं भवति 'जन्म' जायतेऽस्मिन्निति जन्म, भवग्रहणमित्यर्थः, अस्य संसारसमुद्रादुत्तीर्णप्रायत्वात्, यद्यपि नोत्तीर्णस्तथापि ग्रन्थिभेदादिभिरुत्तरणशक्तिकरणात्, अत एव तथा (तस्य) सुलब्धमिति षष्ठीं विहाय प्रकृत एवाह, प्रतिहतवक्त्रत्वाभिधायिना[2] तेन सुलब्धमिति तृतीयामाह ॥१॥

---

१. उत्तरद्वयेन न, तद्वतो जन्मनो दुःखनिमित्तत्वाभावादिति स्यात् ।

२. वचनात् येन तेनेति प्र. ।

ટીકાર્થ– "सम्यग्दर्शनशुद्धं यो ज्ञानं विरतिमेव चाप्नोति" ઇત્યાદિ, સમ્યગ્દર્શન તે આગળ કહેવાશે તેવા શુદ્ધ આત્મપરિણામ સ્વરૂપ છે. શુદ્ધ એટલે કદાગ્રહરૂપ મલના અભાવથી યથા અવસ્થિત વિષયનો નિર્ણય કરનારું. यः એવો પ્રયોગ ભવમાં રહેલા જીવોને ઉદ્દેશીને છે. જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે તે આગળ કહેવાશે. તે પાંચ જ્ઞાનમાં અહીં પહેલા (મતિ-શ્રુત-અવધિ) એ ત્રણ જ્ઞાનનો અધિકાર છે. તે ત્રણ જ્ઞાન શુદ્ધ હોય તો પણ મિથ્યાદૃષ્ટિને અજ્ઞાન સંજ્ઞાવાળા હોય છે, અર્થાત્ અજ્ઞાન સ્વરૂપ હોય છે. પછીના બે જ્ઞાન તો સમ્યગ્દર્શનથી શુદ્ધ જ હોય છે કારણ કે તે બે જ્ઞાન મિથ્યાદૃષ્ટિને હોતા નથી.

વિરતિ સામાયિક વગેરે પાંચ પ્રકારની હોય છે અને તે આગળ કહેવાશે. તેમાં પણ અહીં પ્રથમની ત્રણ વિરતિનો અધિકાર છે. કારણ કે પછીની બે વિરતિ જન્મના દુઃખનું કારણ બનતી નથી. શુદ્ધ વિરતિને જ જે પામે છે. અહીં કારણના કારણથી વિરતિ શુદ્ધ છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી જ્ઞાન શુદ્ધ છે અને શુદ્ધ જ્ઞાનથી વિરતિ શુદ્ધ છે. આગળ (અ.૭ સૂ.૧ ના ભાષ્યમાં) કહેશે કે "જાણીને સ્વીકારીને કરવું તે વિરતિ છે."

"दुःखनिमित्तमपीदं तेन सुलब्धं भवति जन्म" ઇત્યાદિ, જે દુઃખને કરે(=પીડા ઉપજાવે) તે દુઃખ, અર્થાત્ પરિતાપને ઉત્પન્ન કરે તે દુઃખ. તે દુઃખ શરીરાદિનું છે અથવા સંસાર એ જ દુઃખરૂપ છે, દુઃખનું નિમિત્ત તે દુઃખનિમિત્ત. જન્મ દુઃખનું કારણ છે. કારણ કે જન્મ થયે છતે રોગ અને શોક થાય છે અને સંસારને લાવનારા ક્લિષ્ટ કર્મો થાય છે(=ક્લિષ્ટ કર્મો બંધાય છે) જન્મ અવિરાધનાથી અલ્પભવ માટે દુઃખનું નિમિત્ત છે એ વાત તો દૂર રહી કિંતુ તેવા પ્રકારની વિરાધનાથી દીર્ઘ (મોટી) સ્થિતિવાળા ભવોનો અનુબંધ કરાવવાના કારણે જન્મ દુઃખનું નિમિત્ત છે. "इदं" એવા પ્રયોગથી પ્રત્યક્ષ મનુષ્ય જન્મને બતાવે છે. કારણ કે બીજા ભવોમાં સર્વવિરતિનો અભાવ છે. નારક-તિર્યંચ અને દેવોમાં અનુક્રમે અતિશય દુઃખ, મોહ અને ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. "तेन" એ

પ્રયોગ યદ્ અને તદ્ નો નિત્ય સંબંધ હોવાથી યત્ શબ્દથી નિર્દેશેલા જીવને જણાવે છે. તેથી અનંતર જે જીવને કહ્યો છે તેનાથી એવો સંબંધ જોડવો. સુલબ્ધ એટલે સારી રીતે પ્રાપ્ત કરેલું થાય છે. જેમાં ઉત્પન્ન થાય તે જન્મ, અર્થાત્ જન્મ એટલે ભવનું ગ્રહણ કરવું. આ જીવ સંસારરૂપ સમુદ્રમાંથી લગભગ ઉત્તીર્ણ થઇ ગયેલો હોવાથી તેનો જન્મ સફળ છે જો કે તે જીવ સંસારસમુદ્રને પાર પામી ગયો નથી. ગ્રંથિભેદ આદિથી સંસારસમુદ્રને ઉતરી જવાની શક્તિ (પ્રાપ્ત) કરી હોવાથી લગભગ સંસારસમુદ્રને પાર પામી ગયો છે. આથી જ સુલબ્ધં એવા પ્રયોગમાં (तस्य सुलब्धं) એમ છઠ્ઠી વિભક્તિને છોડીને પ્રસ્તુતને જ કહે છે- "येन[૧] तेन सुलब्धमिति तृतीयामाह"- જેના વડે ઉક્ત પ્રકારનો જન્મ પ્રાપ્ત કરાયો છે તેના વડે આ જન્મ સારી રીતે પ્રાપ્ત કરાયો છે, અર્થાત્ સફળ કરાયો છે એમ તૃતીયા વિભક્તિ કહે છે(=કહી છે). (કા.૧)

जन्मनि कर्मक्लेशै-रनुबद्धेऽस्मिंस्तथा प्रयतितव्यम् ।
कर्मक्लेशाभावो, यथाभवत्येष परमार्थः ॥२॥

શ્લોકાર્થ– કર્મક્લેશોના અનુબંધવાળા આ જન્મમાં કર્મક્લેશોનો સર્વથા અભાવ થાય તેવો પ્રયત્ન કરવો એ જ પરમાર્થ છે. (કા.૨)

ટીકા– यतश्चैवं अतः 'जन्मनी'त्यादि, 'जन्म' उक्तलक्षणं तस्मिन् जन्मनि, किम्भूत इत्याह-'कर्मक्लेशैरनुबद्धे' क्रियते इति कर्म्म-ज्ञानावरणीयादि सर्वं, क्लिश्नन्ति क्लेशयन्ति क्लिश्यते वा एभिरात्मेति क्लेशाः, तद्विशेषा एव रागादयः, प्राधान्यख्यापनार्थं भेदेनाभिधानम्, अस्ति चायं न्यायः, यथा-ब्राह्मणा आयाता वशिष्ठोऽपि आयात इति, अथवा क्लेशा औदयिकभावरूपा आत्मधर्मा एव भावा रागादयो गृह्यन्ते, कर्म्म च तेषां निमित्तं, कर्म्मनिमित्ताः क्लेशाः कर्मक्लेशाः, नेश्वरादिनिमित्ता इति भावः, कर्मक्लेशैरनुबद्धे सन्तते वेष्टिते वा, तथाहि-जन्मनि सति कायवाङ्मनोनिमित्तं

१. मुद्रित प्रतमां प्रतिहतवक्त्रत्वाभिधायिना એવો પાઠ છે. પણ અન્ય પ્રતમાં વચનાત્ येन तेन इति એવો પાઠ છે. અમને અન્ય પ્રતનો પાઠ યોગ્ય જણાયો હોવાથી તેના આધારે અર્થ લખ્યો છે.

कर्म्म, तदुदयाद्रागादयः क्लेशाः, तेभ्यः पुनर्जन्मेति सन्ततिः, वेष्टनं तु कर्म्मक्लेशाम्रेडनेन, 'अस्मिन्नि'ति प्रक्रान्तत्वात् कर्म्मक्लेशाभावसाधनत्वाच्च तदेव पूर्वोक्तं मानुषं जन्माह, इदं हि प्रत्यक्षमेव कर्म्मक्लेशाम्रेडितं दृश्यत इति, 'तथा प्रयतितव्य'मिति तथा-तेन दर्शनादित्रयलाभोपायपालन-प्रकारेणानुकम्पादिगुरुकुलोपासनादिना प्रवचनोक्तहेतुभ्यः 'प्रयतितव्यं' प्रयत्नः कार्यः, यथा किमित्याह-'कर्म्मक्लेशाभावो यथा भवति' कर्म्मक्लेशाः पूर्वोक्तास्तेषामभावः-क्षयः तैर्वियोग इत्यर्थः, स यथा भवति, स चानुकम्पादिभ्यः प्रवचनोक्तहेतुभ्यः सद्दर्शनाद्यवाप्तौ सत्यां गुरुकुलोपासनया अध्ययननिरतिचारचारित्रभावनादिभ्यो भवति, 'एष परमार्थ' इति, वक्ष्यमाणविस्तरमपि समासतोऽवधार्याह-एष परमार्थः, अस्य शास्त्रस्य अयं गर्भ इति भावः, अथवा 'एष' इत्येष कर्म्मक्लेशाभावः, 'परमार्थः' परमः-उत्कृष्टः अर्थः-प्रयोजनं सर्वोपद्रवरहितात्यन्तिकस्वास्थ्यभावेनैतत् प्रधानं प्रयोजनं, मोक्ष इत्यर्थः ॥२॥

ટીકાર્થ– આવું હોવાથી "जन्मनि" ઇત્યાદિ, જન્મનું લક્ષણ (કારિકા-૧ માં) કહ્યું છે. કેવા પ્રકારના જન્મમાં એમ કહે છે "कर्मक्लेशैरनुबद्धे" કરાય તે કર્મ. જ્ઞાનાવરણીયાદિ સર્વ કર્મ છે. જેનાથી જીવો ક્લેશ પામે છે, જે જીવોને ક્લેશ પમાડે છે, અથવા આત્મા જેનાથી ક્લેશ પમાડાય છે તે ક્લેશો. રાગ વગેરે ક્લેશવિશેષો જ છે. કર્મક્લેશોની પ્રધાનતા બતાવવા માટે અહીં ભેદથી કહ્યું છે. સમાનતા હોવા છતાં પ્રધાનતા બતાવવા માટે અલગ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે બ્રાહ્મણો આવ્યા છે વશિષ્ટ પણ આવ્યો છે. અહીં બ્રાહ્મણો આવ્યા છે એમ કહેવામાં વશિષ્ટ આવી જતો હોવા છતાં તેની પ્રધાનતા બતાવવા માટે વશિષ્ટ પણ આવ્યો છે એમ અલગ બતાવ્યું છે. (તેમ અહીં રાગાદિ પણ ક્લેશો હોવા છતાં કર્મક્લેશની પ્રધાનતા બતાવવા માટે कर्मक्लेशैः એવો પ્રયોગ કર્યો છે.) અથવા કર્મક્લેશો ઔદયિકભાવો રૂપ છે અને તે ભાવો (કર્મજનિત) આત્મધર્મો જ છે. અહીં તે ભાવો રાગાદિ ગ્રહણ કરાય છે. તે રાગાદિ ભાવોનું નિમિત્ત કર્મ છે. કર્મનિમિત્તવાળા ક્લેશો તે

કર્મક્લેશો. આ રાગાદિ ભાવો ઈશ્વરાદિના નિમિત્તવાળા નથી એવો તાત્પર્યાર્થ છે. કર્મક્લેશોથી અનુબદ્ધ એટલે અવિચ્છિન્ન અથવા વીંટળાયેલા. તે આ પ્રમાણે- જન્મ થયે છતે કાયા, વચન અને મન નિમિત્તે કર્મબંધ થાય છે. કર્મના ઉદયથી રાગાદિ ક્લેશો થાય છે. રાગાદિ ક્લેશોથી ફરી જન્મ થાય છે. આ પ્રમાણે અવિચ્છિન્નપણે થયા કરે છે. વારંવાર કર્મક્લેશો થવાથી વારંવાર કર્મક્લેશોથી વીંટળાવવાનું થાય છે.

"अस्मिन्" इति, અહીં મનુષ્ય જન્મ પ્રસ્તુત હોવાથી અને કર્મક્લેશાભાવનું સાધન હોવાથી अस्मिन् વિભક્તિથી તે જ મનુષ્યજન્મને કહે છે- મનુષ્ય જન્મ કર્મક્લેશોથી વીંટળાયેલું પ્રત્યક્ષ જ દેખાય છે. "तथा प्रयतितव्यं" इति, તથા એટલે દર્શનાદિ ત્રણનો જે લાભ થયો છે તે લાભનું અનુકંપા વગેરે અને ગુરુકુલઉપાસના વગેરે પ્રવચનમાં કહેલ ઉપાયોથી પાલન કરવા દ્વારા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. જે પ્રમાણે શું ? એમ કહે છે- "कर्मक्लेशाभावो यथा भवति" इत्यादि, કર્મક્લેશો પૂર્વે કહ્યા છે. તેમનો અભાવ એટલે તેમનો ક્ષય અથવા તેમનાથી વિયોગ જે રીતે થાય તે રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તે(=કર્મક્લેશાભાવ) સમ્યગ્દર્શનાદિની પ્રાપ્તિ થયે છતે પ્રવચન ઉક્ત અનુકંપા વગેરે હેતુઓથી તથા ગુરુકુલની ઉપાસના દ્વારા અધ્યયન, નિરતિચાર ચારિત્ર(પાલન) અને ભાવના વગેરેથી થાય છે. "एषः परमार्थः" इति, આ પરમાર્થ છે. હવે કહેવાશે તે વિસ્તારનું પણ સંક્ષેપથી અવધારણ કરીને કહે છે- આ પરમાર્થ છે, અર્થાત્ આ શાસ્ત્રનું આ રહસ્ય છે. અથવા "एषः" એટલે કર્મક્લેશનો અભાવ. પરમાર્થ છે=ઉત્કૃષ્ટ અર્થ છે. અર્થ એટલે સર્વ ઉપદ્રવથી રહિત આત્યંતિક સ્વાસ્થ્યભાવથી આ મુખ્ય પ્રયોજન છે, અર્થાત્ મોક્ષ મુખ્ય પ્રયોજન છે. (કા.૨)

एकभवेनैतदभावे यत्कार्यं तदभिधातुमाह—

એક ભવથી કર્મક્લેશનો અભાવ ન થાય તો જે કરવું જોઈએ તેને જણાવવા માટે કહે છે—

परमार्थालाभे वा दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु ।
कुशलानुबन्धमेव स्यादनवद्यं यथाकर्म ॥३॥

શ્લોકાર્થ– આરંભમાં પ્રવર્તાવવાના સ્વભાવવાળા કષાયાદિ દોષોની વિદ્યમાનતાના કારણે પરમાર્થ(=કર્મક્લેશોનો સર્વથા અભાવ) ન થઇ શકે તો કુશળકર્મનો=પુણ્યાનુબંધી પુણ્યનો અનુબંધ થાય તે પ્રમાણે નિરવદ્ય કાર્ય કરવા જોઇએ. (કા.૩)

टीका– 'परमार्थे'त्यादि, 'परमार्थालाभे वा' परमार्थस्यालाभः तस्मिन् अक्षेपेणैवोक्तलक्षणपरमार्थप्राप्तौ वा असत्यां, अप्राप्तिनिबन्धनमाह- 'दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु' दूषयन्त्याशयमिति दोषा-रागादयः तेषु, आरम्भयति-जन्मान्तरबीजोपादानाय अशुभे प्रवर्त्तयतीत्यारम्भकः, आरम्भकः स्वभावो येषामिति विग्रहः तेष्वेवंभूतेषु सत्सु, परमार्थालाभे सति किं कर्त्तव्यमित्याह- 'कुशलानुबन्धमेवे'ति कुशलं शुभस्थानप्राप्तिहेतुः पुण्यं तदनुबध्नाति उत्तरोत्तरहेतुप्राप्तिहेतुत्वेन तस्मिन् वा अनुबन्धोऽस्येति कुशलानुबन्धं, कुशलप्रयोजनमित्यर्थः, एवकारोऽवधारणे, कुशलानुबन्धमेव नाकुशलानुबन्धं, 'स्यादनवद्यं, यथाकर्म्म' स्याद्-भवेद् अनवद्यं-औचित्येन गुणप्रतिपत्त्या सूक्ष्मेतरनिदानपरिहारेण चापापं यथा कर्म-उक्तलक्षणं तन्निबन्धनं वाऽनुष्ठानं, तथा प्रयतितव्यमिति वर्त्तते, किमन्यथापि कश्चित् प्रयतत इति ?, उच्यते, षट्पुरुषविशेषभावात् प्रयतन्ति, षट् पुरुषाः अधमाधमः अधमः विमध्यमः मध्यमः उत्तमः उत्तमोत्तम इति, अमीषामाद्यत्रयमकुशलानुबन्धं प्रति प्रयतते, चतुर्थः कुशलाकुशलानुबन्धं, पञ्चमः कुशलानुबन्धं, षष्ठो निरनुबन्धमिति ॥३॥

टीकार्थ– "परमार्थे"त्यादि, પરમાર્થનો લાભ ન થાય તેમાં અથવા ઉક્તલક્ષણવાળા પરમાર્થની પ્રાપ્તિ જલદી ન થાય તેના કારણને કહે છે- "दोषेष्वारम्भकस्वभावेषु" આશયને દૂષિત કરે તે રાગ વગેરે દોષો છે. આરંભ કરાવે તે આરંભક. આરંભ કરાવે છે એટલે જન્માંતરના બીજનું ગ્રહણ કરવા માટે અશુભમાં પ્રવર્તાવે છે. આરંભક સ્વભાવ છે જેમનો તે આરંભકસ્વભાવવાળા એવો વિગ્રહ છે. આવા પ્રકારના આરંભક-

સ્વભાવવાળા દોષો હોય ત્યારે પરમાર્થનો લાભ ન થયે છતે શું કરવું જોઈએ એ કહે છે–

"कुशलानुबन्धमेवे"ति કુશલ એટલે શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિનું કારણ એવું પુણ્ય. તેનો અનુબંધ કરે છે અથવા તેમાં(=કુશલમાં) અનુબંધ છે જેનો તે કુશલાનુબંધ, અર્થાત્ કુશલના પ્રયોજનવાળું. એવકાર અવધારણ અર્થમાં છે. કુશલાનુબંધ જ કર્મ કરવું જોઈએ. અકુશલાનુબંધ કર્મ ન કરવું જોઈએ. "स्यादनवद्यं यथाकर्म" જે પ્રમાણે અનવદ્ય કર્મ થાય તે પ્રમાણે કરવું જોઈએ. ઔચિત્યથી ગુણના સ્વીકારથી અને સૂક્ષ્મ-બાદર નિદાનના ત્યાગથી જે પ્રમાણે ઉક્તલક્ષણ કર્મ પાપરહિત થાય અથવા તેનું(=અનવદ્ય કર્મનું) કારણ થાય તે રીતે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

પ્રશ્ન– શું કોઇ બીજી રીતે પણ પ્રયત્ન કરે છે ?

ઉત્તર– છ પ્રકારના પુરુષોના વિશેષ ભાવોથી બીજી રીતે પણ પ્રયત્ન કરે છે. અધમતમ, અધમ, વિમધ્યમ, મધ્યમ, ઉત્તમ અને ઉત્તમોત્તમ એમ છ પ્રકારના પુરુષો છે. આ છ પુરુષોમાં પ્રથમના ત્રણ પુરુષો અકુશલ અનુબંધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરે છે. ચોથો પુરુષ કુશલ-અકુશલ અનુબંધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરે છે. પાંચમો પુરુષ કુશલ અનુબંધ થાય તેવો પ્રયત્ન કરે છે. છઠ્ઠો પુરુષ નિરનુબંધકર્મ થાય તેવો પ્રયત્ન કરે છે. (કા.૩)

कर्माहितमिह चामूत्र, चाधमतमो नरः समारभते ।
इहफलमेव त्वधमो, विमध्यमस्तूभयफलार्थम् ॥४॥

શ્લોકાર્થ– અધમતમ મનુષ્ય આ લોક અને પરલોકમાં દુઃખ આપનારા કાર્યો કરે છે. અધમ મનુષ્ય કેવળ આ લોકમાં સુખ આપનારાં કાર્યો કરે છે. વિમધ્યમ મનુષ્ય ઉભયલોકમાં સુખ આપનારાં કાર્યો કરે છે. (કા.૪)

ટીકા– तत्र અકુશલાનુબન્ધમભિધિત્સુરાह- 'कर्म्मे'त्यादि, कर्म उक्तलक्षणं 'अहितम्' अनिष्टफलदं, क्वेत्याह- 'इह चामुत्र च' इहलोके परलोके च, 'अधमतमो' जघन्यतमः 'नरः' तन्नामगोत्रकर्मोदयमात्रेण

પુરુષઃ, 'समारभते' एकीभावेनाभिविधिना करोति, उदाहरणमत्र व्याधमत्स्य-बन्धादयः, ते हीहलोकेऽपि दुःखभाजः परलोकेऽपि दुर्गतिगामिन इति, 'इहफलमेव त्वधमः' इह फलमस्येति इहफलं, कर्म्मेति प्रवर्त्तते, एवकारोऽवधारणे, इहफलमेव, तुशब्दो विशेषणार्थः, अधममारम्भफलमाश्रित्यावधारणं, न त्विहफलमेव तत्, परलोके दुर्गतिफलत्वात्, स ह्यधमो विषयसुखगृध्नुः परलोकमविगणय्य तदनुगुणमिहफलमेवारभते, उदाहरणमत्र कामादिप्रधाना ऐहिकप्रत्यवायपरिहारिणः परलोकनिरपेक्षाः पृथग्जना इति, 'विमध्यमस्तूभयफलार्थं' विमध्यमः-अप्राप्तमध्यमावस्थः, तुः विशेषणार्थः, संसाराभिनन्द्येव, उभयस्मिन् फलं उभयफलं तत् अर्थः-प्रयोजनमस्येति उभयफलार्थं, कर्मारभत इति वर्तते, उदाहरणं चात्र विषयेषु सक्ता अमुत्रापि तद्विशेषार्थिनः दानादिक्रियासु प्रवृत्ताः पृथग्जना एवेति, एवमेतत् पुरुषत्रयमपि संसारबीजोपचयहेतुत्वेन सामान्यतोऽकुशलानुबन्धं प्रति प्रयतते ॥४॥

टीकार्थ– તેમાં અકુશલ અનુબંધને કહેવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર કહે છે- "कर्मे"ત્યાદિ, કર્મનું લક્ષણ પૂર્વે (કારિકા-૨ ની ટીકામાં) કહ્યું છે. અહિત એટલે અનિષ્ટ ફળને આપનારું. ક્યાં અનિષ્ટ ફળને આપે એમ કહે છે- "इह चामूत्र च" આ લોકમાં અને પરલોકમાં અનિષ્ટ ફળને આપનારું. અધમતમ એટલે સર્વથી જઘન્ય પુરુષ. તેના નામ-ગોત્ર અને કર્મોદય માત્રથી તે પુરુષ છે. (પરમાર્થથી પુરુષ નથી.) "समारभते" એટલે તે કાર્યમાં સંપૂર્ણ તન્મય બનીને કાર્ય કરે છે. અહીં શિકારી, માછીમાર વગેરે દૃષ્ટાંતરૂપે છે. તેઓ આ લોકમાં પણ દુઃખના ભાગી થાય છે અને પરલોકમાં પણ દુઃખના ભાગી થાય છે. કેમકે પરલોકમાં દુર્ગતિમાં જનારા હોય છે. "इहफलमेव त्वधमः" અહીં આ લોકમાં જેનું ફળ છે તે ઇહફળકર્મ એ પ્રમાણે ઉપરથી ચાલ્યું આવે છે. એવકાર અવધારણ અર્થમાં છે. આ લોકના ફળવાળું જ. અધમઆરંભના ફળને આશ્રયીને અવધારણ છે. આ લોકના ફળને જ આશ્રયીને અવધારણવાળું નથી, અર્થાત્ અધમ પુરુષ તેવો જ આરંભ કરે છે. અહીં કામસુખ(=ભોગસુખ)આદિની

પ્રધાનતાવાળા, આ લોકમાં થનારા અનર્થોનો ત્યાગ કરનારા અને પરલોકથી નિરપેક્ષ એવા પામર પુરુષો ઉદાહરણ રૂપ છે.

"विमध्यमस्तूभयफलार्थं" વિમધ્યમ એટલે જેણે મધ્યમ અવસ્થાને પ્રાપ્ત નથી કરી તેવો પુરુષ. તુ અવ્યય વિશેષણ માટે છે. વિમધ્યમ પુરુષ સંસારાભિનંદી જ હોય છે(=સંસારસુખમાં જ આનંદ માનનારો હોય છે.) ઉભયમાં (ઉભયલોકમાં) ફળ તે ઉભયલોકફળ. ઉભયફળ જેનું પ્રયોજન છે તે ઉભય પ્રયોજન. ફલાર્થ કાર્યને આરંભે છે એમ ઉપરથી ચાલ્યું આવે છે. અહીં વિષયોમાં આસક્ત અને પરલોકમાં પણ વિષયવિશેષના અર્થી અને (તેથી) દાનાદિ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તેલા પામરજનો જ ઉદાહરણ રૂપ છે. આ પ્રમાણે આ ત્રણ પુરુષો પણ સંસારબીજના ઉપચયના કારણ હોવાથી સામાન્યથી અકુશલ અનુબંધમાં પ્રયત્ન કરે છે. (કા.૪)

इदानीं यः कुशलाकुशलानुबन्धं कुशलानुबन्धं च प्रति प्रयतते तान् अभिधातुमाह–

હવે જે કુશલ-અકુશલાનુબંધ અને કુશલાનુબંધમાં પ્રયત્ન કરે છે તેમને કહેવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

परलोकहितायैव, प्रवर्तते मध्यमः क्रियासु सदा ।
मोक्षायैव तु घटते, विशिष्टमतिरुत्तमपुरुषः ॥५॥

શ્લોકાર્થ– મધ્યમ મનુષ્ય કેવળ પરલોકના સુખ માટે સદા ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે. વિશિષ્ટ મતિમાન ઉત્તમ પુરુષ મોક્ષ માટે જ પ્રયત્ન કરે છે.

ટીકા– 'परलोके'त्यादि परलोको-जन्मान्तरं तस्मिन् हितं परलोकहितं तदर्थं परलोकहिताय, एवोऽवधारणार्थो, इहलोकनिरपेक्षं परलोकहितायैव प्रवर्त्तते-प्रयतते, समारभत इति क्रियानुवृत्तावपि प्रवर्त्तत इति क्रियान्तराभिधानमतिशयेन प्रवर्त्तत इति वैशिष्ट्यख्यापनार्थं, 'मध्यम' इति मनागालोचकत्वान्मध्यमबुद्धित्वान्मध्यमो, नर इति वर्त्तते, क्रियासु-अनुष्ठानरूपासु 'सदा' सर्वकालमाप्राणोपरमादिति, उदाहरणं चात्र गृहाश्रम-

त्यागिनोऽनवगततत्त्वमार्गाः परलोक एव कल्याणार्थिनस्तापसादय इति, 'मोक्षायैव तु' मोक्षः-अशेषकर्म्मवियोगलक्षणः तदर्थं मोक्षाय, एवकारोऽवधारणे, विवेकान्मोक्षायैव, न संसारार्थं, तुर्विशेषणार्थः, यथोचितक्रियया भावसारं, घटते, उत्तरोत्तरगुणप्राप्तये अनिदानं चेष्टत इत्यर्थः, एतेन प्रवर्त्तत इति क्रियानिवृत्तेः प्रयोजनमुक्तं वेदितव्यं, 'विशिष्टमतिरि'ति हेयोपादेयपरिज्ञानाच्चतुर्थ्यः पुरुषेभ्यो विशिष्टा-शोभना मतिरस्येति विशिष्टमतिः, उत्तमः-प्रधानः पुरुषः, पुरुष इत्यनुवर्त्तमाननरव्यवच्छेदार्थं, अयमेव पुरुषवेदादिपुण्यसम्भारवान् पुरुषो नेतर इति, उदाहरणं चात्र गृहाश्रमत्यागिनः सुविज्ञाततत्त्वमार्गा अपेतभवरागा मोक्षार्थिनो यतिश्रावका (यतयः श्रावकाश्च) इति ॥५॥

ટીકાર્થ– "परलोके"त्यादि પરલોક એટલે અન્ય જન્મ. તેમાં હિત એટલે પરલોકહિત. તેના માટે એટલે પરલોકના હિત માટે. एव કાર અવધારણ માટે છે. આ લોકથી(=આ લોકના સુખથી) નિરપેક્ષ બનીને પરલોકના હિત માટે જ પ્રયત્ન કરે છે.

પ્રશ્ન– સમારભતે એ પ્રમાણે ક્રિયાપદ ઉપરથી ચાલ્યું આવતું હોવા છતાં અહીં પ્રવર્તતે એમ અન્ય ક્રિયાનું કથન શા માટે કરવામાં આવ્યું છે ?

ઉત્તર– અતિશયથી પ્રવર્તે છે એમ વિશેષતા જણાવવા માટે અન્ય ક્રિયાનું કથન છે. "मध्यम" इति, કંઈક વિચાર કરનાર હોવાથી, મધ્યમ બુદ્ધિવાળો હોવાથી મધ્યમ કહેવાય છે. नरः એ પ્રમાણે ઉપરથી ચાલ્યું આવે છે. सदा(=સર્વકાળ). સર્વકાળ એટલે પ્રાણ હોય ત્યાં સુધી અનુષ્ઠાનરૂપ ક્રિયાઓમાં પ્રવર્તે છે. ગૃહાશ્રમનો ત્યાગ કરીને જેમણે તત્ત્વનો માર્ગ જાણ્યો નથી એવા અને પરલોકમાં જ કલ્યાણના અર્થી એવા તાપસો વગેરે અહીં ઉદાહરણરૂપ છે.

"मोक्षायैव तु" સઘળા કર્મના વિયોગરૂપ મોક્ષ માટે. एवકાર અવધારણમાં છે. વિવેકથી મોક્ષ માટે જ, સંસાર માટે નહિ. तु અવ્યય વિશેષ કહેવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે- ઉત્તરોત્તર ગુણની પ્રાપ્તિ માટે

યથોચિત ક્રિયા ભાવપૂર્વક કરે છે અને નિદાનરહિત પ્રયત્ન કરે છે. આનાથી પ્રવર્તતે એવી ક્રિયાની નિવૃત્તિનું પ્રયોજન કહેલું જાણવું. "विशिष्टमतिः" इति, હેય અને ઉપાદેયનું પરિજ્ઞાન હોવાથી (પૂર્વોક્ત) ચાર પુરુષોથી વિશિષ્ટ=સુંદર છે મતિ જેની તે વિશિષ્ટમતિ. ઉત્તમ એટલે પ્રધાનપુરુષ. પુરુષઃ એ પ્રમાણે ઉપરથી ચાલી આવતા નર શબ્દના વ્યવચ્છેદ માટે છે. પુરુષ, વેદ આદિ પુણ્યના સમૂહવાળો આ જ પુરુષ અહીં જાણવો. બીજો પુરુષ નહિ.

અહીં ગૃહાશ્રમનો ત્યાગ કરનારા અને તત્ત્વમાર્ગને જેમણે સારી રીતે જાણ્યો છે તેવા, જેમનામાં ભવરાગ જતો રહ્યો છે તેવા મોક્ષાર્થી સાધુઓ અને શ્રાવકો ઉદાહરણરૂપ છે. આમનો(=સાધુ-શ્રાવકોનો) અનુબંધ કુશલ અને નિરવદ્ય હોય છે. કેમકે એમને મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. (કા.૫)

अमीषां हि कुशलानुबन्धोऽनवद्यश्च मोक्षप्राप्तेरिति गता पञ्चपुरुषवक्तव्यता, साम्प्रतं षष्ठमधिकृत्याह–

પાંચ પુરુષોનું વક્તવ્ય પૂર્ણ થયું. હવે છઠ્ઠા પુરુષને આશ્રયીને (ગ્રંથકાર) કહે છે–

यस्तु कृतार्थोऽप्युत्तम-मवाप्य धर्मं परेभ्य उपदिशति ।
नित्यं स उत्तमेभ्यो-ऽप्युत्तम इति पूज्यतम एव ॥६॥

શ્લોકાર્થ– જે મનુષ્ય ઉત્તમ ધર્મ પામીને કૃતકૃત્ય બનવા છતાં અન્ય જીવોને સદા ઉત્તમ ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે તે ઉત્તમ પુરુષોથી પણ ઉત્તમ=ઉત્તમોત્તમ છે, આથી જ તે જગતમાં સર્વથી અધિક પૂજનીય છે.

ટીકા– 'यस्त्वे'त्यादि 'यस्तु कृतार्थोऽपि' तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, यः पुनः पुरुषः कृतार्थोऽपीति, कृतो-निष्पादितोऽर्थः-इष्टप्रयोजनरूपो येन स कृतार्थः, एवम्भूतोऽपि सन्, श्रुतलाभादिष्वपि कृतार्थशब्दो दृष्टः इत्याह- 'उत्तममवाप्य धर्म्मं कृतार्थ' इति, उत्तमं-प्रधानं मोक्षफलमवाप्य-प्राप्यात्मसात्कृत्वा धर्मं-क्षमादिरूपं वक्ष्यमाणं 'परेभ्य उपदिशति' अन्येभ्यः कथयति, स्वफलनिरपेक्षः स्वभावतो, धर्म्ममेवेति गम्यते, 'नित्य'मिति

नित्यं-प्रतिदिनमुपदिशत्याकर्म्मक्षयात्, अयं ह्यागमः-तीर्थकरः प्रतिदिवसमाद्यां चरमां च पौरुषीं धर्म्मकथां करोति, य एवंभूतः स उत्तमेभ्योऽप्यनन्तरोद्दिष्टेभ्यः अन्येभ्यश्च प्रसिद्धेभ्यः, अपिशब्दात् किमुतेतरेभ्यः, उत्तमः-प्रधानः इति, उत्तमोत्तमत्वात् पूज्यतम एव, एवकारश्चार्थे, उत्तमोत्तमः पूज्यतमश्च, आदरेऽवधारणे वा, उत्तमार्थसिद्ध्यर्थिनामादरेणायं पूज्यतम इत्यर्थः ॥६॥

टीकार्थ– "यस्त्वे"त्यादि, "यस्तु कृतार्थोऽपि" અહીં तु શબ્દ पुनः અર્થવાળો છે, પણ જે પુરુષ કૃતાર્થ થવા છતાં જેણે કર્યો છે(=સિદ્ધ કર્યો છે) ઇષ્ટ પ્રયોજનરૂપ અર્થ તે કૃતાર્થ. આવા પ્રકારનો થયો છતાં પણ શ્રુતલાભાદિમાં પણ કૃતાર્થ શબ્દ જોવામાં આવ્યો છે. તેથી કહે છે- "उत्तममवाप्य धर्मं", પ્રધાન મોક્ષફળને પામીને(=આત્મસાત્ કરીને) પોતાના ફળની અપેક્ષા રહિત બનીને સ્વભાવથી જ હવે કહેવાશે તે ક્ષમાદિ રૂપ ધર્મનો બીજાઓને ઉપદેશ આપે છે. અહીં ધર્મનો જ ઉપદેશ આપે છે એ સમજી શકાય છે. "नित्यं" इति, नित्य એટલે પોતાના કર્મનો ક્ષય થાય ત્યાં સુધી દરરોજ. અહીં આગમ આ પ્રમાણે છે- "તીર્થંકર દરરોજ પહેલા અને છેલ્લા પ્રહરમાં ધર્મકથાને કરે છે." આવા પ્રકારનો તે જીવ હમણાં જ કહેલા ઉત્તમ પુરુષોથી પણ ઉત્તમ છે. અહીં અનંતર કહેલા ઉત્તમ પુરુષોથી પણ ઉત્તમ છે તો પછી પ્રસિદ્ધ અન્ય પુરુષોથી ઉત્તમ હોય તેમાં શું કહેવું એમ अपि શબ્દથી જણાય છે. ઉત્તમ એટલે પ્રધાન. ઉત્તમોત્તમ છે અને બધાથી અધિક પૂજ્ય છે. અહીં एवकार 'અને' અર્થમાં છે. અથવા અહીં एवकार 'आदर' અર્થમાં કે 'अवधारण' અર્થમાં છે. ઉત્તમ અર્થને સિદ્ધ કરવાના પ્રયોજનવાળા જીવોને આ અધિક પૂજ્ય છે એવો ભાવાર્થ છે. (કા.૬)

एवं सामान्येन पूज्यतमत्वमभिधाय विशेषेण स्थापयन्नाह–

આ પ્રમાણે સામાન્યથી સર્વથી અધિક પૂજ્યપણાને કહીને વિશેષથી સ્થાપના કરતા(=નિરૂપણ કરતા) ગ્રંથકાર કહે છે–

तस्मादर्हति पूजामर्हन्नेवोत्तमोत्तमो लोके ।
देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः, पूज्येभ्योऽप्यन्यसत्त्वानाम् ॥७॥

श्लोकार्थ– આથી ઉત્તમોત્તમ અરિહંત જ લોકમાં અન્ય પ્રાણીઓને પૂજય ગણાતા દેવેન્દ્રોથી અને નરેન્દ્રોથી પણ પૂજય છે.

टीका– 'तस्मादर्हती'त्यादि, यस्मादिदं पूज्यतमलक्षणं तस्मात् कारणात् 'अर्हति पूजा'मित्यर्हति-भागी योग्य, उत्तमपूजाया इत्यर्थः, पूजाम्-अर्चनाभिष्टवरूपां, कोऽसावित्याह- 'अर्हन्नेव' देवताविशेषो, न तथा अन्यः, कुत इत्याह- 'उत्तमोत्तम' इति, स यस्मादुत्तमोत्तमः, उत्तमोत्तमत्वं च कृतार्थोऽपि धर्ममुपदिशतीति, 'लोक' इति, सर्वस्मिन्नेव जगति पूजामर्हति, नैकदेशे, केभ्य इत्याह- 'देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः' इन्द्रशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, देवेन्द्रादिभ्यः इत्यर्थः, किंविशिष्टेभ्यः ? इत्याह- 'पूज्येभ्योऽपि' अर्चनीयेभ्योऽपि अन्यसत्त्वानां, सामान्यदेवादीनां, किमुत शेषेभ्यः ?, न हि राजनि समुत्तिष्ठति परिषदुत्थानं प्रति वितर्क इति ॥७॥

टीकार्थ– "तस्मादर्हती"त्यादि, આ સર્વથી અધિક પૂજય સ્વરૂપ હોવાથી પૂજવાને યોગ્ય છે, અર્થાત્ ઉત્તમપૂજાને યોગ્ય છે. પૂજા એટલે અર્ચના અને સ્તુતિ. એ કોણ છે એમ કહે છે. એ (લોકપ્રસિદ્ધ) દેવતાઓથી વિશેષ એવા અરિહંત જ છે. બીજો કોઈ દેવ તેવો નથી. શાથી બીજો કોઈ દેવ તેવો નથી એમ કહે છે- "उत्तमोत्तम" इति કારણ કે તે ઉત્તમોત્તમ છે. કૃતાર્થ થવા છતાં ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. માટે ઉત્તમોત્તમ છે. "लोके" इति, લોકના કોઈ એક દેશમાં નહિ કિંતુ સંપૂર્ણ જગતમાં પૂજાને યોગ્ય છે. કોની પૂજાને યોગ્ય છે એમ કહે છે- "देवर्षिनरेन्द्रेभ्यः" અહીં ઇન્દ્ર શબ્દ પ્રત્યેક શબ્દની સાથે સંબંધવાળો છે. તેથી દેવેન્દ્ર વગેરેથી પૂજય છે એવો અર્થ થાય. કેવી વિશેષતાવાળા દેવેન્દ્ર આદિથી પૂજય છે એમ કહે છે- "पूज्येभ्योऽपि" સામાન્ય દેવ વગેરે અન્ય જીવોના પૂજનીયોથી પણ પૂજય. તો પછી બીજાઓથી પૂજય હોય તેની શી વાત કરવી ? રાજા ઉભા થયે છતે પર્ષદા ઉભી થાય તેમાં કોઈ શંકાને સ્થાન નથી. (કા.૭)

સૃષ્ટિવાદનું ખંડન

'અનાદિ સંસારમાં' એમ કહેવાથી સૃષ્ટિવાદનું ખંડન કર્યું. સ્રષ્ટા વિના સૃષ્ટિ ન ઘટે. સ્રષ્ટા હોય તો પ્રશ્ન થાય કે એ સ્રષ્ટા કોનાથી બનાવાયો ? જવાબમાં તમે કહો કે બીજા સ્રષ્ટાએ બનાવ્યો તો બીજા સ્રષ્ટાને કોણે બનાવ્યો ? ત્રીજા સ્રષ્ટાએ બનાવ્યો તો ત્રીજા સ્રષ્ટાને કોણે બનાવ્યો ? આમ અનવસ્થા થાય.

હવે જો ઈશ્વરને કોઈએ બનાવ્યો છે એમ સ્વીકારાતું નથી તો તેની જેમ સંસારને પણ કોઈએ બનાવ્યો નથી.

રાગાદિથી રહિત સ્રષ્ટાને વિશ્વના સર્જનનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

ક્રીડા પ્રયોજન છે, અર્થાત્ સ્રષ્ટા ક્રીડા કરવા માટે જગતનું સર્જન કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો સ્રષ્ટા રાગાદિ દોષવાળો થાય. દેવો વગેરેને સુખી કરે અને નારક વગેરેને દુઃખી કરે તેમાં તો (अस्थान=) નિરર્થક પક્ષપાત સિદ્ધ થાય.

તેવો તેનો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી=કોઈ યુક્તિ નથી. સ્રષ્ટાથી કોઈની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કર્મની પ્રેરણાથી સ્રષ્ટા જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારવામાં સ્રષ્ટાની શક્તિ[1] શી રહી ? અર્થાત્ એમાં સ્રષ્ટાનું કોઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી. પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું બસ છે. આ વિષયનો બીજા ગ્રંથોમાં નિર્ણય કર્યો છે.

અનાદિ સંસારમાં **परिभ्रमतः**- ક્રિયાવાળો હોવાથી અને વિશ્વવ્યાપી ન હોવાથી (એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં) પરિભ્રમણ કરતો. (કોઈ દર્શનકાર આત્માને નિષ્ક્રિય=ક્રિયારહિત માને છે, કોઈ દર્શનકાર આત્માને વિભુ=વિશ્વવ્યાપી માને છે. માટે અહીં ક્રિયાવાળો અને વિશ્વવ્યાપી ન હોવાથી એમ કહ્યું.)

જેની અપેક્ષાએ(=જે કારણે) આ પરિભ્રમણ છે તેને કહેતા અને પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી બીજું પણ જણાવતા ગ્રંથકાર આ કહે છે- **कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य** ઈત્યાદિથી પ્રારંભી ફલમનુભવતિ સુધી.

---

૧. ~~भक्तिर्वा~~ એ પદોના સ્થાને शक्तिर्वा એમ હોવું જોઈએ એમ કલ્પના કરીને અર્થ લખ્યો છે.

"ततः समाधिश्च" મનની પ્રસન્નતાથી સમાધિ થાય છે. ઉપદ્રવ (અથવા ભય) દૂર થવાથી એકાગ્રપણે વિચાર કરવાની ક્ષમતા આવે છે. च શબ્દ નહિ કહેલાનો સમુચ્ચય કરવા માટે છે. તે આ પ્રમાણે- વળી તેને [1]શુશ્રૂષા-શ્રવણ-ગ્રહણ-ઊહ-અપોહ-અર્થવિજ્ઞાન-ધારણા અને તત્ત્વાભિનિવેશ (ગુણો પ્રાપ્ત) થાય છે. સમાધિથી માંડી તત્ત્વાભિનિવેશ સુધીના ગુણસમૂહથી નિઃશ્રેયસ=સર્વક્લેશપ્રહાણ(=સર્વક્લેશવિનાશ) નામનો મોક્ષ થાય છે. આથી પહેલાંથી જ અરિહંતનું પૂજન કરવું એ યોગ્ય છે. અરિહંત પરમાત્મા કોપ અને પ્રસાદથી રહિત હોવા છતાં અગ્નિ, ચંદ્ર, ચિંતામણિ આદિનો તેવો સ્વભાવ કહ્યો હોવાથી અરિહંતોથી અગ્નિ આદિની જેમ ફળની સિદ્ધિ થાય છે. (કા.૮)

आह- अस्त्येतदेवं, यत् पुनरुक्तं कृतार्थोऽपि सन्नुपदिशतीति तदयुक्तं, कृतार्थत्वविरोधात्, नैतदेवं, कारणोपपत्तेः, तदाह–

પ્રશ્ન– અરિહંતોથી અગ્નિ આદિની જેમ ફળ મળે છે એ વાત બરોબર છે, પણ કૃતાર્થ હોવા છતાં ઉપદેશ આપે છે એમ જે કહ્યું તે અયુક્ત છે. કેમકે કૃતાર્થપણાનો વિરોધ આવે છે.

ઉત્તર– આ પ્રમાણે કહેવું એ બરોબર નથી. કેમકે ઉપદેશનું કારણ ઘટે છે=સંગત થાય છે. ઉપદેશનું કારણ ઘટી શકે છે તેને કહે છે–

तीर्थप्रवर्तनफलं, यत् प्रोक्तं कर्म तीर्थङ्करनाम ।
तस्योदयात् कृतार्थो-ऽप्यर्हंस्तीर्थं प्रवर्तयति ॥९॥

---

१. शुश्रूषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ऊहाऽपोहोऽर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः । -(१) **शुश्रूषा**=તત્ત્વ સાંભળવાની ઇચ્છા. (૨) **શ્રવણ**=તત્ત્વને સાંભળવું. (૩) **ગ્રહણ**=ઉપયોગપૂર્વક સાંભળેલું ગ્રહણ કરવું. (૪) **ધારણ**=ગ્રહણ કરેલું ભૂલી જવું નહિ-યાદ રાખવું. (૫) **ઊહ**=જે અર્થ સાંભળ્યો, જાણ્યો, યાદ રાખ્યો તેને તે જ્યાં જ્યાં ઘટિત હોય ત્યાં ત્યાં ઘટાવવો અથવા ઊહ એટલે પદાર્થનું સામાન્ય જ્ઞાન. (૬) **અપોહ**=સાંભળેલા વચનોથી તથા યુક્તિથી પણ વિરુદ્ધ એવા હિંસા, ચોરી વિગેરે દુષ્ટ ભાવોના પરિણામ જાણીને છોડી દેવા અથવા અપોહ એટલે પદાર્થનું તે તે ગુણપર્યાય પૂર્વકનું જ્ઞાન. (૭)**અર્થવિજ્ઞાન**=ઊહાપોહ દ્વારા થયેલું સંશય કે વિપર્યય વગેરે દોષોથી રહિત યથાર્થ જ્ઞાન. (૮) **તત્ત્વજ્ઞાન**=ઉહાપોહથી સંશયાદિ દોષથી રહિત થયેલું "આ એમ જ છે" એવું નિશ્ચિત જ્ઞાન. આ આઠ ગુણો ઉત્તરોત્તર બુદ્ધિની વિશુદ્ધિરૂપ છે.

શ્લોકાર્થ– તીર્થંકર નામકર્મનું ફળ (કાર્ય) તીર્થપ્રવર્તન છે. એમ (શાસ્ત્રમાં) કહ્યું છે. આથી અરિહંત કૃતકૃત્ય હોવા છતાં તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી તીર્થ પ્રવર્તાવે છે=ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરીને પ્રતિદિન ધર્મનો ઉપદેશ આપે છે. (કા.૯)

ટીકા– 'तीर्थप्रवर्त्तने'त्यादि, तरन्ति भवसमुद्रमनेनेति तीर्थं-प्रवचनं तस्य प्रवर्त्तनं प्रणयना फलं-प्रयोजनमस्येति विग्रहः, किं तदित्याह-यत् प्रोक्तं कर्म्म प्रवचने तीर्थकरनाम दर्शनशुद्ध्यादिनिमित्तं, यस्मिन् उपात्ते तीर्थकरोऽयमिति व्यपदिश्यते 'तस्य' तीर्थकृन्नामकर्मण उदयाद्-विपाकात् 'कृतार्थोऽपि' चरमभवकेवलज्ञानावाप्त्या परमार्थतः निष्ठितार्थोऽपि 'अर्हन्' देवताविशेषः 'तीर्थं प्रवर्त्तयति' उक्तनिर्वचनं प्रवचनं प्रणयति, न च तथाविधकर्मोदयेऽप्यस्याकृतकृत्यता, कृतकृत्यस्यैव तत्त्वतः तत्कर्म्मवतस्तथास्वभावत्वाद् ॥९॥

ટીકાર્થ– "तीर्थप्रवर्तने"त्यादि, જીવો જેનાથી ભવસમુદ્રને તરે તે તીર્થ. તીર્થ એટલે પ્રવચન. પ્રવચનને પ્રવર્તાવવું=તીર્થની સ્થાપના કરવી એ જેનું પ્રયોજન છે તે તીર્થપ્રવર્તન. આ પ્રમાણે તીર્થપ્રવર્તન શબ્દનો વિગ્રહ છે. તીર્થપ્રવર્તનનું પ્રયોજન શું છે તેને કહે છે- કારણે કે દર્શનશુદ્ધિ આદિનું નિમિત્ત એવું તીર્થંકર નામકર્મ પ્રવચનમાં કહ્યું છે. જે કર્મ ગ્રહણ કર્યે છતે(=બાંધ્યે છતે) "આ તીર્થંકર છે" એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરાય છે, તે તીર્થંકર નામકર્મના ઉદયથી=વિપાકથી છેલ્લા ભવમાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિથી પરમાર્થથી કૃતકૃત્ય પણ અરિહંતદેવ તીર્થને પ્રવર્તાવે છે. તીર્થ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ પૂર્વે કહી છે. તેવા પ્રકારના કર્મોદયમાં પણ અરિહંતો અકૃતકૃત્ય નથી. કારણ કે કૃતકૃત્યનો જ પરમાર્થથી તે કર્મવાળા(=તીર્થંકર નામકર્મવાળા) જીવનો તેવો સ્વભાવ છે. (કા.૯)

अत्रैव निदर्शनमात्रमभिधातुमाह–

અહીં માત્ર દૃષ્ટાંત કહેવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

तत् स्वाभाव्यादेव, प्रकाशयति भास्करो यथालोकम् ।
तीर्थप्रवर्तनाय, प्रवर्तते तीर्थंकर एवम् ॥१०॥

શ્લોકાર્થ– જેમ સૂર્ય તેના સ્વભાવથી જ લોકને પ્રકાશિત કરે છે તેમ તીર્થંકર સ્વભાવથી જ તીર્થને પ્રવર્તાવવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે.

ટીકા– 'तत्स्वाभाव्यादेवे'त्यादि, तदेव-प्रकाशनं स्वभावस्तत्स्वभावस्तद्भावस्तत्स्वाभाव्यं तस्मात् तत्स्वाभाव्यादेव, प्रकाशकत्वादेवेत्यर्थः, 'प्रकाशयति' उद्योतयति 'भास्करः' आदित्यः 'यथा लोक'मित्यत्र लोकैकदेशे लोकोपचारः, 'तीर्थप्रवर्त्तनाय' तीर्थम्-उक्तलक्षणं तत्प्रणयनार्थं 'प्रवर्त्तते' प्रभवति स्वयमेव, तीर्थकरनामकर्म्मस्वाभाव्यादेव, तत्क्षयायेत्यर्थः, न च तत्कर्म्मक्षपणमात्रताधिकार्य्यतया स्वरसप्रवृत्तिः स्याद्वादिनोऽकृतार्थतादोषायेति भावनीयम् ॥१०॥

ટીકાર્થ– "तत्स्वाभाव्यादेवे"त्यादि, तेજ=પ્રકાશ કરવું તે જ સ્વભાવ તે તત્સ્વભાવ. તે સ્વભાવનો ભાવ=તત્સ્વાભાવ્ય. તેનાથી એટલે કે તત્સ્વાભાવ્યથી જ, અર્થાત્ પ્રકાશન કરવાના સ્વભાવથી જ. જેવી રીતે સૂર્ય લોકને પ્રકાશિત કરે છે, તેવી રીતે તીર્થંકર તીર્થને પ્રકાશિત કરે છે. "लोकं" એ સ્થળે લોકના એક દેશમાં લોકનો ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. "तीर्थप्रवर्तनाय" તીર્થનું લક્ષણ પૂર્વે કહી દીધું છે. તેની સ્થાપના કરવા માટે તીર્થંકર નામકર્મના સ્વભાવથી જ સ્વયમેવ પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ તીર્થંકર નામકર્મનો ક્ષય કરવા માટે તીર્થરચનામાં પ્રવર્તે છે. માત્ર તીર્થંકર નામકર્મના ક્ષયનો અધિકાર હોવાથી સ્વરસથી પ્રવૃત્તિ કરે છે એમ ન કહેવું. કેમકે તીર્થંકરના અકૃતાર્થતાના દોષ માટે થાય, અર્થાત્ તીર્થંકર અકૃતાર્થ છે એવો દોષ આવીને ઊભો રહે એમ વિચારવું. (કા.૧૦)

एवं सामान्येन तीर्थकरस्य तीर्थप्रवर्त्तनप्रयोजनमभिधाय वर्त्तमानतीर्थाधिपस्तवाभिधित्सया स्वयंभूकल्पनापरकुनयव्यपोहेनादित एव तद्गुणान् कथयितुमाह–

આ પ્રમાણે સામાન્યથી તીર્થંકરના તીર્થ પ્રવર્તનના પ્રયોજનને કહીને વર્તમાન તીર્થાધિપતિની સ્તુતિ કહેવાની ઇચ્છાથી પોતાની મેળે કલ્પના

કરવામાં તત્પર એવા કુનયોને દૂર કરવા વડે શરૂઆતથી જ વર્તમાન તીર્થાધિપતિના ગુણોને કહેવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

यः शुभकर्मासेवन-भावितभावो भवेष्वनेकेषु ।
जज्ञे ज्ञातेक्ष्वाकुषु, सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीपकः ॥११॥

શ્લોકાર્થ– પૂર્વકાળમાં અનેક ભવોમાં શુભ ક્રિયાના અભ્યાસથી આત્માને (શુભ ભાવથી) ભાવિત કરનાર ભગવાન મહાવીર અંતિમ ભવમાં જ્ઞાત ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં ઉત્પન્ન થયા અને સિદ્ધાર્થ રાજાના કુલને દીપાવ્યું. (કા.૧૧)

टीका– "यः शुभे"त्यादि 'य' इत्युद्देशोऽस्मादेकादश्यामार्यायां तस्मै इति निर्देशापेक्षः, वक्ष्यति 'कृत्वा त्रिकरणशुद्धं तस्मै परमर्षये नमस्कार'मिति, यः किम्भूतः ? इत्याह- 'शुभकर्मासेवनभावितभावः' शुभं कर्म्म-भूतव्रत्यनुकम्पादि वक्ष्यमाणं तस्यासेवनम्-अभ्यासः तेन भावितो वासितः, भावितः अन्तरात्मा यस्येति विग्रहः, कियन्तं कालमित्याह-'भवेष्वनेकेषु' वरबोधिलाभादारभ्य जन्मस्वनेकेषु, अन्ते किमित्याह-'जज्ञे ज्ञातेक्ष्वाकुषु' जज्ञे जातवान्, क्व ?-ज्ञाता नाम क्षत्रियविशेषाः तेषामपि विशेषसंज्ञा इक्ष्वाकवस्तेषु, तेऽपि वहव इत्यत आह- 'सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीपः' सिद्धार्थनामा भगवतः पिता स एव नरेन्द्रस्तस्य कुलं-गृहं सन्तानो वा तस्मिन् दीपवद् दीपो, बभूवेत्यादिभि(:स्वयंभुवो निरास इ)ति ॥११॥

टीकार्थ– "यः शुभे"त्यादि, यः (જે) એ પ્રમાણેનો ઉદ્દેશ આ શ્લોકથી અગ્યારમા(=એકવીશમા) શ્લોકમાં तस्मै એ પ્રમાણે નિર્દેશની અપેક્ષાવાળો છે. "પરમર્ષિ એવા તેને ત્રિકરણ શુદ્ધ નમસ્કાર કરીને" એ પ્રમાણે આગળ કહેશે. જે કેવા છે એમ કહે છે- "शुभकर्मासेवन-भावितभावः" શુભકર્મના આસેવનથી=અભ્યાસથી ભાવિત=વાસિત થયો છે અંતરાત્મા જેનો તે શુભકર્માસેવિતભાવિતભાવ એવો વિગ્રહ છે. ભૂતઅનુકંપા વ્રતીઅનુકંપા વગેરે શુભકર્મ હવે પછી (અ.૬ સૂ.૧૩ વગેરેમાં) કહેશે. કેટલા કાળ સુધી અભ્યાસ કર્યો તેને કહે છે-

"भवेष्वनेकेषु" वरબોધિના [1]લાભથી આરંભીને અનેક જન્મોમાં અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસને અંતે શું થયું તે કહે છે– "जज्ञे ज्ञातेक्ष्वाकुषु" ઉત્પન્ન થયા. ક્યાં ઉત્પન્ન થયા ? ક્ષત્રિય વિશેષ જ્ઞાતોમાં ઉત્પન્ન થયા. જ્ઞાત નામના ક્ષત્રિયવિશેષોની ઇક્ષ્વાકુ એવી વિશેષ સંજ્ઞા છે. તે ઇક્ષ્વાકુ વિશેષમાં ઉત્પન્ન થયા. ઇક્ષ્વાકુઓ પણ ઘણા છે તેથી કહે છે- "सिद्धार्थनरेन्द्रकुलदीपः" ભગવાનના સિદ્ધાર્થ નામના પિતા હતા તે રાજા હતા તેમનું કુળ=ઘર અથવા સંતાન. તેમાં દીપક જેવા દીપક થયા. बभूव ઇત્યાદિ પ્રયોગથી જાતે=ઇચ્છાથી ઉત્પન્ન થયા એનું નિરાકરણ કર્યું. (તીર્થંકરો સ્વયં ઇચ્છાથી જન્મ લેતા નથી કિંતુ કર્મથી તેમનો જન્મ થાય છે. એથી ભગવાન જન્મ લે છે એવી વાતનું ખંડન કર્યું.) (કા.૧૧)

किम्भूतो जज्ञे ? इत्याह–

ભગવાન કેવા પ્રકારના ઉત્પન્ન થયા ઇત્યાદિ કહે છે–

ज्ञानैः पूर्वाधिगतै-रप्रतिपतितैर्मतिश्रुतावधिभिः ।
त्रिभिरपि शुद्धैर्युक्तं, शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेन्दुः ॥१२॥

શ્લોકાર્થ– જેમ ચંદ્ર સદા શૈત્ય, દ્યુતિ અને કાંતિ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત હોય છે. તેમ ભગવાન મહાવીર જન્મ વખતે પૂર્વે (દેવભવમાં) પ્રાપ્ત કરેલા અપ્રતિપાતિ મતિ, શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાનથી યુક્ત હતા. (કા.૧૨)

ટીકા– 'ज्ञानै'रित्यादि, ज्ञानैः पूर्वाधिगतैः-जन्मान्तरावाप्तैरप्रतिपतितैः-पुनरनावृत्तैः, ज्ञानानां पञ्चत्वादाह-मतिश्रुतावधिभिः-वक्ष्यमाणस्वरूपैः, तेषामप्येकैकस्य शुद्धितारतम्यसद्भावादाह- 'त्रिभिरपि शुद्धैर्युक्तः', नैकेन द्वाभ्यां वा, निदर्शनमाह- 'शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेन्दुर्युक्तः, तत्र शैत्यम्-आल्हादकं द्युतिः-अतीव निर्मलता कान्तिः-मनोहरता ॥१२॥

१. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે તીર્થંકર થાય એ ભવથી પૂર્વના ત્રીજા ભવે તીર્થંકર નામકર્મ નિકાચિત કરે તે ભવના સમ્યક્ત્વને વરબોધિ કહેવાય એવું નથી કિંતુ તીર્થંકરનો જીવ જ્યારથી સમ્યક્ત્વ પામે ત્યારથી જ તેમનું સમ્યક્ત્વ વરબોધિ કહેવાય, અર્થાત્ તીર્થંકરના સમ્યક્ત્વને વરબોધિ કહેવાય. કારણ કે તેમનું સમ્યક્ત્વ તીર્થંકર નામકર્મબંધનું કારણ બને છે.

ટીકાર્થ– "ज्ञानै"रित्यादि "ज्ञानैः पूर्वाधिगतैः" જન્માંતરમાં પ્રાપ્ત કરેલા અને અપ્રતિપતિત=નહિ આવરાયેલા જ્ઞાનોથી સહિત ઉત્પન્ન થયા. જ્ઞાન પાંચ હોવાથી કહે છે- "मतिश्रुतावधिभिः" જેમનું સ્વરૂપ હવે (અ.૧ સૂ.૯ માં) કહેવાશે તેવા મતિ-શ્રુત અને અવધિ જ્ઞાનોથી સહિત ઉત્પન્ન થયા. તે ત્રણ જ્ઞાનમાં પણ એક એક જ્ઞાનની વિશુદ્ધિની તરતમતા હોવાથી કહે છે- એકથી, બેથી નહિ કિંતુ ત્રણેય શુદ્ધ જ્ઞાનથી યુક્ત ઉત્પન્ન થયા. અહીં દૃષ્ટાંતને કહે છે- "शैत्यद्युतिकान्तिभिरिवेन्दुर्युक्तः" જેવી રીતે ચંદ્ર શૈત્ય, દ્યુતિ અને કાંતિથી યુક્ત હોય છે. તેવી રીતે ભગવાન શૈત્ય, દ્યુતિ અને કાંતિથી યુક્ત ઉત્પન્ન થયા. તેમાં શૈત્ય એટલે આહ્લાદક=આહ્લાદ ઉત્પન્ન કરનાર. દ્યુતિ એટલે અત્યંત નિર્મલતા. કાન્તિ એટલે મનોહરપણું. (કા.૧૨)

अधिकृतदेवताविशेषस्यैव जातस्य यत् स्वरूपं तदभिधित्सुराह–

પ્રસ્તુત ઉત્પન્ન થયેલા દેવવિશેષનું જ જે સ્વરૂપ છે તેને કહેવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર કહે છે–

शुभसारसत्त्वसंहन-नवीर्यमहात्म्यगुणयुक्तः ।
जगति महावीर इति, त्रिदशैर्गुणतः कृताभिख्यः ॥१३॥

શ્લોકાર્થ– દેવોએ જગતમાં જેમનું ગુણના કારણે 'મહાવીર' એવું નામ કર્યું છે એવા દેવવિશેષ શુભ (હિતકર) ઉત્તમ સત્ત્વ, શ્રેષ્ઠ સંઘયણ, લોકોત્તર વીર્ય, અનુપમ માહાત્મ્ય, અદ્‌ભુત રૂપ અને દાક્ષિણ્ય આદિ વિશિષ્ટ ગુણોથી યુક્ત હતા. (અહીં શુભ શબ્દ સત્ત્વ આદિ દરેક શબ્દની સાથે જોડવો.) (કા.૧૩)

ટીકા– "शुभसारे"त्यादि अत्र सत्त्वादयो विशेष्याः शुभसारा इति विशेषणं, सत्त्वं च संहननं चेत्यादिर्द्वन्द्वः, तत्र सत्त्वम्-अवैक्लव्यं संहननं-शरीरदृढिमा वीर्यं-उत्साहो माहात्म्यं-प्रभुशक्तिः रूपं-सुन्दराङ्गत्वं गुणाः-गाम्भीर्यदाक्षिण्यादयः, (ते सत्त्वादयः शुभसा)राः, शुभाः-प्रकृतिसुन्दराः स्वरूपेण साराः-प्रधाना हितप्रयोजनत्वेन, सारशब्दः प्राधान्ये, सारोऽयमत्र

गृह इति यथा, एभिः शुभसारसत्त्वादिभिर्युक्तः-सम्पन्नः सन् 'जगति' पृथिव्यां 'महावीर इति' शूरवीरविक्रान्तौ इति, कषायादिशत्रुजयात् महा-विक्रान्तो महावीर इत्येवं 'त्रिदशैः' देवैः 'गुणतः' सङ्गमकोपसर्ग-जनितदुःखसहननिमित्तेन 'कृताभिख्यः' अभिख्यातिः अभिख्या एवमिति गौणनाम, कृता-प्रतिष्ठापिता अभिख्याऽस्येति कृताभिख्य इति ॥१३॥

टीकार्थ– "शुभसारे"त्यादि, अहीं सत्त्व वगेरे शब्दो विशेष्य छे. शुभ सारा એ પ્રમાણે વિશેષણ છે. અહીં સત્ત્વ અને સંહનન ઇત્યાદિ દ્વન્દ્વ સમાસ કરવો. તેમાં સત્ત્વ એટલે અન્યૂનતા. સંહનન એટલે શરીરની દૃઢતા. વીર્ય એટલે ઉત્સાહ. મહાત્મ્ય એટલે પ્રભુની શક્તિ. રૂપ એટલે અંગનું સુંદરપણું, ગંભીરતા, દાક્ષિણ્યતા વગેરે ગુણો છે. તે સત્ત્વ વગેરે શુભ સાર છે. શુભ એટલે સ્વભાવથી જ સુંદર. સાર એટલે સ્વરૂપથી જ મુખ્ય. સ્વરૂપથી મુખ્ય એટલા માટે છે કે હિતના પ્રયોજનવાળા છે. સાર શબ્દ પ્રધાનતા અર્થમાં છે. જેમકે અહીં આ ઘર સાર છે=પ્રધાન છે. આ શુભસાર સત્ત્વાદિ ગુણોથી યુક્ત હતાં. ભગવાનનું દેવોએ ગુણના કારણે જગતમાં મહાવીર એવું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું. ધાતુપાઠમાં शूरवीरविक्रान्तौ એવો ધાતુપાઠ છે. શૂર અને વીર એ બે ધાતુનો પરાક્રમ કરવો એવો અર્થ છે. કષાયાદિ શત્રુઓને જીતવાથી મહાવિક્રાન્ત=મહાવીર. દેવોએ સંગમના ઉપસર્ગોથી ઉત્પન્ન કરાયેલા દુઃખોને સહન કરવાના નિમિત્તથી ગુણના કારણે(=ગુણનિષ્પન્ન) મહાવીર એવું નામ પ્રસિદ્ધ કર્યું.

"कृताभिख्यः" એવા પ્રયોગની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે- અભિખ્યા એટલે અભિખ્યાતિ. કૃતા એટલે કરાઇ છે. કરાઇ છે=પ્રતિષ્ઠિત કરાઇ છે અભિખ્યા જેની તે કૃતાભિખ્ય.[1] ગુણના કારણે મહાવીર એવું નામ દેવો વડે પ્રસિદ્ધ કરાયું. (કા.૧૩)

स च राजधर्ममनुपाल्य प्रवव्राज, कुतः अवगम्य तत्त्वमित्याह–

તે ભગવાને રાજધર્મનું પાલન કરીને દીક્ષા લીધી.

१. ટીકામાં રહેલા ગૌણ નામ એ સ્થળે ગૌણ એટલે ગુણને આશ્રયીને પ્રવૃત્ત થયેલું.

પ્રશ્ન– ભગવાને શા કારણથી દીક્ષા લીધી ?

ઉત્તર– તત્ત્વને જાણીને ભગવાને દીક્ષા લીધી એમ અહીં ગ્રંથકાર કહે છે–

स्वयमेव बुद्धतत्त्वः सत्त्वहिताभ्युद्यताविचलितसत्त्वः ।
अभिनन्दितशुभसत्त्वः, सेन्द्रैर्लोकान्तिकैर्देवैः ॥१४॥

શ્લોકાર્થ– સ્વયમેવ તત્ત્વોના જ્ઞાતા હતા. પ્રાણીઓના હિત માટે તત્પર અને નિશ્ચલ સત્ત્વવાળા હતા. દેવેન્દ્રોએ અને લોકાન્તિક દેવોએ તેઓશ્રીના શુભસત્ત્વની પ્રશંસા કરી હતી. (કા.૧૪)

टीका– 'स्वयमेवे'त्यादि स्वयमेव पूर्वसुचरिताभ्यासाद् उपदेशमन्तरेणैव तदा 'बुद्धतत्त्वो' अवगतपरमार्थः सन् 'सत्त्वहिताभ्युद्यताचलितसत्त्वः' सत्त्वहिताय-प्राणिहितार्थमभ्युद्यतं-प्रवृत्तमचलितं-निष्प्रकम्पं सत्त्वम्-उक्तलक्षणं यस्येति विग्रहः, स सत्त्वानां दुःखबहुत्वात् संसारादुद्धरणं न्याय्यं तीर्थप्रवर्त्तनेनेति चिन्तयेत्, 'अभिनन्दितशुभसत्त्वः' अभिनन्दितं-उपबृंहितं सत्त्वार्थप्रवृत्त्या सत्त्वम्-उक्तलक्षणमेव यस्य स तथाविधः, कैरित्याह-सेन्द्रैः, शक्रादिभिर्लोकान्तिकैर्देवैः-सारस्वतादिभिः ॥१४॥

टीकार्थ– "स्वयमेवे"त्यादि, "स्वयमेव" પૂર્વે સારી રીતે આચરેલા અભ્યાસને કારણે ઉપદેશ વિના જ તે વખતે "बुद्धतत्त्व"=પરમાર્થ તેમણે જાણ્યો હતો. "सत्त्वहिताभ्युद्यताविचलितसत्त्वः" જીવોના હિત માટે અવિચલિત સત્ત્વ છે જેનું તે सत्त्वहिताभ्युद्यताविचलितसत्त्वः. એ પ્રમાણે સમાસનો વિગ્રહ છે. સત્ત્વ શબ્દનો અર્થ પૂર્વે કહ્યો છે. તે ભગવાન (સંસારમાં) જીવો બહુ દુઃખવાળા હોવાથી તીર્થ પ્રવર્તાવવા દ્વારા જીવોનો સંસારથી ઉદ્ધાર કરવા યોગ્ય છે એમ વિચારે છે. "अभिनन्दितशुभसत्त्वः" જીવો માટે(=જીવોના ઉદ્ધાર માટે) તીર્થ પ્રવર્તાવવા દ્વારા પ્રવૃત્તિ કરવાથી સારસ્વતાદિ લોકાન્તિક દેવોએ શક્રાદિ ઇન્દ્રોની સાથે તેમના સત્ત્વની પ્રશંસા કરી છે. (કા.૧૪)

एवं बुद्धतत्त्वो यत् कृतवाँस्तदभिधातुमाह–

આ પ્રમાણે જેણે તત્ત્વને જાણ્યું છે એવા ભગવાને જે કર્યું તેને કહેવાને માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

जन्मजरामरणार्त्तं, जगदशरणमभिसमीक्ष्य निःसारम् ।
स्फीतमपहाय राज्यं, शमाय धीमान् प्रवव्राज ॥१५॥

શ્લોકાર્થ– જન્મ, જરા અને મરણથી પીડાતા જગતને અશરણ અને અસાર જોઈને વિશાળ રાજ્યનો ત્યાગ કરી મોક્ષ માટે પ્રવ્રજિત બન્યા. (કા.૧૫)

टीका– 'जन्मे'त्यादि 'जन्मजरामरणार्त्तं' जन्मजरामरणैरभिद्रुतं जगत् त्रिभुवनमशरणम्-अत्राणमभिसमीक्ष्य-ज्ञानचक्षुषा दृष्ट्वा निःसारं-निःसुखं कदलीगर्भोपमं वा ज्ञात्वा, तथा किं कृतवानित्याह-'स्फीते'त्यादि स्फीतं-ऋद्धं अपहाय-त्यक्त्वा राज्यं-जनपदादि, किमित्याह-'शमाय धीमान् प्रवव्राज' शमाय तीर्थप्रवर्त्तनेन प्रक्रान्तजगतः धीमान्-अतिशयज्ञानवान् 'प्रवव्राज' प्रव्रज्यामभ्युपेतवान् इति ॥१५॥

टीकार्थ– "जन्मे"त्यादि, "जन्मजरामरणार्त्तं" જ્ઞાનરૂપી ચક્ષુથી જોનારા ભગવાને જન્મ, જરા અને મરણથી હેરાન થયેલા જગતને (ત્રણ ભુવનને) અશરણ(=રક્ષણ રહિત) અથવા કેળાના ગર્ભ સમાન નિઃસાર=સુખરહિત જોઈને તથા (જગતને તેવું જોઈને) ભગવાને શું કર્યું તે કહે છે- "स्फीत" इत्यादि, ऋद्धिवाળા જનપદ આદિ રાજને છોડીને તીર્થપ્રવર્તન દ્વારા પ્રસ્તુત જગતની શાંતિ માટે ભગવાને દીક્ષાનો સ્વીકાર કર્યો. (કા.૧૫)

प्रव्रज्याबहुत्वाद्विशेषाभिधानपुरस्सरं विशेषमभिधित्सुराह–

દીક્ષા ઘણી(=ઘણા પ્રકારની) હોવાથી વિશેષ કહેવાપૂર્વક વિશેષ કહેવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર કહે છે–

प्रतिपद्याशुभशमनं, निःश्रेयससाधनं श्रमणलिङ्गम् ।
कृतसामायिककर्मा, व्रतानि विधिना समारोप्य ॥१६॥

શ્લોકાર્થ– અશુભ કર્મોનો વિનાશ કરનાર અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરાવનાર સાધુવેષને ગ્રહણ કરી સામાયિકનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા વિધિપૂર્વક વ્રતોને સ્વીકારી મોક્ષ માટે પ્રવ્રજિત બન્યા. (કા.૧૬)

ટીકા– "प्रतिपद्ये"त्यादि प्रतिपद्य-गृहीत्वा 'अशुभशमनं' अशुभकर्म्म-शमनायेति प्रतिपत्तव्यं, संवेगभावादित्यशुभशमनं 'निःश्रेयससाधनं' प्रेयःसद्विधिस्थितस्य ध्यानादिभावान् मोक्षसाधकं(?नं), किं तदित्याह-'श्रमणलिङ्गं' श्रमणचिह्नं, लोचदेवदूष्यसन्धारणरूपं, भूयश्च 'कृतसामायिक-कर्मे' ति, कृतं सामायिककर्म येनासौ कृतसामायिककर्म्मा, अधिकृतसमत्व-भावस्थित इत्यर्थः, किमित्याह-व्रतानि हिंसादिनिवृत्तिरूपाण्यर्थतः 'विधिना'-विधिवत् 'समारोप्य' सिद्धनमस्कारपूर्वकं विधिनाऽऽत्मस्थानि कृत्वा, अङ्गीकृत्येत्यर्थः, एतच्च स्वतीर्थयतिक्रमोपदर्शनपरं, न पुनरत्रायं स्थितक्रमः, यत एवमागमः- "काऊण णमोक्कारं सिद्धाणमभिग्गहं तु सो गिप्पे (ण्हे)। सव्वं मे अकरणिज्जं पावंति चरित्तमारूढो ॥१॥" (कृत्वा नमस्कारं सिद्धानामभिग्रहं तु सोऽग्रहीत्। सर्वं ममाकरणीयं पापमिति चारित्रमारूढः ॥१॥) भूयश्च प्रतिसमयमप्रमादवृद्ध्या परमगुणसमन्वितो विहरत्येव भगवान् ॥१६॥

ટીકાર્થ– 'प्रतिपद्ये'त्यादि, 'प्रतिपद्याशुभशमनं' એટલે અશુભ કર્મના નાશ માટે સ્વીકારીને. સંવેગભાવથી અશુભનું શમન થાય છે. 'निःश्रेयससाधनं' અતિશય પ્રિય એવી સદ્વિધિમાં રહેલા ધ્યાનાદિ ભાવથી મોક્ષસાધક એવા શ્રમણલિંગને સ્વીકારીને મોક્ષસાધક શું છે તે કહે છે- લોચ અને દેવદૂષ્યધારણરૂપ શ્રમણચિહ્ન. તેને સ્વીકારીને, ફરી ભગવાન કેવા છે તે કહે છે- "कृतसामायिककर्मा" इति, જેણે સામાયિક કર્મ કર્યું છે તેવા ભગવાન છે, અર્થાત્ પ્રસ્તુત સમભાવમાં રહેલા છે. સામાયિકમાં રહેલા ભગવાન શું કરે છે તે કહે છે- પરમાર્થથી હિંસાદિથી નિવૃત્તિરૂપ વ્રતોનું વિધિપૂર્વક સમારોપણ કરીને સિદ્ધોને નમસ્કાર કરવાપૂર્વક વિધિથી આત્મસ્થ કરીને, અર્થાત્ સ્વીકારીને આ પોતાના

તીર્થના સાધુઓના ક્રમને બતાવનારું છે પણ આ સ્થિતક્રમ નથી. કારણ કે આગમ આ પ્રમાણે છે–

"સિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને મારે સઘળું પાપ ન કરવું એ પ્રમાણે અભિગ્રહ કરીને ભગવાન ચારિત્રમાં આરુઢ થયા." (આવશ્યક ભા.ગા. ૧૦૯) અને પછી પ્રતિસમય અપ્રમાદની વૃદ્ધિથી શ્રેષ્ઠ ગુણોથી યુક્ત ભગવાન વિહાર કરે જ છે. (કા.૧૬)

तथा चाह–

તે પ્રમાણે કહે છે–

सम्यक्त्वज्ञानचा-रित्रसंवरतपःसमाधिबलयुक्तः ।
मोहादीनि निहत्या-ऽशुभानि चत्वारि कर्माणि ॥१७॥

केवलमधिगम्य विभुः, स्वयमेव ज्ञानदर्शनमनन्तम् ।
लोकहिताय कृतार्थो-ऽपि देशयामास तीर्थमिदम् ॥१८॥

શ્લોકાર્થ– (પ્રવ્રજિત થયા પછી) સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર, તપ, સંવર અને સમાધિરૂપ સૈન્યથી સ્વયં (કોઈની સહાય વિના) મોહાદિ ચાર અશુભ કર્મોનો ક્ષય કરી અનંત કેવળજ્ઞાન, કેવળદર્શન ગુણ પ્રાપ્ત કરીને સર્વજ્ઞ બનવાથી કૃતકૃત્ય થવા છતાં લોકહિત માટે આ (વર્તમાનમાં પ્રવર્તે છે તે) તીર્થનો ઉપદેશ આપ્યો=તીર્થને પ્રકાશિત કર્યું. (કા.૧૭-૧૮)

ટીકા– 'सम्यक्त्वे'त्यादि, सम्यक्त्वं-क्षायिककल्पं क्षायिकमेव वा, अतो ज्ञानं केवलज्ञानवर्ज्यं चतुर्द्धा, चारित्रं छेदोपस्थाप्यपरिहारविशुद्धिरहितम्, (शेषत्रयं तु) अवस्थाविशेषभेदेन वृद्धवादः, संवरो निरुद्धसर्वाश्रवत्वात्, कृत्स्नः, तपो बाह्यं षड्विधमपि, आन्तरं तु यथासम्भवं, प्रायः प्रायश्चित्ताद्य-भावात्, ध्यानस्य तु भावात्, समाधिः सर्वत्रैकाग्रता, एवमनेन बलेन युक्तः सन् किमित्याह-मोहादीनि निहत्य-प्रक्षपय्य 'अशुभानि' घातिकर्मत्वेन शेषकर्म्मभ्योऽपि जघन्यानि चत्वारि कर्म्माणि-मोहज्ञानदर्शनावरणान्तरा-याख्यानि, ततः किमित्याह- "केवले"त्यादि केवलम्-एकं शुद्धं

अधिगम्य-प्राप्य, विभवतीति विभुः-सर्वगतज्ञानात्मा 'स्वयमेव' स्वशक्त्या, नेश्वरादिसामर्थ्येन, किं तत् केवलमित्याह- 'ज्ञानदर्शनं' ज्ञानं च दर्शनं च, एतच्चानन्तत्वात्, एतदधिगम्य, कथमित्याह- 'लोकहिताय' लोकहितार्थं, कृतार्थोऽपि मोहजयकेवलावाप्त्या 'देशयामास' देशितवान्, तीर्थमिदं वक्ष्यमाणम् ॥१७-१८॥

टीकार्थ– "सम्यक्त्वे"त्यादि, क्षायिक समान अथवा क्षायिक ज सम्यक्त्व. त्यारबाद केवलज्ञानने छोडीने चार प्रकारनुं ज्ञान, छेदोपस्थाप्य अने परिहारविशुद्धिचारित्र रहित चारित्र. (बाकीना त्रण चारित्र : सामायिक, सूक्ष्मसंपराय अने यथाख्यात चारित्र) अवस्था विशेषना भेदथी होय छे तेवो वृद्धवाद छे. सघळा आश्रवोनो निरोध कर्यो होवाथी संपूर्ण संवर. छअे प्रकारनो बाह्य तप. अभ्यंतर तप तो यथासंभव होय. कारण के प्रायः (तेमने) प्रायश्चित्त वगेरेनो अभाव होय छे. ध्यान तो (सदा) होय छे. समाधि एटले सर्वत्र एकाग्रता. आ प्रमाणे सम्यक्त्व आदिना बळथी युक्त थया छतां भगवान शुं करे छे ते कहे छे- अशुभ मोहने खपावीने, मोह, ज्ञानावरण, दर्शनावरण अने अंतराय अे चार कर्मो घातिकर्मो होवाथी शेषकर्मोथी पण जघन्यकर्मो छे. (का.१७)

ततः किमित्याह– अशुभमोहादि खपावीने पछी शुं अेम कहे छे–

"केवले"त्यादि केवलने एटले अेक शुद्धज्ञानने प्राप्त करीने जे व्याप्त थाय ते विभु, अर्थात् जेनो ज्ञानआत्मा बधा स्थळे रहेलो छे ते विभु. स्वयमेव एटले पोतानी शक्तिथी. ईश्वरादिना सामर्थ्यथी नहि. ते केवल शुं छे तेने कहे छे- "ज्ञानदर्शनं" ज्ञान अने दर्शन अनंत (प्राप्त थया पछी अेनो नाश न थतो) होवाथी केवळ छे. आ ज्ञानदर्शनने प्राप्त करीने शुं करे छे ते कहे छे–

मोहना जयथी केवलज्ञाननी प्राप्तिथी कृतार्थ थवा छतां लोकना हित माटे हवे कहेवाशे ते तीर्थनो उपदेश आप्यो=तीर्थने प्रकाशित कर्युं. (का.१८)

तदेवाभिधातुमाह–

તેને જ કહેવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

द्विविधमनेकद्वादश-विधं महाविषयममितगमयुक्तम् ।
संसारार्णवपारग-मनाय दुःखक्षयायालम् ॥१९॥

ग्रन्थार्थवचनपटुभिः, प्रयत्नवद्भिरपि वादिभिर्निपुणैः ।
अनभिभवनीयमन्यै-र्भास्कर इव सर्वतेजोभिः ॥२०॥

श्लोकार्थ– આ તીર્થ (અંગ બાહ્ય અને અંગ પ્રવિષ્ટ એમ) બે પ્રકારે, (અંગ બાહ્ય) અનેક પ્રકારે અને (અંગ પ્રવિષ્ટ) બાર પ્રકારે છે તથા મહાવિષયવાળું=સર્વદ્રવ્યોને પ્રકાશિત કરનારું, અનેક નયોથી યુક્ત સંસારરૂપી સમુદ્રથી પાર પામવા માટે અને દુઃખનો ક્ષય કરવા સમર્થ છે. જેમ મણિ આદિ સર્વ પદાર્થોના પ્રકાશો એકઠા થાય તો પણ તેમનાથી સૂર્ય પરાભવ પામતો નથી. તેમ ગ્રંથોનો અર્થ કહેવામાં નિપુણ અને ન્યાયકુશળવાદીઓ તીર્થના પરાભવ માટે પ્રયત્ન કરવા છતાં તેમનાથી તીર્થ પરાભવ પામતું નથી. (કા. ૧૯-૨૦)

टीका– 'द्विविध'मित्यादि 'द्विविध'मित्यङ्गानङ्गप्रविष्टभेदेन, 'अनेक-द्वादशविध'मिति यथार्थमनेकविधमनङ्गप्रविष्टमावश्यकादि द्वादशविधमङ्ग-प्रविष्टमाचारादि, महान् विषयः सर्वद्रव्याणि सर्वपर्यायो अस्येति महाविषयम्, अमितैः-असङ्ख्यैर्नयैर्गमैः वक्ष्यमाणैर्नयैर्वा युक्तं-संयुक्तममितगमयुक्तं, एतदेव विशिष्यते, संसरणं संसारः-नरकादिगमनरूपः स एव प्रचुरभवा-दर्ण्णवः-समुद्र इव संसारार्णवः तस्य पारं-परं तीरं तद्गमनाय-तन्नयनाय तन्नयनार्थं 'दुःखक्षयायाल'मिति, संसारार्णवपारगमनाय यो दुःखक्षयः तस्मै पर्याप्तं, सर्वदुःखक्षयायेत्यर्थः, एतदेव गुणान्तरद्वारेण प्रतिपादयन्नाह-''ग्रन्थार्थे''त्यादि 'ग्रन्थार्थवचनपटुभि'रिति, पटुशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तन्त्रान्तराण्याश्रित्य साकल्येन ग्रन्थार्थवचनदक्षैरित्यर्थः, एवंभूता अपि कदाचिदप्रयत्नवन्तो भवन्ति अत आह-'प्रयत्नवद्भिरपि' ग्रन्थार्थवचनेषु यत्नपरैरपीति भावः, त एव विशेष्यन्ते-'वादिभिर्निपुणैः' वादमार्गकुशलैः,

किमित्याह-अनभिभवनीयम्, अभिभवितुं न शक्यते, 'अन्यैः' नयान्तराश्रितैरेकान्तवादिभिः, निदर्शनमाह-'भास्कर इव' आदित्य इव सर्वतेजोभिर्मण्यादिसम्बन्धिभिः, सति तस्मिंस्तत्तेजसां तत्रैव प्रवेशात्, एवं नयान्तराण्यपि सर्ववादपरमेश्वरानेकान्तवादप्रवेशानीति भावनीयम् ॥१९-२०॥

टीकार्थ– "द्विविध"मित्यादि, तीर्थ अंगप्रविष्ट अने अंगबाह्य भेदथी बे प्रकारनुं छे. यथार्थ एवुं अंगबाह्यतीर्थ आवश्यकादि अनेक प्रकारनुं छे. अंगप्रविष्टतीर्थ आचारांग वगेरे बार प्रकारनुं छे. ते तीर्थ सर्वद्रव्योने अने सर्वपर्यायोने बतावनारुं होवाथी महाविषयवाळुं छे. असंख्यगमोथी युक्त अथवा हवे कहेवाशे ते नयोथी युक्त=संयुक्त. तेनाथी संयुक्त=अमितगम[1]युक्त. तीर्थने ज विशेष रीते बतावे छे- संसरवुं(=एक भवथी बीजा भवमां भटकवुं) ते संसार. संसार नरकादिमां गमन स्वरूप छे. संसार ए ज घणा भवोवाळो होवाथी समुद्र जेवो छे. संसाररूप समुद्रना पारने पामवाना [2]कारणे थतो जे दुःखनो क्षय तेना माटे समर्थ छे, अर्थात् सर्व दुःखना क्षय माटे समर्थ छे. (का.१९)

आनुं ज अन्यगुण द्वारा प्रतिपादन करता ग्रंथकार कहे छे–

'ग्रन्थार्थ' इत्यादि, ग्रन्थार्थवचनपटुभिः એ स्थळे पटु शब्दनो प्रत्येक शब्दनी साथे संबंध करवामां आव्यो छे. अन्य दर्शनोने आश्रयीने वादिओ संपूर्णपणे ग्रंथ, अर्थ अने वचनमां कुशळ छे. आवा प्रकारना पण वादिओ कदाच प्रयत्नरहित होय छे. आथी कहे छे- "प्रयत्नवद्भिरपि" ग्रंथ, अर्थ अने वचनोमां प्रयत्न करवामां तत्पर पण होय छे.

ते ज विशेषथी कहेवाय छे- वादमार्गमां कुशळ निपुणवादीओ (तीर्थनो पराभव करे एथी) शुं ? पराभव करे तो पण अन्य नयोना

१. गम એटले सरखा पाठवाळा आलावा.

२. हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः (सि.हैम अ.२ पा.२ सू.११९) એ सूत्रथी अहीं हेतु अर्थमां चोथी विभक्ति जाणवी.

આશ્રયવાળા એકાંતવાદીઓ તીર્થનો પરાભવ કરવા માટે સમર્થ થતા નથી. દૃષ્ટાંતને કહે છે- જેવી રીતે મણિ આદિના તેજોથી સૂર્ય પરાભવ પમાડી શકાતો નથી. કેમકે મણિ આદિના તેજોનો(=પ્રકાશોનો) તેમાં જ(=સૂર્યના પ્રકાશમાં જ) પ્રવેશ થઇ જાય છે તેવી રીતે અન્ય નયો પણ સર્વવાદોમાં મુખ્ય એવા અનેકાંતવાદમાં પ્રવેશી જાય છે એ પ્રમાણે વિચારવું. (કા.૨૦)

ये एवम्भूतं तीर्थं देशयामास तस्मै किमित्याह–

જેણે આવા પ્રકારના તીર્થને બતાવ્યું તેને શું ? તે કહે છે–

कृत्वा त्रिकरणशुद्धं, तस्मै परमर्षये नमस्कारम् ।
पूज्यतमाय भगवते, वीराय विलीनमोहाय ॥२१॥

तत्त्वार्थाधिगमाख्यं, बह्वर्थसंग्रहं लघुग्रन्थम् ।
वक्ष्यामि शिष्यहितमिम-मर्हद्वचनैकदेशस्य ॥२२॥

श्लोकार्थ– મોહરહિત હોવાથી મહર્ષિ અને સર્વથી અધિક પૂજનીય તે વીર ભગવાનને (મન-વચન-કાયારૂપ) ત્રિકરણથી શુદ્ધ નમસ્કાર કરીને શિષ્યના હિત માટે અરિહંત વચનના એક દેશના સંગ્રહરૂપ અને વિશાળ અર્થવાળા આ તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના લઘુગ્રંથને કહીશ. (કા.૨૧-૨૨)

टीका– "कृत्वे"त्यादि 'कृत्वा'अभिनिर्वर्त्य त्रिकरणशुद्धम्-आगमोक्तविधिना कायवाङ्मनःकरणपरिप्लुतं 'तस्मै' इति 'यः शुभकर्म्मासेवने'त्यादिनोक्तः 'परमर्षये' योगीन्द्राय 'नमस्कारं' प्रणामं कृत्वा, परमर्षिरेव विशेष्यते, 'पूज्यतमाये'ति, अयं च पूज्यः अयं च पूज्यः अयं च अतिशयेन पूज्य इति पूज्यतमस्तस्मै, 'भगवते' समग्रैश्वर्यादिगुणयुक्ताय 'वीराये'ति नाम पूर्ववत्, 'विगतमोहाय' ध्वस्तसंसारबीजायेति भावः । कृत्वा वीराय नमस्कारं किमित्याह- 'तत्त्वार्थाधिगमाख्य'मिति तत्त्वम्-अविपरीतोऽर्थः-सुखदुःखहेतुः अधिगम्यतेऽनेनास्मिन्निति तत्त्वार्थाधिगमः, इयमेवाख्या-नाम यस्यासौ तत्त्वार्थाधिगमाख्यस्तं, 'बह्वर्थं' बहुरर्थोऽस्येति

बह्वर्थस्तं, प्रवचनगर्भाभिधानात् सङ्ग्रहं-समासं, 'लघुग्रन्थं' न सङ्ग्रहान्तरवद् बहुग्रन्थमिति, 'वक्ष्यामि' अभिधास्ये, शिष्यहितं, अल्पग्रन्थेनैव तत्त्वज्ञान-करणात्, 'इम'मिति बुद्धौ व्यवस्थितस्य परामर्शः, कस्य सङ्ग्रहमित्याह-'अर्हद्वचनैकदेशस्य' अर्हद्वचनं-द्वादशाङ्गं गणिपिटकं तदेकदेशस्य, न सम्पूर्णस्यैव, अनेन प्रयोजनादित्रयोपन्यासमाह, तत्र तत्त्वार्थाधिगमसंग्रहस्य चेहाभिधानेन शिष्यानुग्रहः शास्त्रकर्तुः प्रयोजनं, जीवादि तत्त्वमभिधेयं, साध्यसाधनलक्षणः सम्बन्धः, एतत् स्वयमेव प्रकटयिष्यति । आह-आस्तां तावदेतत् सङ्ग्रहाभिधाने प्रस्तुते किं सर्वस्यैवार्हद्वचनस्यायं न क्रियते, येन तदेकदेशस्येति, अत्रोच्यते, सर्वसङ्ग्रहस्य कर्तुमशक्यत्वाद् ॥२१-२२॥

ટીકાર્થ– 'कृत्वा' ઇત્યાદિ, તેને આગમોક્ત વિધિથી કાયા, વચન અને મન એ ત્રણ કરણથી વિશુદ્ધ નમસ્કાર કરીને, અહીં तस्मै=તેને એટલે શુભકર્માસેવન ઇત્યાદિથી જેને કહ્યા છે તે પરમર્ષિને=યોગીન્દ્રને નમસ્કાર કરીને. પરમર્ષિને જ વિશેષથી કહે છે– "पूज्यतमाय" આ પૂજ્ય છે અને આ પૂજ્ય છે પણ આ અતિશય પૂજ્ય છે માટે પૂજ્યતમ છે તેને "भगवते" સમગ્ર ઐશ્વર્યાદિ ગુણયુક્તને "वीराय", વીર એવા નામવાળાને, વીર શબ્દનો અર્થ પૂર્વવત્ (૧૩મી કારિકાની ટીકામાં કહ્યા મુજબ) જાણવો. વિગતમોહાય=જેના સંસારબીજનો નાશ થઈ ગયો છે તેવા, એવો ભાવ છે. (કા.૨૧)

વીરને નમસ્કાર કરીને શું કહે છે ? એમ કહે છે–

"तत्त्वार्थाधिगमाख्य"मिति, तत्त्व એટલે અવિપરીત અર્થ. સુખદુઃખનું કારણ અવિપરીતપણે જેનાથી અથવા જેનામાં જણાય તે તત્ત્વાર્થાધિગમ. તત્ત્વાર્થાધિગમ એ જ આખ્યા=નામ જેનું છે તે તત્ત્વાર્થાધિગમાખ્ય. બહ્વર્થ, સંગ્રહ, શિષ્યહિતકર અને અરિહંત વચનના એકદેશ સ્વરૂપ એવા તત્ત્વાર્થાધિગમ નામના આ લઘુગ્રંથને કહીશ.

બહ્વર્થ એટલે જેનો અર્થ ઘણો છે તે. આમાં પ્રવચનનું રહસ્ય કહેલું હોવાથી આ ગ્રંથ ઘણા અર્થવાળો છે.

સંગ્રહ એટલે સંક્ષિપ્ત.

લઘુગ્રંથ એટલે બહુ સંગ્રહવાળા ગ્રંથોની જેમ બહુ ગ્રંથ નથી.

અલ્પગ્રંથથી જ તત્ત્વજ્ઞાન થઈ જતું હોવાથી શિષ્યહિતકર છે.

ઇમં એટલે બુદ્ધિમાં રહેલો ગ્રંથનો પરામર્શ સમજવો.

કોનો સંગ્રહ એમ કહે છે–

"अर्हद्वचनेकदेशस्य" ગણિપિટક એવા જે બાર અંગો તેના એક દેશનો, સંપૂર્ણનો નહિ જ. આનાથી પ્રયોજન વગેરે ત્રણના ઉલ્લેખને કહ્યો છે. તેમાં તત્ત્વાર્થાધિગમનો એમ કહેવાથી શિષ્યાનુગ્રહ કરવો એવું શાસ્ત્રકર્તાનું પ્રયોજન કહ્યું. જીવાદિ તત્ત્વો અભિધેય છે. [1]સાધ્ય-સાધનરૂપ સંબંધ છે. આને ગ્રંથકાર સ્વયમેવ પ્રગટ કરશે.

પ્રશ્ન– સંબંધ આદિનું કથન દૂર રહો પ્રસ્તુત ગ્રંથના સંગ્રહકથનમાં સઘળાય અર્હદ્વચનનો સંગ્રહ કેમ કરાતો નથી ? જેથી અર્હદ્વચનના એક દેશનો સંગ્રહ કરાય છે એમ કહ્યું.

ઉત્તર– સર્વનો સંગ્રહ કરવાનું અશક્ય હોવાથી અર્હદ્વચનના એક દેશનો સંગ્રહ કરાય છે એમ કહ્યું. (કા.૨૨)

एतदेवाभिधित्सुराह–

આને જ કહેવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર કહે છે–

महतोऽतिमहाविषय-स्य दुर्गमग्रन्थभाष्यपारस्य ।
कः शक्तः प्रत्यासं, जिनवचनमहोदधेः कर्तुम् ॥२३॥

શ્લોકાર્થ– જેના ગ્રંથનો અને અર્થનો બહુ કષ્ટથી પાર પામી શકાય છે અને જેમાં અતિશય ઘણા વિષયો રહેલા છે તે મહાન જિનવચનરૂપ મહાસમુદ્રનો સંગ્રહ કરવા કોણ સમર્થ છે ? કોઇ જ નથી. (કા.૨૩)

ટીકા– "महत"इत्यादि महतो ग्रन्थपरिमाणेनानेकपदकोट्यात्मकस्य अतिमहान्-सर्वद्रव्यप्रभूतपर्यायरूपः विषयो-गोचरोऽस्येत्यतिमहाविषय-

१. જીવાદિ તત્ત્વોને જાણવા એ સાધ્ય છે અને આ ગ્રંથ જીવાદિ તત્ત્વોને જાણવાનું સાધન છે તેથી સાધ્ય-સાધન રૂપ સંબંધ છે.

स्तस्य, स एव विशेष्यते, दुर्गमः-दुलङ्घ्यः ग्रन्थभाष्ययोः पारो-निष्ठाऽस्येति विग्रहस्तस्य, तत्र ग्रन्थाः-मूलसूत्राणि भाष्याणि-तदर्थविवरणानि। अस्येत्थंभूतस्य 'कः शक्तः' ? कः समर्थः ? 'प्रत्यासं' सङ्ग्रहं 'जिनवचनमहोदधेः' जिनवचनसमुद्रस्य कर्तुं ?, न कश्चिदपीत्यर्थः ॥२३॥

टीकार्थ– "महत" इत्यादि परिमाणथी अनेक कोडो पदરૂપ અતિશય મહાન છે, અર્થાત્ સર્વદ્રવ્ય અને ઘણા પર્યાયરૂપ છે. આથી અતિ મહાન વિષય છે જેનો તે અતિમહાવિષય. તેનો સંગ્રહ કરવા માટે કોણ સમર્થ છે ? તે અતિ મહાવિષયને જ વિશેષથી કહે છે- તે ગ્રંથ અને ભાષ્યના અતિ મહાવિષયનો પાર પામવો દુર્ગમ છે. દુર્ગમ છે ગ્રન્થ અને ભાષ્યનો પાર જેનો તે દુર્ગમગ્રંથભાષ્યપાર. આ પ્રમાણે દુર્ગમ ગ્રંથભાષ્યપાર શબ્દનો વિગ્રહ છે. તેમાં ગ્રંથો એટલે મૂળસૂત્રો. ભાષ્યો મૂળગ્રંથોના અર્થના વિવરણરૂપ છે. આવા પ્રકારના જિનવચનરૂપ મહાસમુદ્રના સંગ્રહને કરવા માટે કોણ સમર્થ છે ? અર્થાત્ કોઈપણ સમર્થ નથી. (કા.૨૩)

यो ह्येतत् कर्त्तुमिच्छति स एतदपि कुर्यादित्याह–

જે આ કરવાને ઈચ્છે છે તે આ પણ કરે (એમ કોઈ કહે તો તેના ઉત્તરને) કહે છે–

शिरसा गिरिं बिभित्से-दुच्चिक्षिप्सेच्च स क्षितिं दोर्भ्याम् ।
प्रतितीर्षेच्च समुद्रं, मित्सेच्च पुनः कुशाग्रेण ॥२४॥
व्योमनीन्दुं चिक्रमिषेन्मेरुगिरिं पाणिना चिकम्पयिषेत् ।
गत्यानिलं जिगमिषेच्चरमसमुद्रं पिपासेच्च ॥२५॥
खद्योतप्रभाभिः सोऽभिबुभूषेच्च भास्करं मोहात् ।
सोऽतिमहाग्रन्थार्थं, जिनवचनं संजिघृक्षेत् ॥२६॥

श्लोकार्थ– જે પુરુષ અતિશય ઘણા ગ્રંથો અને અર્થોથી પરિપૂર્ણ જિનવચનનો સંગ્રહ કરવાની ઈચ્છા રાખે છે તે મોહના કારણે મસ્તકથી પર્વતને ભેદવાની ઈચ્છા રાખે છે. બે હાથોથી પૃથ્વીને ઉપાડવા માટે ઈચ્છે છે. બે ભુજાઓ વડે સમુદ્રને તરવાને ઈચ્છે છે. ડાભની અણીથી

સમુદ્રને માપવાને ઇચ્છે છે. આકાશમાં ચંદ્રને ઓળંગવાને ઇચ્છે છે. મેરુપર્વતને હાથથી કંપાવવાને ઇચ્છે છે. પોતાની ગતિથી પવનને જીતવાની ઇચ્છા રાખે છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રને પીવાને ઇચ્છે છે. ખદ્યોતના(=આગિયાના) તેજથી સૂર્યનો પરાભવ કરવાને ઇચ્છે છે. (કા. ૨૪-૨૫-૨૬)

ટીકા– 'शिरसे'त्यादि शिरसा-उत्तमाङ्गेन गिरिं-पर्वतं बिभित्सेत्, उच्चिक्षिप्सेच्च-उत्क्षेप्तुमिच्छेच्च, सः-कश्चिदनिर्दिष्टः 'क्षितिं' पृथिवीं 'दोर्भ्यां' बाहुभ्यां 'प्रतितीर्षेत्' तरितुमिच्छेच्च, समुद्रं दोर्भ्यामेव मित्सेच्च-मातुमिच्छेच्च पुनः कुशाग्रेण दर्भाग्रेण-समुद्रमेव । तथा 'खद्योतके' त्यादि, खद्योतकप्रभाभिः-ज्योतिरिङ्गनकरश्मिभिः सः-कश्चिदनिर्दिष्टरूप एव, अभिबुभूषेच्च-अभिभवितुमिच्छेच्च भास्करम्-आदित्यं मोहाद् अशक्यारम्भेच्छया, अज्ञाननाशाय, किमित्याह-'योऽतिमहाग्रन्थार्थम्' अङ्गानङ्गभेदभिन्नं 'जिनवचनं' तीर्थकरवचनं 'संजिघृक्षेत्' सङ्ग्रहीतुमिच्छति, सर्वथा अशक्यमेतदित्यर्थः, एतच्च किल भिन्नकर्तृकमार्याद्वयं, तथापि प्राय एतत्पुस्तकेषु विद्यत इति व्याख्यातम् ॥२४-२५-२६॥

ટીકાર્થ– 'शिरसा' इत्यादि, આવું કરનાર પુરુષ મોહના કારણે, અર્થાત્ અશક્યનો આરંભ કરવાની ઇચ્છાથી મસ્તકથી પર્વતને ભેદવાની ઇચ્છા રાખે છે. બે હાથથી પૃથ્વીને ઉપાડવા માટે ઇચ્છે છે. બે ભુજાઓ વડે સમુદ્રને તરવાને ઇચ્છે છે. ડાભની અણીથી સમુદ્રને માપવાને ઇચ્છે છે. આકાશમાં ચંદ્રને ઓળંગવાને ઇચ્છે છે. મેરુ પર્વતને હાથથી કંપાવવાને ઇચ્છે છે. પોતાની ગતિથી પવનને જીતવાની ઇચ્છા રાખે છે. સ્વયંભૂરમણ સમુદ્રને પીવાને ઇચ્છે છે. ખદ્યોતના(=આગિયાના) તેજથી સૂર્યનો પરાભવ કરવા ઇચ્છે છે. અજ્ઞાનના નાશ માટે જે અતિ મહાગ્રંથાર્થને=અંગપ્રવિષ્ટ અને અંગબાહ્ય એવા ભેદથી ભિન્ન જિનવચનનો સંગ્રહ કરવાની ઇચ્છા કરે છે તે સર્વથા અશક્ય કરવાની ઇચ્છા રાખે છે.

---

૧. इतः प्राक् 'व्योम्नीन्दु'मित्यादिकाऽऽर्या सिद्धसेनीयायां देवगुप्तीयायां च वृत्तौ व्याख्याता ।

આ બે આર્યા ("शिरसा गिरि" ઇત્યાદિ એ એક આર્યા અને "खद्योतकप्रभाभिः" એ એક આર્યા એમ બે આર્યા)ના કર્તાભિન્ન છે તો પણ આ બે આર્યા તત્ત્વાર્થના પુસ્તકોમાં છે એથી આ બે આર્યાની વ્યાખ્યા કરી છે. (કા. ૨૪ થી ૨૬)

सर्वसङ्ग्रहकरणाभावेऽपि स्वप्रवृत्तेः फलवत्तामाह–

સર્વસંગ્રહ કરવાનો અભાવ હોવા છતાં પોતાની પ્રવૃત્તિ સફળ છે એમ કહે છે–

एकमपि तु जिनवचनाद्, यस्मान्निर्वाहकं पदं भवति ।
श्रूयन्ते चानन्ताः, सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥२७॥

तस्मात् तत्प्रामाण्यात्, समासतो व्यासतश्च जिनवचनम् ।
श्रेय इति निर्विचारं, ग्राह्यं धार्यं च वाच्यं च ॥२८॥

શ્લોકાર્થ– જિનવચનનું એક પણ પદ ઉત્તરોત્તર જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ દ્વારા સંસારથી તારનારું બને છે. કેવળ સામાયિક પદથી અનંતકાળમાં અનંતા જીવો સિદ્ધ થયા છે એમ શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે. આથી આગમ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી ગ્રહણ કરેલું જિનવચન જ કલ્યાણકારી છે. જિનવચન શ્રદ્ધાપૂર્વક ગ્રહણ કરવું, ચિંતનાદિથી ધારી રાખવું અને ધારી રાખેલું જિનવચન અન્યને કહેવું. (કા. ૨૭-૨૮)

टीका– 'एकमपित्वि'त्यादि एकमपि तु पदम्, आस्तां तावदधिकृतानि सप्त, जिनवचनादित्यवच्छेत्री पंचमी, यथा समूहाच्छुक्लं प्रकाशते, यस्मात् कारणान्निर्वाहकं-विधिग्रहणचरणादानैर्भवोत्तारकं पदं भवति, तस्माद्युक्त एव मे सङ्ग्रहकरणारम्भ इत्यभिप्रायः, न चेयं स्वमनीषिकेत्यागममाह-'श्रूयन्ते च' तत्रागमे दीर्घेण कालेन सामायिकमात्रेण पदेन विधिनाऽभ्यस्तेनापूर्वकरण-श्रेणिकेवलान्यवाप्य 'सिद्धा' निष्ठितार्थाः संवृत्ता इति, यस्मादेवं 'तस्मादि'ति तस्मात्तत्प्रामाण्याद्-आगमस्य प्रामाण्यात् कारणात्, किमित्याह-'समासतः' सङ्क्षेपेण 'व्यासतश्च' विस्तरेण च, देशकाल-शक्त्यनुरूपं 'जिनवचनं' तीर्थकरवचनं 'श्रेय' इति निःश्रेयससाधनत्वात्

श्रेय इतिकृत्वा, किमित्याह-'निर्विचारं' निर्गतविचारं, वस्त्वन्तराकरणेन ग्राह्यं विधिना सूत्रतोऽर्थतश्च धार्यं च परावर्तनानुप्रेक्षाभ्यां वाच्यं चोचितविनेयेभ्यः, अनेन सङ्ग्रहविस्तरणकरणमाक्षिप्तं, धारणादिरूपत्वात्तस्य ॥२७-२८॥

टीकार्थ– 'एकमपि तु' इत्यादि, प्रस्तुत જીવાદિ સાતપદોની વાત તો દૂર રહી. જિનવચનનું એક પણ પદ વિધિથી ગ્રહણ કરવાથી અને ચારિત્ર લેવાથી સંસારથી તારનારું=પાર પમાડનારું થાય છે. તેથી મારો સંગ્રહ કરવાનો પ્રારંભ યુક્ત જ છે, એવો અહીં અભિપ્રાય છે. અહીં 'जिनवचनात्' એ સ્થળે પાંચમી વિભક્તિ વ્યવચ્છેદ કરનારી છે. જેમકે સમૂહમાંથી(=સમૂહમાં રહેલી વસ્તુઓમાંથી) શુક્લ (વસ્તુ) પ્રકાશે છે. (અહીં શુક્લ સિવાયની બીજી વસ્તુઓનો વ્યવચ્છેદ કર્યો.) પ્રસ્તુતમાં જિનવચનથી અન્યવચનોનો વ્યવચ્છેદ કર્યો છે, અર્થાત્ જિનવચનોથી અન્યવચનો સંસારથી પાર પમાડનારાં બનતાં નથી. એક પણ જિનવચન સંસારથી તારનારું છે એ કથન પોતાની બુદ્ધિથી નથી કહ્યું એથી આગમને કહે છે- "श्रूयन्ते च" ત્યાં આગમમાં દીર્ઘકાળથી વિધિથી અભ્યસ્ત કરેલા(=અભ્યાસવાળા કરેલા) માત્ર સામાયિકરૂપ એકપદથી અપૂર્વકરણ, શ્રેણી અને કેવલજ્ઞાનને (અપૂર્વકરણ દ્વારા શ્રેણી માંડીને કેવલજ્ઞાનને) પામીને અનંતા જીવો સિદ્ધ=સમાપ્તકાર્યવાળા થયા છે. આ પ્રમાણે હોવાથી આગમને પ્રમાણ કરીને શું કરવું એમ કહે છે- દેશ, કાળ અને શક્તિને અનુરૂપ સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી જિનનું વચન ગ્રહણ કરવું. કેમકે જિનનું વચન મોક્ષનું સાધન છે. જિનવચન મોક્ષનું સાધન હોવાથી શું કરવું તે કહે છે- તીર્થંકરનું વચન નિર્વિચાર ગ્રહણ કરવું. નિર્વિચાર એટલે બીજી વસ્તુનો વિચાર કર્યા વિના. વિધિપૂર્વક સૂત્રથી અને અર્થથી ગ્રહણ કરવું તથા પરાવર્તના અને અનુપ્રેક્ષાથી ધારણ કરવું અને ઉચિત(યોગ્ય)શિષ્યોને કહેવું. આનાથી સંગ્રહ અને વિસ્તાર કરવાનું કહેવાયું. કારણ કે સંગ્રહ અને વિસ્તાર ધારણાદિ રૂપ છે. (શિષ્ય

સંગ્રહથી જાણી શકે છે કે વિસ્તારથી જાણી શકે છે એમ સમજીને સૂત્ર વગેરે આપવાનું છે.) (કા.૨૮)

वक्तुः प्रोत्साहनेन स्वप्रयत्नसाफल्यमभिधातुमाह–

વક્તાને પ્રોત્સાહન આપવા દ્વારા પોતાના પ્રયત્નની સફળતાને કહેવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

न भवति धर्मः श्रोतुः, सर्वस्यैकान्ततो हितश्रवणात् ।
ब्रुवतोऽनुग्रहबुद्ध्या, वक्तुस्त्वेकान्ततो भवति ॥२९॥

શ્લોકાર્થ– હિતકર વચનના શ્રવણથી સાંભળનાર બધાને લાભ થાય જ એવો નિયમ નથી પણ અનુગ્રહબુદ્ધિથી કહેનારને=ઉપદેશકને તો અવશ્ય લાભ થાય છે. (કા.૨૯)

टीका– 'न भवती'त्यादि न भवति धर्मः स्वकर्म्मक्षयलक्षणः श्रोतुः सामान्येन सर्वस्य यावान् कश्चिच्छृणोति एकान्ततः हितश्रवणात्, धर्मश्रवणात्, अविधिश्रोतुर्लब्ध्यादिसापेक्षस्याभावात् ब्रुवतः-अभिदधतः अनुग्रहबुद्ध्या कथं नु नामामी प्रतिबुद्धेरन् प्राणिन इत्येवंभूतया वक्तुस्तु-हितवक्तुः पुनः एकान्ततः-एकान्तेनैव भवति धर्म्म इति, परानुग्रहस्योत्कृष्टधर्महेतुत्वख्यापन-परमेतत्, अन्यथोभयोर्वक्तृश्रोत्रोर्विधिसापेक्षो धर्म्म इति न कश्चिद्विशेषः ॥२९॥

टीकार्थ– 'न भवती'त्यादि, "न भवति धर्मः" સામાન્યથી જે કોઇ શ્રોતા ધર્મ સાંભળે છે તે બધા શ્રોતાને ધર્મશ્રવણથી એકાંતે સ્વકર્મક્ષય રૂપ ધર્મ ન થાય. કેમકે કોઇ શ્રોતા અવિધિથી ધર્મ સાંભળે છે. તેને સ્વકર્મક્ષયરૂપ ધર્મ ન થાય. અનુગ્રહબુદ્ધિથી હિત કહેનારને તો (લોકમાં મારી પ્રસિદ્ધિ થશે ઇત્યાદિ) લાભની અપેક્ષા ન હોવાથી એકાંતે જ ધર્મ થાય. અનુગ્રહબુદ્ધિ એટલે આ જીવો કેવી રીતે બોધ પામે એવા પ્રકારની બુદ્ધિ. "અનુગ્રહબુદ્ધિથી" એવું કથન બીજાઓ ઉપર અનુગ્રહ કરવો એ ઉત્કૃષ્ટ ધર્મનું કારણ છે એવું જણાવવા માટે છે. અન્યથા=અનુગ્રહબુદ્ધિ

ન હોય તો વક્તા અને શ્રોતા એ બંનેનો ધર્મ વિધિથી સાપેક્ષ હોવાથી એ બેમાં કોઇ વિશેષતા ન રહે. (કા.૨૯)

यतश्चैवमतः किमित्याह–

જો આ પ્રમાણે છે તો આનાથી શું કરવું જોઇએ તે કહે છે–

श्रममविचिन्त्यात्मगतं, तस्माच्छ्रेयं सदोपदेष्टव्यम् ।
आत्मानं च परं च हि, हितोपदेष्टानुगृह्णाति ॥३०॥

श्लोकार्थ– આથી પોતાના શ્રમનો વિચાર કર્યા વિના સદા કલ્યાણકારી (મોક્ષમાર્ગનો) ઉપદેશ આપવો જોઇએ. કલ્યાણકારી ઉપદેશ આપનાર સ્વ-પર-ઉભય ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. (કા.૩૦)

टीका– 'श्रममविचिन्त्ये'त्यादि, श्रमं-हृदयशोषादिरूपं अविचिन्त्य-अविगणय्यात्मगतं-स्वगतं यस्मात् सर्वार्थसम्पादनेनोत्तमो धर्म्मः तस्माच्छ्रेयः-अपवर्गसाधनं सदोपदेष्टव्यं-सदा कथनीयं, श्रेय एव च, नाश्रेयः, स्वपरोपकारकमित्यर्थः, शास्त्रादि श्रेयः, उपदेशफलमाह-'आत्मानं च परं चे'ति, चशब्दौ द्वयोरप्यनुग्रहसमुच्चयपरौ, आत्मानं च परं च, हि-यस्मात्, हितोपदेष्टा-अपवर्गसाधनकथकः सत्त्वः, अनुगृह्णाति, उभयोर्निःश्रेयसगुण-सिद्धेरिति, अनेन पूर्वोक्तं प्रयोजनादि समर्थितमिति । तत्त्वार्थाधिगम-सङ्ग्रहाभिधानेन शिष्यानुग्रहः शास्त्रकर्तुः प्रयोजनं, इदं चानन्तरप्रयोजनं, परम्परप्रयोजनं तु मुक्तिरेव, तज्ज्ञानतो वैराग्यादिभावेन मुक्तिसिद्धेरिति, उक्त च-

"मोक्षमार्गोपदेशेन, यः सत्त्वानामनुग्रहम् ।
करोति दुःखतप्तानां, स प्राप्तनोत्यचिरात् शिवम् ॥१॥"

इति, श्रोतृणां त्वनन्तरप्रयोजनं तत्त्वार्थज्ञानं, श्रवणप्रतिबोधानन्तरं तस्यैव भावात्, परम्परप्रयोजनं तु मुक्तिरेव, तज्ज्ञानतो वैराग्यादिभावेन मुक्तिसिद्धेरिति, उक्तं च-

"मोक्षमार्गपरिज्ञानाद्विरक्ता भवतो जनाः ।
क्रियासक्ता ह्यविघ्नेन, गच्छन्ति परमां गतिम् ॥१॥"

इति, अभिधेयादि पूर्ववत् ॥३०॥

ટીકાર્થ– 'શ્રમમવિચિન્ત્યે'ત્યાદિ, પોતાના હૃદયશોષ આદિ રૂપ (=હૃદયને શોક લાગવો ઇત્યાદિ રૂપ) શ્રમને ગણ્યા વિના કલ્યાણકારી ધર્મનો સદા ઉપદેશ આપવો જોઇએ. સર્વ અર્થને પમાડનારો હોવાથી ધર્મ ઉત્તમ છે. ઉત્તમધર્મ હોવાથી શ્રેયઃ(=મોક્ષ)નું સાધન છે. માટે ધર્મનો ઉપદેશ સદા કહેવો જોઇએ. એ ધર્મ શ્રેયસ્કર(=કલ્યાણકારી) છે. અશ્રેયસ્કર નથી, અર્થાત્ ધર્મ સ્વ-પરના ઉપકારને કરનારો છે. (કારણ કે) શાસ્ત્ર વગેરે શ્રેયસ્કર છે. "आत्मानं च परं च" इति, અહીં બે च શબ્દો સ્વ અને પર બંનેના અનુગ્રહનો સંગ્રહ કરનારા છે. કારણ કે હિતનો ઉપદેશ કરનાર=મોક્ષના સાધનને કહેનાર જીવ પોતાના ઉપર અને બીજાના ઉપર અનુગ્રહ કરે છે. કેમકે બંનેના મોક્ષરૂપ ગુણની સિદ્ધિ થાય છે. આનાથી પૂર્વોક્ત પ્રયોજન વગેરેનું સમર્થન કર્યું. તત્ત્વાર્થાધિગમસંગ્રહ એમ કહેવાથી શિષ્ય ઉપર અનુગ્રહ કરવો એ શાસ્ત્રકારનું પ્રયોજન છે અને આ અનંતર પ્રયોજન છે. પરંપર પ્રયોજન તો મુક્તિ(=મોક્ષ) જ છે. કેમકે તેના જ્ઞાનથી વૈરાગ્ય વગેરે ભાવથી મુક્તિની સિદ્ધિ થાય છે. કહ્યું છે કે- "જે જીવ દુઃખથી તપેલા જીવો ઉપર મોક્ષમાર્ગના ઉપદેશથી અનુગ્રહ કરે છે તે જીવ જલદી મોક્ષને પામે છે." શ્રોતાઓનું અનંતર પ્રયોજન તત્ત્વોના અર્થનું જ્ઞાન છે. કેમકે શ્રવણથી પ્રતિબોધ થયા પછી તત્ત્વાર્થનું જ્ઞાન જ થાય છે. પરંપર પ્રયોજન તો મુક્તિ જ છે. કેમકે તત્ત્વાર્થના જ્ઞાનથી વૈરાગ્યાદિ ભાવ દ્વારા મુક્તિની સિદ્ધિ થાય છે. કહ્યું છે કે "મોક્ષમાર્ગના પરિજ્ઞાનથી ભવથી વિરક્ત થયેલા અને ક્રિયામાં તત્પર થયેલા જીવો વિઘ્ન વિના પરમગતિને(=મોક્ષગતિને) જ પામે છે." અભિધેય વગેરે પૂર્વવત્ જાણવું. (કા.૩૦)

हितोपदेष्टाऽनुगृह्णातीत्युक्तं, तत्र हितोपदेशे विप्रतिपत्तेः शेषव्युदासेन तमभिधित्सुराह–

હિતનો ઉપદેશ આપનાર જીવો પર અનુગ્રહ કરે છે એમ કહ્યું. તેમાં હિતોપદેશમાં વિવાદો હોવાથી શેષ ઉપદેશને દૂર કરીને હિતોપદેશ કહેવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર કહે છે–

नर्ते च मोक्षमार्गाद्, हितोपदेशोऽस्ति जगति कृत्स्नेऽस्मिन् ।
तस्मात् परमिममेवे-ति मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामि ॥३१॥

શ્લોકાર્થ– આ સમસ્ત વિશ્વમાં મોક્ષમાર્ગ સિવાય બીજો કોઇ કલ્યાણકારી ઉપદેશ નથી, આથી મોક્ષમાર્ગ એ જ શ્રેષ્ઠ ઉપદેશ છે એવો નિર્ણય કરીને હું મોક્ષમાર્ગને કહીશ. (કા.૩૧)

ટીકા– 'नर्ते चे'त्यादि, 'नर्ते च मोक्षमार्गात्' न मोक्षमार्गादृते-मोक्षमार्गं विहाय हितोपदेशो विद्यते 'जगति कृत्स्नेऽस्मिन्', सम्पूर्णेऽपि त्रैलोक्य इत्यर्थः, अर्थोपदेशादीनां प्रकृत्यसुन्दरत्वात् क्लेशजनकत्वात् संसारवर्द्धनत्वाच्च, यत एवं 'तस्मात् परमिममेवेति' तस्मादित्यवधारणोप-संहारः, परं-प्रधानं प्रकृतिसुन्दरत्वाद्विशुद्धिजनकत्वात्, प्रधानपुरुषोपायत्वात्, इममेव-प्रस्तुतं हितोपदेशं, इति-एवं वक्ष्यमाणेन प्रकारेण 'मोक्षमार्गम्' अपवर्गपन्थानं प्रवक्ष्यामि, किमन्येन परिफल्गुनाऽभिहितेनेति ॥३१॥

ટીકાર્થ– 'नर्ते चे'त्यादि, "नर्ते च मोक्षमार्गात्" સંપૂર્ણ જગતમાં પણ, અર્થાત્ ત્રણ લોકમાં મોક્ષમાર્ગને છોડીને બીજો કોઇ હિતોપદેશ નથી. કેમકે અર્થનું ઉપાર્જન કરવું વગેરે ઉપદેશો ક્લેશને ઉત્પન્ન કરનારા હોવાથી અને સંસારને વધારનારા હોવાથી સ્વભાવથી જ અસુંદર છે. આમ હોવાથી "तस्मात् परमिममेवेति" તેથી એવો પ્રયોગ અવધારણના ઉપસંહારવાળો છે. તેથી મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ સ્વભાવથી સુંદર હોવાના કારણે વિશુદ્ધિને ઉત્પન્ન કરનારો હોવાથી અને મુખ્ય પુરુષાર્થનો ઉપાય હોવાથી પ્રસ્તુત હિતોપદેશને જ=હવે કહેવાશે તે પ્રમાણે મોક્ષમાર્ગને જ કહીશ, નિરર્થક બીજું કહેવાથી શું ?

॥ तत्त्वार्थकारिका हरिभद्रसूरिविरचितायां तत्त्वार्थटीकायां समाप्ताः ॥

* વિષયાનુક્રમ *

વિષય	પૃષ્ઠ
મૂળસૂત્ર	19
સંબંધકારિકા	21
પહેલો અધ્યાય	૧
ત્રણ ભેગા મળીને જ મોક્ષમાર્ગ છે	૧
સૂત્ર-૧ : सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः	૧
સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ભેગા મળી મોક્ષમાર્ગ છે	૧
સમ્યક્ શબ્દ પ્રત્યેક શબ્દ સાથે જોડવો	૭
વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ મોક્ષમાર્ગ છે	૮
સૂત્રોક્ત ક્રમથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ	૯
ત્રણે મળીને જ મોક્ષમાર્ગ છે	૧૦
સમ્યગ્દર્શનાદિની લાભવિધિ	૧૧
સમ્યક્શબ્દનો અર્થ	૧૨
દર્શન શબ્દનો અર્થ	૧૩
ઇન્દ્રિય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ	૧૪
સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ	૧૪
સૂત્ર-૨ : तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्	૧૫
તત્ત્વ અને અર્થ એ બે શબ્દોનો ઉલ્લેખ શા માટે	૧૯
શ્રદ્ધાન શબ્દનો અર્થ	૨૧
સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણો	૨૨
નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ	૨૩
પ્રશમાદિના ક્રમમાં હેતુ	૨૩
સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રકારો	૨૪
સૂત્ર-૩ : तन्निसर्गादधिगमाद्वा	૨૪
તત્સર્વનામનો પરામર્શ કેમ કર્યો ?	૩૧
સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગ-અધિગમ એ બે ભેદ શાના કારણે છે ?	૩૨

- નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન ૩૩
- સંસાર અનાદિ છે એનું કારણ ૩૪
- સૃષ્ટિવાદનું ખંડન ૩૫
- આત્માને કર્મનો સંયોગ અનાદિથી છે ૩૬
- કર્મયુક્ત આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે ૩૬
- પુણ્ય-પાપના ફળને અનુભવતો જીવ જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગવાળો છે ૩૮
- નાશ નિરન્વય ન થાય ૩૮
- અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ ૩૯
- અધિગમસમ્યગ્દર્શન ૪૦
- તત્ત્વોની સંખ્યા ૪૩
- **સૂત્ર-૪ :** જીવાજીવાશ્રવબન્ધ ૪૩
- એકવચન-બહુવચનમાં નિર્દેશ ૪૬
- બે જ તત્ત્વમાં સર્વ તત્ત્વોનો સમાવેશ થવા છતાં સાતનો નિર્દેશ કેમ ? ૪૭
- જીવાદિના ક્રમનું પ્રયોજન ૪૮
- તત્ત્વોના નિક્ષેપનો નિર્દેશ ૪૯
- **સૂત્ર-૫ :** નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવ ૪૯
- નામાદિ ચાર અનુયોગ દ્વારોથી જીવાદિ તત્ત્વોનો નિક્ષેપ ૫૮
- નામજીવ ૫૮
- સ્થાપનાજીવ ૬૦
- દ્રવ્યજીવ ૬૧
- ભાવજીવ ૬૩
- પર્યાયવાચી શબ્દોમાં નામાદિ ચારની ઘટના ૬૫
- દ્રવ્યો પરિણામી નિત્ય છે ૬૬
- દ્રવ્ય શબ્દના અર્થમાં મતાંતર ૬૮
- તત્ત્વોને જાણવાનાં સાધનો ૬૯
- **સૂત્ર-૬ :** પ્રમાણનયૈરધિગમઃ ૬૯
- પ્રમાણ-નયોથી જીવાદિ તત્વોનો બોધ ૭૧

- નય-નયાભાસ ૭૪
- નિર્દેશ આદિ છ દ્વારોથી તત્ત્વોનો બોધ ૭૫
- **સૂત્ર-૭ :** નિર્દેશસ્વામિત્વસાધનાધિકરણ ૭૫
- નિર્દેશ વગેરે છ દ્વારોથી તત્ત્વોનો બોધ ૯૦
- સમ્યગ્દર્શનમાં નિર્દેશ આદિ દ્વારોથી વિચારણા ૯૨
- જીવનું વગેરે છ વિકલ્પો ૯૫
- અસંભવિત છ વિકલ્પો ૯૬
- સંભવિત છ વિકલ્પો ૯૭
- તદાવરણીય શબ્દનો અર્થ ૯૯
- અધિકરણના ત્રણ ભેદ ૧૦૦
- આત્મા જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રરૂપ છે ૧૦૧
- સમ્યગ્દષ્ટિના બે પ્રકાર ૧૦૩
- સાદિ-સાંત શુભદૃષ્ટિ ૧૦૪
- સાદિ-અનંત શુભદૃષ્ટિ ૧૦૪
- સાદિ-સાંત સમ્યગ્દર્શન ૧૦૪
- સાદિ-સાંત સમ્યદર્શનનો કાળ ૧૦૫
- શૈલેશીનો કાળ ૧૦૬
- સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ પ્રકાર ૧૦૮
- સદ્ આદિ દ્વારોથી તત્ત્વોનો બોધ ૧૧૦
- **સૂત્ર-૮ :** સત્સઙ્ખ્યાક્ષેત્રસ્પર્શનકાલ ૧૧૦
- સમ્યગ્દર્શન સત્ છે ૧૨૨
- (૧) સત્ ૧૨૨
- સમ્યગ્દર્શન જીવમાં છે ૧૨૩
- ગતિ આદિ તેર દ્વારોમાં સમ્યગ્દર્શનની વિચારણા ૧૨૩
- (૨) સંખ્યા ૧૨૬
- વિસ્તારથી સંખ્યાનું સ્વરૂપ ૧૨૭
- (૩) ક્ષેત્ર ૧૩૯

- (૪) સ્પર્શના ૧૪૦
- (૫) કાળ ૧૪૨
- (૬) અંતર ૧૪૩
- (૭) ભાવ ૧૪૪
- (૮) અલ્પબહુત્વ ૧૪૫
- જ્ઞાનના પ્રકાર ૧૪૭
- **સૂત્ર-૯ :** मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानम् ૧૪૭
- પાંચ જ્ઞાનો ૧૪૯
- ક્રમનું પ્રયોજન ૧૫૦
- પાંચ જ્ઞાનની પ્રમાણને આશ્રયીને વિચારણા ૧૫૧
- **સૂત્ર-૧૦ :** तत् प्रमाणे ૧૫૧
- જ્ઞાન બે પ્રમાણ રૂપ છે ૧૫૨
- પહેલા બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે ૧૫૨
- **સૂત્ર-૧૧ :** आद्ये परोक्षम् ૧૫૨
- મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે ૧૫૫
- મતિ-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ કેમ છે ? ૧૫૬
- મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનું આગમોક્ત પ્રત્યક્ષત્વ વ્યવહારથી છે ૧૫૭
- પછીના ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે ૧૫૮
- **સૂત્ર-૧૨ :** प्रत्यक्षमन्यद् ૧૫૮
- અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે ૧૬૧
- મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો ૧૬૬
- **સૂત્ર-૧૩ :** मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ता ૧૬૬
- મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તો ૧૬૮
- **સૂત્ર-૧૪ :** तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ૧૬૮
- મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર ૧૭૦
- મતિજ્ઞાનના ભેદો ૧૭૩

- **સૂત્ર-૧૫ :** અવગ્રહેહાપાયધારણા ૧૭૩
- અવગ્રહાદિ ભેદો ૧૭૬
- અવગ્રહ ૧૭૭
- ઈહા ૧૭૭
- ઈહા સંશયરૂપ નથી ૧૭૭
- અપાયનું લક્ષણ ૧૭૮
- ધારણાના ત્રણ ભેદ ૧૭૯
- નિર્વિકલ્પજ્ઞાનપ્રમાણ નથી ૧૮૧
- વિષયભેદથી અને ક્ષયોપશમના ભેદથી અવગ્રહાદિના ભેદો ૧૮૩
- **સૂત્ર-૧૬ :** બહુબહુવિધક્ષિપ્રાનિશ્રિતા ૧૮૩
- બહુ આદિના અવગ્રહાદિ છે ૧૮૫
- અવગ્રહ આદિનો વિષય ૧૮૯
- **સૂત્ર-૧૭ :** અર્થસ્ય ૧૮૯
- અર્થના અવગ્રહાદિ થાય છે ૧૮૯
- વ્યંજનનો માત્ર અવગ્રહ થાય ૧૯૦
- **સૂત્ર-૧૮ :** વ્યઞ્જનસ્યાવગ્રહઃ ૧૯૦
- ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય ૧૯૩
- **સૂત્ર-૧૯ :** ન ચક્ષુરનિન્દ્રિયાભ્યાં ૧૯૩
- ચક્ષુ-મન અપ્રાપ્યકારી છે ૧૯૫
- મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદો ૧૯૫
- શ્રુતનું લક્ષણ અને ભેદો ૧૯૬
- **સૂત્ર-૨૦ :** શ્રુતં મતિપૂર્વં દ્વ્યનેકદ્વાદશભેદમ્ ૧૯૬
- શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થવાનું કારણ ૨૦૫
- શ્રુતજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો ૨૦૬
- શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો ૨૦૬
- અંગબાહ્યશ્રુતના અનેક પ્રકારો ૨૦૭
- અંગપ્રવિષ્ટશ્રુતના બાર ભેદો ૨૦૮

- મતિશ્રુતમાં ભેદનું કારણ..... ૨૦૯
- અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત ૨૧૧
- અંગબાહ્યશ્રુત..... ૨૧૨
- મતિ-શ્રુતમાં ભેદ ૨૧૫
- અવધિજ્ઞાનના બે ભેદો ૨૧૬
- **સૂત્ર-૨૧ :** द्विविधोऽवधिः..... ૨૧૬
- ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના સ્વામી..... ૨૧૭
- **સૂત્ર-૨૨ :** भवप्रत्ययो नारकदेवानाम् ૨૧૭
- નારક-દેવોને ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય..... ૨૧૯
- ક્ષયોપશમપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના સ્વામી ૨૨૦
- **સૂત્ર-૨૩ :** यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः..... ૨૨૦
- બાકીના જીવોને છ વિકલ્પવાળું અવધિજ્ઞાન હોય છે ૨૨૧
- અવધિજ્ઞાનના છ ભેદો ૨૨૭
- (૧) અનાનુગામિક ૨૨૭
- (૨) આનુગામિક ૨૨૮
- (૩) હીયમાન ૨૨૮
- (૪) વર્ધમાન..... ૨૨૯
- (૫) અનવસ્થિત ૨૨૯
- (૬) અવસ્થિત ૨૩૦
- મનઃપર્યાયજ્ઞાનના ભેદો..... ૨૩૧
- **સૂત્ર-૨૪ :** ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः..... ૨૩૧
- મનઃપર્યાયજ્ઞાનના બે ભેદો ૨૩૨
- ઋજુમતિ-વિપુલમતિમાં ભેદ ૨૩૩
- **સૂત્ર-૨૫ :** विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ૨૩૩
- અવધિ અને મનઃપર્યાયમાં ભેદ..... ૨૩૬
- **સૂત્ર-૨૬ :** विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्यो ૨૩૬
- અવધિ-મનઃપર્યાયમાં વિશુદ્ધિ આદિથી કરાયેલો ભેદ ૨૩૯

- મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય ૨૪૨
- **સૂત્ર-૨૭ :** મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધઃ ૨૪૨
- અવધિજ્ઞાનનો વિષય ૨૪૪
- **સૂત્ર-૨૮ :** રૂપિષ્ ववधेः ૨૪૪
- મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય ૨૪૫
- **સૂત્ર-૨૯ :** तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ૨૪૫
- કેવળજ્ઞાનનો વિષય ૨૪૭
- **સૂત્ર-૩૦ :** सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ૨૪૭
- એક જીવને એક સાથે ચાર જ્ઞાન હોય ૨૫૧
- **સૂત્ર-૩૧ :** एकादीनि भाज्यानि युगपदे ૨૫૧
- કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં અન્ય જ્ઞાનોની સત્તા અંગે મતાંતરો ૨૫૭
- પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાન અજ્ઞાન પણ હોય ૨૬૦
- **સૂત્ર-૩૨ :** मतिश्रुताविभङ्गा विपर्ययश्च ૨૬૦
- પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાન શા કારણે અજ્ઞાન પણ હોય ૨૬૩
- મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન કેમ ? ૨૬૪
- **સૂત્ર-૩૩ :** सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोप ૨૬૪
- નૈગમ વગેરે નયોનું વર્ણન ૨૬૮
- **સૂત્ર-૩૪ :** नैगमसङ्ग्रहव्यवहारऋजुसूत्र ૨૬૮
- નયના ભેદો ૨૬૯
- **સૂત્ર-૩૫ :** आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ૨૬૯
- નૈગમ અને શબ્દનયના ભેદો ૨૭૩
- નૈગમનયના બે ભેદ ૨૯૪
- શબ્દનયના ત્રણ ભેદ ૨૯૪
- નૈગમનયનું સ્વરૂપ ૨૯૫
- સંગ્રહનયનું સ્વરૂપ ૨૯૮
- વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ ૨૯૯
- ઋજુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ ૩૦૧

- શબ્દનયનું સ્વરૂપ ૩૦૨
- સમભિરૂઢનયનું સ્વરૂપ ૩૦૪
- એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ ૩૦૬
- નયના અર્થનય-શબ્દનય એવા બે વિભાગ ૩૦૭
- નયની વ્યાખ્યા અને નયના પર્યાયવાચી શબ્દોનો અર્થ ૩૦૮
- નયવાદો વિરુદ્ધજ્ઞાન નથી ૩૧૨
- પૂર્વાચાર્યરચિત આર્યાઓથી નયોની વિચારણા ૩૧૭
- જીવાદિચારનો નયની દૃષ્ટિએ અર્થ ૩૨૦
- એવંભૂતનયની દૃષ્ટિએ જીવ આદિનો અર્થ ૩૨૧
- પ્રમાણને આશ્રયીને નયોની વિચારણા ૩૨૪
- ભાવાનુવાદકારની પ્રશસ્તિ ૩૨૮
- તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો ઉપક્રમ ૩૨૯

અનુવાદ પ્રારંભ- વિ.સં. ૨૦૬૪, ચૈત્ર વદ-૨, જૈન ઉપાશ્રય, ઈરાની રોડ, દહાણુ સ્ટેશન.

ત્રણે ભેગા મળીને જ મોક્ષમાર્ગ છે–

सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः ॥१-१॥

સૂત્રાર્થ– સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ ભેગા મળીને મોક્ષમાર્ગ છે. (૧-૧)

भाष्यं– सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमित्येष त्रिविधो मोक्षमार्गः । तं पुरस्ताल्लक्षणतो विधानतश्च विस्तरेणोपदेक्ष्यामः । शास्त्रानुपूर्वीविन्यासार्थं तूद्देशमात्रमिदमुच्यते । एतानि च समस्तानि मोक्षसाधनानि । एकतराभावेऽप्यसाधनानीत्यतस्त्रयाणां ग्रहणम् । एषां च पूर्वस्य लाभे भजनीयमुत्तरम् । उत्तरलाभे तु नियतः पूर्वलाभः । तत्र सम्यगिति प्रशंसार्थो निपातः, समञ्चतेर्वा भावः दर्शनमिति दृशेरव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिरेतत्सम्यग्दर्शनम् । प्रशस्तं दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । संगतं वा दर्शनं सम्यग्दर्शनम् । एवं ज्ञानचारित्रयोरपि ॥१-१॥

ભાષ્યાર્થ– સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ પ્રમાણે આ ત્રણ પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ છે. તે મોક્ષમાર્ગને આગળ લક્ષણથી અને પ્રકારથી વિસ્તારથી કહીશું. શાસ્ત્રના ક્રમનો ઉલ્લેખ કરવા માટે આ ઉદ્દેશ[1] માત્ર કહેવાય છે. આ ત્રણેય ભેગા મળીને મોક્ષનાં સાધન છે. એ ત્રણમાંથી એકનો પણ અભાવ હોય તો તે મોક્ષનાં સાધન નથી. આથી અહીં ત્રણનું ગ્રહણ કર્યું છે. આ ત્રણમાં પૂર્વના ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં પછીના ગુણની પ્રાપ્તિ થાય કે ન પણ થાય. પણ પછીના ગુણની પ્રાપ્તિ થતાં પૂર્વના ગુણોની પ્રાપ્તિ અવશ્ય થાય છે. તેમાં સમ્યગ્ એ શબ્દ પ્રશંસા અર્થમાં નિપાત[2] છે અથવા सम् ઉપસર્ગપૂર્વક अञ्च् ધાતુથી सम्यक् શબ્દની સિદ્ધિ થઈ છે.

૧. વસ્તુને વિસ્તારથી વર્ણન કરવા માટે પહેલા માત્ર તેના નામનો ઉલ્લેખ કરવો તે ઉદ્દેશ કહેવાય છે.

૨. **નિપાત**- વ્યાકરણશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ નિયમ વિરુદ્ધ શબ્દોની સિદ્ધિ થાય તેને નિપાત કહેવામાં આવે છે.

"दर्शनमिति" દર્શન શબ્દ ભાવ અર્થમાં છે. 'દર્શન' એવું જે આ રૂપ છે તે ભાવને કહેનારું છે અને दृश् ધાતુથી બનેલું છે. વ્યભિચાર દોષથી રહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયભૂત પદાર્થોનું જ્ઞાન એ સમ્યગ્દર્શન છે. પ્રશસ્ત(=શ્રેષ્ઠ) દર્શન તે સમ્યગ્દર્શન અથવા સંગત દર્શન તે સમ્યગ્દર્શન. એ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં सम्यक् શબ્દનો અર્થ જાણવો. (૧-૧)

भाष्यटीका– अत्र सम्यग्दर्शनादीन्येवेत्यवधारणं द्रष्टव्यम्, अन्यथा अन्यस्यापि मोक्षमार्गत्वे अमीषां प्रेक्षापूर्वकारिणां उपन्यासायोगात्, अन्यभावेऽपि गुणवत्त्वात् अमीषां उपन्यासोऽविरुद्ध एवेति चेत्, न, एतद्गुणविमुक्तानामन्येषां तन्मार्गत्वविरोधात्, मोक्षस्यैकरूपत्वात्, मनुष्यलोकादेव च तत्र गमनादिति, मोक्षमार्ग इति चैकवचननिर्देशः समुदितानामेव मोक्षमार्गत्वख्यापनार्थ इति सूत्रपिण्डार्थः । अवयवार्थाभिधित्सया आह भाष्यकारः-'सम्यग्दर्शनं' इत्यादि अत्र सम्यक्शब्दः दर्शनशब्दसन्निधावपि श्रूयमाणः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, सम्यग्दर्शनं सम्यग्ज्ञानं सम्यक्चारित्रमिति, आह-सम्यग्दर्शनसहाययोर्ज्ञानचारित्रयोः सम्यक्त्वाव्यभिचाराद्गतार्थः प्रत्येकाभिसम्बन्धः ?, उच्यते, सत्यमेतत्, किन्तु सम्यग्दर्शनसहाययोरपि न सामायिकादिज्ञानदेशविरतिचारित्रयोः साक्षान्मोक्षमार्गत्वम्, अपि तु विशिष्टयोरेवेति तत्संपरिग्रहार्थः प्रत्येकाभिसम्बन्धः, तत्र मिथ्यात्वमोहनीयक्षयक्षयोपशमोपशमसमुत्था तत्त्वरुचिः सम्यग्दर्शनं, ज्ञानावरणक्षयक्षयोपशमसमुत्थः तत्त्वावबोधो ज्ञानं, चारित्रमोहनीयक्षयक्षयोपशमोपशमसमुत्था तु सदसत्क्रियाप्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणा विरतिः चारित्रं, चारित्रमिति-अयमितिशब्दः इयत्तां दर्शयति, एतावन्त्येव मोक्षमार्गो, न न्यूनान्यधिकानि वा, 'एष' इत्ययमेव य इतिनाऽवधृतस्वभावो वक्तृश्रोतृबुद्धिगोचरो, नान्यः, अधिकृतेयत्तायाविशेषात् संख्यामाह- 'त्रिविध' इति तिस्रो विधाः-प्रकारा अनन्तरप्रदर्शिता

यस्य स त्रिविधः, कोऽसौ ? इत्याह-सूत्रोक्तो 'मोक्षमार्ग' इति, अत्र मोक्षः कर्म्मविमुक्तः आत्मोच्यते तस्य मार्गः-शुद्ध्यापादनं, तत् सम्यग्दर्शनादिभिः क्रियत इति तान्येव मोक्षमार्गः, यथा(दा)-पीषत्प्राग्भाराधरोपलक्षितं क्षेत्रं मोक्षस्तदाप्याकालं तत्प्राप्तये तान्येव मोक्षमार्ग इति भावः, अत्र मोक्षमार्ग एष इत्यस्य त्रिविध इत्येतद्विवरणमिति, न मोक्षमार्गस्यैतावदेवोपदेशनमित्याह-'तं पुरस्ताद्' इत्यादि, तं-मोक्षमार्गमनन्तरोक्तं, पुरस्तादिति-अस्मात् सूत्रादुपरितनसूत्रेषु 'लक्षणतः' लक्षणं-स्वरूपं ततः तत्त्वार्थश्रद्धानादिलक्षणमाश्रित्य 'विधानतश्च' भेदतश्च निसर्गाधिगमद्वारेण क्षयोपशमद्वारेण वा, चः समुच्चये, 'विस्तरेण' इत्युद्दिष्टसंक्षेपापेक्षया प्रपञ्चेन 'उपदेक्ष्याम' इति भणिष्यामः, स्वपरानुग्रहार्थं, यद्येवं किमनेन संक्षेपार्थाभिधायिनाऽऽद्यसूत्रोपन्यासेनेति, अत्राह-'शास्त्रानुपूर्वी'त्यादि, प्रधानपुरुषार्थशासनाच्छास्त्रं-प्रक्रान्तमेव, तस्यानुपूर्वी-परिपाटी तस्या 'विन्यासः'-रचना तदर्थं, तुशब्दाल्लाभक्रम-प्रदर्शनार्थं च, 'उद्देशमात्रं' इत्यविशिष्टपदार्थाभिधानमुद्देशस्तन्मात्रं 'इदं' सम्यग्दर्शनादिसूत्रमुच्यते-अभिधीयते सूत्रकारेण, एतदुक्तं भवति-अनेन क्रमेण सम्यग्दर्शनादीनि वक्ष्यामः, अयं चामीषां लाभक्रम इति प्रदर्शनार्थमादाविदं उच्यते, संग्रहप्रतिज्ञानादिति, मोक्षमार्ग इत्येकवचननिर्देशप्रयोजनमाह-'एतानि च' इत्यादिना, एतानि च प्रागुद्दिष्टस्वरूपाणि सम्यग्दर्शनादीनि, चशब्दः हिशब्दार्थो निपातः, स च यस्मादर्थः, 'समस्तानि' इति सर्वाणि, 'मोक्षसाधनानि'-निःश्रेयसनिर्वर्तकानि, त्रिफलावदारोग्यकर्तृणि इत्यर्थः, विप्रतिपत्तिनिरा-सार्थमर्थप्राप्यं सिद्धमप्येतदाह-'एकतरे'त्यादि, विप्रतिपत्तिश्च ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति ज्ञानवादिनः, क्रियैवेति क्रियावादिनः, अतत्त्वं चैतत्, न केवलं ज्ञानमिष्टसिद्धये सत्क्रियारहितत्वात् पङ्गुवत्, न च क्रियामात्रं विशिष्टज्ञानरहितत्वादंधवदिति, अत आह-'एकतरस्यापि' सम्यग्दर्शनादेः

'अभावे'-अलाभे 'असाधनानि'-अनिर्वर्तकानीत्यतः समुदायवाचकत्वान्मोक्षमार्गशब्दस्य न्याय्य एकवचननिर्देशः, आह-इत्येष त्रिविधो मोक्षमार्ग इत्यनेनैव गतार्थमेतत्, न, सामस्त्याङ्गत्वात्, प्रत्येकसाधनत्वेऽपि त्रिविधत्वाविरोधात्, असिपरश्वादिच्छेदसाधनेषु तथा तथा दर्शनादिति, 'अतस्त्रयाणां'-सम्यग्दर्शनादीनां 'ग्रहणम्'-आश्रयणं मोक्षार्थिना कर्तव्यमिति विधिः । एतेषामेव लाभविधिमाह-'एषां च' इत्यादिना, एषां इति दर्शनादीनां, चः समुच्चये, यथा समस्तानां मुक्तिहेतुता प्रतिपन्ना एवमिदमपि च प्रतिपत्तव्यं, 'पूर्वस्य लाभ' इति सूत्रक्रममङ्गीकृत्य पूर्वस्य-सम्यग्दर्शनस्य लाभे-प्राप्तौ 'भजनीयं' विकल्पनीयं स्याद्वा न वेति, 'उत्तरं' ज्ञानं चारित्रं च, तथा देवनारकतिरश्चां मनुष्याणां केषाञ्चित् सम्यग्दर्शनलाभेऽपि नाचारादिगोचरं विशिष्टं ज्ञानं, तथा केषाञ्चिन्मनुष्याणां तल्लाभेऽपि न सामायिकादि विशिष्टं चारित्रमिति, 'उत्तरलाभे तु सूत्रक्रमप्रामाण्याच्चारित्रलाभे 'नियतो' निश्चितः 'पूर्वलाभः' ज्ञानलाभः, तदभावे सम्यक्चारित्राभावात्, एवं ज्ञानलाभे नियतो दर्शनलाभः, तदभावे सम्यग्बोधायोगात्, आह-ज्ञानचारित्रे अधिकृत्य युक्तमुक्तमेतत्, तयोः कालभेदेनापि भावात्, ज्ञानदर्शने पुनरयुक्तं, युगपद्भावादिति, तथाहि-यदैव मिथ्यात्वमोहनीयक्षयोपशमादेः सम्यग्दर्शनं तदैव मत्यादिज्ञानमिति, उच्यते- अस्ति एतत्, तथापि ज्ञानावरणीयक्षयोपशमादिनिमित्तं ज्ञानं तथारुचिपरिणामभावे भवतीति तत्पूर्वकमुच्यते, न किञ्चिदत्रायुक्तम्, अत एव कस्यचित् सम्यग्दर्शनलाभानन्तरं मृतस्य विशिष्टं ज्ञानं न भवत्यपीति व्यापिनी भजना, कृतमत्र प्रसङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रफलत्वात् प्रस्तुतारम्भस्येति ॥ सूत्रोपन्यस्तान् सम्यग्दर्शनाद्यवयवान् प्रविभागतो व्याचिख्यासुराह-'तत्र सम्यग्' इत्यादि, 'तत्र' इत्यादि वाक्योपन्यासः, 'सम्यगिति-इतिशब्देनार्थाद्व्यवच्छिन्नः सम्यक्शब्दो गृह्यते, स किमित्याह-'प्रशंसार्थः'-प्रशंसा-श्लाघा

अर्थः-अभिधेयोऽस्येति प्रशंसार्थः 'निपातः' निपात्यतेऽर्थादिद्योतकतयेति निपातः, न नामादि पदमित्यर्थः, इदं किल निसर्गसम्यग्दर्शनं, स्वत एव लाभात् पूजितः, अतः अन्तरङ्गत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षाश्रयं व्याख्यानं, व्युत्पत्तिपक्षं त्वधिकृत्याह-'समञ्चतेर्वा भावः' सम्पूर्वादञ्चतेर्धातोः क्विप्प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपं सम्यगिति, समञ्चति-गच्छति व्याप्नोति सर्वान् द्रव्यभावानिति सम्यक्, कर्त्रर्थोऽत्र, यत्तत् दर्शनं रुचिरूपं तत् समञ्चति-सकलद्रव्यास्तिकादिनयमताङ्गीकरणेन गच्छति व्याप्नोति जीवादीन् पदार्थान्, एवं यदा दृष्टिः प्रवर्तते तदा सम्यगिति कथ्यते, वेति विकल्पार्थः, इह किलाधिगमसम्यग्दर्शनाश्रयं व्याख्यानं, तस्य प्रायो द्रव्यास्तिकाद्यधिगमेनैव प्रवृत्तिरिति, एवं सम्यक्शब्दं निरूप्य दर्शनशब्दनिरूपणायाह-'भावे(वः) दर्शनमिति', इह नैकस्मिन् कारके ल्युड् भवति करणादिके, पश्यति स तेन तस्मिँस्तस्मात्, तत् सर्वापोहेन विशिष्ट एव कारके भावाख्ये खल्वयं द्रष्टव्यः, दृष्टिर्दर्शनमित्यर्थः, भावार्थगर्भमेतदेवाह-'दृशे'रित्यादिना, दृशेर्धातोः, दर्शनमिति यदेतद्रूपं भावाभिधायि तद् दृशेरिति भावः, अर्थस्याव्यभिचारिणी सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्तिः, प्राप्तिः-उपलब्धिः, व्यभिचरत्यवश्यमिति व्यभिचारिणी, सा चैकनयमतावलम्बिनी सामान्यमेवास्ति न विशेषा इत्यादि, कारणान्तरेणापक्षेपात्, न व्यभिचारिणी अव्यभिचारिणी, या सर्वनयमतावलम्बिनी अस्ति सामान्यं विशेषानुविद्धमित्यादिरूपाऽप्रतिपक्षतया सत्या, एनामेव कथयति-'सर्वेन्द्रियानिन्द्रियार्थप्राप्ति'रिति, 'सर्वाणि'-निरवशेषाणि 'इन्द्रियाणि' इन्द्रस्य-जीवस्य लिङ्गानि स्पर्शनादीनि मनःषष्ठानि तेषामर्थाः-स्पर्शादयः तेषामिन्द्रियानिन्द्रियार्थानां प्राप्तिः-उपलब्धिः स्वतः परतो वा तदर्थप्रकाशनोत्तरकालभाविनी रुचिः अध्यवसायरूपा दर्शनं, यदेवम्भूतं दर्शनं तद्वैशिष्ट्येन द्योतकमपेक्षत इत्याह-तत् सम्यग्दर्शनं, एतदुक्तं भवति-यत्रानन्तरोदिता प्राप्तिस्तत् सम्यग्दर्शनं, एतदेव

निपातयोगेन पक्षद्वयमधिकृत्य विशेषतो योजयन्नाह-'प्रशस्त'मित्यादि, प्रशस्तं दर्शनं, प्रशस्तं मुक्तिसुखहेतुत्वात्, सम्यग्दर्शनं तत्त्वस्य, तत्स्वाभाव्याद्, आवरणदोषतोऽन्यथाप्रतीतेः, तथारुचिप्रधानमित्यर्थः, अयमव्युत्पत्तिपक्षार्थः, व्युत्पत्तिपक्षार्थमाह-'सङ्गत'मित्यादि, सङ्गतं च नित्यानित्याद्यधिगमानुसारप्रवृत्तं दर्शनं, तत्त्वाधिगमादेव समुपजाता रुचिरिति भावः । एवं सम्यग्दर्शनशब्दावयवव्याख्यानेन सम्यग्ज्ञान-चारित्रयोरपि लेशतः काक्वा व्याख्यानं कृतमेव वेदितव्यं, तथाहि-सम्यग्ज्ञानशब्देऽपि सम्यक्शब्दः प्रशंसार्थो निपातः, समञ्चतेर्वा, ज्ञानमिति च भाव एव, एवं चारित्रमपि, स्वस्थाने च विशेषं वक्ष्यामः, सर्वत्र चाव्युत्पत्तिपक्षः प्रथमं तत्पूर्वक एव व्युत्पत्तिपक्ष इति ज्ञापनार्थं, तथाहि-न वर्णादीनां व्युत्पत्तिः, तत्पूर्वकाश्च पदादयः, इत्यलं प्रसङ्गेन ॥१-१॥

ભાષ્યટીકાર્થ– સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ જ મોક્ષમાર્ગ છે. આ ત્રણ સિવાય બીજા કોઈ ભાવ મોક્ષમાર્ગ નથી.

ટીકામાં જકાર અર્થ કરવાનું કારણ

પ્રશ્ન– મૂળસૂત્રમાં ત્રણ જ એમ જકાર નથી. તો ટીકામાં 'જ'કાર અર્થ કેમ કર્યો ?

ઉત્તર– જો અન્યભાવ પણ મોક્ષમાર્ગ હોય તો પ્રેક્ષાવાન(=વિચારપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનારા) પુરુષો માટે આ ત્રણનો મોક્ષમાર્ગ તરીકે ઉપન્યાસ (=ઉલ્લેખ) કરવો તે સંબંધરહિત બને, અર્થાત્ ઉચિત ન બને. માટે આ ત્રણ જ મોક્ષમાર્ગ છે, આ ત્રણ સિવાય બીજો કોઈ મોક્ષમાર્ગ નથી. આ જણાવવા ટીકામાં 'જ'કાર અર્થ કર્યો છે.

પૂર્વપક્ષ– અન્યભાવ પણ ગુણવાન છે, અર્થાત્ અન્યભાવથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. જેમ સમ્યગ્દર્શનાદિથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમ અન્યભાવથી પણ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી સમ્યગ્દર્શનાદિ

ત્રણનો મોક્ષમાર્ગ તરીકે ઉલ્લેખ કરવો એ વિરુદ્ધ નથી જ; પરંતુ 'જ'કારનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ– સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણથી રહિત બીજા ભાવો મોક્ષમાર્ગ છે એમ માનવામાં વિરોધ છે. કેમકે મોક્ષનું સ્વરૂપ એક જ છે, ભિન્ન ભિન્ન નથી. (એથી એનો માર્ગ પણ એક જ હોય) તથા મનુષ્યલોકમાંથી જ મોક્ષમાં જઈ શકાય છે. (મનુષ્યલોક સિવાય બીજી કોઈ ગતિમાં આ ત્રણ ન હોય માટે મનુષ્યલોકમાંથી જ મોક્ષમાં જઈ શકાય છે.)

પ્રશ્ન– સાધનનો ઉલ્લેખ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રાણિ એમ બહુવચનમાં છે અને સાધ્યનો ઉલ્લેખ મોક્ષમાર્ગઃ એમ એકવચનમાં કેમ છે ?

ઉત્તર– સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણે ભેગા મળીને જ મોક્ષમાર્ગ છે. એ ત્રણમાંથી એક પણ ન હોય તો મોક્ષમાર્ગ નથી એ જણાવવા માટે સાધનનો બહુવચનમાં અને સાધ્યનો એકવચનમાં ઉલ્લેખ છે.

આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષેપથી અર્થ છે. વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઇચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે–

સમ્યક્ શબ્દ પ્રત્યેક શબ્દની સાથે જોડવો

સૂત્રમાં સમ્યક્ શબ્દનો ઉલ્લેખ દર્શન શબ્દની પાસે સંભળાતો હોવા છતાં પ્રત્યેક શબ્દની સાથે જોડવો. એથી સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ મોક્ષમાર્ગ છે એવો અર્થ થાય.

પૂર્વપક્ષ– સમ્યગ્દર્શનની સાથે રહેલા જ્ઞાન અને ચારિત્ર સમ્યક્ જ હોય છે, અસમ્યક્ હોતા જ નથી. એથી સમ્યક્ શબ્દનો સંબંધ પ્રત્યેકની સાથે જોડ્યા વિના પણ સમ્યક્ શબ્દનો અર્થ જણાઈ જ જાય છે તેથી સમ્યક્ શબ્દનો સંબંધ પ્રત્યેકની સાથે જોડવાની જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ– સમ્યગ્દર્શનની સાથે રહેલાં પણ સામાયિક આદિનું જ્ઞાન અને દેશવિરતિરૂપ ચારિત્ર એ બે સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ નથી, કિંતુ વિશિષ્ટ

જ્ઞાન-ચારિત્ર સાક્ષાત્ મોક્ષમાર્ગ છે એ જણાવવા માટે સમ્યક્ શબ્દનો સંબંધ પ્રત્યેકની સાથે જોડવો એમ કહ્યું છે.

મિથ્યાત્વમોહનીયનાં ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી તત્ત્વોની રુચિ સમ્યગ્દર્શન છે . જ્ઞાનાવરણીયકર્મનાં ક્ષય-ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ તત્ત્વોનો બોધ જ્ઞાન છે. ચારિત્રમોહનીયનાં ક્ષય-ક્ષયોપશમ-ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલી સત્ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ અને અસત્-ક્રિયાથી નિવૃત્તિ સ્વરૂપ વિરતિ એ ચારિત્ર છે.

ચારિત્રમિતિ એ સ્થળે રહેલો ઇતિ શબ્દ પરિમાણને જણાવે છે. આટલો જ(=આ ત્રણ જ) મોક્ષમાર્ગ છે, ન્યૂન કે અધિક નહિ.

એષઃ એટલે ઇતિ શબ્દથી અવધારણ કરાયેલો અને વક્તા-શ્રોતાની બુદ્ધિમાં રહેલો. "આ જ" મોક્ષમાર્ગ છે, અન્ય નહિ.

પ્રસ્તુત પરિમાણની વિશેષથી સંખ્યાને કહે છે. ત્રિવિધઃ- હમણાં જ બતાવેલો ત્રણ પ્રકારવાળો મોક્ષમાર્ગ છે.

વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ મોક્ષમાર્ગ છે

મોક્ષમાર્ગઃ- કર્મથી વિમુક્ત બનેલો આત્મા (જ) મોક્ષ છે. તેનો માર્ગ એટલે વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી, અર્થાત્ આત્માની વિશુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી એ મોક્ષનો માર્ગ છે. વિશુદ્ધિની પ્રાપ્તિ સમ્યગ્દર્શનાદિથી કરાય છે માટે સમ્યગ્દર્શનાદિ જ મોક્ષમાર્ગ છે.

જ્યારે ઇષત્પ્રાગ્ભારા[1] પૃથ્વીથી ઉપલક્ષિત ક્ષેત્ર મોક્ષ છે એમ માનવામાં આવે ત્યારે પણ સર્વકાળે એ ક્ષેત્રની પ્રાપ્તિ માટે સમ્યગ્દર્શનાદિ જ મોક્ષમાર્ગ છે.

---

૧. લોકાકાશનાં ઉપરના છેડાથી નીચે એક યોજન બાદ અને સર્વાર્થસિદ્ધ વિમાનથી બાર યોજન ઊંચેઇષત્પ્રાગ્ભારા નામની પૃથ્વી આવેલી છે.તેને સિદ્ધશિલા પણ કહેવામાં આવે છે. જેમ રત્નપ્રભા વગેરે સાત પૃથ્વીઓ છે તેમ ઇષત્પ્રાગ્ભારા પણ આઠમી પૃથ્વી છે. આ પૃથ્વીથી ઉપર ૩-૫/૬ ગાઉ(=૩ ગાઉ, ૧૬૬૬ ધનુષ્ય, ૨ હાથ અને ૧૬ આંગળ) ઉપર જતાં સિદ્ધજીવો આવે છે. જેમાં સિદ્ધજીવો રહે છે તે ક્ષેત્રને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે. એથી ઇષત્પ્રાગ્ભારા પૃથ્વી અને મોક્ષની વચ્ચે ૩-૫/૬ ગાઉ જેટલું અંતર છે. સિદ્ધોની અવગાહના પોતાના પૂર્વના શરીરનાં ૨/૩ ભાગની રહે છે. કારણ કે શરીરમાં ૧/૩ ભાગ જેટલા પોલાણમાં વાયુ ભરાયેલો છે. યોગનિરોધ થતાં વાયુ નીકળી જવાથી ૧/૩ ભાગનો સંકોચ

અહીં "આ મોક્ષમાર્ગ છે" એનું "ત્રણ પ્રકારનો છે" એ વિવરણ છે.

મોક્ષમાર્ગનો ઉપદેશ આટલો જ નથી, આથી तं पुरस्ताद् ઇત્યાદિ કહે છે. હમણાં જ કહેલા મોક્ષમાર્ગને આગળનાં સૂત્રોમાં तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् એ સૂત્ર દ્વારા સ્વરૂપથી અને तन्निसर्गादधिगमाद् वा એ સૂત્રથી નિસર્ગ-અધિગમ દ્વારા અથવા ક્ષય-ઉપશમ દ્વારા પ્રકારો બતાવીને સ્વ-પરનાં અનુગ્રહ માટે વિસ્તારથી કહીશું.

સૂત્રોક્ત ક્રમથી મોક્ષમાર્ગની પ્રાપ્તિ

વિસ્તરેણ- ઉદ્દેશ[1] સંક્ષેપથી કર્યો છે, એ અપેક્ષાએ વિસ્તારથી કહીશું.

પ્રશ્ન– જો એમ છે તો સંક્ષેપમાં અર્થને કહેનારા પહેલા સૂત્રને રચવાની શી જરૂર છે ?

ઉત્તર– શાસ્ત્રનો જે ક્રમ છે તે ક્રમથી રચના કરવા માટે પહેલા સૂત્રને રચવાની જરૂર છે. (પહેલાં સમ્યગ્દર્શન, પછી સમ્યગ્જ્ઞાન અને પછી સમ્યક્ચારિત્ર એ શાસ્ત્રનો ક્રમ છે. આ ક્રમને જણાવવા માટે પહેલા સૂત્રને રચવાની જરૂર છે.) લાભના ક્રમને બતાવવા માટે પણ પહેલા સૂત્રને રચવાની જરૂર છે. (પહેલાં સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થાય, પછી સમ્યગ્જ્ઞાનનો અને પછી સમ્યક્ચારિત્રનો લાભ થાય.) એમ तु શબ્દના ઉલ્લેખથી સૂચિત કર્યું છે.

શાસ્ત્ર– જે મુખ્ય પુરુષાર્થને કહે તે શાસ્ત્ર. (ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષપુરુષાર્થ મુખ્ય છે, અને આ શાસ્ત્ર મોક્ષ પુરુષાર્થને કહે છે.) એથી અહીં પ્રસ્તુત ગ્રંથ જ શાસ્ત્ર છે.

થઈ જાય છે. આથી શરીરનો ૨/૩ ભાગ બાકી રહે છે. વધારેમાં વધારે ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયાવાળા જીવો મોક્ષમાં જઈ શકે છે. ૫૦૦ ધનુષ્યની કાયાનો ૨/૩ ભાગ, ૩૩૩-૧/૩ ધનુષ્ય(=૩૩૩ ધનુષ્ય અને ૩૨ આંગળ) થાય છે. એટલે આકાશનાં ઉપરનાં અંતિમપ્રદેશથી નીચેના ૩૩૩-૧/૩ ભાગ સુધીમાં સિદ્ધ જીવો રહે છે. આથી લોકાકાશનાં સૌથી ઉપરનાં ૩૩૩-૧/૩ ધનુષ્યપ્રમાણ ક્ષેત્રને મોક્ષ કહેવામાં આવે છે.

૧. માત્ર નામથી નિર્દેશ કરવો તે ઉદ્દેશ કહેવાય.

उद्देशमात्रम् વિશેષ વિવરણ વિના સામાન્યથી પદાર્થનું કથન કરવું તે ઉદ્દેશ છે. શાસ્ત્રકાર વડે सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः એ સૂત્ર ઉદ્દેશમાત્ર રૂપ કહેવાય છે.

અહીં ભાવાર્થ આ છે– આ ક્રમથી અમે સમ્યગ્દર્શનાદિને કહીશું અને સમ્યગ્દર્શનાદિના લાભનો આ ક્રમ છે, એમ જણાવવા માટે પ્રારંભમાં આ સૂત્ર કહેવાય છે. (संग्रहप्रतिज्ञानाद्) સંગ્રહની પ્રતિજ્ઞા કરવા માટે, અર્થાત્ આ શાસ્ત્રમાં અમે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણનો સંગ્રહ કરીશું એવી પ્રતિજ્ઞા જણાવવા માટે આ પ્રથમ સૂત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.

ત્રણે મળીને જ મોક્ષમાર્ગ છે

मोक्षमार्गः એ પ્રમાણે એકવચનમાં નિર્દેશ કરવાના પ્રયોજનને કહે છે- પહેલાં જેમનો નામથી નિર્દેશ કર્યો છે તે સમ્યગ્દર્શનાદિ બધાં મોક્ષનાં સાધનો છે=મોક્ષને ઉત્પન્ન કરનારાં છે, અર્થાત્ તે ત્રણે ભેગા મળીને મોક્ષમાર્ગ છે. જેવી રીતે હરડે, બેડા અને આમળાં એ ત્રણે ભેગા મળીને ત્રિફળા ઔષધ આરોગ્ય કરે છે, તેવી રીતે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણે ભેગા મળીને આત્માના મોક્ષરૂપ આરોગ્યને કરે છે. તેથી मोक्षमार्गः એમ એકવચનમાં નિર્દેશ છે.

અર્થથી જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તે(=ત્રણે ભેગા મળીને મોક્ષમાર્ગ છે એ) સિદ્ધ થઈ ગયું હોવા છતાં વિવાદને દૂર કરવા માટે આ કહે છે - કોઈ એકના પણ અભાવમાં સાધન ન બને એથી ત્રણનું ગ્રહણ કર્યું છે.

વિવાદ આ પ્રમાણે છે– જ્ઞાનવાદીઓ જ્ઞાનને જ મોક્ષનું સાધન માને છે. ક્રિયાવાદીઓ ક્રિયાને જ મોક્ષનું સાધન માને છે. આ સત્ય નથી. એકલું જ્ઞાન શુભક્રિયાથી રહિત હોવાથી પાંગળા માણસની જેમ ઈષ્ટની સિદ્ધિ માટે થતું નથી. માત્ર ક્રિયા પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી રહિત હોવાથી આંધળા માણસની જેમ ઈષ્ટની સિદ્ધિ માટે થતી નથી.

આથી કહે છે– સમ્યગ્દર્શનાદિ કોઈ એકના પણ અભાવમાં મોક્ષના સાધન બનતા નથી. આથી મોક્ષમાર્ગ શબ્દ સમુદાયનો વાચક હોવાથી એકવચનનો નિર્દેશ યોગ્ય જ છે.

પૂર્વપક્ષ– આ ત્રણ પ્રકારનો મોક્ષમાર્ગ છે એમ કહેવાથી જ આ (=ત્રણે ભેગા મળીને મોક્ષમાર્ગ છે એ) અર્થ જણાઇ જાય છે.

ઉત્તરપક્ષ– નથી જણાતો. કેમકે ત્રણે ભેગા મળીને જ મોક્ષનું સાધન છે. પ્રત્યેક સાધન હોય તેમાં પણ ત્રિવિધ કહેવામાં કોઇ વિરોધ નથી. કેમકે તલવાર, કુહાડી આદિ છેદવાના સાધનોમાં તે તે રીતે પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ છેદવાના સાધન તરીકે પ્રસિદ્ધ તલવાર, પરશુ આદિ પ્રત્યેક સાધનથી છેદવાનું કાર્ય થઇ શકતું હોવા છતાં છેદવાનું સાધન દ્વિવિધ છે, ત્રિવિધ છે ઇત્યાદિ પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. આથી મોક્ષાર્થીએ સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણેયનો આશ્રય કરવો જોઇએ.

સમ્યગ્દર્શનાદિના જ લાભવિધિને કહે છે– જેવી રીતે સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણેય ભેગા મળીને મોક્ષમાર્ગના હેતુ છે એમ સ્વીકાર્યું તેમ આ પણ સ્વીકારવું જોઇએ કે પૂર્વના સાધનનો લાભ થતાં ઉત્તરના સાધનનો લાભ થાય કે ન પણ થાય. સૂત્રમાં જણાવેલા ક્રમની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શન પૂર્વ છે અને જ્ઞાન-ચારિત્ર ઉત્તર છે. આથી અર્થ આ પ્રમાણે થાય- સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થતાં જ્ઞાનનો કે ચારિત્રનો લાભ થાય કે ન પણ થાય. દેવો-નારકો-તિર્યંચોને અને કેટલાક મનુષ્યોને સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થવા છતાં આચારાંગ આદિ શ્રુત સંબંધી વિશિષ્ટ જ્ઞાન નથી હોતું. તથા કેટલાક મનુષ્યોને સમ્યગ્દર્શનનો લાભ થવા છતાં સામાયિક વગેરે વિશિષ્ટ ચારિત્ર નથી હોતું. ઉત્તરનો લાભ થતાં પૂર્વનો લાભ અવશ્ય હોય. એથી ચારિત્રનો લાભ થતાં જ્ઞાનનો લાભ અવશ્ય હોય. કેમકે જ્ઞાનના અભાવમાં સમ્યક્ચારિત્ર ન હોય. જ્ઞાનનો લાભ થતાં દર્શનનો લાભ અવશ્ય હોય. કેમકે દર્શનના અભાવમાં સમ્યગ્ બોધ ન હોય.

પૂર્વપક્ષ– આ(=પૂર્વનો લાભ થતાં ઉત્તરનો લાભ હોય કે ન પણ હોય એ) નિયમ જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં યુક્ત છે. કારણ કે તે બે કાળભેદથી પણ થાય છે. પણ જ્ઞાન-દર્શનમાં આ નિયમ યુક્ત નથી. કેમકે એ બંને સાથે થાય છે. તે આ પ્રમાણે- જ્યારે મિથ્યાત્વમોહનીયના ક્ષયોપશમ આદિથી સમ્યગ્દર્શન થાય ત્યારે જ મતિ આદિ જ્ઞાન થાય છે.

ઉત્તરપક્ષ— આ વાત બરોબર છે. તો પણ જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયોપશમ આદિ નિમિત્તથી થનારું જ્ઞાન તેવા પ્રકારની રુચિનો પરિણામ ઉત્પન્ન થયે છતે થાય છે. એથી જ્ઞાન સમ્યગ્દર્શન પૂર્વક(=જેની પૂર્વે સમ્યગ્દર્શન છે તેવું) કહેવાય છે, અર્થાત્ પહેલાં સમ્યગ્દર્શન થાય છે અને પછી જ્ઞાન થાય છે એમ કહેવાય છે. આથી અહીં કંઈ પણ અયુક્ત નથી. આથી જ સમ્યગ્દર્શનના લાભ પછી તુરત મૃત્યુ પામનાર કોઈક જીવને જ્ઞાન ન પણ થાય. આથી પૂર્વનો લાભ થતાં ઉત્તરનો લાભ ન પણ થાય એ નિયમ સર્વવ્યાપક છે. અહીં પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું બસ છે. કેમકે પ્રસ્તુત આરંભનું ફળ માત્ર અક્ષરનો બોધ છે, અર્થાત્ સંક્ષેપમાં બોધ થાય એ માટે પ્રસ્તુત (ટીકાનો) આરંભ કરવામાં આવ્યો છે.

સૂત્રમાં નિર્દેશ કરાયેલા સમ્યગ્દર્શનાદિ અવયવોનું વિભાગથી વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા ભાષ્યકાર કહે છે—

તત્ર ઇત્યાદિ વાક્યના પ્રારંભ રૂપ છે, અર્થાત્ તત્ર ઇત્યાદિ થી વાક્યનો પ્રારંભ થાય છે.

सम्यक् શબ્દનો અર્થ

सम्यगिति એ સ્થળે इति શબ્દથી અર્થથી જુદો કરાયેલો, અર્થાત્ અર્થથી રહિત सम्यग् એવો શબ્દ ગ્રહણ કરાય છે. सम्यक्[1] શબ્દનો શો અર્થ છે તે કહે છે- सम्यक् શબ્દ પ્રશંસા અર્થમાં નિપાત છે, અર્થાત્ નામ વગેરે પદ નથી.

નિપાત— અર્થ આદિના પ્રકાશક તરીકે જેનો નિપાત કરાય તે નિપાત. (વ્યાકરણશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ નિયમોથી જે સિદ્ધ ન થાય તે નિપાત.) આ નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શનનો(=બાહ્યનિમિત્ત વિના) સ્વતઃ જ લાભ થતો હોવાથી પૂજિત છે. આથી(=સ્વતઃ જ લાભ થતો હોવાથી) અંતરંગ છે. અંતરંગ હોવાથી અવ્યુત્પત્તિપક્ષના આધારે આ વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

---

૧. જે શબ્દના અંતે વિભક્તિ આવેલી હોય તેને પદ કહેવાય. सम्यग् શબ્દ અંતે વિભક્તિ આવી હોય તેવું પદ નથી.

(વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ નિયમોથી શબ્દોની સિદ્ધિ થાય તે વ્યુત્પત્તિપક્ષ છે. વ્યાકરણશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ નિયમોથી શબ્દોની સિદ્ધિ ન થાય તે અવ્યુત્પત્તિપક્ષ છે.)

વ્યુત્પત્તિપક્ષના આધારે કહે છે- सम् ઉપસર્ગ પૂર્વક अञ्चति(=अञ्च्) ધાતુનું क्विप् પ્રત્યયાંત આ सम्यक् એવું રૂપ છે. જે સર્વ દ્રવ્યોમાં અને ભાવોમાં ફેલાય તે सम्यक्. અહીં કર્તા અર્થવાળો सम्यक् શબ્દ છે. જે સર્વ દ્રવ્ય-ભાવોમાં ફેલાય છે તેવું દર્શન રુચિ રૂપ છે. તે દર્શન દ્રવ્યાસ્તિક આદિ સર્વ નયમતનો સ્વીકાર કરીને જીવાદિ (સર્વ) પદાર્થોમાં ફેલાય છે. જ્યારે દૃષ્ટિ આ પ્રમાણે પ્રવર્ત્તે ત્યારે આ દૃષ્ટિ सम्यक् છે એમ કહેવાય છે. (અર્થાત્ જે દર્શનમાં સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયો જે નયથી જેવા સ્વરૂપે છે તે નયથી તેવા સ્વરૂપે તેમની રુચિ=શ્રદ્ધા થાય તે દર્શન सम्यक् છે એમ કહી શકાય.)

અહીં આ વ્યાખ્યાન અધિગમ સમ્યગ્દર્શનને આશ્રયીને છે. કેમકે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન પ્રાયઃ દ્રવ્યાસ્તિક આદિ (નય)ના બોધ પૂર્વક જ પ્રવર્તે છે.

દર્શન શબ્દનો અર્થ

આ પ્રમાણે सम्यक् શબ્દનું નિરૂપણ કરીને દર્શન શબ્દનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે- भावे दर्शनमिति, અહીં કોઇ એક કારકમાં ल्युट् (अन) પ્રત્યય લાગતો નથી, કિંતુ કરણ આદિ કારકમાં લાગે છે. તે જુએ છે, તેનાથી જુએ છે, તેમાં જુએ છે, તેમાંથી જુએ છે. તે સર્વ કારકોને દૂર કરીને ભાવ નામના વિશિષ્ટ જ કારકમાં આ(=अन) પ્રત્યય જાણવો. અર્થાત્ દૃષ્ટિ=જોવું તે દર્શન. ભાવાર્થથી ગર્ભિત આ જ વિષયને ભાષ્યકાર दृशेः ઇત્યાદિથી કહે છે- દર્શનં એવું જે આ રૂપ છે તે ભાવને કહેનારું છે અને दृश् ધાતુથી બનેલું છે. દર્શન એટલે વ્યભિચાર દોષથી રહિત સર્વ ઇન્દ્રિયો અને મનના વિષયભૂત પદાર્થોનું જ્ઞાન. જે દૃષ્ટિ પદાર્થને યથાર્થ ન જણાવે(=જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે ન જણાવે) તે દૃષ્ટિ વ્યભિચારદોષવાળી છે.

સામાન્ય જ છે વિશેષો નથી એમ એક નયના આલંબનવાળી દૃષ્ટિ વ્યભિચારદોષવાળી છે. કેમકે આ દૃષ્ટિ અન્ય કારણોનો અપલાપ કરે છે. જે દૃષ્ટિ પદાર્થને યથાર્થ(=જેવા સ્વરૂપે હોય તેવા સ્વરૂપે) જણાવે તે દૃષ્ટિ વ્યભિચારદોષથી રહિત છે. જે દૃષ્ટિ સામાન્ય પદાર્થ વિશેષ પદાર્થથી જોડાયેલો છે=વિશેષથી છૂટું ન પડે તે રીતે વિશેષના સંબંધવાળો છે એમ સર્વનયના આલંબનવાળી છે, તે દૃષ્ટિ વ્યભિચારદોષથી રહિત છે. આ દૃષ્ટિ વિરોધથી રહિત હોવાથી સત્ય છે.

ભાષ્યકાર આ દૃષ્ટિને જ કહે છે- જીવના લિંગ સ્વરૂપ સ્પર્શન વગેરે સર્વ ઇન્દ્રિયોના અને છઠ્ઠા મનના વિષયભૂત સ્પર્શ વગેરે પદાર્થોનું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન.

ઇન્દ્રિય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ– ઇન્દ્ર એટલે જીવ. લિંગ એટલે ઓળખાવનાર. જીવને જે ઓળખાવે તે ઇન્દ્રિય. સ્પર્શન વગેરે ઇન્દ્રિયો જીવને ઓળખાવે છે.

પદાર્થોનો બોધ થયા પછીના કાળે સ્વથી(=નિસર્ગથી) કે પરથી-(=અધિગમથી) થનારી (શુભ)અધ્યવસાય રૂપ જે રુચિ તે દર્શન છે. આવા પ્રકારનું દર્શન વિશેષ પ્રકારનું હોવાથી વિશેષતાને બતાવનારની અપેક્ષા રાખે છે. આથી ભાષ્યકાર કહે છે- तत् सम्यग्दर्शनम् તે સમ્યગ્દર્શન છે, અર્થાત્ હમણાં જ કહેલું જ્ઞાન તે સમ્યગ્દર્શન છે. [અહીં સમ્યક્ વિશેષણ ઉમેરીને એ જણાવ્યું કે આ દર્શન સામાન્યદર્શન નથી, કિંતુ સમ્યગ્(=સાચું) દર્શન છે.] આ જ સમ્યગ્દર્શનને નિપાતથી અને યોગથી (અવ્યુત્પત્તિપક્ષ અને વ્યુત્પત્તિપક્ષ) એ બે પક્ષને આશ્રયીને વિશેષથી યોજના કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- સમ્યગ્દર્શન પ્રશસ્ત દર્શન છે. સમ્યગ્દર્શન મુક્તિસુખનું કારણ હોવાથી પ્રશસ્ત છે.

સમ્યગ્દર્શન કોનું ? (તેના જવાબમાં ટીકાકાર કહે છે-) તત્ત્વોનું સમ્યગ્દર્શન. કારણ કે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વભાવ જ છે કે જેથી સમ્યગ્દર્શનથી તત્ત્વોનું દર્શન થાય. તત્ત્વોની અયથાર્થ પ્રતીતિ(=બોધ) અજ્ઞાનાવરણ દોષથી થાય છે. (સમ્યગ્દર્શન હોય ત્યારે અજ્ઞાનાવરણ

દોષ ન હોય.) અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન તત્ત્વો જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે રુચિની પ્રધાનતાવાળું છે. અવ્યુત્પત્તિપક્ષના આધારે આ અર્થ છે. વ્યુત્પત્તિપક્ષના આધારે અર્થને ભાષ્યકાર કહે છે- सङ्गतमित्यादि, સંગત દર્શન એટલે નિત્યાનિત્યાદિના બોધના અનુસારે પ્રવર્તેલુ દર્શન. તત્ત્વોના બોધથી જ ઉત્પન્ન થયેલી રુચિ સંગત દર્શન છે એવો ભાવ છે.

આ પ્રમાણે સમ્યગ્દર્શન શબ્દના અવયવોના વ્યાખ્યાનથી સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્રનું પણ [1]કાકુ વડે સંક્ષેપથી વ્યાખ્યાન કરાયેલું જાણવું. તે આ પ્રમાણે- સમ્યગ્જ્ઞાન શબ્દમાં પણ સમ્યક્ શબ્દ પ્રશંસા અર્થવાળો નિપાત છે. અથવા સમ્ પૂર્વક અઞ્ચતિ (અઞ્ચ્) ધાતુનું ક્વિપ્ પ્રત્યયાંત સમ્યક્ એવું રૂપ છે. જ્ઞાન શબ્દ ભાવમાં (ભાવ સાધનમાં) જ છે. એ પ્રમાણે ચારિત્રમાં પણ જાણવું, આ અંગે વિશેષ (તેમના) સ્વસ્થાનમાં કહીશું.

સર્વસ્થળે અવ્યુત્પત્તિપક્ષ પૂર્વક જ વ્યુત્પત્તિપક્ષ હોય છે એમ જણાવવા માટે અહીં પહેલાં અવ્યુત્પત્તિપક્ષ કહ્યો છે. તે આ પ્રમાણે- (ક્, ખ્, ગ્ વગેરે...) વર્ણ આદિની વ્યુત્પત્તિ નથી. [2]પદ વગેરે વર્ણાદિ પૂર્વક જ હોય છે. પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું બસ છે. (૧-૧)

टीकावतरणिका– सम्प्रति यथोद्दिष्टानां सम्यग्दर्शनादीनामाद्यस्य लक्षणमाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– હવે જે રીતે સમ્યગ્દર્શન આદિનો ઉદ્દેશ કર્યો છે તે રીતે આદ્ય સમ્યગ્દર્શનના સ્વરૂપને કહે છે–

સમ્યગ્દર્શનનું લક્ષણ–

तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनम् ॥१-२॥

સૂત્રાર્થ– તત્ત્વરૂપ જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન છે. (૧-૨)

भाष्यं– तत्त्वानामर्थानां श्रद्धानं, तत्त्वेन वार्थानां श्रद्धानं तत्त्वार्थ-श्रद्धानम्, तत् सम्यग्दर्शनम्। तत्त्वेन भावतो निश्चितमित्यर्थः। तत्त्वानि

१. काकु શબ્દના અનેક અર્થ છે. તેમાં અહીં એક શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરવાથી તેની સમાન બીજા શબ્દોનું પણ વ્યાખ્યાન જણાઈ જાય એવા અર્થમાં છે.

૨. જે શબ્દના અંતે વિભક્તિ લાગી હોય તે પદ કહેવાય. (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન ૧-૧-૨૦)

जीवादीनि वक्ष्यन्ते । त एव चार्थास्तेषां श्रद्धानं तेषु प्रत्ययावधारणम् । तदेवं प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्याभिव्यक्तिलक्षणं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति ॥१-२॥

ભાષ્યાર્થ– તાત્ત્વિકપદાર્થોની શ્રદ્ધા કરવી અથવા તત્ત્વથી પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરવી તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન. તે સમ્યગ્દર્શન છે. તત્ત્વથી એટલે ભાવથી(=પરમાર્થથી) નિશ્ચિત કરેલ. જીવ વગેરે તત્ત્વો હવે પછી કહેવાશે. તત્ત્વો એ જ પદાર્થો છે. તે પદાર્થોની શ્રદ્ધા કરવી=વિશ્વાસ ધારણ કરવો. આ પ્રમાણે પ્રશમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા અને આસ્તિક્ય લક્ષણવાળું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે. (૧-૨)

टीका– तत्रशब्द उपन्यासार्थः, तत्त्वार्थश्रद्धानं-रुचिरूपं सम्यग्दर्शनं-मिथ्यात्वमोहनीयक्षयादिनिमित्तम्, अज्ञानात् परिणामान्तरमिति सूत्र-समुदायार्थः, अवयवार्थाभिधित्सया त्वाह भाष्यकारः-'तत्त्वाना' मित्यादि, तत्त्वानाम्-अविपरीतानां अर्थानाम्-अर्यमाणानां जीवादीनां श्रद्धानम्-एवमेतदिति रुच्यभिप्रीतिरूपं तत्त्वार्थश्रद्धानमिति, आह-यत्तत्वं तन्नार्थं विहायान्यद्भवितुमर्हति अर्थो वा तत्त्वमन्तरेणेत्ययुक्तं द्वयोरुपादानं, नायुक्तं, कपिलादिपरिकल्पितस्य नित्यादेरर्थस्य तत्त्व-विशेषणायोगात्, अर्थक्रियाविरहेण तस्यानर्थत्वादिति प्रतिपादितमन्यत्र, अर्थश्च स तेषामिति तद्व्यपोहार्थं द्वयाभिधानं, तत्त्वानामर्थानां नित्या(नित्या)दिरूपाणां जीवादीनामित्यर्थः, आह-एवमपि तत्त्वग्रहणमेव कार्यं, तस्यार्थाव्यभिचारित्वात्, तथाहि-यद्यपि परिकल्पितोऽर्थो व्यभिचरति तत्त्वं, तथापि तत्त्वमर्थाव्यभिचारि, तद्भावस्तत्त्वमर्थयोगात्, उच्यते, अस्त्येतद्वस्तुस्थित्या, किन्तु तत्त्वमपि परिकल्पितं कैश्चिदिष्यते शून्यताद्यनर्थरूपमिति, न चोभयपदव्यभिचार एव विशेषणविशेष्यभावः, किंत्वेकपदव्यभिचारेऽपि दृष्टो, यथा-अप् द्रव्यं पृथिवी द्रव्यमिति, तत्र अपो द्रव्यमेव, द्रव्यं पुनर् वा अनब् वा, अथवा किं तावद् अनेन ?,

निशङ्कमन्यदेव विग्रहान्तरमाह-'तत्त्वेन' इत्यादि, तत्त्वेन चार्थानां श्रद्धानमिति, इदमप्यर्थकथनं, न तु त्रिपदः तृतीयातत्पुरुषः सम्भवति, एवं च दृश्यम्-अर्थानां श्रद्धानमर्थश्रद्धानं (तत्त्वेन अर्थश्रद्धानं) तत्त्वार्थश्रद्धानमिति, वाशब्दः पक्षान्तरप्रदर्शनार्थः, अयं वा पक्ष आस्तेयमि(स्थेय इ)ति, यदेवम्भूतं तत् सम्यग्दर्शनमिति लक्ष्यनिर्देशः। अत्रैव भावार्थमाह-'तत्त्वे'त्यादिना, 'तत्त्वेन' यथावस्थितवस्तुविषयतया न विपर्ययेण, भावतः स्वप्रतिपत्त्या, न मातापित्रादिदाक्षिण्येन, निश्चितमेवेत्यवधारितं, न संदिग्धमित्यर्थः, तत्त्वेन वा अस्य वा विवरणं भावतो, निश्चितमित्यर्थः, एवं समासकल्पनाद्वयं निर्दिश्यावयवार्थं दर्शयन्नाह-'तत्त्वानी'त्यादि तत्त्वानीति-अविपरीतभावव्यवस्थानि तानि जीवादीनीति, जीवा उपयोगलक्षणा आदिर्येषां सूत्रक्रममाश्रित्य, तानि जीवादीनि वक्ष्यन्ते, तत्त्वार्थशब्दयोर्विशेषणविशेष्यकल्पनापक्षमाश्रित्याह-"त एव चार्था" इति, त एव चेत्यर्थापेक्षया पुल्लिंगनिर्देशः, त एव च जीवादयोऽर्यमाणत्वादर्थाः, श्रद्धानमित्यस्यार्थमाह-'श्रद्धानमि'त्यादि, श्रद्धानं नाम तेषु जीवादिष्वर्थेषु 'प्रत्ययावधारण'मिति, प्रत्ययेन तदावरणीयकर्म्मक्षयोपशमादिना निमित्तेनालोचनाज्ञानेन वा तदुभयेन श्रुताद्यालोच्यैवमेवैतत्तत्त्वमेतच्च तत्त्वमितिरुचिरूपा वा वृत्तिः प्रत्ययावधारणमिति, आह-तत्त्वेन चार्थानामिति षष्ठ्यर्थं प्राक् प्रदर्श्य तेषु प्रत्ययावधारणमित्यत्र सप्तम्यर्थकथनं किमर्थं ?, उच्यते, प्रायेणानयोरभेदख्यापनार्थं, तथा च प्रायः षष्ठीसप्तम्योरभेद एव दृश्यते, यथा गिरेस्तरवः गिरौ तरव इति, ये हि यस्यावयवास्ते तस्मिन् भवन्ति, एवमत्रापि, यज्जीवादीनां श्रद्धानं ततस्तद्विषयमिति, एवं तत्त्वार्थ-श्रद्धानमित्येतत्पदं विवृत्य सम्यग्दर्शनपदं तु पूर्वमेव विवृतमिति विहाय यथेदमुत्पन्नं सत् परेणापि ज्ञायते तथा सलिङ्गमैदम्पर्येणाभिधातुमाह-'तदेव'मित्यादि, यतः श्रद्धानं तेषु प्रत्ययावधारणं, तदेवं व्यवस्थिते सति

प्रशमश्च संवेगश्चेत्यादिर्द्वन्द्वः, तत्र प्रशमः-क्रोधक्षयोपशमादेः सत्यसति वा दोषनिमित्ते क्षान्तिपरिणामः, संवेगः सम्भीतिर्नरकादिगत्यालोचनात्, मोक्षैकशरणता निर्वेदो विषयेषु दोषदर्शनेन, अनुकम्पा दुःखितेषु कारुण्यं, आस्तिक्यम्-अस्ति जीवादितत्त्वमिति मतिमतो भावः, एषां प्रशमसंवेगनिर्वेदानुकम्पास्तिक्यानामभिव्यक्तिः-प्रकटता सैव लक्षणं-चिह्नं यस्य तत्तथाविधं तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमिति । एवम्भूतं यत्तत्त्वार्थश्रद्धानं तत् सम्यग्दर्शनं, न पुनर्वचनमात्रकमेव, एतच्च किल समस्तप्रशमादिलिङ्गयुक्तं नैश्चयिकं, 'जं मोणंति पासहा, तं संमंति पासहा' (यन्मौनमिति पश्यत तत् सम्यगिति पश्यत, यत् सम्यगिति पश्यत तत् मौनमिति पश्यत) इत्यादिवचनविषयं, आस्तिक्याद्यन्यतर-लिङ्गयुक्तं तु व्यावहारिकं, पश्चानुपूर्व्या च प्राय आस्तिक्यादिभावः, न परमार्थतोऽप्रतिपन्नजिनवचनानां अनुकम्पादयः, प्रशमादिक्रमोपन्यासस्तु यथाप्राधान्यमिति । अत्राह-जिनवचनानभिज्ञानां माषतुषादीनां कथं यथोदितं तत्त्वार्थश्रद्धानमनाभोगप्रधानत्वादिति, अत्रोच्यते, अस्त्यनाभोगो ज्ञानावरणोदयजन्यः, क्षयोपशमात्तु दर्शनविपरीतरुचिनिबन्धनस्य मिथ्यात्वमोहनीयस्य तदभावाद्यत्रावगमः तत्राविपरीतैव श्रद्धा, इतरत्राप्यप्रतिहता तत्छक्तिर्यथाऽनाबाधं तथैव प्रवृत्तेरित्यत एव मार्ग-देशनानुसारिणोऽसद्ग्रहरहिताश्च सम्यग्दृष्टयो भवन्तीत्यभिदधति विद्वांस इत्यलं प्रसङ्गेन, प्रकृतं प्रस्तुमः ॥१-२॥

ટીકાર્થ– तत्र શબ્દ વાક્ય પ્રારંભના અર્થમાં છે. અર્થાત્ વાક્યનો પ્રારંભ કરવા માટે પહેલાં तत्र શબ્દ મૂકેલો છે. **सम्यग्दर्शन तत्त्वभूत पदार्थोनी रुचिरूप छे.** આવું સમ્યગ્દર્શન મિથ્યાત્વમોહનીયના ક્ષય આદિ નિમિત્તથી થાય છે. સમ્યગ્દર્શન અજ્ઞાનથી અન્ય પરિણામ છે, અર્થાત્ પહેલાં અજ્ઞાનના કારણે આત્માનો જે પરિણામ હતો તે પરિણામ હવે બદલાઈ જાય છે. પહેલાં અજ્ઞાનયુક્ત પરિણામ હતો, હવે જ્ઞાનયુક્ત પરિણામ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે.

હવે વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઇચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે- તત્ત્વાનામિત્યાદિ, અવિપરીત(=જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપવાળા) જીવાદિ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા થવી=આ આ પ્રમાણે છે એવી રુચિપૂર્વક અતિશય પ્રીતિ થવી તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. (અર્યમાણ=જણાઇ રહેલ, અથવા અર્યમાણ=જનાર, એક પર્યાયમાંથી બીજા પર્યાયમાં જનાર.)

તત્ત્વ અને અર્થ એ બે શબ્દોનો ઉલ્લેખ શા માટે ?

પૂર્વપક્ષ– જે તત્ત્વ(=યથાર્થસ્વરૂપ છે) તે પદાર્થને(=જીવાદિ પદાર્થને) છોડીને ન રહે. જે પદાર્થ છે તે તત્ત્વને છોડીને ન રહે. આથી એ બંનેનું ગ્રહણ યુક્ત નથી, (અર્થાત્ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં એમ કહેવાને બદલે તત્ત્વશ્રદ્ધાનં અથવા અર્થશ્રદ્ધાનં એમ કહેવું જોઇએ. એથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનં એમ કહેવું યુક્ત નથી.)

ઉત્તરપક્ષ– કપિલ(=સાંખ્યદર્શન પ્રણેતા)આદિએ કલ્પેલા એકાંતે નિત્યાદિ પદાર્થોમાં તત્ત્વ એવું વિશેષણ ન ઘટે. કારણ કે તે પદાર્થોમાં ફળને ઉત્પન્ન કરે તેવી ક્રિયા નથી. (અર્થાત્ તેવા પદાર્થોથી મોક્ષ આદિ કાર્ય સિદ્ધ ન થાય.) આથી તે પદાર્થરૂપ નથી, કિંતુ અનર્થરૂપ છે. આ વિષયને અન્ય ગ્રંથમાં (વિસ્તારથી) જણાવ્યો છે. (અર્થશ્ચ સ તેષામ્=) કપિલ આદિ દાર્શનિકો તેને=નિત્ય જીવાદિને અર્થરૂપ માને છે. તેને દૂર કરવા=નિત્ય જીવાદિ પદાર્થો અર્થરૂપ નથી એમ નિષેધ કરવા માટે અહીં બંનેનું કથન કર્યું છે. આનો અર્થ એ થયો કે તત્ત્વાર્થોની= નિત્યાનિત્યાદિ રૂપ જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધા=રુચિ તે સમ્યગ્દર્શન.

અર્થ શબ્દનો ઉલ્લેખ શા માટે ?

પૂર્વપક્ષ– આ પ્રમાણે પણ તત્ત્વ શબ્દનો જ ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ. કેમકે તત્ત્વ પદાર્થની સાથે અવશ્ય હોય છે. તત્ત્વ(=યથાર્થસ્વરૂપ) પદાર્થોને છોડીને બીજે ક્યાંય ન રહે. તે આ પ્રમાણે- જો કે કલ્પિત પદાર્થ તત્ત્વ વિના પણ રહે છે. તો પણ તત્ત્વ પદાર્થને છોડીને ન જ રહે. કેમકે

તેનું=પદાર્થનું યથાર્થસ્વરૂપ તે તત્ત્વ એવો તત્ત્વ શબ્દનો અર્થ છે. (પદાર્થનું યથાર્થસ્વરૂપ પદાર્થને છોડીને ન જ રહે.)

ઉત્તરપક્ષ– પરમાર્થથી તમારી તત્ત્વ અર્થને છોડીને ન રહે એ વાત સાચી છે. પણ કેટલાકો તત્ત્વને પણ કલ્પિત માને છે. જેમ કે સર્વં શૂન્યં=બધું જ શૂન્ય છે. આ શૂન્યપણું અર્થરૂપ નથી, કિંતુ અનર્થરૂપ છે. આનો અર્થ એ થયો કે પદાર્થ તત્ત્વને છોડીને રહે છે.

[1]ઉભયપદમાં વ્યભિચાર(=સાહચર્યનો અભાવ) હોય તો જ વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ હોય એવો નિયમ નથી. કિંતુ એક પદના વ્યભિચારમાં પણ વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ જોવામાં આવે છે. જેમકે अब् द्रव्यं, पृथिवी द्रव्यं. અહીં પાણી દ્રવ્ય જ હોય, પણ દ્રવ્ય પાણી જ હોય એવો નિયમ નથી. દ્રવ્ય પાણી હોય કે પાણી સિવાયની બીજી વસ્તુ પણ હોય.

અથવા આ પૂર્વપક્ષ-ઉત્તરપક્ષ કરવાથી શું ? "तत्त्वार्थश्रद्धानं" એ પદના જેમાં કોઈ જાતની શંકા ન રહે તેવા બીજા વિગ્રહને કહે છે- "तत्त्वेन इत्यादि, તત્ત્વથી અર્થોની શ્રદ્ધા તે સમ્યગ્દર્શન. આ કેવળ અર્થકથન છે. બાકી ત્રણ પદનો તૃતીયા તત્પુરુષ ન સંભવે. (આથી) વિગ્રહ આ પ્રમાણે જાણવો- અર્થોનું શ્રદ્ધાન તે અર્થશ્રદ્ધાન. તત્ત્વથી અર્થશ્રદ્ધાન તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન. वा શબ્દ અન્ય પક્ષને બતાવવા માટે છે, અથવા આ પક્ષ શ્રદ્ધા કરવા યોગ્ય છે એમ જણાવવા માટે છે. જે આવા પ્રકારનું છે તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ લક્ષ્યનો નિર્દેશ કર્યો છે.

અહીં જ ભાવાર્થને કહે છે– તત્ત્વથી એટલે વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપથી શ્રદ્ધા કરવી, વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે નથી તેવા સ્વરૂપથી નહિ. ભાવથી એટલે પોતાના જ્ઞાનથી, નહિ કે માતા-પિતા આદિના દાક્ષિણ્યથી. નિશ્ચિત એટલે આ પ્રમાણે જ એમ અવધારણ કરેલું, સંદેહવાળું નહિ. અર્થાત્ વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેવા સ્વરૂપે સ્વયં જાણીને

---

૧. नीलोत्पलम्અહીં ઉભયપદનો વ્યભિચાર છે. કેમકે નીલ ઉત્પલ જ હોય એવો નિયમ નથી. બીજી વસ્તુ પણ નીલ હોય. તેવી રીતે ઉત્પલ નીલ જ હોય એવો નિયમ નથી. રક્ત વગેરે પણ હોય.

આ આ પ્રમાણે જ છે એવું અવધારણ કરવું તે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન છે. આવું તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે.

અથવા તત્ત્વેન અને ભાવતઃ એ પદોને અલગ અલગ ન કરતાં તત્ત્વેન એ પદનું ભાવતઃ એ પદ વિવરણ છે. ભાવથી(=પરમાર્થથી) નિશ્ચયવાળું. (માત્ર બીજાને બતાવવા માટે નિશ્ચયવાળું નહિ.)

આ પ્રમાણે (તત્ત્વાનામર્થાનાં તત્ત્વેન વાઽર્થાનાં શ્રદ્ધાનં એવી) બે પ્રકારની સમાસ કલ્પના બતાવીને વિસ્તારથી બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- તત્ત્વ એવા જીવાદિ, જે હવે કહેવાશે. તત્ત્વ એટલે અવિપરીત સ્વરૂપમાં રહેલા જીવાદિ, અર્થાત્ પોતાનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવા સ્વરૂપે રહેલા જીવાદિ. જીવનું લક્ષણ (જ્ઞાન-દર્શનનો) ઉપયોગ છે. સૂત્રના ક્રમ પ્રમાણે જીવ-તત્ત્વ બધા તત્ત્વોની આદિમાં છે. આથી અહીં જીવાદિ એમ બોલાય છે.

તત્ત્વ અને અર્થ એ બે શબ્દોમાં વિશેષણ-વિશેષ્યભાવની કલ્પનારૂપ પક્ષને આશ્રયીને ભાષ્યકાર કહે છે- તત્ત્વો એ જ અર્થો(=પદાર્થો) છે. તત્ત્વો એ જ અર્થો છે એ અર્થની અપેક્ષાએ (તે એ પ્રમાણે) પુલ્લિંગમાં નિર્દેશ કર્યો છે. (અન્યથા તત્ત્વ શબ્દ નપુંસકલિંગમાં છે.) તે જ જીવાદિ જણાતા હોવાથી અથવા (એક પર્યાયમાંથી બીજા પર્યાયમાં) જતા હોવાથી અર્થ છે.

શ્રદ્ધાન શબ્દનો અર્થ

હવે શ્રદ્ધાનમ્ એ પદના અર્થને કહે છે- શ્રદ્ધાન એટલે જીવાદિ પદાર્થોમાં પ્રત્યયથી અવધારણ કરવું. પ્રત્યયથી એટલે કે શ્રદ્ધાને રોકનારા કર્મના ક્ષયોપશમ આદિ નિમિત્તથી, અથવા (તત્ત્વોની) વિચારણાથી થયેલા જ્ઞાન વડે, અથવા તે ઉભયથી, શ્રુતાદિને વિચારીને "આ આ પ્રમાણે જ છે અને આ જ તત્ત્વ છે" એવી જે વૃત્તિ(=અવધારણ) થાય તે પ્રત્યયાવધારણ છે.

પ્રશ્ન– તત્ત્વાનામર્થાનાં શ્રદ્ધાનમ્ એમ છઠ્ઠી વિભક્તિમાં અર્થ બતાવીને હવે તેષુ પ્રત્યયાવધારણમ્ એ સ્થળે સપ્તમી વિભક્તિમાં અર્થ કેમ કહ્યો ?

ઉત્તર– પ્રાયઃ છઠ્ઠી-સાતમી વિભક્તિમાં અભેદ છે એમ જણાવવા માટે તે પ્રમાણે અર્થ કહ્યો છે. પ્રાયઃ છઠ્ઠી-સાતમી વિભક્તિમાં અભેદ જ જોવામાં આવે છે. જેમકે પર્વતનાં વૃક્ષો, પર્વતમાં વૃક્ષો. જે જેના અવયવો હોય તે તેમાં હોય, એમ અહીં પણ જાણવું. જીવાદિનું શ્રદ્ધાન છે તેથી તે શ્રદ્ધાન જીવાદિ સંબંધી છે=જીવાદિમાં છે.

सम्यग्दर्शनના લક્ષણો

આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાનમ્ એ પદનું વિવરણ કરીને, સમ્યગ્દર્શન પદનું પૂર્વે જ વિવરણ કર્યું છે. આથી તેના વિવરણને છોડીને, ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્દર્શન બીજાઓથી પણ જે રીતે જાણી શકાય તે રીતે ચિહ્નોથી સહિત અને તાત્પર્યાર્થપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે. "શ્રદ્ધાન એટલે જીવાદિ પદાર્થોમાં પ્રત્યયથી અવધારણ કરવું." આ પ્રમાણે જ છે એમ નિશ્ચિત થયે છતે, પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદ-અનુકંપા-આસ્તિક્ય એ પાંચ ગુણો પ્રગટ થવા એ સમ્યગ્દર્શનનું ચિહ્ન છે. અર્થાત્ આ પાંચ ગુણો જેનામાં હોય તેનામાં સમ્યગ્દર્શન છે એમ જાણી શકાય છે. પ્રશમાદિ ગુણોનો અર્થ આ પ્રમાણે છે–

પ્રશમ– દોષનું નિમિત્ત મળે કે ન મળે, ક્રોધમોહનીયકર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી થતો ક્ષમાનો પરિણામ.

સંવેગ– નરકાદિ ગતિની વિચારણાથી (ઉત્પન્ન થતો સંસારનો) સમ્યક્(=પ્રશસ્ત) ભય.

નિર્વેદ– વિષયોમાં દોષો જોવાથી કેવળ મોક્ષનું જ શરણ સ્વીકારવું.

અનુકંપા– દુઃખી જીવો પ્રત્યે કરુણા.

આસ્તિક્ય– જીવાદિ તત્ત્વો છે તેવો વિશ્વાસ રાખવો.

આવા પ્રકારની તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા સમ્યગ્દર્શન છે. આવા પ્રકારની જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા છે તે સમ્યગ્દર્શન છે, નહિ કે કેવળ બોલવું.

નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ

નિશ્ચયનયના મતે સમ્યગ્દર્શન પ્રશમાદિ સઘળાં ચિહ્નોથી યુક્ત હોય છે. (કહ્યું છે કે-) "જેને આ મૌન=મુનિધર્મ છે એમ જુઓ છો તેને આ સમ્યક્ત્વ છે એમ જુઓ, જેને આ સમ્યક્ત્વ છે એમ જુઓ છો, તેને આ મૌન=મુનિધર્મ છે એમ જુઓ." અર્થાત્ મુનિધર્મ એ જ સમ્યક્ત્વ છે અને સમ્યક્ત્વ એ જ મુનિધર્મ છે. જે સમ્યગ્દર્શન આસ્તિક્ય આદિ ચિહ્નોમાંથી કોઇ એકાદિ ચિહ્નથી યુક્ત હોય તે વ્યાવહારિક સમ્યક્ત્વ છે.

પ્રશમાદિના ક્રમમાં હેતુ

પ્રાયઃ પશ્ચાનુપૂર્વીથી(=વિપરીત ક્રમથી) આસ્તિક્યાદિ ગુણો પ્રગટે છે. અર્થાત્ પહેલા આસ્તિક્ય પ્રગટે, પછી અનુકંપા પ્રગટે એમ ઉલટા ક્રમથી ગુણો પ્રગટે છે. આથી જ જેમણે જિનવચનનો સ્વીકાર કર્યો નથી તેવા જીવોને (પરમાર્થથી) અનુકંપા વગેરે ન હોય.

પ્રશ્ન– જો પશ્ચાનુપૂર્વીથી પ્રશમાદિગુણો પ્રગટે છે તો અહીં પ્રશમાદિ ગુણોનો આસ્તિક્યાદિ ક્રમથી નિર્દેશ ન કરતાં પ્રશમાદિ ક્રમથી નિર્દેશ કેમ કર્યો છે ?

ઉત્તર– પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ પ્રશમાદિ ક્રમથી નિર્દેશ કર્યો છે.

આસ્તિક્યથી અનુકંપા પ્રધાન છે, અનુકંપાથી નિર્વેદ પ્રધાન છે, એમ ક્રમશઃ ઉત્તરોત્તરગુણ પ્રધાન છે.

પૂર્વપક્ષ– જિનવચનને નહિ જાણનારા માષતુષ મુનિ આદિને યથોક્ત તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધા કેવી રીતે હોય ? કેમકે તેમનામાં અજ્ઞાનતાની પ્રધાનતા હોય છે, અર્થાત્ તેમાં અજ્ઞાન ઘણું હોય છે.

ઉત્તરપક્ષ– જો કે માષતુષ આદિ મુનિઓમાં જ્ઞાનાવરણીયકર્મના ઉદયથી અજ્ઞાનતા હોય છે. તો પણ સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત રુચિનું કારણ એવા મિથ્યાત્વમોહનીયના ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્દર્શનથી વિપરીત રુચિ ન હોવાથી જ્યાં બોધ હોય ત્યાં અવિપરીત જ શ્રદ્ધા હોય, અર્થાત્ જેટલું જાણ્યું

હોય તેટલામાં અવિપરીત જ શ્રદ્ધા હોય છે. જે જાણ્યું નથી તેમાં પણ બોધશક્તિ હણાઈ નથી. કેમકે (જિનવચનને) બાધા ન પહોંચે તે રીતે જ પ્રવૃત્તિ કરે છે. આથી જ વિદ્વાનો કહે છે કે- સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવો (મોક્ષના) માર્ગની દેશનાને અનુસરનારા અને અસદ્ આગ્રહથી રહિત હોય છે.

પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું પર્યાપ્ત છે. હવે પ્રસ્તુત વિષયને શરૂ કરીએ છીએ. (૧-૨)

टीकावतरणिका– तच्चेदं सम्यग्दर्शनं यतो भवति यद्विधं चैतत् तदभिधित्सयाऽऽह–

टीकावतरणिकार्थ– તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધારૂપ આ સમ્યગ્દર્શન જેનાથી થાય છે=પ્રગટે છે અને જેટલા પ્રકારનું છે તે કહેવાની ઇચ્છાથી ગ્રંથકાર કહે છે–

સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના પ્રકારો–

तन्निसर्गादधिगमाद्वा ॥१-३॥

સૂત્રાર્થ– નિસર્ગ અથવા અધિગમ એ બે હેતુથી સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. (૧-૩)

भाष्यं– तदेतत्सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति । निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं च । निसर्गादधिगमाद्वोत्पद्यत इति द्विहेतुकं द्विविधम् । निसर्गः परिणामः स्वभावः अपरोपदेश इत्यनर्थान्तरम् । ज्ञानदर्शनोपयोगलक्षणो जीव इति वक्ष्यते । तस्यानादौ संसारे परिभ्रमतः कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं नारक-तिर्यग्योनिमनुष्यामरभवग्रहणेषु विविधं पुण्यपापफलमनुभवतो ज्ञान-दर्शनोपयोगस्वाभाव्यात् तानि तानि परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि गच्छतोऽनादिमिथ्यादृष्टेरपि सतः परिणामविशेषादपूर्वकरणं तादृग्भवति येनास्यानुपदेशात्सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत इत्येतन्निसर्गसम्यग्दर्शनम् । अधिगमः अभिगम आगमो निमित्तं श्रवणं शिक्षा उपदेश इत्यनर्थान्तरम् । तदेवं परोपदेशाद्यत्तत्त्वार्थश्रद्धानं भवति तदधिगमसम्यग्दर्शनमिति ॥१-३॥

ભાષ્યાર્થ– તે આ સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન અને અધિગમ સમ્યગ્દર્શન એમ બે પ્રકારનું છે. સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગથી કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થાય છે, એમ બે હેતુવાળું હોવાથી બે પ્રકારનું છે. નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, અપરોપદેશ આ પ્રમાણે એક અર્થ છે, અર્થાત્ આ શબ્દો નિસર્ગના પર્યાયવાચી છે. જીવ જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગ રૂપ લક્ષણવાળો છે એમ આગળ (અ.૨ સૂ.૮મા) કહેવાશે. અનાદિ સંસારમાં કર્મથી જ પરિભ્રમણ કરતા, પોતે કરેલા કર્મથી બંધ-નિકાચના-ઉદય-નિર્જરાની અપેક્ષાએ નારક-તિર્યંચયોનિ-મનુષ્ય-દેવભવોમાં પુણ્ય-પાપના વિવિધ ફળને અનુભવતા જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગરૂપ સ્વભાવથી પરિણામરૂપ અધ્યવસાયના તે તે સ્થાનાંતરોને (અન્ય સ્થાનોને) પામતા એવા અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ પણ તે જીવને પરિણામવિશેષથી તેવું અપૂર્વકરણ થાય છે કે જેથી તેને ઉપદેશ વિના સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. આ નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન છે.

અધિગમ-અભિગમ-આગમ-નિમિત્ત-શ્રવણ-શિક્ષા અને ઉપદેશ આ બધાનો એક અર્થ છે, અર્થાત્ આ બધા શબ્દો અધિગમ શબ્દના પર્યાયવાચી છે. આ પ્રમાણે પરોપદેશથી તાત્ત્વિક પદાર્થોની જે શ્રદ્ધા થાય છે તે અધિગમસમ્યગ્દર્શન છે. (૧-૩)

ટીકા– प्रक्रमाद्गम्यमानस्याप्यस्य तदिति सर्वनाम्ना परामर्शः, सर्वविनेयानुग्रहायातिसूक्ष्मातिबादरग्रन्थप्रारम्भकापोहेन मध्यमारम्भख्यापनार्थः सम्यग्दर्शनं मूलहेतुद्वैविध्याद् द्विविधमिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थमाह भाष्यकारः-'तदेत'दित्यादिना तच्छब्द एतच्छब्दार्थः, तदेतदनन्तराधिकृतं सम्यग्दर्शनं द्विविधं भवति, निमित्तद्वैविध्यात्, अनेनैव व्यपदिशन्नाह-'निसर्गे'त्यादि, अपरोपदेशात्तथाभव्यत्वादितः कर्म्मोपशमादिजं तु निसर्गसम्यग्दर्शनं, परोपदेशतस्तु बाह्यनिमित्तापेक्षं कर्म्मोपशमादिजमेवाधिगमः सम्यग्दर्शनमिति, वाशब्दो निमित्तदर्शनपरः, नैकस्यैव द्वयं निमित्तमित्यर्थः, एतदेव सूत्रेऽप्यसमासकरणे प्रयोजनम्,

अन्यथा तन्निसर्गाधिगमाभ्यामिति स्यात्, वाशब्दोऽप्यतिरिच्येत, अथ कथं तदेवं व्यपदिश्यते-निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं चेति, अत्राह-'निसर्गादि'त्यादि, अत्रेतिशब्दस्तस्मादर्थे, यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्धात्, यस्मान्निसर्गादधिगमाद्वा वक्ष्यमाणरूपादुत्पद्यत एतदिति, तस्माद्यवाङ्कुरादिवत्तेनैव व्यपदिश्यते निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनं चेति, अत्राह-यदि मुख्यया वृत्त्या हेतुः प्रतिपाद्यते सूत्रेण तदैवं सति तदेतत् सम्यग्दर्शनं द्विविधमित्ययुक्तं विवरणं, एवं तु स्यात्-तस्य सम्यग्दर्शनस्य द्वौ हेतू, यतः सूत्रेणाभिसमीक्षितं तद् द्विविधत्वमिति, एवं पर्यनुयुक्त आह-'द्विहेतुकं द्विविध'मिति, द्वौ निसर्गाधिगमाख्यौ प्रत्येकासमासकरणज्ञापितौ हेतू यस्य तद् द्विहेतुकं, न तु तन्मुख्यभेदप्रतिपादनया, निर्देशस्वामित्वेत्यादिसूत्रे सम्यग्दर्शनभेदस्याभिधीयमानत्वादिति। आह-सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ निसर्गः कारणमभ्युपेयते, स कः किमात्मको वेति ?, अत्रोच्यते-'निसर्गः परिणाम' इत्यादि, अपूर्वकरणानन्तरभाव्यनिवर्त्तिकरणं निसर्गः, ततस्तत्त्वरुचिभावात्, निसृज्यतेत्यज्यते तत्त्वरुच्याख्यकार्यनिर्वृत्तौ सत्यामिति निसर्गः, उत्पन्ने सम्यग्दर्शने अनिवृत्तिकरणं त्यज्यते, प्रयोजनाभावात्, त्यागोऽस्य कारणस्यैव कार्यरूपतया भवनात्, न निरन्वय इति ज्ञापनायाह-'परिणाम' इति, परिणमनं परिणामः, अनिवर्त्तिकरणवतो जीवस्य कथञ्चित्तत्त्यागेन तत्त्वरुचिरूपतया भवनात्, परिणामश्च प्रयोगविश्रसाभ्यामिति प्रयोगेण घटानां विश्रसाऽभ्रेन्द्रधनुरादीनामिति वैश्रसिकख्यापनायाह-'स्वभाव' इति, स्वेनआत्मनैव तथाभव्यत्वादितो जनितोऽयमनिवर्त्तिरूपो भाव इति स्वभाव इत्युच्यते, स्वो भावः स्वभाव इति, नान्येन प्राणिना कृत इत्यर्थः, सर्वोपसंहारमाह-'अपरोपदेश'मिति, नास्मिन् परोपदेश इत्यपरोपदेशः-अनिवर्त्तिरूपो भावः, इत्येवं व्यवहारतः अनर्थान्तरं, नार्थान्तरवृत्तित्वमेषां शब्दानामित्यर्थः, इदानीं यस्येदं निसर्गसम्यग्दर्शनं यथा चैतदवाप्यते

तदेतदभिधातुमाह-'ज्ञानदर्शने'त्यादि, यावद् 'येनास्यानुपदेशात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यत' इति, तत्र ज्ञानं च दर्शनं च ज्ञानदर्शने, विशेषाध्यवसायो ज्ञानं सामान्याध्यवसायो दर्शनं, ते एवोपयोगौ, तौ लक्षणं यस्य सः, तथाविधः क इत्याह-जीव इति, एतद् वक्ष्यते-अभिधास्यते 'उपयोगो लक्षण'मित्यत्र सूत्रे (२-८) तस्य जीवस्य, न महदादेः, 'अनादौ संसारे परिभ्रमतः' अविद्यमान आदिरस्येत्यनादिः, सर्वथा असतःसद्भावायोगात्, अतिप्रसङ्गात्, स्वत एव क्षयापत्तेः, तस्मिन्ननादौ, कस्मिन्नित्याह-'संसारे' इति, संसरणं संसारः-नरकादिगमनं इत्यर्थः, इह च गमनमुपलक्षणं नरकादौ स्थितेरपि, ततश्च नरकादिगमनतत्स्थितिरूपः संसार इति, तस्मिन्ननादौ संसारे, अनेन सृष्टिवादव्यवच्छेदमाह, स्रष्टारमन्तरेण तदनुपपत्तेः, सति चास्मिन् स केन सृष्टः ?, तदपराभ्युपगमेऽनवस्था, अनभ्युपगमे तद्वदपरस्यासृष्टिः, रागादिरहितस्य च स्रष्टुः सर्जने सर्गे प्रयोजनाभावः, क्रीडाप्रयोजनाङ्गीकरणे रागादिमत्त्वं, सुखितदुःखितदेवादिकरणेऽस्थानपक्षपातः, तत्स्वभावत्वाभ्युपगमे प्रमाणं न चालाद (न प्रमाणं, न चास्मात्) कस्यचिदुत्पत्तिः, तदभ्युपगमे कर्म्मप्रेरकत्वे च भक्तिर्वा इत्यलं प्रसङ्गेन, निर्णीतमेतदन्यत्र, तदनादौ संसारे किमित्याह-'परिभ्रमत' इति, सक्रियत्वेनासर्वगतत्वेन च पर्यटत इत्यर्थः, यन्निमित्तमिदं परिभ्रमणं तत् कथयन् प्रक्रान्तोपयोगि च प्रकारान्तरमिदमाह-'कर्मत एव कर्मण स्वकृतस्ये'त्यादि यावत् 'फलमनुभवति' इति, कर्म्मत एवेति प्रकृतात् ज्ञानावरणीयादेरुदयप्राप्तान्निमित्तात् कर्म्मणः स्वकृतस्येति अन्यस्य ज्ञानावरणीयादेरात्मना निर्व्वर्त्तितस्य, अनेनैतदाह-आत्मा ह्यन्यकर्म्मोदयनिमित्तापेक्षयैवान्यत् कर्म्मान्तरं करोति, न तु यथा अन्ये मन्यन्ते-आदिकर्म्म स्वभावत एव, ततोऽन्या कर्मसन्ततिः स्वकृतेति, कुतः ?, सिद्धानामपि कर्म्मकरणप्रसङ्गात्, स्वभावाविशेषादित्येवं कर्म्मत एवेति सफलमवधारणं,

आदिकर्म्म न विद्यत एवानादित्वात् कर्म्मण इत्यर्थः, आह-सर्वं कर्म्म कृतं तत् कथमनादि मतम् ?, उच्यते, प्रवाहरूपेणातीतकालवत्, तथाहि-यावान् कालोऽतीतस्तेन सर्वेण वर्तमानत्वं प्राप्तम्, अन्यथाऽतीतत्वाभावात्, यथोक्तम्-"भवति स नामातीतः प्राप्तो यो नाम वर्तमानत्वम् । एष्यंश्च नाम स भवति यः प्राप्स्यति वर्तमानत्वम् ॥१॥" अथ चासावनादिः, एवं कर्म्मापि, वर्तमानताकल्पत्वात् कृतकत्वस्येत्यलं प्रसङ्गेन, 'स्वकृतस्ये'ति चानेन कर्मसापेक्षस्यात्मन एव कर्तृत्वमाह, कथमयं स्वतन्त्रः सन्नात्मन एवाहिते प्रवर्तत इति चेत् ?, उच्यते, कर्म्ममोहितत्वात् व्याधिमोहितवदपथ्य इति, कर्म्ममोहितः कथमेकान्तेन स्वतन्त्र इति चेत्, नायं दोषः, अनभ्युपगमात्, कर्म्मसापेक्ष एवायं कर्तेत्युक्तं, न केवलसिद्धस्य, अनभ्युपगमात्, तदेवं कर्म्मत एव कर्म्मणः स्वकृतस्य फलमनुभवतः यदपेक्षं तत् फलं तदाह-'बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्ष'मिति, तत्र बन्धः कर्म्मणो योगः, स च प्रकृति (स्थितिरसप्रदेश) भेदभिन्नो वक्ष्यमाणः, निकाचनं तु आत्मप्रदेशैः सह कर्म्मणः प्रनष्टस्वविभागोऽविशिष्टमेकपिण्डता, तस्यैव कर्म्मण उदयावलिकाप्रविष्टस्योदयो विपाकः, तस्यैव चोदयानुभवसमनन्तरं परिशाटो निर्जरेति, बन्धादयः कृतद्वन्द्वाः, ताः अपेक्ष्यन्त इति कर्म्मण्यत्, बन्धनिकाचनोदयनिर्जरापेक्षं, किं तत् ?-फलं, कथं पुनः तत् फलं बन्धाद्यपेक्षं ?, तत उच्यते, यतो बन्धादिष्वसत्सु न तत्सम्भव इति, क्वानुभवत इत्याह-'नरके'त्यादि, नरकतिरश्चोर्योनिः-उत्पत्तिस्थानं, तच्च द्वितीये वक्ष्यति, मनुष्याश्च अमराश्च मनुष्यामरास्तेषां भवः-प्रादुर्भावः, ते भवन्ति यत्र ग्रहणानि आदानादीनि, तच्छरीरग्रहणानीत्यर्थः, तेषु तेषु भवेषु अनादिसंसारात्मसु, विविधमित्यनेकविधं, यतः सातसम्यक्त्वहास्यादिकाः प्रकृतयो विविधास्तासां फलमपि विविधमेवेति, तथा ज्ञानावरणाद्या अपि विविधास्तत्फलमपि विविधमुच्यते, पुण्यमनुग्रहकारि

सातादि, पापमुपघातकारि ज्ञानादिगुणानां, तयोः पुण्यपापयोः फलं स्वरसविकाररूपं पुण्यपापफलं तदनुभवतो जीवस्योपभुञ्जानस्य, अनु पश्चादर्थे, पूर्वं ग्रहः पश्चात् फलोपभोग इति, कथमनुभवत इत्याह-'ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यात्' ज्ञानदर्शने व्याख्याते, तयोः (उपयोगस्य) स्वाभाव्यं तस्मात् ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यादिति, एतदुक्तं भवति-यदा यदोपभुङ्क्ते तदा तदा चेतयते सुख्यहं दुःखितोऽहमित्यादि, साकारानाकारोपयोगद्वयसमन्वितत्वादवश्यंतया चेतयत इति, उत्तर-ग्रन्थेनापि सम्बन्धोऽस्य तानीत्यादिना, ज्ञानदर्शनोपयोगस्वाभाव्यादेव तानि तान्यनिर्दिष्टस्वरूपाणि परिणामेनाध्यवसायस्थानान्तराणि-परिणामाध्यवसायस्थानान्तराणि, परिणामेन न निरन्वयोच्छित्त्या, निरन्वयोच्छित्तौ हि कार्यभावे तत्त्वतोऽसत् सद्भवति, न च सर्वथा असतः शक्तिप्रतिनियमः, ततः कार्यान्तरवत्तदभावप्रसङ्ग इति भावनीयं, अध्यवसायस्थानान्तराणि चानुकम्पादिगर्भाणि मलीमसमध्यमतीव्राणि पारम्पर्येण सद्दर्शनबीजभूतानि बोधरूपाणि गृह्यन्ते, तानि गच्छतः-प्राप्नुवतः, किम्भूतस्य सत इत्याह-'अनादी'त्यादि, नास्यादिरस्तीत्यनादिः, अनादिर्मिथ्यादृष्टिः, अप्राप्तपूर्वसम्यक्त्वलाभ इत्यर्थः, तस्य अनादि-मिथ्यादृष्टेरपि, अपिशब्दात् सादिमिथ्यादृष्टेरप्यवाप्तसम्यक्त्वपरित्यागिनः पुनस्तल्लाभे 'सत' इति सद्वृत्तस्य, क्लिष्टसत्त्वाचरितातिक्रान्तभावस्य, किमित्याह-'परिणामविशेषा'दिति परिणामः-अध्यवसायश्चित्तं, तस्य विशेषः स एव वा, पूर्वं पूर्वं जघन्यमङ्गीकृत्य परः परः शुभो विशेष इत्युच्यते, परिणामविशेषश्चेह यथाप्रवृत्तकरणमभिमतं, ततः परमपूर्वकरणं, अप्राप्तपूर्वं तादृगध्यवसायान्तरं जीवेनेत्यपूर्वकरणमुच्यते ग्रन्थिं विदारयतां, ततश्च ग्रन्थिभेदोत्तरकालभाव्यनिवर्त्तिकरणमासादयति, यतस्तावन्न निवर्तते यावत् सम्यक्त्वं न लब्धमित्यतोऽनिवर्त्तिकरणं, ग्रन्थान्तरप्रसिद्धत्वा-द्भाष्यकारेण अनिवर्त्ति नोपात्तं करणं, अवश्यंतया च सम्यग्दर्शनं

लभमानस्तल्लभत इति काक्वा अभ्युपेतं, तदभावेऽभावात्, अत एवाह-अपूर्वकरणं व्यावर्णितलक्षणं 'तादग्भवति' तादगिति यद्यथाप्रवृत्तकरणस्य कार्यमनिवृत्तिकरणस्य च कारणं येनास्य जीवस्य अनुपदेशादित्युपदेशमन्तरेण, विशिष्टबाह्यनिमित्ताभावोपलक्षणमेतत्, तथाभव्यत्वादिभावतः आभ्यन्तरदोषोपशमप्राधान्यात्, अन्यदपि विशिष्टं बाह्यं निमित्तमन्तरेण 'सम्यग्दर्शनं' यथोदितस्वरूपमुत्पद्यते अभिव्यज्यते, स्वत एव कथञ्चिद्धातुप्रागुण्याद्रोगोपशान्तिवद्, इत्येतदेवम्विधं 'निसर्गसम्यग्दर्शन'मिति निगमनं, उक्तं निसर्गसम्यग्दर्शनम्। अधुना अधिगमसम्यग्दर्शनमभिधातुमाह-'अधिगम' इत्यादि, गमो ज्ञानं, अधिको गमः अधिगमः, आधिक्यं सामान्येन परोपदेशादुत्पत्तेः, अभिगमस्त्वसारः संसारः इत्यन्वयालोचनेन, आगमोऽपि सारोऽपवर्ग इति व्यतिरेकालोचनेन, निमित्तमित्युपदेशस्य प्रतिमादि, तद्दर्शनजो बोधोऽपि निमित्तम् आयुर्घृतमिति यथा, श्रवणमिति श्रुतिः प्रतिमादेरेव भूषादिवर्जनाकर्णनोत्थो बोध एवेत्यर्थः, शिक्षेति स्वयमेवाप्तप्रणीतागमाभ्यासः, उपदेश इति गुरुलक्षणयुक्तात् गुरोर्धर्मदेशना इत्यनर्थान्तरम् एवमेते किञ्चिद्भेदं प्रतिपद्यमाना अनर्थान्तरमित्युच्यते, एवं पर्यायकथनं कृत्वा संपिण्ड्य कथयन्नाह-'तदेव'मित्यादि, तदेवमित्युक्तेन प्रकारेण यत् परोपदेशात् परोपदेशमाश्रित्य, विशिष्टबाह्यनिमित्तोपलक्षणमेवैतत्, तथाभव्यत्वादिभावतः बाह्यनिमित्तप्राधान्यात् अन्यदपि प्रतिमादि बाह्यं निमित्तमाश्रित्य तत्त्वार्थश्रद्धानं भवति अपूर्वकरणादिक्रमेण, वैद्योपदेशक्रियानुष्ठानाद्रोगोपशान्तिवद्, अधिगमसम्यग्दर्शनमिति निगमनमेतत्, इह च परानपेक्षत्वात् कथञ्चिन्निसर्गे सत्यधिगमोपपत्तेः, अन्यथा कथं तदभावान्निसर्गसम्यग्दर्शनानन्तरमधिगमसम्यग्दर्शनोपन्यास इति ?, आह-सर्वसत्त्वानामनादित्वात् कर्म्मसंयोगस्य किमिति कालभेदेन सम्यग्दर्शनलाभः, तथा च केषाञ्चिदयमनादिमान् केषाञ्चिदद्य केषाञ्चिदनन्तेन

कालेनेति, अत्रोच्यते, सम्यग्दर्शनलाभो हि विशिष्टकालस्वभावनियति-कर्म्मपुरुषकारसामग्रीजन्यः, सा च प्रतिसत्त्वं भिन्नेति, ततश्च यस्य यो विपाककालस्तथाभव्यत्वनियतिकर्म्मकालपुरुषापेक्षस्तस्य तदा भवतीति न कश्चिद्दोषः, सर्वकार्याणामेव सामग्रीजन्यत्वाभ्युपगमात्, उक्तं च यथावस्थितार्हन्मतवेदिना सिद्धसेनदिवाकरेण-

"कालो सहाव णिअई पुव्वकयं पुरिसकारऽणेगंता ।
मिच्छत्तं ते चेव उ समासओ होंति सम्मत्तं ॥१॥"

इत्यलं प्रसङ्गेन, अक्षरगमनिकामात्रस्य प्रस्तुतत्वादिति ॥१-३॥

ટીકાર્થ– પ્રશ્ન– પ્રકરણથી સમ્યગ્દર્શન જણાઈ જતું હોવા છતાં સૂત્રમાં तद् એવા સર્વનામથી સમ્યગ્દર્શનનો [1]પરામર્શ કેમ કર્યો ?

ઉત્તર– અહીં સર્વ શિષ્યો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે આ ગ્રંથનો પ્રારંભ અતિસંક્ષેપને અને અતિવિસ્તારને છોડીને મધ્યમ રીતે છે, એ જણાવવા માટે तद् શબ્દથી સમ્યગ્દર્શનનો પરામર્શ કર્યો છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષેપથી અર્થ છે.

વિસ્તારથી અર્થને ભાષ્યકાર तद् ઇત્યાદિથી કહે છે- અહીં तद् શબ્દ एतद् અર્થમાં છે. તેથી સૂત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય- હમણાં જ શરૂ કરેલું આ સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે. કેમકે સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિનું મૂળ નિમિત્ત બે પ્રકારે છે. બે પ્રકારના નિમિત્તથી જ (સમ્યગ્દર્શનને) બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- निसर्गाद् ઇત્યાદિ, બીજાના ઉપદેશ વિના તથાભવ્યત્વ આદિથી અને કર્મના ઉપશમ આદિથી થનારું સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન છે. પરના ઉપદેશથી થનારું બાહ્યનિમિત્તની અપેક્ષાવાળું અને કર્મના ઉપશમ આદિથી જ થનારું સમ્યગ્દર્શન અધિગમસમ્યગ્દર્શન છે. वा શબ્દ નિમિત્તને બતાવનારો છે, અર્થાત્ (નિસર્ગ અને અધિગમ એ) બે નિમિત્ત એક જ સમ્યગ્દર્શનના નથી.

---

૧. પૂર્વ સૂત્રમાં રહેલા શબ્દને પછીના સૂત્રમાં ખેંચી લાવવો તે પરામર્શ.

નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત નિસર્ગ છે. અધિગમ સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત અધિગમ છે. આમ આ બે નિમિત્તો ભિન્ન સમ્યગ્દર્શનના છે. આ જ કારણથી સૂત્રમાં સમાસ કર્યો નથી. સમાસ કરે તો तन्निसर्गाधिगमाभ्याम् એવું સૂત્ર થાય અને વા શબ્દનો પ્રયોગ પણ વધારાનો થાય, અર્થાત્ વા શબ્દનો પ્રયોગ ન થઇ શકે.

સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગ-અધિગમ એ બે ભેદ શાના કારણે છે ?

પ્રશ્ન– નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન અને અધિગમસમ્યગ્દર્શન એમ શા માટે કહેવાય છે ?

ઉત્તર– निसर्गाद् ઇત્યાદિ. અહીં इति શબ્દ तस्माद्(=તેથી) એવા અર્થમાં છે. यत् અને तद् એ બેનો નિત્ય સંબંધ છે, અર્થાત્ જ્યાં यद् શબ્દનો પ્રયોગ હોય ત્યાં तद् શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ સમજી લેવો. જ્યાં तद् શબ્દનો પ્રયોગ હોય ત્યાં यद् શબ્દનો પ્રયોગ ન હોય તો પણ સમજી લેવો. આથી અર્થ આ પ્રમાણે થાય- જે કારણથી નિસર્ગથી અને અધિગમથી આ સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તે કારણથી નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન અને અધિગમસમ્યગ્દર્શન એમ કહેવાય છે. જેમકે યવાંકુર વગેરે. યવથી ઉત્પન્ન થયેલા અંકુરને યવાંકુર કહેવાય છે. એવી રીતે નિસર્ગથી થયેલા સમ્યગ્દર્શનને નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે અને અધિગમથી ઉત્પન્ન થયેલા સમ્યગ્દર્શનને અધિગમસમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. નિસર્ગ અને અધિગમનું સ્વરૂપ હવે કહેવાશે.

પૂર્વપક્ષ– જો મુખ્યવૃત્તિથી સૂત્રવડે સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના હેતુનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવે છે તો "તે આ સમ્યગ્દર્શન બે પ્રકારનું છે" એવું વિવરણ અયુક્ત છે. એ વિવરણના સ્થાને વિવરણ આ પ્રમાણે થાય- "તે સમ્યગ્દર્શનના બે હેતુ છે." આવું વિવરણ કરવાનું કારણ એ છે કે સૂત્રથી તે બે પ્રકાર વિચારેલા છે. આ પ્રમાણે પૂછાયેલા ભાષ્યકાર કહે છે–

ઉત્તરપક્ષ– સમાસ કર્યા વિના નિસર્ગ અને અધિગમ નામના બે હેતુ જણાવ્યા હોવાના કારણે સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન અને અધિગમ-

સમ્યગ્દર્શન એ બે પ્રકારે કહેવાય છે, નહિ કે સમ્યગ્દર્શનના મુખ્ય ભેદના પ્રતિપાદનથી. કારણ કે નિર્દેશ-સ્વામિત્વ ઇત્યાદિ સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનના ભેદો કહેવાશે.

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન

પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં નિસર્ગ કારણ સ્વીકારવામાં આવે છે. તે નિસર્ગ કોણ છે ? તેનું સ્વરૂપ શું છે ?

ઉત્તર– નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, અપરોપદેશ એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. નિસર્ગ=અપૂર્વકરણ પછી તુરત થનારું અનિવૃત્તિકરણ. કારણ કે તેનાથી તત્ત્વરુચિ થાય છે.

નિસર્ગ– નિસર્ગ શબ્દનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે- તત્ત્વરુચિ નામનું કાર્ય થયે છતે જેને તજી દેવામાં આવે તે નિસર્ગ. સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયે છતે અનિવૃત્તિકરણને તજી દેવામાં આવે છે. કેમકે પછી તેનું પ્રયોજન રહેતું નથી. કારણ જ કાર્યરૂપે થઇ જવાથી અનિવૃત્તિકરણનો ત્યાગ થાય છે.

પરિણામ– અન્વય(=કારણની કાર્યમાં સ્થિતિ) વિના ત્યાગ થતો નથી એ જણાવવા માટે કહે છે- પરિણામ ઇતિ, પરિણમવું તે પરિણામ, અર્થાત્ પર્યાયનું પરિવર્તન તે પરિણામ. કેમકે અનિવૃત્તિકરણવાળો જીવ કથંચિત્ અનિવૃત્તિકરણના ત્યાગથી તત્ત્વરુચિ રૂપ થાય છે, અર્થાત્ ત્યાગ જ તત્ત્વરુચિ રૂપે પરિણમે છે. (માટે નિસર્ગને પરિણામ પણ કહી શકાય.)

પરિણામ પ્રયોગથી અને વિસ્રસાથી એમ બે રીતે થાય છે. ઘડાઓનો પરિણામ પ્રયોગથી=પ્રયત્નથી થાય છે. આકાશમાં થતા ઇન્દ્રધનુષ્ય આદિનો પરિણામ વિસ્રસાથી થાય છે.

સ્વભાવ– વૈશ્રસિક પરિણામને જણાવવા માટે કહે છે- સ્વભાવ ઇતિ આ અનિવર્તિ રૂપ ભાવ સ્વથી=પોતાનાથી જ તથાભવ્યત્વ આદિથી ઉત્પન્ન કરાયેલો છે. તેથી સ્વભાવ એમ કહેવાય છે અથવા પોતાનો ભાવ તે સ્વભાવ, અર્થાત્ ભાવ બીજા જીવવડે કરાયેલો નથી.

અપરોપદેશ– સર્વના ઉપસંહારને કહે છે- અપરોપદેશ ઇતિ, જેમાં પરનો ઉપદેશ નથી તે અપરોપદેશ. અનિવર્તિ રૂપ ભાવ અપરોપદેશ છે. (કેમકે તે કોઇના ઉપદેશથી થતો નથી.) આ પ્રમાણે નિસર્ગ વગેરે શબ્દો એક અર્થવાળા છે, ભિન્ન અર્થવાળા નથી.[૧]

હવે, આ નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન જેને થાય છે અને જે રીતે પ્રાપ્ત કરાય છે તે જણાવવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે- જ્ઞાન-દર્શન ઇત્યાદિથી આરંભી येनास्यानुपदेशात् सम्यग्दर्शनमुत्पद्यते સુધી. તેમાં વિશેષ અધ્યવસાય તે જ્ઞાન. સામાન્ય અધ્યવસાય તે દર્શન. જ્ઞાન-દર્શન બંને જ ઉપયોગ રૂપ છે. જ્ઞાન-દર્શન એ બે જ ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે. જીવનું આ લક્ષણ उपयोगो लक्षणम् (૨-૮) એ સૂત્રમાં કહેવાશે. આ લક્ષણ જીવનું છે, [૨]મહદ્ આદિનું નથી.

સંસાર અનાદિ છે એનું કારણ

અનાદિ- જેની આદિ નથી તે અનાદિ. જો આદિ માનવામાં આવે તો પહેલાં ન હતો અને ઉત્પન્ન થયો. જે વસ્તુ સર્વથા જ ન હોય તેનો સદ્ભાવ(=સત્તા) ન ઘટે. માટે સંસાર અનાદિ છે. સંસારની આદિ માનવામાં અતિપ્રસંગ આવે=બીજી પણ સર્વથા અસત્વસ્તુઓની ઉત્પત્તિ થાય. તથા પોતાનાથી જ(=એની મેળે જ) નાશ થવાની આપત્તિ આવે.

સંસાર– સરકવું તે સંસાર, અર્થાત્ નરકાદિમાં જવું તે સંસાર. અહીં નરકાદિમાં જવું તે નરકાદિમાં સ્થિતિનું પણ ઉપલક્ષણ છે. તેથી નરકાદિમાં જવું અને નરકાદિમાં રહેવું એ સંસાર છે.

---

૧. નાર્થાન્તરવૃત્તિત્વ... એ પંક્તિનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે- વૃત્તિત્વ એટલે સ્થિતિ(=રહેવું), આ શબ્દોની અન્ય અર્થમાં વૃત્તિ=સ્થિતિ નથી, અર્થાત્ એક જ અર્થમાં વૃત્તિ છે.

૨. સાંખ્યદર્શનમાં ૨૫ તત્ત્વો છે. તેમાંનું એક તત્ત્વ મહત્ છે. એને બુદ્ધિ પણ કહેવામાં આવે છે. સાંખ્યદર્શન પ્રમાણે બાહ્ય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવું(=બાહ્ય પદાર્થોને જાણવા) એ પુરુષનું(=આત્માનું) સ્વરૂપ નથી. જ્ઞાન પુરુષનો ધર્મ નથી, કિંતુ બુદ્ધિનો ધર્મ છે. એથી બુદ્ધિએ જે જાણ્યું હોય તેને જ પુરુષ જાણે છે.

સૃષ્ટિવાદનું ખંડન

'અનાદિ સંસારમાં' એમ કહેવાથી સૃષ્ટિવાદનું ખંડન કર્યું. સ્રષ્ટા વિના સૃષ્ટિ ન ઘટે. સ્રષ્ટા હોય તો પ્રશ્ન થાય કે એ સ્રષ્ટા કોનાથી બનાવાયો ? જવાબમાં તમે કહો કે બીજા સ્રષ્ટાએ બનાવ્યો તો બીજા સ્રષ્ટાને કોણે બનાવ્યો ? ત્રીજા સ્રષ્ટાએ બનાવ્યો તો ત્રીજા સ્રષ્ટાને કોણે બનાવ્યો ? આમ અનવસ્થા થાય.

હવે જો ઈશ્વરને કોઈએ બનાવ્યો છે એમ સ્વીકારાતું નથી તો તેની જેમ સંસારને પણ કોઈએ બનાવ્યો નથી.

રાગાદિથી રહિત સ્રષ્ટાને વિશ્વના સર્જનનું કોઈ પ્રયોજન નથી.

ક્રીડા પ્રયોજન છે, અર્થાત્ સ્રષ્ટા ક્રીડા કરવા માટે જગતનું સર્જન કરે છે એમ સ્વીકારવામાં આવે તો સ્રષ્ટા રાગાદિ દોષવાળો થાય. દેવો વગેરેને સુખી કરે અને નારક વગેરેને દુઃખી કરે તેમાં તો (अस्थान=) નિરર્થક પક્ષપાત સિદ્ધ થાય.

તેવો તેનો સ્વભાવ છે એમ સ્વીકારવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી=કોઈ યુક્તિ નથી. સ્રષ્ટાથી કોઈની ઉત્પત્તિ થતી નથી. કર્મની પ્રેરણાથી સ્રષ્ટા જીવોને ઉત્પન્ન કરે છે એમ સ્વીકારવામાં સ્રષ્ટાની શક્તિ[1] શી રહી ? અર્થાત્ એમાં સ્રષ્ટાનું કોઈ મહત્ત્વ રહેતું નથી. પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું બસ છે. આ વિષયનો બીજા ગ્રંથોમાં નિર્ણય કર્યો છે.

અનાદિ સંસારમાં **परिभ्रमतः**- ક્રિયાવાળો હોવાથી અને વિશ્વવ્યાપી ન હોવાથી (એક ગતિમાંથી બીજી ગતિમાં) પરિભ્રમણ કરતો. (કોઈ દર્શનકાર આત્માને નિષ્ક્રિય=ક્રિયારહિત માને છે, કોઈ દર્શનકાર આત્માને विभु=વિશ્વવ્યાપી માને છે. માટે અહીં ક્રિયાવાળો અને વિશ્વવ્યાપી ન હોવાથી એમ કહ્યું.)

જેની અપેક્ષાએ(=જે કારણે) આ પરિભ્રમણ છે તેને કહેતા અને પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી બીજું પણ જણાવતા ગ્રંથકાર આ કહે છે- कर्मत एव कर्मणः स्वकृतस्य ઇત્યાદિથી પ્રારંભી ફલમનુભવતિ સુધી.

---

૧. भक्तिर्वा એ પદોના સ્થાને शक्तिर्वा એમ હોવું જોઈએ એમ કલ્પના કરીને અર્થ લખ્યો છે.

આત્માને કર્મનો સંયોગ અનાદિથી છે

પોતે કરેલા કર્મથી જ આત્મા પરિભ્રમણ કરે છે. **કર્મથી જ**=ઉદયમાં આવેલા પ્રસ્તુત જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મ રૂપ નિમિત્તથી પોતે કરેલા અન્ય જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મથી જ. આનાથી ભાષ્યકાર એ કહે છે કે, આત્મા અન્ય કર્મોદય રૂપ નિમિત્તથી જ અન્ય કર્મને કરે છે=બાંધે છે. બીજાઓ માને છે એ સત્ય નથી. બીજાઓ માને છે કે, આદિકર્મ(=સૌથી પહેલાં કર્મબંધ થયો એ) સ્વભાવથી જ છે. પછી તેનાથી પોતે કરેલો અન્ય કર્મ-પ્રવાહ ચાલે છે. આ માન્યતા અસત્ય છે. કેમકે સિદ્ધોને પણ કર્મ(=કર્મબંધ) કરવાનો પ્રસંગ આવે. કેમકે (બધા જીવોના) સ્વભાવમાં કોઇ ભેદ નથી. આમ 'કર્મથી જ' એવું અવધારણ સફળ છે.

કર્મ આદિ(=સર્વ પ્રથમ થયું હોય તેવું) નથી જ. કેમકે કર્મ અનાદિ છે. (अणाइकम्मसंयोगनिवत्तिए પહેલું પંચસૂત્ર)

પ્રશ્ન– સર્વ કર્મ કરાયેલું છે. તેથી તેને અનાદિ કેમ માની શકાય ? (જે કરાયેલું હોય તે અનાદિ ન હોય, અને જે અનાદિ હોય તે કરાયેલું ન હોય. આ નિયમ છે, જેમકે આત્મા વગેરે નિત્ય પદાર્થો.)

ઉત્તર– અતીતકાળની જેમ કર્મ પ્રવાહરૂપે અનાદિ છે. તે આ પ્રમાણે- જે કાળ પસાર થઇ ગયો તે સર્વ કાળે વર્તમાનપણું પ્રાપ્ત કરેલું છે. જો વર્તમાનકાળ પ્રાપ્ત કરેલું ન હોય તો અતીતકાળ(=ભૂતકાળ) બની શકે નહિ. કહ્યું છે કે- **"તે કાળ અતીત છે કે જેણે વર્તમાનપણાને પ્રાપ્ત કર્યું છે, તે ભવિષ્યકાળ છે કે જે વર્તમાનપણાને પ્રાપ્ત કરશે."** જે રીતે કાળ અનાદિ છે તે રીતે કર્મ અનાદિ છે. કારણ કે કરાયેલું કર્મ વર્તમાનકાળ સમાન છે. (જેમ વર્તમાનકાળ ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં તેનો આદિ કાળ નથી, તેમ કર્મ કરાયેલું હોવા છતાં તેનો આદિ કાળ નથી.) પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું પૂર્ણ છે.

કર્મયુક્ત આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે

સ્વકૃતસ્ય- પોતે કરેલા એમ કહેવા દ્વારા કર્મસાપેક્ષ એવા આત્માનું જ કર્તાપણું કહ્યું, અર્થાત્ કર્મયુક્ત આત્મા જ કર્મનો કર્તા છે એમ કહ્યું.

અહીં જો તમે એમ પૂછો કે આત્મા સ્વતંત્ર હોવા છતાં પોતાના જ અહિતમાં કેમ પ્રવર્તે છે ? તો તેનો પ્રત્યુત્તર કહેવાય છે- આત્મા કર્મથી મુગ્ધ કરાયેલો હોવાથી, જેવી રીતે વ્યાધિથી મુગ્ધ કરાયેલો જીવ અપથ્યમાં પ્રવર્તે છે તેવી રીતે, આત્મા પણ અહિતમાં પ્રવર્તે છે.

પ્રશ્ન– કર્મથી મુગ્ધ બનેલો આત્મા એકાંતે કેવી રીતે સ્વતંત્ર હોય ?

ઉત્તર– આ દોષ અમને લાગતો નથી. કેમકે આત્મા એકાંતે સ્વતંત્ર છે એમ અમે સ્વીકારતા જ નથી. અમોએ કર્મસાપેક્ષ(=કર્મયુક્ત) જ આત્મા કર્તા છે એમ કહ્યું છે. કેવળ(=કર્મરહિત) સિદ્ધજીવ કર્મનો કર્તા નથી. કેવળ સિદ્ધજીવ કર્મનો કર્તા છે એમ અમોએ સ્વીકાર્યું નથી.

આ પ્રમાણે કર્મથી જ પોતે કરેલા કર્મના ફળને અનુભવતા આત્માને જેની અપેક્ષાએ(=જેના કારણે) કર્મફળ મળે છે તેને કહે છે- બંધ, નિકાચન, ઉદય અને નિર્જરાના કારણે કર્મફળ મળે છે.

બંધ=કર્મનો સંબંધ. બંધ પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, રસ અને પ્રદેશ એ ચાર ભેદોથી ભિન્ન=ભેદવાળો છે. આ ભેદો હવે કહેવાશે.

નિકાચન– આત્મપ્રદેશોની સાથે કર્મનું પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ નષ્ટ થઇ જાય તે રીતે એકમેક થઈ જવું.

ઉદય– બંધાયા પછી ઉદયાવલિકામાં પ્રવિષ્ટ તે જ કર્મનો ઉદય થવો, અર્થાત્ ફળને અનુભવવું.

નિર્જરા– ઉદયને(=કર્મફળને) અનુભવ્યા પછી તુરત કર્મ આત્માથી વિખૂટા પડી જાય તે નિર્જરા.

પ્રશ્ન– કર્મફળ બંધાદિની અપેક્ષાથી કેમ મળે છે ?

ઉત્તર– જો બંધાદિ ન હોય તો કર્મફળ ન સંભવે.

પ્રશ્ન– જીવ કર્મફળને ક્યાં અનુભવે છે ?

ઉત્તર– નરક-તિર્યંચોની યોનિમાં અને દેવ-મનુષ્યોના ભવમાં કર્મફળને અનુભવે છે.

યોનિ=ઉત્પત્તિસ્થાન. યોનિને બીજા અધ્યાયમાં કહેશે.

નરકાદિ ગતિમાં આત્મા (કર્મફળને ભોગવવા) શરીરને ગ્રહણ કરે છે. અનાદિ સંસાર સ્વરૂપ તે તે ભવોમાં જીવ અનેક પ્રકારના ફળને ભોગવે છે. કારણ કે સાતા-સમ્યક્ત્વ-હાસ્યાદિ કર્મપ્રકૃતિઓ અનેક પ્રકારની છે તથા તેમનું ફળ અનેક પ્રકારનું છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ પ્રકૃતિઓ પણ અનેક પ્રકારની છે અને તેમનું ફળ પણ અનેક પ્રકારનું છે.

પુણ્ય-પાપના ફળને અનુભવતો જીવ જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગવાળો છે

જે અનુગ્રહ કરે તે સાતાદિ પુણ્ય છે. જે જ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઘાત કરે તે પાપ છે. ટીકામાં આવેલા અનુગ્રહ શબ્દનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે- અનુ (અવ્યય) પછી એવા અર્થમાં છે. પૂર્વે ગ્રહ(ગ્રહણ) અને પછી ફળનો ઉપભોગ તે અનુગ્રહ.

પુણ્ય-પાપના ફળને કેવી રીતે અનુભવે છે ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને કહે છે- જ્ઞાન-દર્શનોપયોગ-સ્વાભાવ્યાત્=આત્માનો જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગનો સ્વભાવ છે તેથી ફળને અનુભવે છે. ભાવાર્થ આ છે- જીવ જ્યારે જ્યારે ફળનો ઉપભોગ કરે છે ત્યારે ત્યારે હું સુખી છું, હું દુઃખી છું એમ જાણે છે. જીવ સાકાર અને અનાકાર એ બે ઉપયોગથી યુક્ત હોવાથી અવશ્ય જાણે છે.

જ્ઞાનદર્શનોપયોગસ્વાભાવ્યાદ્ એ પદનો તાનિ તાનિ ઇત્યાદિ ઉત્તર ગ્રંથની સાથે પણ સંબંધ જોડવો. એથી અર્થ આ પ્રમાણે થાય- જ્ઞાનદર્શનના ઉપયોગનો સ્વભાવ હોવાથી જ પરિણામરૂપ અધ્યવસાયના [1]સ્થાનાંતરોને(=અન્ય અન્ય સ્થાનોને) પામતો.

નાશ નિરન્વય ન થાય

અહીં પરિણામથી એવા કથનથી વસ્તુનો નિરન્વય નાશ થતો નથી એમ જણાવ્યું. (દ્રવ્ય સહિત પર્યાયોનો નાશ એ નિરન્વય નાશ છે.) જો

---

૧. વાક્ય ક્લિષ્ટ ન બને એ હેતુથી અનુવાદમાં अनिर्दिष्टस्वरूपाणि પદનો અર્થ લખ્યો નથી.

વસ્તુનો નિરન્વય નાશ થાય અને કાર્ય થાય તો અસત્ વસ્તુ સત્ થાય. સર્વથા અસત્માં સત્ થવાની(=ઉત્પન્ન થવાની) શક્તિ જ નથી. તેથી નિરન્વય નાશમાં બીજું કાર્ય ન થાય. બીજા કાર્યનો અભાવ થાય. નિરન્વય નાશમાં અન્ય કાર્યના અભાવની જેમ મૂળ વસ્તુના અભાવનો પ્રસંગ આવે, અર્થાત્ મૂળ વસ્તુ સર્વથા નાશ પામે. (જેમ કે સુવર્ણના હારમાંથી સુવર્ણની વીંટી બનાવી. અહીં સુવર્ણ મૂળ વસ્તુ છે. હાર અને વીંટી પર્યાય છે. અહીં સુવર્ણ વસ્તુ રહીને વીંટી રૂપ કાર્ય થયું. જો સુવર્ણ નાશ પામીને વીંટી બને તો એનો અર્થ એ થયો કે વીંટી પહેલા હતી જ નહિ અને અસત્ જ ઉત્પન્ન થઇ. પણ આમ બનતું નથી. તેથી નિરન્વય નાશમાં સુવર્ણનો નાશ થયો અને એથી વીંટીનો પણ અભાવ થયો. જો સુવર્ણ જ નથી તો વીંટી શેમાંથી બને ?)

અન્ય અન્ય અધ્યવસાયો અનુકંપાદિથી ગર્ભિત, મંદ-મધ્યમ-તીવ્ર પરંપરાએ સમ્યગ્દર્શનના બીજભૂત અને (સંસારની અસારતા આદિના) બોધ રૂપ જાણવા.

अनादि मिथ्यादृष्टि— અનાદિ એટલે જેની આદિ નથી તે, અર્થાત્ જેણે પૂર્વે ક્યારેય સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેવો જીવ અનાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

अनादिमिथ्यादृष्टेरपि એ સ્થળે રહેલા अपि શબ્દથી સાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ જાણવો.જેણે પૂર્વે સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું છે અને તજી દીધું છે તેવો જીવ સાદિ મિથ્યાદૃષ્ટિ છે.

सतः- સંક્લેશયુક્ત જીવોના આચરણનો ત્યાગી.

परिणामविशेषाद्- ઉત્તરોત્તર વધતા જતા અધ્યવસાયથી. અહીં યથાપ્રવૃત્તિકરણ રૂપ પરિણામવિશેષ વિવક્ષિત છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણ પછી જીવ અપૂર્વકરણ કરે છે. અપૂર્વકરણ એટલે જીવે પૂર્વે ક્યારેય પ્રાપ્ત નહિ કરેલો તેવો અન્ય અધ્યવસાય. ગ્રંથિનો ભેદ કરતા=કરી રહેલા જીવોને અપૂર્વકરણ હોય. ગ્રંથિનો ભેદ થયા પછી જીવ અનિવર્તિકરણને પામે

છે. જે કરણ=અધ્યવસાય સમ્યગ્દર્શનને પ્રાપ્ત કર્યા વિના પાછો ન ફરે તે અનિવર્તિકરણ કહેવાય છે. અન્ય ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાથી ભાષ્યકારે અહીં અનિવર્તિકરણનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. આમ છતાં સમ્યગ્દર્શનને પામતો જીવ અવશ્ય અનિવર્તિકરણને પામે છે એથી કાકુ દ્વારા(=ઉલ્લેખ વિના પણ) અનિવર્તિકરણનો સ્વીકાર કર્યો છે. કેમકે અનિવર્તિકરણ વિના સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. આથી જ ભાષ્યકાર કહે છે-

યથાપ્રવૃત્તિકરણનું કાર્ય અને અનિવર્તિકરણનું કારણ એવું અપૂર્વકરણ થાય છે, કે જેથી આ જીવને ઉપદેશ વિના, "ઉપદેશ વિના" એ વિશિષ્ટ બાહ્ય નિમિત્તોના અભાવનું ઉપલક્ષણ છે. એથી ઉપદેશ વિના એટલે વિશિષ્ટ બાહ્યનિમિત્ત વિના [1]સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. જેવી રીતે કોઈક રોગ કોઈક રીતે શરીરની વાત-પિત્ત આદિ ધાતુ સારી થઇ જવાથી પોતાની મેળે જ શાંત થઇ જાય છે તેમ અંતરના દોષો શાંત થઇ જવાથી અંતરના દોષોની શાંતિની મુખ્યતા સિવાય બીજા કોઇ બાહ્ય નિમિત્ત વિના સમ્યગ્દર્શન પ્રગટે છે. આ પ્રમાણે આવા પ્રકારનું નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન છે. આ ઉપસંહાર વાક્ય છે.

અધિગમસમ્યગ્દર્શન

નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન કહ્યું. હવે અધિગમસમ્યગ્દર્શનનું નિરૂપણ કરવા માટે કહે છે- 'अधिगम' ઇત્યાદિ, અધિગમ, અભિગમ, આગમ, નિમિત્ત, શ્રવણ, શિક્ષા, ઉપદેશ આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે.

અધિગમ— ગમ એટલે જ્ઞાન. અધિકગમ તે અધિગમ. અહીં પરોપદેશથી (=બાહ્ય નિમિત્તથી) ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ સામાન્યથી અધિકપણું જાણવું. (અર્થાત્ વિશેષ બોધની અપેક્ષાએ અધિકપણું ન સમજવું.)

અભિગમ— સંસાર અસાર છે એમ અન્વયથી વિચારણા કરવી.

આગમ— મોક્ષ સારભૂત છે, અર્થાત્ મોક્ષ અસાર નથી, એમ વ્યતિરેકથી વિચારણા કરવી.

---

૧. यथोदितस्वरूपम्, પૂર્વે જેવું સ્વરૂપ કહ્યું છે તેવા સ્વરૂપવાળું સમ્યગ્દર્શન.

નિમિત્ત– ઉપદેશનું નિમિત્ત પ્રતિમા વગેરે છે. પ્રતિમાના દર્શનથી થતો બોધ પણ નિમિત્ત છે. જેમકે ઘી આયુષ્યનું નિમિત્ત હોવાથી 'ઘી આયુષ્ય છે' એમ કહેવાય છે.

શ્રવણ– શ્રવણ એટલે સાંભળવું. પ્રતિમાદિનું જ શ્રવણ, અર્થાત્ જિનોએ પ્રાપ્ત થયેલા આભૂષણ વગેરેનો ત્યાગ કર્યો હતો એમ સાંભળવાથી થયેલો બોધ.

શિક્ષા– આપ્તપ્રણીત આગમનો સ્વયં જ અભ્યાસ કરવો.

ઉપદેશ– ગુરુના લક્ષણોથી યુક્ત ગુરુની ધર્મદેશના.

આ બધા શબ્દોના અર્થમાં કંઈક ભેદ હોવા છતાં (સામાન્યથી) એક અર્થવાળા છે. આ પ્રમાણે પર્યાયવાચી શબ્દોને કહીને હવે પૂર્વોક્તને એકત્ર કરીને પ્રતિપાદન કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- ઉક્ત રીતે પરોપદેશથી, અહીં પરોપદેશાત્ એ પદ વિશિષ્ટ બાહ્ય નિમિત્તનું ઉપલક્ષણ છે. (આથી પરોપદેશાત્ એ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય-) તથાભવ્યત્વાદિ ભાવથી બાહ્યનિમિત્તની પ્રધાનતાથી, બીજા પણ પ્રતિમાદિ બાહ્ય નિમિત્તને આશ્રયીને, અપૂર્વકરણ આદિ ક્રમથી, વૈદ્યે કહેલી (પથ્યપાલન આદિ) ક્રિયા કરવાથી થતી રોગની શાંતિની જેમ, જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય તે અધિગમસમ્યગ્દર્શન છે. પરોપદેશથી જે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન થાય તે અધિગમસમ્યગ્દર્શન છે એવું વાક્ય ઉપસંહાર રૂપ છે.

અહીં બીજાની અપેક્ષા નહિ રાખવાના કારણે નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. કથંચિત્[1] નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન હોય તો અધિગમસમ્યગ્દર્શન ઘટી શકે છે. અન્યથા નિસર્ગસમ્યગ્દર્શનનો અભાવ હોવાથી નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન પછી અધિગમસમ્યગ્દર્શનનો ઉલ્લેખ કેવી રીતે કરે ? (અધિગમસમ્યગ્દર્શનની પૂર્વે કથંચિત્ નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન છે એમ આ કથનનો તાત્પર્યાર્થ છે.)

---

૧. નિસર્ગસમ્યગ્દર્શનના કર્મસ્થિતિનો હ્રાસ વગેરે કેટલાક કારણો અધિગમસમ્યગ્દર્શનના પણ છે માટે અહીં કથંચિત્ નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન હોય તો એમ કથંચિત્ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

પ્રશ્ન– સઘળા જીવોને કર્મસંયોગ અનાદિથી હોવાથી સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ આ રીતે કાળભેદથી કેમ થાય છે ? કાળભેદ આ પ્રમાણે છે- કેટલાકોને સમ્યગ્દર્શનનો લાભ અનાદિથી થયેલો છે. કેટલાકોને આજે(=વર્તમાનકાળમાં) થાય છે. કેટલાકોને અનંતકાળ પછી થશે.

ઉત્તર– સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ વિશિષ્ટ કાળ-સ્વભાવ-નિયતિ-કર્મ-પુરુષાર્થ રૂપ સામગ્રીથી થાય છે. તે સામગ્રી દરેક જીવની ભિન્ન-ભિન્ન છે. તેથી જે જીવનો તથાભવ્યત્વ-નિયતિ-કર્મ-કાળ-પુરુષાર્થની અપેક્ષાવાળો વિપાકકાળ(ભવસ્થિતિ પરિપાક) જ્યારે થાય તે જીવને ત્યારે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય. આથી આમાં કોઇ દોષ નથી. કારણ કે જૈનદર્શન સઘળાંય કાર્યો સામગ્રીથી(=કારણ સમૂહથી) થાય એમ માને છે. યથાસ્થિત જૈનદર્શનને જાણનારા સિદ્ધસેન દિવાકર આચાર્ય ભગવંતે કહ્યું છે કે- **"કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, પૂર્વકર્મ અને પુરુષાર્થ આ બધાય કારણો એકલા (એક એક સ્વતંત્ર) કાર્યના કારણ માનવા એ મિથ્યાત્વ(=ખોટું) છે, અને અન્ય કારણોની સાથે સામગ્રી ઘટકના રૂપમાં સહકારી કારણ માનવા એ સમ્યક્ત્વ(=સાચું) છે."**

પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું પૂર્ણ છે. કારણ કે માત્ર સંક્ષેપમાં કહેવા માટે શરૂ કર્યું છે=આ ટીકા શરૂ કરી છે. (૧-૩)

भाष्यावतरणिका– अत्राह- तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तम्, तत्र किं तत्त्वमिति । अत्रोच्यते–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– અહીં શિષ્ય કહે છે- તાત્ત્વિક પદાર્થોની શ્રદ્ધા એ સમ્યગ્દર્શન છે એમ કહ્યું. તેમાં તત્ત્વ શું છે ? અહીં કહેવાય છે–

टीकावतरणिका– उत्तरसूत्रे सम्बन्धं लगयन्नाह-'अत्राहे'त्यादि, अत्र-सविषये सम्यग्दर्शने व्याख्याते विषयविवेकमजानान आह चोदकः-तत्त्वार्थश्रद्धानं सम्यग्दर्शनमित्युक्तं भवता, तत्र किं तत्त्वमिति, 'तत्रे'त्यनेन तत्त्वार्थश्रद्धानशब्दे यस्तत्त्वशब्दस्तत्र किं तत्त्वं-किं

तस्याभिधेयं ?, न चायमयुक्तः प्रश्नः, तत्त्वानि जीवादीनि वक्ष्यन्त इति प्रागुपन्यस्तत्वात्, तदियत्तादिपरिज्ञानाभावात्, इत्येवमाशङ्क्याह- अत्रोच्यते, अत्र तत्त्व इति दर्शिते तत्त्वशब्दे यदभिधेयं तदियत्ताद्यव- धृतस्वरूपमुच्यते–

टीकावतरणिकार्थ– હવે પછીના સૂત્રની સાથે સંબંધને જોડતા ભાષ્યકાર કહે છે- अत्राह इत्यादि, વિષય સહિત સમ્યગ્દર્શનનું વ્યાખ્યાન કરવા છતાં વિષયના વિવેકને (સંખ્યા, સ્વરૂપ આદિને) નહિ જાણતો શિષ્ય કહે છે- આપે તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન સમ્યગ્દર્શન છે એમ કહ્યું. તેમાં તત્ત્વ શું છે ? તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન શબ્દમાં જે તત્ત્વ શબ્દ છે, તેમાં તત્ત્વ શું છે ?=તત્ત્વનો અર્થ શો છે ? શિષ્યનો આ પ્રશ્ન અયોગ્ય નથી. કેમકે જીવાદિ તત્ત્વોને કહેવાશે એમ પહેલાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ તત્ત્વો કેટલાં છે વગેરેનું શિષ્યને જ્ઞાન નથી. આવા પ્રકારની શિષ્યની શંકા કરીને ભાષ્યકાર કહે છે- અહીં જવાબ કહેવામાં આવે છે. અહીં તત્ત્વ એ પ્રમાણે બતાવેલા તત્ત્વશબ્દમાં(=તત્ત્વશબ્દ સંબંધી) જે કહેવા યોગ્ય છે તે[1] તત્ત્વો આટલા છે ઇત્યાદિ નિશ્ચિત કરેલા સ્વરૂપને ગ્રંથકાર કહે છે–

તત્ત્વોની સંખ્યા–

जीवाजीवाश्रवबन्धसंवरनिर्जरामोक्षास्तत्त्वम् ॥१-४॥

સૂત્રાર્થ– જીવ, અજીવ, આશ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. (૧-૪)

भाष्यं– जीवा अजीवा आस्रवा बन्धः संवरो निर्जरा मोक्ष इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वम् । एते वा सप्त पदार्थास्तत्त्वानि । तान् लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्यामः ॥१-४॥

ભાષ્યાર્થ– જીવો, અજીવો, આશ્રવો, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ આ પ્રમાણે આ સાત પ્રકારનો અર્થ તત્ત્વ છે અથવા આ સાત પદાર્થો

૧. અનુવાદમાં 'તે' શબ્દનો સંબંધ સ્વરૂપની સાથે છે, અર્થાત્ તત્ત્વો આટલા જ છે ઇત્યાદિ જે સ્વરૂપ નિશ્ચિત કર્યું છે તે સ્વરૂપને.

તત્ત્વ છે. એ સાત પદાર્થોને લક્ષણથી અને વિધાનથી(=પ્રકારથી) આગળ વિસ્તારથી કહીશું. (૧-૪)

ટીકા– जीवादयस्तत्त्वमिति, एकवचननिर्देशः अमीषामेव निरुपचरितसामान्यविशेषतत्त्वख्यापनाय सामान्यप्रधानः, इति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं तु विग्रहपुरस्सरमाह भाष्यकारः-'जीवा' इत्यादि, तत्र सुखदुःखज्ञानोपयोगलक्षणा जीवाः, तद्विपरीतास्त्वजीवाः, आश्रूयते-गृह्यते कर्म्म अनेनेत्याश्रवः, शुभाशुभकर्म्मादानहेतुरिति भावः, आश्रवैरात्तस्य कर्म्मण आत्मना संयोगो बन्धः, आश्रवस्य निरोधो गुप्त्यादिभिः संवरः, कर्म्मणां विपाकतस्तपसा वा शाटो निर्जरा, कृत्स्नकर्मक्षयादात्मनः स्वात्मन्यवस्थानं मोक्षः, 'इत्येष सप्तविधोऽर्थस्तत्त्वमिति' इतिशब्दः इयत्तायाम्, एतावानेव, एष इति चोदकस्य प्रत्यक्षीकृतो वचनेन, सप्तविधः इति सप्तप्रकारः, अर्थ इत्यर्यमाणत्वात्, तत्त्वमित्यस्य पदस्य एष सप्तविधोऽर्थ इति पदत्रयं व्याख्यानं, तत्त्वमिति वा व्युत्पत्तौ कथ्यं, सद्भूतं परमार्थ इति व्युत्पत्तौ तु जीवादीनां पदार्थानां स्वभावः-स्वसत्ता, इयं यदा प्राधान्येन विवक्ष्यते तदैकवचननिर्देशः तत्त्वमिति, यदा तु विशेषधर्मानुविद्धत्वादुपसर्जनत्वेन तदा बहुवचननिर्देश एवेत्याह-'एते वा सप्तार्थास्तत्त्वानीति' एते प्राक् प्रत्यक्षीकृताः, वाशब्दो विशेषप्राधान्यापेक्षया विकल्पार्थः, सप्तार्था-जीवादयस्तत्त्वानि द्रष्टयानि, पुण्यपापयोश्च बन्धेऽन्तर्भावान्न भेदेनाभिधानं, यद्येवमाश्रवादयोऽपि पञ्च तर्हि न जीवाजीवाभ्यां भिद्यन्ते ततस्तेऽपि न वाच्याः, तथाहि-आश्रवो मिथ्यादर्शनादिरूपः परिणामो जीवस्य, स च क आत्मानं पुद्गलांश्च विरहय्य ?, बन्धस्तु कर्म्म पुद्गलात्मकं आत्मप्रदेशसंश्लिष्टं, संवरोऽप्याश्रवनिरोधलक्षणो देशसर्वभेदः आत्मनः परिणामो निवृत्तिरूपः, निर्जरा तु कर्म्मपरिशाटात् जीवकर्मणां पार्थक्यमापादयति स्वशक्त्या, मोक्षोऽप्यात्मा समस्तकर्म्मविरहित इति, तस्माज्जीवाजीवौ तत्त्वमित्ये-

तावद्वक्तव्यम्, उच्यते- सत्यमेतदेवं, किंत्विह मोक्षमार्गे शिष्यस्य प्रवृत्तिः प्रक्रान्ता, न तु सङ्ग्रहाभिधानं, तद् यदैवमाख्यायते आश्रवो बन्धश्चेतद्द्वयमपि मुख्यं तत्त्वं संसारकारणं, संवरनिर्जरे च मोक्षस्य, तदाऽसौ संसारकारणत्यागेनेतरत्र प्रवर्तते, नान्यथेत्यतः चतुष्टयोपन्यासः, मुख्यसाध्यख्यापनार्थं च मोक्षस्येति, न चैवमिह पुण्यपापाभिधाने किञ्चित् प्रयोजनमिति, एतेन जीवादिक्रमाभिधानप्रयोजनमुक्तं वेदितव्यमिति, जीवादीनां लक्षणादेरभिधानावसर इत्याह-'तांल्लक्षणत' इत्यादि, तान्-जीवाजीवादीन् लक्षणतः-स्वचिह्नेन विधानतो-भेदेन चशब्दाद् भेदप्रभेदपरिग्रहः, पुरस्ताद्-उपरिष्टात् विस्तरेण-प्रपञ्चेन उपदेक्ष्यामः-सामीप्येन कथयिष्यामः, 'उपयोगो लक्षणं' (२-८) स द्विविधोऽष्टचतुर्भेदः (२-९) तथा संसारिणो मुक्ताश्च (२-१०) समनस्कामनस्काः (२-११) संसारिणस्त्रसस्थावरा (२-१२) इत्यादिना ग्रन्थेन ॥१-४॥

ટીકાર્થ– तत्त्वं એ પ્રમાણે એકવચનમાં નિર્દેશ આ સાત તત્ત્વો ઉપચાર વિના જ સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ છે એ જણાવવા માટે છે. એકવચનમાં નિર્દેશ સામાન્યની પ્રધાનતાવાળો છે, અર્થાત્ સામાન્યની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ છે=સામાન્યને પ્રધાન બનાવવા માટે એકવચનનો નિર્દેશ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે. વિશેષ અર્થ તો વિગ્રહ કરવાપૂર્વક ભાષ્યકાર કહે છે–

જીવો– સુખ-દુઃખ-જ્ઞાનનો ઉપયોગ રૂપ લક્ષણવાળા જીવો છે, અર્થાત્ જેમને સુખ-દુઃખની અનુભૂતિ થાય છે અને વસ્તુઓનો બોધ થાય છે તે જીવો છે.

અજીવો– તેનાથી વિપરીત અજીવો છે, અર્થાત્ જેમને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થતો નથી, અને વસ્તુઓનો બોધ થતો નથી તે બધાય પદાર્થો અજીવ છે.

આશ્રવ– જેનાથી કર્મો ગ્રહણ કરાય તે આશ્રવ, અર્થાત્ શુભ-અશુભ કર્મોના ગ્રહણનું કારણ તે આશ્રવ.

બંધ– આશ્રવો દ્વારા ગ્રહણ કરાયેલ કર્મનો આત્માની સાથે (દૂધ-પાણી જેવો) સંયોગ તે બંધ.

સંવર– ગુપ્તિ આદિથી આશ્રવને રોકવા તે સંવર.

નિર્જરા– કર્મોનો વિપાકથી કે તપથી નાશ થાય તે નિર્જરા.

મોક્ષ– સઘળાં કર્મોના ક્ષયથી આત્માનું પોતાનામાં રહેવું તે મોક્ષ.

આ પ્રમાણે આ સાત પ્રકારનો પદાર્થ તત્ત્વ છે. इति શબ્દ આટલા જ પદાર્થો છે એમ નિશ્ચિત સંખ્યા જણાવવા માટે છે. 'આ' એમ કહીને સાત પ્રકારનો પદાર્થ શિષ્યને વચનથી પ્રત્યક્ષ કર્યો.

सप्तविध એટલે સાત પ્રકારવાળો. જણાતા હોવાથી અથવા (એક પર્યાયમાંથી બીજા પર્યાયમાં) જતા હોવાથી અર્થ કહેવાય છે.

तत्त्वम् પદનું एष सप्तविधोऽर्थः એ ત્રણ પદ વ્યાખ્યાન છે, અર્થાત્ આ સાત પ્રકારનો અર્થ તત્ત્વ છે.

એકવચન-બહુવચનમાં નિર્દેશ

અથવા तत्त्वम् એ પદ तस्य भावः तत्त्वम् એવી વ્યુત્પત્તિમાં કહેવું. એવી વ્યુત્પત્તિમાં તત્ત્વનો સદ્‌ભૂત કે પરમાર્થ એવો અર્થ થાય. આ સાત પદાર્થો સદ્‌ભૂત છે અથવા પરમાર્થ છે. આ પ્રમાણેની વ્યુત્પત્તિમાં તત્ત્વ છે એટલે જીવાદિ પદાર્થોનો સ્વભાવ=સ્વસત્તા છે એવો અર્થ થાય. જ્યારે સ્વસત્તા એવા અર્થની પ્રધાનતાથી વિવક્ષા કરાય છે ત્યારે तत्त्वम् એમ એકવચનનો નિર્દેશ છે. (કારણ કે સ્વસત્તા બધા પદાર્થોમાં એક સરખી હોવાથી એક જ ગણાય.) સ્વસત્તા વિશેષ ધર્મોથી અનુવિદ્ધ(=એકમેક રૂપે જોડાયેલી) હોવાથી સ્વસત્તાને ગૌણ કરવામાં આવે(=વિશેષ ધર્મોને મુખ્ય કરવામાં આવે) ત્યારે બહુવચનમાં નિર્દેશ થાય. આથી ભાષ્યકાર કહે છે- અથવા આ સાત અર્થો(=પદાર્થો) તત્ત્વો છે. एते એટલે પૂર્વે પ્રત્યક્ષ કરાયેલા છે તે. वा શબ્દ વિશેષોની પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ વિકલ્પ અર્થમાં છે.

ભાવાર્થ– દરેક પદાર્થમાં સામાન્ય-વિશેષ ઉભય રહેલા છે. આથી જ્યારે સામાન્યની મુખ્યતા રાખવામાં આવે ત્યારે तत्त्वम् એ પ્રમાણે એકવચનમાં નિર્દેશ સમજવો. વિશેષોની મુખ્યતા રાખવામાં આવે ત્યારે तत्त्वानि એમ બહુવચનમાં નિર્દેશ સમજવો. પુણ્ય-પાપનો બંધતત્ત્વમાં સમાવેશ થઇ જતો હોવાથી અહીં તે બેનું અલગ કથન નથી કર્યું.

બે જ તત્ત્વમાં સર્વ તત્ત્વોનો સમાવેશ થવા છતાં સાતનો નિર્દેશ કેમ ?

પૂર્વપક્ષ– જો એમ છે તો આશ્રવ વગેરે પાંચ તત્ત્વો જીવ-અજીવ તત્ત્વથી ભિન્ન નથી. તેથી તે પાંચ તત્ત્વોને પણ અલગ ન કહેવા જોઈએ. પાંચ તત્ત્વોનો બેમાં સમાવેશ આ પ્રમાણે થાય- આશ્રવ જીવનો મિથ્યાદર્શનાદિ રૂપ પરિણામ છે. તે આત્માને અને પુદ્ગલોને છોડીને બીજો કોણ છે ? આત્મપ્રદેશોમાં (દૂધ-પાણીની જેમ) જોડાયેલું કર્મ એ બંધ છે અને તે પુદ્ગલરૂપ છે. સંવર પણ દેશથી અને સર્વથી આશ્રવ નિરોધ રૂપ છે અને તે આત્માનો નિવૃત્તિ રૂપ પરિણામ છે. નિર્જરા તો કર્મવિનાશ રૂપ હોવાથી સ્વશક્તિથી જીવ-કર્મોના ભેદને જણાવે છે. મોક્ષ પણ સર્વકર્મોથી સર્વથા રહિત આત્મ સ્વરૂપ છે. આથી जीवाजीवौ तत्त्वम् એટલું જ કહેવું જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ– આ પ્રમાણે આ સત્ય છે. પણ અહીં શિષ્યની મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય એ મુખ્ય વિષય પ્રસ્તુત છે. કોનો શેમાં સંગ્રહ થાય એ કથન અહીં પ્રસ્તુત નથી. તેથી જ્યારે એમ કહેવામાં આવે કે આશ્રવ-બંધ એ બંનેય મુખ્ય તત્ત્વો સંસારનું કારણ છે, અને સંવર-નિર્જરા એ બે મોક્ષનું કારણ છે, ત્યારે શિષ્ય સંસારના કારણનો ત્યાગ કરીને મોક્ષના કારણમાં પ્રવૃત્તિ કરે, બીજી રીતે નહિ. આથી આશ્રવ આદિ ચારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મોક્ષ મુખ્ય સાધ્ય છે એ જણાવવા માટે મોક્ષનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. અહીં પુણ્ય-પાપને કહેવામાં આ પ્રમાણે જરા પણ પ્રયોજન નથી. આનાથી જીવાદિના ક્રમનું પ્રયોજન કહેલું જાણવું.

જીવાદિના ક્રમનું પ્રયોજન

[જગતમાં મુખ્ય દ્રવ્યો જીવ અને અજીવ એ બે જ છે. જીવ અને અજીવ એ બેમાં મુખ્ય દ્રવ્ય જીવ છે. આથી પહેલાં જીવદ્રવ્યનો અને પછી અજીવદ્રવ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જીવતત્ત્વમાં અજીવ(=કર્મ) તત્ત્વનો આશ્રવ=પ્રવેશ થાય છે. જીવતત્ત્વમાં અજીવ=કર્મ તત્ત્વનો આશ્રવ થવાથી બંધ થાય છે, એટલે કે અજીવ કર્મપુદ્ગલો ક્ષીરનીરવત્ એકમેક બની જાય છે. માટે અજીવતત્ત્વ પછી આસ્રવનો અને આશ્રવ પછી બંધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કર્મનો બંધ થવાથી કર્મનો ઉદય થાય છે. કર્મના ઉદયથી સંસારની ચાર ગતિમાં પરિભ્રમણ અને દુઃખનો અનુભવ થાય છે, આમ દુઃખનું મૂળ કારણ આશ્રવ તત્ત્વ છે. આથી દુઃખ દૂર કરવા આશ્રવનો નિરોધ કરવો જોઈએ. આશ્રવનો નિરોધ એટલે સંવર. આથી આશ્રવ પછી સંવરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કર્મથી સર્વથા મુક્ત બનવા જેમ આશ્રવનો નિરોધ કરવો જોઈએ તેમ પૂર્વે બંધાયેલાં કર્મોની નિર્જરા પણ કરવી જોઈએ. આથી સંવર પછી નિર્જરા તત્ત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સંવર-નિર્જરાથી આત્મા સર્વથા કર્મરહિત બને છે. આત્માની સર્વથા કર્મરહિત અવસ્થા એ મોક્ષ છે. માટે નિર્જરા પછી મોક્ષતત્ત્વનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.]

હવે જીવાદિના લક્ષણ આદિને કહેવાનો અવસર છે. આથી ભાષ્યકાર કહે છે- જીવ-અજીવ આદિ તત્ત્વોને લક્ષણથી અને ભેદ-પ્રભેદથી વિસ્તારપૂર્વક નજીકમાં આગળ કહીશું. (૧-૪)

टीकावतरणिका– एते च जीवादयः नामादिभेदैरनुयोगद्वारैः तथा प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां प्रमाणाभ्यां नैगमादिभिश्च वस्त्वंशपरिच्छेदिभिर्नयैः तथा निर्देशस्वामित्वादिभिः सत्संख्याक्षेत्रादिभिश्च प्रकारैरधिगन्तव्याः, तत्र व्यापकत्वान्नामादीनामादावेभिर्निरूपयन्नाह–

टीकावतरणिकार्थ– આ જીવાદિ તત્ત્વોને અનુયોગના દ્વાર એવા નામાદિ ભેદોથી, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ એ બે પ્રમાણોથી વસ્તુના અંશનો નિર્ણય કરનારા નયોથી, નિર્દેશ-સ્વામિત્વ આદિ અને સત્-સંખ્યા-ક્ષેત્ર આદિ

પ્રકારોથી જાણવા જોઈએ. તેમાં નામ આદિ ચાર વ્યાપક હોવાથી(=દરેક વસ્તુમાં ઘટતા હોવાથી) પ્રારંભમાં નામ આદિ ચાર ભેદોથી જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ કરતા ગ્રંથકાર કહે છે–

તત્ત્વોના નિક્ષેપનો નિર્દેશ–

નામસ્થાપનાદ્રવ્યભાવતસ્તન્ન્યાસઃ ॥૧-૫॥

સૂત્રાર્થ– નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર દ્વારોવડે જીવાદિ તત્ત્વોનો ન્યાસ=નિક્ષેપ થઈ શકે છે. (૧-૫)

ભાષ્યં– એભિર્નામાદિભિશ્ચતુર્ભિરનુયોગદ્વારૈસ્તેષાં જીવાદીનાં તત્ત્વાનાં ન્યાસો ભવતિ । વિસ્તરેણ લક્ષણતો વિધાનતશ્ચાધિગમાર્થં ન્યાસો નિક્ષેપ ઇત્યર્થઃ । તદ્યથા–નામજીવઃ સ્થાપનાજીવો દ્રવ્યજીવો ભાવજીવ ઇતિ । નામ, સંજ્ઞાકર્મ ઇત્યનર્થાન્તરમ્ । ચેતનાવતોઽચેતનસ્ય વા દ્રવ્યસ્ય જીવ ઇતિ નામ ક્રિયતે સ નામજીવઃ ॥ યઃ કાષ્ઠપુસ્તચિત્રકર્માક્ષનિક્ષેપાદિષુ સ્થાપ્યતે જીવ ઇતિ સ સ્થાપનાજીવો દેવતાપ્રતિકૃતિવદિન્દ્રો, રુદ્રઃ, સ્કન્દો, વિષ્ણુરિતિ ॥ દ્રવ્યજીવ ઇતિ ગુણપર્યાયવિયુક્તઃ પ્રજ્ઞાસ્થાપિતોઽનાદિપારિણામિકભાવયુક્તો જીવ ઉચ્યતે । અથવા શૂન્યોઽયં ભઙ્ગઃ । યસ્ય હ્યજીવસ્ય સતો ભવ્યં જીવત્વં સ્યાત્ સ દ્રવ્યજીવઃ સ્યાત્ । અનિષ્ટં ચૈતત્ ॥ ભાવતો જીવા ઔપશમિકક્ષાયિકક્ષાયોપશમિકૌદયિકપારિણામિકભાવયુક્તા ઉપયોગલક્ષણાઃ સંસારિણો મુક્તાશ્ચ દ્વિવિધા વક્ષ્યન્તે । એવમજીવાદિષુ સર્વેષ્વનુગન્તવ્યમ્ ।

પર્યાયાન્તરેણાપિ નામદ્રવ્યં, સ્થાપનાદ્રવ્યં, દ્રવ્યદ્રવ્યં, ભાવતો દ્રવ્યમિતિ । યસ્ય જીવસ્યાજીવસ્ય વા નામ ક્રિયતે દ્રવ્યમિતિ તન્નામદ્રવ્યમ્ । યત્કાષ્ઠપુસ્તચિત્રકર્માક્ષનિક્ષેપાદિષુ સ્થાપ્યતે દ્રવ્યમિતિ તત્ સ્થાપનાદ્રવ્યમ્ । દેવતાપ્રતિકૃતિવદિન્દ્રો, રુદ્રઃ, સ્કન્દો, વિષ્ણુરિતિ । દ્રવ્યદ્રવ્યં નામ ગુણપર્યાયવિયુક્તં પ્રજ્ઞાસ્થાપિતં ધર્માદીનામન્યતમત્ । કેચિદપ્યાહુઃ 'યદ્ દ્રવ્યતો દ્રવ્યં ભવતિ તચ્ચ પુદ્ગલદ્રવ્યમેવેતિ પ્રત્યેતવ્યમ્ । 'અણવઃ

स्कन्धाश्च' (५-२५) 'सङ्घातभेदेभ्य उत्पद्यन्ते' (५-२६) इति वक्ष्यामः। भावतो-द्रव्याणि धर्मादीनि सगुणपर्यायाणि प्राप्तिलक्षणानि वक्ष्यन्ते। आगमतश्च प्राभृतज्ञो द्रव्यमिति भव्यमाह। 'द्रव्यं च भव्ये'। भव्यमिति प्राप्यमाह। भू प्राप्तावात्मनेपदी। तदेवं प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्ति वा द्रव्याणि। एवं सर्वेषामनादीनामादिमतां च जीवादीनां भावानां मोक्षान्तानां तत्त्वाधिगमार्थं न्यासः कार्य इति ॥१-५॥

ભાષ્યાર્થ– આ નામાદિ ચાર અનુયોગ દ્વારોથી જીવાદિ તત્ત્વોનો ન્યાસ થાય છે. વિસ્તારપૂર્વક લક્ષણથી અને વિધાનથી જાણવા માટે ન્યાસ=નિક્ષેપ છે. તે આ પ્રમાણે- નામજીવ, સ્થાપનાજીવ, દ્રવ્યજીવ અને ભાવજીવ. નામ, સંજ્ઞા અને કર્મ એ શબ્દોનો એક અર્થ છે. ચેતનાવાળા અથવા અચેતન દ્રવ્યનું જીવ એ પ્રમાણે નામ કરાય છે તે નામજીવ છે. જે કાષ્ઠ-પુસ્ત-ચિત્રકર્મ-અક્ષનિક્ષેપ આદિમાં જીવ એ પ્રમાણે જે સ્થાપના કરાય છે તે સ્થાપનાજીવ છે. જેમ કે દેવની આકૃતિવાળો ઇન્દ્ર, રુદ્ર, સ્કંદ અને વિષ્ણુ એમ કહેવાય છે.

ગુણ-પર્યાયથી રહિત બુદ્ધિથી સ્થાપેલો અને અનાદિ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત જીવ દ્રવ્યજીવ એમ કહેવાય છે અથવા આ ભાંગો શૂન્ય છે, અર્થાત્ દ્રવ્ય જીવવાળો આ વિકલ્પ સંભવતો નથી. જે અજીવ હોય અને ભવિષ્યમાં જીવ થાય તે દ્રવ્યજીવ છે. આ અનિષ્ટ છે.

ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવવાળા તથા ઉપયોગ લક્ષણવાળા ભાવ જીવો છે. ભાવ જીવો સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારના આગળ (અ.૨ સૂ.૧૦માં) કહેવાશે. એ પ્રમાણે અજીવ વગેરે સર્વ તત્ત્વોમાં(=પદાર્થોમાં) અનુસરવું=જાણવું.

જીવાદિના પર્યાયવાચી શબ્દોથી પણ નામદ્રવ્ય-સ્થાપનાદ્રવ્ય-દ્રવ્ય-દ્રવ્ય ભાવથી દ્રવ્ય એમ કહેવાય છે. જે જીવનું કે અજીવનું દ્રવ્ય એ પ્રમાણે નામ કરાય છે તે કાષ્ઠ-પુસ્ત-ચિત્રકર્મ-અક્ષનિક્ષેપ આદિમાં જે દ્રવ્ય એ પ્રમાણે સ્થપાય છે તે સ્થાપનાદ્રવ્ય છે. દેવની મૂર્તિવાળા ઇન્દ્ર, રુદ્ર, સ્કન્દ

અને વિષ્ણુ એ સ્થાપનાદ્રવ્ય છે. ગુણ-પર્યાયથી રહિત અને બુદ્ધિથી સ્થાપેલા ધર્માસ્તિકાય આદિમાંથી કોઈ એક દ્રવ્યદ્રવ્ય છે.

કેટલાકો કહે છે- દ્રવ્યથી જે દ્વયણુક વગેરે દ્રવ્ય થાય તે દ્રવ્યદ્રવ્ય છે. તે દ્રવ્યદ્રવ્ય પુદ્ગલ દ્રવ્ય જ છે એમ જાણવું. અણુઓ અને સ્કંધોની સંઘાત, ભેદ અને સંઘાતભેદ એ ત્રણ કારણોમાંથી કોઈપણ એક કારણથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ આગળ (અ.૫ સૂ.૨૫-૨૬માં) કહીશું.

ગુણપર્યાયવાળા અને અન્ય અન્ય ધર્મોને સ્વીકારતા હોવાથી પરિણામ લક્ષણવાળા ધર્માસ્તિકાય વગેરે દ્રવ્યો ભાવદ્રવ્ય છે.

દ્રવ્યો પરિણામ લક્ષણવાળા છે એમ આગળ (અ.૫ સૂ.૩૭માં) કહેવાશે.

આગમથી પ્રાભૃતને જાણનાર ગુરુ દ્રવ્યશબ્દનો ભવ્ય એવો અર્થ કહે છે.

દ્રવ્ય શબ્દ ભવ્ય અર્થમાં નિપાત છે. (પાણિની વ્યા.અ.૫ પાદ-૩ સૂ.૧૦૪માં કહ્યું છે) ભવ્ય એટલે પ્રાપ્ય એમ કહે છે. આત્મનેપદી ભૂધાતુ ધાતુપાઠમાં "भू प्राप्तौ" એમ પ્રાપ્તિ અર્થમાં કહ્યો છે એ પ્રમાણે જે પ્રાપ્ત કરાય છે અથવા જે પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્રવ્યો.

આ પ્રમાણે આદિમાન અને અનાદિમાન એવા જીવથી પ્રારંભી મોક્ષ સુધીના ભાવોના તત્ત્વને જાણવા માટે નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. (૧-૫)

ટીકા– नामस्थापनाद्रव्यभावत इति तृतीयार्थे तसिः, नामादिभिर्जीवादीनां निक्षेपः कार्य इति सूत्रपिण्डार्थः । एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः-'एभि'रित्यादि एभिरिति सूत्रोक्तैः नामादिभिः-नामस्थापनाद्रव्यभावैश्चतुर्भिरिति नामादीनामुपलक्षणव्यवच्छेदार्थं संख्या, इहाधिकारे एभिरेवेत्यर्थः, 'अनुयोगद्वारै'रिति अनुयोगः-सकलगणिपिटकव्याख्या तस्य द्वाराणि-अधिगमोपायास्तैः, किमित्याह-'तेषा'मित्यादि, तेषामित्यनन्तरोक्तसूत्रोक्तानां, तानेव स्पष्टयति-जीवादीनां तत्त्वानामिति,

किमित्याह-'न्यासो भवति' विरचना कार्येत्यर्थः, किमर्थमादावित्याह-'विस्तरेणे'त्यादि, विस्तरेण-प्रपञ्चेन लक्षणतो विधानतश्चाधिगमायेति, यदुक्तं प्राग् लक्षणतो विधानतश्च पुरस्ताद्विस्तरेणोपदेक्ष्याम इति, तत्र लक्षणविधानाभ्यामप्यभिधाने चशब्दात् स्वभेदप्रभेदैर्विस्तरेणाधिगमायेति, तत्राप्युपयोगो लक्षणं संसारिणो मुक्ताश्चेत्यादौ उपयोगः चतुर्भेदः संसारश्चेति नामादिन्यासव्याख्यावतारणेन प्रपञ्चाधिगमायेत्यर्थः, आदावुक्तोऽयं सर्वत्रावधारयितुं शक्यत इतिभावः । एनमेवोपन्यस्य पर्यायेण व्याचिख्यासुराह-'न्यास' इत्यादि, न्यासः कः ?, उच्यते-निक्षेप इत्यर्थः, एतन्नामादि यथा लक्ष्येऽवतरति तथाऽभिधातुमाह-'तद्यथे'त्युदाहरणोपन्यासार्थः, नामजीव इत्यादि, नाम्नैव जीवः नामजीवः, जीवशब्द इत्यर्थः, एवं स्थापना जीवाकारा प्रतिकृतिः, एवं द्रव्यं तद्गुणवियुक्तः, एवं भावस्तद्गुण इति, एवं चत्वार्य्यपि तत्त्वं सर्वेभ्योऽर्थानर्थसिद्धेरिति, यद्वा एकस्मिन्नेव शरीरिणि चतुष्टयं, तत्र यो जीव इतिशब्दः प्रवर्तते स नामजीवः, य आकारः कराद्यवयवसन्निवेशः स स्थापनाजीवः, विवक्षया ज्ञानादिगुणवियुक्तत्वं द्रव्यजीवो, ज्ञानादिगुणपरिणतिभाक्त्वं तु भावजीव इति ॥ सम्प्रति नामादीनां जीवविशेषणतयोपात्तानां स्वार्थं लक्ष्ये दर्शयति-'नामे'त्यादिना, नामेति किमुक्तं भवति ?-संज्ञा नाम करणमित्यनर्थान्तरमेतत्, अनेन शब्देनेदं वस्त्वभिधीयत इतियावत्, एतदेवाह-'चेतनावत' इत्यादिना, चेतना-ज्ञानं सा यस्यास्ति तच्चेतनावत्, तद्विपरीतमचेतनं, 'द्रव्यस्ये'ति (तस्य) प्रदर्शनमिदं, गुणक्रिययोरपि नामादिचतुष्टयप्रवृत्तेः, द्रव्यव्यतिरेकेण वा गुणक्रियाऽभावात् प्राधान्यख्यापनपरं, अतस्तस्य द्रव्यस्य चिन्ता न क्रियते, व्यवहारार्थं संज्ञा-सङ्केतः क्रियते, कीदृगित्यत आह-'जीव' इति, इतिना स्वरूपे जीवशब्दः स्थाप्यते, जीव इत्ययं ध्वनिः तच्चेद्वाच्योऽर्थो नामतया(क्रियते) नियुज्यते स नामजीव इति, स इत्यनेन

तत्र चेतनावत्यचेतने वा यदृच्छया यो जीवशब्दो नियुक्तस्तं व्यपदिशति स शब्दो नामजीव इत्युच्यते, न तद्वस्तूपाधिक इति, 'अर्थाभिधान-प्रत्ययास्तुल्यनामधेया' इति न्यायात् । सम्प्रति स्थापनाजीवं कथयति-'यः काष्ठपुस्त' इत्यादिना, यः स्थाप्यते जीव इति सम्बन्धः, कः स्थाप्यते ? काष्ठपुस्तादिष्वित्याह-काष्ठं-दारु पुस्तं-दुहितृकादि सूत्र-चीवरादिविरचितं चित्रं-चित्रकराद्यालिखितं, कर्म्मशब्दः क्रियावचनः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, काष्ठक्रियेत्यादि, अक्षनिक्षेप इति सामयिकी संज्ञा चन्दनकानां, निक्षेपो रचना विन्यास इति, एते काष्ठपुस्तचित्रकर्म्माक्षनिक्षेपा आदिर्येषां रच्यमानानां ते काष्ठपुस्तचित्रकर्म्माक्षनिक्षेपादयः, आदि-शब्दश्चोभाभ्यां सम्बन्धनीयः, काष्ठपुस्तचित्रकर्म्मादयो ये सद्भावस्थापना-रूपाः तथा अक्षनिक्षेपादयोऽसद्भावस्थापनारूपा ये तेषु बहुषु 'स्थाप्यते' जीवाकारेण रच्यते-जीव इति यो जीवाकारो रचितः स स्थापनाजीवोऽभिधीयते, एतदुक्तं भवति-शरीरानुगतस्यात्मनो य आकारो दृष्टः स तत्रापि दृश्यत इतिकृत्वा स्थापनाजीवोऽभिधीयते, ननु चाक्षनिक्षेपे नास्त्यसावाकार इति, उच्यते- यद्यपि बहीरूपतया नास्ति तथापि बुद्ध्या स रचयिता तत्र रचयति तमाकारम्, अत एव स्थापना नामद्रव्याभ्यां सुदूरं भिन्ना, यतो निक्षिप्यमाणं वस्तु न शब्दो भवति, नापि तद्भावावियुक्तं विवक्ष्यते, किन्त्वाकारमात्रं यत्तत्र तद्विवक्षितमिति । स्थापनाजीवं दृष्टान्तेन भावयति-'देवताप्रतिकृतिवदि'त्यादिना, देव एव देवता तस्याः प्रतिकृतिः-प्रतिबिम्बं, सा च न सैव सहस्राक्षशूलपाणि-मयूरवाहनादिरूपा, नापि ततोऽत्यन्तभिन्नस्वभावाऽन्यैव, किन्तु तत्-समानपरिणामरूपा तथाप्रतीतिरिति, तद्वत् इन्द्रो-देवाधिपः रुद्रः-उमापतिः स्कन्द इति स्कन्दकुमारः, उत्तरपदलोपात्, सत्यभामा सत्येति यथा, विष्णुः-वासुदेवः, रुद्रादीनां न देवताख्या शास्त्रे, लोकरूढ्या त्वेवमुपन्यासः, यथेन्द्रादीनां प्रतिकृतिः स्थापिता सतीन्द्र इति व्यपदिश्यते

तथा जीवाकृतिरपि काष्ठादिषु स्थापिता जीव इति भावः । अधुना द्रव्यजीवमाह-'द्रव्यजीव इति', इतिः प्रकारार्थः, योऽयं प्रकारः प्रागुपन्यस्तः स उच्यते, 'गुणपर्यायवियुक्त' इति सहवर्तिनो गुणाः-चैतन्यसुखादयः क्रमवर्तिनः पर्यायाः-तिर्यङ्मनुष्यादयः, गुणाश्च पर्यायाश्चेति द्वन्द्वस्तैर्वियुक्तो, रहित इत्यर्थः, ननु द्रव्यगुणादेरभेदप्रतिज्ञानात् कथमेतदित्याह-'प्रज्ञास्थापितः' प्रज्ञा-बुद्धिस्तया स्थापितः, गुणादिभेदेन बुद्ध्या कल्पितः इत्यर्थः, स एव विशेष्यते-'अनादी'त्यादिना, अनादिश्चासौ पारिणामिकभावश्च तेन युक्तः, इह भाव औदयिकादिरूपोऽपि भवति तद्व्यपोहाय पारिणामिकग्रहणं, असावप्यभ्रेन्द्रधनुरादिनां सादि-पारिणामिक इत्यनादिग्रहणं, एवमनादिपारिणामिकभावयुक्तो जीव उच्यते द्रव्यजीव इति, अस्य कल्पनया द्रव्यमात्रत्वादिति, तत्त्वतो निर्विषयेयं कल्पना, गुणपर्यायवियुक्तस्य तस्य वान्ध्येयादिवदसम्भवात्, भूतभाविभवत्पर्याययोग्यता चेह द्रव्यलक्षणं न समस्तीति मन्यमान आह-'अथवा शून्योऽयं भङ्ग' इति, निर्विषय इत्यर्थः, एतदेव स्पष्टयति-'यस्ये'त्यादि, यस्येति वस्तुनः, हिशब्दो यस्मादर्थे, अजीवस्य-चेतनारहितस्य सतो-विद्यमानस्य भव्यं-भविष्यत् जीवत्वं-चेतनावत्त्वं स्याद्-भवेत् स द्रव्यजीवः स्यात्, भाविजीवकारणतया, यद्येवमपि सति को दोष इत्याह-'अनिष्टं चैतदि'ति, चशब्दः एवकारार्थः, अनिष्टमेवैतत्, एवं ह्यजीवस्य जीवभावे जीवस्याप्यजीवभाव इति सिद्धान्तविरोधः, आह-एवमपि विरोध एव, यत उक्तं-

"जत्थ उ जं जाणेज्जा निक्खेवं निक्खिवे निरवसेसं ।
जत्थवि अ ण जाणेज्जा चउक्कयं निक्खिवे तत्थ ॥१॥" त्ति,

चतुष्टयस्य व्यापितोक्ता सा विरुध्यते, न, अस्य बाहुल्यविषयत्वात्, प्रायः सर्वपदार्थेष्वन्येषु सम्भवात्, इहापि जीवपदार्थज्ञस्तत्र चानुपयुक्त इति द्रव्यजीवोपपत्तेः, तत्तथाभावेन योग्यतालक्षणं तु द्रव्यत्वमधिकृत्य

भाष्यकारेणास्य प्रतिषेधः कृत इति, भावजीवमधिकृत्याह-'भावतो जीवा' इति, अत्रैकवचनोद्देशे बहुवचननिर्देशः एकपुरुषवादनिरासार्थः, तथा चाहुरेके-'पुरुष एवेद'मित्यादि, भावत इति च तृतीयार्थे तसिः, भावैः सह ये वर्तन्त इत्यर्थः, अत एवाह-'औपशमिके'त्यादिना, औपशमिकादीनां भावानां लक्षणं इत्थं क्रमाभिधाने प्रयोजनं च द्वितीयाध्यायादिसूत्रे वक्ष्यामः 'औपशमिकक्षायिको भावा'वित्यत्र (अ.२ सू.१), ततश्चौपशमिकादिभावयुक्ताः, इत्यनेन निःस्वभावजीववादव्यवच्छेदमाह, तथा चाहुरेके-"निःस्वभावाः जीवाः संवृतैः सन्तः" "अकार्याकरणैकस्वभावा" इति चान्ये, 'उपयोगलक्षणाः' इति साकारानाकारसंविल्लक्षणाः, ते च नैकरूपाः, किन्तु ?, 'संसारिण' इत्यादि, संसार उक्तलक्षणः स एषामस्ति ते संसारिणो-नारकादयः, 'मुक्ताश्चे'ति मुक्ताः कर्मसम्बन्धेन, एते एकसमयसिद्धादयः, चशब्दात् सप्रभेदाः द्विविधा वक्ष्यन्ते द्वितीयेऽध्याये, एवं जीवे नामादिन्यासमुपदर्श्याजीवादिष्वतिदिशन्नाह-'एव'मित्यादि, एवमिति यथा जीवे तथा अजीवादिषु, अपिशब्दात्तद्भेदेष्वपि धर्म्मास्तिकायादिषु, अत एवाह-'सर्वेष्वि'ति व्याप्त्या अनुगन्तव्यमिति-नामादिचतुष्टयं कथनीयं, यथा नामाजीवः नामधर्म्मास्तिकाय इत्यादि, एवमिदमक्षरमात्रगमनिकया नामादिस्वरूपं व्याख्यातं, वस्तुधर्म्मत्वं चैतेषां सूक्ष्मोपपत्तिभिः संमत्यादिभ्योऽवसेयं, लेशतस्तु दर्श्यते-वस्तुधर्मो नाम, तत्प्रतीतिहेतुत्वात्, तथा लोकसिद्धेः स्तुत्यादौ सुखादिभावात् स्तवफलोपपत्तेश्च, एवं स्थापनाऽपि वस्तुधर्म्मः, तदुद्देशेन करणात् भेदेन प्रवृत्तेः तदाकाराराधनात् तद्धेतुकश्रेयःसिद्धेश्च, द्रव्यभावौ तु तस्यैव तथाभवनात् साधुदेवाद्युदाहरणतः सुज्ञानावेव, इह च नामस्थापने अधिकृतवस्तुभिन्ने कथञ्चित् ये ते तद्वत फलासाधनात् वस्तुनि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् बहिःपर्यायरूपे इति केचिद् व्याचक्षते, न चैतदनार्षमित्यलं प्रसङ्गेन ॥ साम्प्रतं येऽपि

जीवादीनां शब्दास्तेष्वप्यस्य नामादिचतुष्टयस्यावतार इत्येतत् कथयन्नाह-'पर्यायान्तरेणापी'त्यादि, प्रधानशब्दस्य तदर्थशब्दान्तराणि पर्यायाः पर्यायादन्यः पर्यायः पर्यायान्तरं तेनाप्यस्य चतुष्टयस्य न्यासः कार्यः, तदाह-'नामद्रव्य'मित्यादि, एतद्भाष्यं नामादिजीवव्याख्यानेन भावितमेव यावत् केचिदप्याहुरित्यादि, केचित् पुनर्ब्रुवते, 'यद् द्रव्यतो द्रव्यं भवती'ति यदिति त्र्यणुकादि, द्रव्यत इति च तृतीयार्थे पञ्चम्यर्थे वा तसिः, द्रव्यैः सम्भूय यत् क्रियते, यथा बहुभिः परमाणुभिस्त्रिप्रदेशिकादिः स्कन्धः, अथवा तस्मादेव भेदे परमाणुर्द्विप्रदेशिकादिश्च तद्द्रव्यद्रव्यं, द्रव्यतो द्रव्यस्यैव भवनादिति, एतद्विशेषे स्थापयन्नाह-'तच्चे'त्यादि, तच्चैतद् द्रव्यं पुद्गलद्रव्यं द्रव्यमेव भवति, नान्यद् धर्मादि इत्येवं प्रत्येतव्यं, धर्मादेरन्यैः सम्भूयाकरणात्, भिद्यमानाच्चान्यवस्त्वनुत्पत्तेरिति, पुद्गलेषु चैवमुत्पादो न्याय्य इत्येतदाह-'अणव' इत्यादिना, अणवः-परमाणवः स्कन्धाश्च-द्विप्रदेशिकादयः सङ्घातभेदेभ्यः उत्पद्यन्ते, सङ्घातात् स्कन्धाः, भेदादणवः, इत्येवं वक्ष्यामः पञ्चमेऽध्याय इति ॥ भावद्रव्यमभिधातुमाह-'भावतो द्रव्याणी'त्यादि, अत्र भावद्रव्यमित्येकं विन्यस्य भावतो द्रव्याणीति बहुवचननिर्देशः पराभिमतं यदेकं विश्वस्य कारणमबादिद्रव्यं, यथाहुरेके-'आप एवेदं खल्विदमग्रे आसी'दिति तद्व्यपोहेन द्रव्यबहुत्वख्यापनार्थं, कानि तानीत्याह-''धर्म्मादीनि पञ्च सगुणपर्यायाणी'ति, सहवर्त्तिनो गुणाः-अमूर्तत्वादयः क्रमवर्त्तिन पर्यायाः-अगुरुलघ्वादयः, तद्भाञ्जि, मा भूद्गुणादिभेदेन नित्यान्येवेत्याह-'प्राप्तिलक्षणानी'ति, तान्येवान्यानन्यांश्च धर्म्मान् प्रतिपद्यन्ते परिणामलक्षणानीतियावत् तथा च जीवो देवादिभावेन परिणमते पुद्गलाः कृष्णादित्वेन धर्मादयस्तद्गमनादिनिमित्तत्वेन, 'वक्ष्यन्त' इति उपरिष्टात्, प्राप्तिलक्षणानीति यदुक्तं सा न स्वमनीषिकेत्याप्तागममाह-'आगमतश्चे'त्यादिना, आगमत इति तसिः सप्तम्यर्थे, चशब्दोऽपिशब्दार्थे, आगमेऽपि

पूर्वाख्ये कथ्यमाने 'प्राभृतज्ञ' इति व्याकरणमूलयोनिभूतशब्दप्राभृतज्ञो गुरुः, किमित्याह-'द्रव्यमिती'त्यादि, द्रव्यमित्यस्यार्थं तीर्थकृत् किमाहेति परिपृष्टो जगाद-'भव्यमाहे'ति, एतदपि साम्प्रतं कथमवगम्यत इति चेत् शब्दप्राभृतविनिर्गतव्याकरणश्रुतेः, तदाह-'द्रव्यं च भव्य' इति, अस्यायमर्थः-द्रव्यमिति निपात्यते भव्यं चेद्भवति, भव्यमित्यपि सन्देहास्पदमेव केषाञ्चिदिति स्पष्टयति-'भव्यमिति प्राप्यमाह' प्राप्तव्यं तैस्तैः स्वगतैः परिणतिविशेषैर्गत्यादिभिः प्राप्नोति वा तानिति प्राप्यं, ननु चायं भवतिरकर्म्मकः सत्ताभिधायी कथं प्राप्यमित्यनेन कर्माभिधायिना कृत्येन भव्यमिति अस्यार्थो विव्रियते ?, उच्यते, नैवायं सत्ताभिधायी, किं तर्हि ?, प्राप्त्यभिधायी, चुरादावात्मनेपदी, तदाह-'भू प्राप्तावात्मने' प्राप्त्यभिधायिता कथ्यतेऽनेन, 'तदेव'मिति प्राप्त्यभिधायित्वे सत्ययमर्थो भव्यशब्दस्य स कर्मसाधनपक्षे, प्राप्यन्ते स्वधर्मैर्यानि तानि भव्यान्युच्यन्ते, कर्तृसाधनपक्षे तु प्राप्नुवन्ति तान्येव धर्माणीति भव्यान्युच्यन्त इति, एतदाह-'प्राप्यन्ते प्राप्नुवन्तीति वा द्रव्याणी'ति, अन्ये तु व्याचक्षते-आगमतश्च प्राभृतज्ञ इति द्रव्यप्राभृतपदार्थज्ञो भावद्रव्याणि, द्रव्यमिति च भव्यमित्यादि नोआगमतो द्रव्यलक्षणाभिधानप्रतिपादनपरमिति, एतच्च न भाष्यकाराभिप्रायानुसारीति नातीव शोभनं व्याख्यानं, अननुसारित्वं च 'अथवा शून्योऽयं भङ्ग' इत्यभिधानात्, योग्यतालक्षणमेव द्रव्यमस्यात्राभिप्रेतमिति गम्यते, अन्यथा जीवपदार्थस्तत्र चानुपयुक्तो द्रव्यजीव इत्यनेन प्रकारेणास्यापि सम्भवात् स शून्यो न स्यादिति कृतं विस्तरेण। सम्प्रति जीवादीनां न्यासं प्रदर्श्य तेषां पर्यायस्य द्रव्यशब्दस्य अन्येषामप्येवमेव कार्य इत्यतिदिशन्नाह-'एवं सर्वेषा'मित्यादि, एवं यथा जीवादीनां द्रव्यशब्दस्य तथा 'सर्वेषां' गुणक्रियादिशब्दादीनामिति (अनादिमतां) भव्याभव्यादीनां आदिमतां च मनुष्यादीनां पर्यायाणां, 'जीवादीनां (भावानां) मोक्षान्तानां' सम्बन्धिनामनादिमदादीनां 'तत्त्वार्था-

धिगमार्थ'मिति तत्त्वस्य-परमार्थस्य भावस्याधिगमो-ज्ञानं तदर्थं 'न्यासः कार्य' इति, बुद्धिमता मुमुक्षुणा निक्षेपः कार्य इत्यर्थः ॥१-५॥

ટીકાર્થ– નામાદિ વડે જીવાદિનો નિક્ષેપ(=સ્થાપન) કરવો જોઈએ. સૂત્રનો આ સંક્ષિપ્ત અર્થ છે. આને જ પ્રગટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- **આ નામાદિ ચાર અનુયોગ દ્વારોથી જીવાદિ તત્ત્વોનો નિક્ષેપ થાય છે.** અહીં નામાદિના ઉપલક્ષણનો વ્યવચ્છેદ કરવા ચાર સંખ્યા કહી છે, અર્થાત્ નામ આદિ ઉપલક્ષણ છે એમ સમજીને કોઈ વધારે સંખ્યા ન ગ્રહણ કરે એ માટે "चतुर्भिः" એ પ્રમાણે ચાર સંખ્યા જણાવી છે. આ ચારથી જ.

અનુયોગદ્વાર– અનુયોગ એટલે સકળગણિપિટકની(=દ્વાદશાંગીની) વ્યાખ્યા. તેનાં દ્વારો એટલે તેને જાણવાના ઉપાયો.

નિક્ષેપ થાય છે, અર્થાત્ વિરચના(=વિભાગ) કરવી જોઈએ.

નામાદિ ચારનો નિક્ષેપ પ્રારંભમાં શા માટે કહે છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને ભાષ્યકાર કહે છે- विस्तरेण ઇત્યાદિ, વિસ્તારપૂર્વક લક્ષણથી અને પ્રકારથી જાણવા માટે નામાદિ ચારનો નિક્ષેપ પ્રારંભમાં કહે છે. લક્ષણથી અને પ્રકારથી આગળ વિસ્તારથી કહીશું. પૂર્વે જે કહ્યું હતું તેમાં લક્ષણ અને પ્રકારથી પણ કહેવામાં પોતાના ભેદો પ્રભેદોથી વિસ્તારથી જાણવા માટે નામાદિ ચારનું પ્રારંભમાં કથન છે. તેમાં પણ ઉપયોગ જીવનું લક્ષણ છે, જીવો સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારના છે. ઈત્યાદિમાં ઉપયોગ, ચાર ભેદ, સંસાર ઈત્યાદિ શબ્દોની નામાદિના નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યા કરવા વડે વિસ્તારથી જાણવા માટે નામાદિ ચારનું પ્રારંભમાં કથન છે. આ (નામાદિ નિક્ષેપ) આદિમાં(=પ્રારંભમાં) કહ્યો હોય તો બધા સ્થળે અવધારી શકાય એવો અહીં ભાવ છે. ન્યાસ શબ્દનો જ ઉલ્લેખ કરીને તેનું પર્યાયથી વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા ભાષ્યકાર કહે છે- न्यासः ઇત્યાદિ, ન્યાસનો શો અર્થ છે ? ન્યાસનો નિક્ષેપ અર્થ છે.

નામજીવ

આ નામાદિ જેવી રીતે લક્ષ્યમાં અવતરે છે=ઘટે છે તે રીતે જણાવવા માટે કહે છે- तद्यथा ઇત્યાદિ, तद्यथा પ્રયોગ ઉદાહરણનો પ્રારંભ કરવાના

અર્થમાં છે. 'નામજીવ' ઇત્યાદિ નામથી જ જીવ તે નામજીવ, અર્થાત્ જીવ એવો શબ્દ એ નામ જીવ છે. જીવના આકારવાળી તસવીર સ્થાપનાજીવ છે. જીવના ગુણોથી રહિત જીવ દ્રવ્યજીવ છે. જીવના ગુણોથી યુક્ત જીવ ભાવજીવ છે.

આ પ્રમાણે ચારેય તત્ત્વ છે. કેમકે ચારેયથી અર્થની અને અનર્થની સિદ્ધિ થાય છે. અથવા એક જ જીવમાં ચાર ઘટે છે. તેમાં જીવ એવો જે શબ્દ પ્રવર્તે છે તે નામજીવ છે. હાથ આદિ અવયવોની રચના રૂપ આકાર તે સ્થાપનાજીવ છે. વિવક્ષાથી જ્ઞાનાદિ ગુણોથી રહિત જીવ દ્રવ્યજીવ છે. જ્ઞાનાદિ ગુણોના પરિણામવાળો જીવ ભાવજીવ છે.

હવે જીવના વિશેષણ તરીકે ગ્રહણ કરેલા નામ આદિના પોતાના અર્થને લક્ષ્યમાં નામ ઇત્યાદિથી બતાવે છે- નામ કોને કહે છે ? સંજ્ઞા અને નામકરણ એકાર્થક છે, અર્થાત્ આ શબ્દથી આ વસ્તુ કહેવાય છે એ પ્રમાણે કોઇ પણ વસ્તુની સંજ્ઞા એ નામ છે. આ જ વિષયને चेतनावतः ઇત્યાદિથી ભાષ્યકાર કહે છે- ચેતના એટલે જ્ઞાન. ચેતના જેને હોય તે ચેતનાવાળો. તેનાથી વિપરીત(=ચેતનાથી રહિત) અચેતન છે. ગુણ અને ક્રિયામાં પણ નામ આદિ ચાર પ્રવર્તે છે=ઘટે છે માટે અહીં "દ્રવ્યનો" એમ બતાવ્યું છે=કહ્યું છે. અથવા દ્રવ્ય વિના ગુણ-ક્રિયા ન હોય આથી દ્રવ્યની પ્રધાનતા બતાવવા માટે "દ્રવ્યનો" એમ કહ્યું છે. આથી અહીં દ્રવ્યની વિચારણા નથી કરાતી. વ્યવહાર ચલાવવા માટે જીવ એવો સંકેત કરાય છે. જીવ ઇતિ એ સ્થળે રહેલા ઇતિ શબ્દથી પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલો (જ્, ઈ, વ્, અ એવો) જીવ શબ્દ સ્થાપિત કરાય છે. જીવ એવો જે ધ્વનિ, એ ધ્વનિથી વાચ્ય અર્થ, દ્રવ્યના નામ તરીકે જોડવામાં આવે તે નામજીવ છે. સ એવા પ્રયોગથી ચેતન દ્રવ્યમાં કે અચેતન દ્રવ્યમાં સ્વેચ્છાથી જે જીવ શબ્દ નામ તરીકે જોડવામાં આવ્યો હોય તેને બતાવે છે. તે શબ્દ 'નામજીવ' એમ કહેવાય છે. અર્થ=વસ્તુ (પદાર્થ). અભિધાન=વસ્તુનું નામ. પ્રત્યય=જ્ઞાન. આ ત્રણે સમાન

નામવાળા છે. દા.ત. ઘટ પદાર્થ, ઘટ શબ્દ અને ઘટનું જ્ઞાન એ ત્રણેમાં ઘટ એ સમાન અભિધેયથી=શબ્દથી વાચ્ય છે.

સ્થાપનાજીવ

હવે यः काष्ठपुस्त ઇત્યાદિથી સ્થાપનાજીવને કહે છે- કાષ્ઠ એટલે લાકડું. પુસ્ત એટલે પુત્રી આદિએ સૂતરના ટુકડા આદિથી બનાવેલી ઢીંગલી, ચિત્રકાર આદિએ આલેખેલું ચિત્ર, ચંદનકની શાસ્ત્રમાં અક્ષ એવી સંજ્ઞા છે. (જૈન સાધુઓ સ્થાપનાચાર્ય તરીકે જેનો ઉપયોગ કરે છે તે ચંદનકને શાસ્ત્રીય પરિભાષા પ્રમાણે અક્ષ કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ અક્ષ અને ચંદનક એ બંનેનો સમાન અર્થ છે.)

નિક્ષેપ એટલે રચના કે વિન્યાસ.

निक्षेपादिषु પદમાં રહેલ આદિ શબ્દ काष्ठपुस्तचित्रकर्म એ સ્થળે પણ જોડવો. તેથી અર્થ આ પ્રમાણે થાય- કાષ્ઠ, પુસ્ત અને ચિત્રકર્મ વગેરે કે જે સદ્ભાવ સ્થાપના રૂપ છે તેમનામાં, અને અક્ષનિક્ષેપ વગેરે કે જે અસદ્ભાવ સ્થાપના રૂપ છે, તે ઘણી વસ્તુઓમાં જીવ એવી સ્થાપના કરવામાં=જીવ એ પ્રમાણે જીવનો આકાર રચવામાં આવે તે સ્થાપનાજીવ કહેવાય છે. ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- શરીરયુક્ત આત્માનો જે આકાર જોવામાં આવ્યો છે તે આકાર તેમાં(=સ્થાપનામાં) પણ જોવામાં આવે છે એથી તે સ્થાપનાજીવ કહેવાય છે.

પ્રશ્ન– અક્ષનિક્ષેપમાં જીવનો આકાર નથી.

ઉત્તર– જો કે બાહ્યરૂપે તેમાં જીવાકાર નથી. તો પણ રચના કરનાર પુરુષ બુદ્ધિથી તેમાં જીવાકારને રચે છે. આથી જ સ્થાપના નામનિક્ષેપાથી અને દ્રવ્યનિક્ષેપાથી ઘણી ભિન્ન છે. કારણ કે નિક્ષેપો કરાતી વસ્તુ(=જેમાં સ્થાપના કરાઇ રહી છે તે વસ્તુ) નથી શબ્દ અને નથી તો ભાવરહિત દ્રવ્ય, કિંતુ તે વસ્તુમાં જે આકાર છે તે આકારમાત્ર વિવક્ષિત છે.

"देवताप्रतिकृतिवद्" ઇત્યાદિથી સ્થાપનાજીવને દૃષ્ટાંતથી વિચારે છે. देवताप्रतिकृतिवद् એટલે દેવની મૂર્તિની સમાન. તે મૂર્તિ સાક્ષાત્

સહસ્રાક્ષ=ઇન્દ્ર નથી, શૂલપાણી=શંકર નથી, મયૂરવાહન=કૃષ્ણ નથી, તેનાથી અત્યંત ભિન્ન સ્વરૂપવાળી અન્ય પણ નથી જ, કિંતુ તેની સમાન સ્વરૂપવાળી છે તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

ઇન્દ્ર=દેવોનો અધિપતિ, રુદ્ર=શંકર, સ્કંદ=સ્કંદકુમાર, વિષ્ણુ= મહાદેવ(કૃષ્ણ).

રુદ્ર આદિને શાસ્ત્રમાં દેવો કહ્યા નથી. અહીં લોકરુઢિથી(=લોકમાં દેવ તરીકે મનાય છે તેથી) દેવ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેવી રીતે ઇન્દ્ર આદિની સ્થાપિત કરાયેલી મૂર્તિ ઇન્દ્ર છે (આ ઇન્દ્ર છે) એમ વ્યવહાર કરાય છે તેમ કાષ્ઠ આદિમાં સ્થાપિત કરેલી જીવની આકૃતિ પણ જીવ છે(=આ જીવ છે) એવો વ્યવહાર કરાય છે.

દ્રવ્યજીવ

હવે દ્રવ્યજીવને કહે છે- બુદ્ધિથી(=સ્વમતિ કલ્પનાથી) સ્થાપિત કરાયેલ, ગુણપર્યાયોથી રહિત અને અનાદિ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત જીવ દ્રવ્યજીવ કહેવાય છે.

દ્રવ્યજીવ ઇતિ એ સ્થળે રહેલ ઇતિ પદ પ્રકાર અર્થમાં છે. પૂર્વે જે (દ્રવ્ય) પ્રકારનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે કહેવાય છે.

ગુણ– જીવની સાથે રહેનારા ચૈતન્ય અને સુખ વગેરે ગુણો છે.

પર્યાય– જીવની સાથે ક્રમથી રહેનારા તિર્યંચ, મનુષ્ય વગેરે પર્યાયો છે.

પ્રશ્ન– દ્રવ્ય અને ગુણ આદિનો અભેદ માનવામાં આવ્યો છે. તો જીવ ગુણ-પર્યાયોથી રહિત કેવી રીતે હોઇ શકે ?

ઉત્તર– ગુણાદિનો ભેદ બુદ્ધિથી કલ્પેલો છે. (પરમાર્થથી ભેદ નથી.)

જીવના જ વિશેષણને કહે છે- અનાદિ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત. ઔદયિક આદિ ભાવ પણ હોય છે. તેનો વ્યવચ્છેદ કરવા અહીં પારિણામિક એવા શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે

આકાશમાં ઇન્દ્રધનુષ્ય આદિમાં રહેલા સાદિપારિણામિકનો વ્યવચ્છેદ કરવા અહીં અનાદિ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું છે. ગુણ-પર્યાયોથી રહિત અને અનાદિ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત જીવ કલ્પનાથી કલ્પિત હોવાના કારણે માત્ર દ્રવ્યથી હોવાથી દ્રવ્ય કહેવાય છે. પરમાર્થથી આવી કલ્પનાનો કોઇ વિષય નથી. કેમકે ગુણ-પર્યાયથી રહિત જીવનો વંધ્યાપુત્રની જેમ સંભવ નથી.

ભૂતપર્યાય અને ભાવિપર્યાયની યોગ્યતા જેનામાં હોય એ દ્રવ્ય છે એવું દ્રવ્યનું લક્ષણ અહીં ઘટતું નથી એમ માનતા ભાષ્યકાર કહે છે- અથવા આ(=દ્રવ્યજીવ એ) ભાંગો શૂન્ય છે, અર્થાત્ વિષયથી રહિત છે. આ જ વિષયને ભાષ્યકાર સ્પષ્ટ કરે છે- જે પદાર્થ અજીવ હોવા છતાં ભવિષ્યમાં જીવ થાય છે(=જીવ થવાની યોગ્યતા ધરાવતું હોય) તે દ્રવ્યજીવ છે. કારણ કે તે ભાવિજીવનું કારણ છે. જો આ પ્રમાણે હોય તો પણ તેમાં શો દોષ છે ? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહે છે- આ અનિષ્ટ જ છે. કારણ કે જો અજીવ જીવ બની જતો હોય તો જીવ પણ અજીવ બને. આમાં સિદ્ધાંતવિરોધ છે. (ક્યારેય જીવ અજીવ બનતો નથી અને અજીવ જીવ બનતો નથી.)

પૂર્વપક્ષ– આ પ્રમાણે પણ વિરોધ જ છે. કારણ કે કહ્યું છે કે- "જ્યાં જે નિક્ષેપાને જાણે ત્યાં બધા નિક્ષેપાને કહે અને જ્યાં બધા નિક્ષેપાને ન જાણે ત્યાં પણ ચાર નિક્ષેપાને કહે." (અનુયોગદ્વાર ગાથા-૧)

આ પ્રમાણે ચાર નિક્ષેપાની જે વ્યાપકતા કહી છે તેનો વિરોધ છે.

ઉત્તરપક્ષ– એ વ્યાપકતા બહુલતાની(=મોટા ભાગે થવાની) અપેક્ષાએ છે. અન્ય સર્વ પદાર્થોમાં પ્રાયઃ સંભવે છે. અહીં પણ જે જીવ જીવ પદાર્થને જાણનાર છે અને તેનામાં ઉપયોગથી રહિત છે તે જીવ દ્રવ્યજીવ છે એમ દ્રવ્યજીવ ઘટી શકે છે. અજીવમાં જીવરૂપે બનવાની યોગ્યતા રૂપ દ્રવ્યત્વને આશ્રયીને ભાષ્યકારે દ્રવ્યજીવનો નિષેધ કર્યો છે.

ભાવજીવ

હવે ભાવજીવને આશ્રયીને કહે છે- જે ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવથી યુક્ત હોય અને ઉપયોગ રૂપ લક્ષણવાળા હોય તે ભાવજીવો છે.

પ્રશ્ન– ઉદ્દેશ भावजीवः એ પ્રમાણે એકવચનમાં કર્યો અને નિર્દેશ जीवाः એમ બહુવચનમાં કર્યો તેનું શું કારણ છે ?

ઉત્તર– એક પુરુષવાદનું ખંડન કરવા માટે આમ કર્યું છે.

કેટલાકો કહે છે કે- પુરુષ एवेदम् ઇત્યાદિ, "આ પ્રત્યક્ષ જણાતું ચેતન અચેતન સ્વરૂપ જે ભૂતકાળમાં થયું છે અને જે ભવિષ્યકાળમાં થવાનું છે તે સર્વ આત્મા જ છે."

भावतः એ સ્થળે तस् પ્રત્યય ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં છે. ભાવોની સાથે જે રહે છે તે ભાવજીવો છે. આથી જ औपशमिक ઇત્યાદિથી કહે છે- ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક ભાવવાળા તથા ઉપયોગ લક્ષણવાળા ભાવજીવો છે. ભાવજીવો સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારના આગળ કહેવાશે.

ઔપશમિક આદિ ભાવોનું લક્ષણ અને આવા ક્રમથી કહેવાનું પ્રયોજન બીજા અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રમાં औपशमिकक्षायिकौ भावौ એ સ્થળે કહીશું.

ઔપશમિક આદિ ભાવોથી યુક્ત એમ કહીને સ્વભાવરહિત જીવવાદનો છેદ કર્યો. કેટલાકો કહે છે કે- 'निःस्वभावाः जीवाः संवृतैः सन्तः' આવરણવાળા થયા છતાં જીવો (જ્ઞાન-દર્શનના ઉપયોગરૂપ) સ્વભાવથી રહિત બને છે. બીજાઓ કહે છે કે- જીવો અકાર્ય કરવાના સ્વભાવવાળા છે. ઉપયોગ રૂપ લક્ષણવાળા એટલે સાકાર અને નિરાકાર જ્ઞાનરૂપ લક્ષણવાળા. તે જીવો એક જ પ્રકારના નથી, કિંતુ સંસારી અને મુક્ત એમ બે પ્રકારના છે. જેમને સંસાર હોય તે નારક વગેરે જીવો સંસારી છે. સંસારનું લક્ષણ પૂર્વે (ત્રીજા સૂત્રના ભાષ્યની ટીકામાં) કહી

દીધું છે. મુક્ત એટલે કર્મના સંબંધથી છૂટી ગયેલા. મુક્ત જીવો એક સમયસિદ્ધ વગેરે અનેક પ્રકારના છે. આ બે પ્રકારના જીવો પ્રભેદોથી સહિત બીજા અધ્યાયમાં કહેવાશે.

આ પ્રમાણે જીવમાં નામાદિ ન્યાસ બતાવીને અજીવ આદિમાં નામાદિ ન્યાસની ભલામણ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- एवं ઇત્યાદિ, જેવી રીતે જીવમાં નામાદિન્યાસનું પ્રતિપાદન કર્યું તેવી રીતે અજીવાદિમાં પણ જાણી લેવું.

अपि શબ્દથી તેના ધર્માસ્તિકાય આદિ ભેદોમાં પણ તેવી રીતે જાણવું. આથી જ કહે છે- બધામાં વ્યાપકરૂપે જાણવું, અર્થાત્ બધા પદાર્થોમાં નામાદિ ચારને કહેવા. જેમકે નામઅજીવ, નામધર્માસ્તિકાય વગેરે. આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી નામાદિના સ્વરૂપનું વ્યાખ્યાન કર્યું. નામ આદિ પણ વસ્તુનો ધર્મ છે એ વિષયને સૂક્ષ્મયુક્તિઓથી સંમતિતર્ક આદિ ગ્રંથોથી જાણી લેવો.

સંક્ષેપથી અહીં બતાવવામાં આવે છે- નામ વસ્તુધર્મ છે, કારણ કે નામ વસ્તુની પ્રતીતિનું કારણ છે, લોકમાં તે રીતે(=પ્રતીતિનું કારણ છે એમ) સિદ્ધ થયેલું છે, નામની સ્તુતિ આદિમાં સુખ આદિ થાય છે, અર્થાત્ સુખાદિની અનુભૂતિ થાય છે. સ્તવનના ફળની સંગતિ થાય છે=સ્તવનનું ફળ ઘટે છે.

એ પ્રમાણે સ્થાપના પણ વસ્તુધર્મ છે. કેમકે સ્થાપના મૂળવસ્તુના ઉદ્દેશથી કરવામાં આવે છે, અર્થાત્ મૂળ વસ્તુને લક્ષમાં રાખીને કરવામાં આવે છે, મૂળ વસ્તુના ભેદથી પ્રવૃત્તિ થાય છે, અર્થાત્ સ્થાપના મૂળ વસ્તુથી જુદી છે એ રીતે સ્થાપનામાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. (ધર્મ ધર્મીથી કથંચિત્ ભિન્ન છે.) મૂળ વસ્તુના આકારની આરાધનાથી તેના(=આકારના) નિમિત્તથી કલ્યાણની સિદ્ધિ થાય છે.

દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે નિક્ષેપા સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવા છે. મૂળ વસ્તુ જ દ્રવ્યરૂપ અને ભાવરૂપ બને છે. જેમકે સાધુ જ ભાવસાધુ છે. ભાવસાધુ જ દ્રવ્યદેવ છે.

નામ-સ્થાપના કે જે મૂળવસ્તુથી કથંચિત્ ભિન્ન છે તે નામ-સ્થાપના મૂળ વસ્તુના ફળનું સાધન નથી, અર્થાત્ તેનાથી મૂળવસ્તુને કોઈ લાભ થતો નથી, તથા તે નામ-સ્થાપના મૂળ વસ્તુમાં પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત નથી, આથી નામ-સ્થાપના બાહ્યપર્યાયરૂપ છે, અર્થાત્ મૂળ વસ્તુના બાહ્યપર્યાયરૂપ છે. (દ્રવ્ય અને ભાવ મૂળ વસ્તુમાં જ જે રીતે હોય છે તે રીતે નામ-સ્થાપના મૂળ વસ્તુમાં હોતા નથી. માટે દ્રવ્ય અને ભાવ આંતરપર્યાય છે અને નામ-સ્થાપના બાહ્યપર્યાય છે.) આમ કેટલાકો માને છે. આ મત મહર્ષિઓના વચનથી વિરુદ્ધ નથી. પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું પર્યાપ્ત છે.

પર્યાયવાચી શબ્દોમાં નામાદિ ચારની ઘટના

હવે જીવ આદિના જે (પર્યાયવાચી) શબ્દો છે તેમાં પણ નામાદિ ચાર નિક્ષેપાનું અવતરણ થાય એમ કથન કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- "पर्यायान्तरेणापि" ઇત્યાદિ. મુખ્ય શબ્દના અર્થને કહેનારા અન્ય શબ્દો મુખ્ય શબ્દના પર્યાયો છે. પર્યાયથી અન્ય તે પર્યાયાંતર. પર્યાયાંતરથી પણ(=પર્યાયવાચી શબ્દોથી પણ) નામાદિ ચારનો ન્યાસ=નિક્ષેપો કરવો જોઈએ. તેને કહે છે- "नाम द्रव्यम्" ઇત્યાદિ, केचिदप्याहुः એ ભાષ્યની પહેલાના આ ભાષ્યનો અર્થ પૂર્વે કરેલા નામજીવ આદિના વ્યાખ્યાનથી વિચારાઇ જ ગયો છે. "केचिदप्याहुः" ઇત્યાદિ, કેટલાકો આ પ્રમાણે કહે છે- દ્રવ્યથી જે ત્રણુક વગેરે દ્રવ્ય થાય તે દ્રવ્યદ્રવ્ય. द्रव्यतः એ સ્થળે तस् ત્રીજી કે પાંચમી વિભક્તિના અર્થમાં છે. ત્રીજી વિભક્તિના અર્થમાં સ્વીકારીએ તો અર્થ આ પ્રમાણે થાય- દ્રવ્યો વડે ભેગા થઈને જે કરાય તે દ્રવ્યદ્રવ્ય. જેમકે- ઘણા પરમાણુઓ વડે ત્રિપ્રદેશિક વગેરે સ્કંધ કરાય છે. અથવા तस् પ્રત્યય પંચમી વિભક્તિના અર્થમાં સ્વીકારીએ તો અર્થ આ પ્રમાણે થાય- દ્રવ્યનો ભેદ થતાં દ્રવ્યમાંથી જે પરમાણુ અને દ્વિપ્રદેશિક વગેરે સ્કંધ થાય તે દ્રવ્યદ્રવ્ય છે. બંને અર્થ પ્રમાણે દ્રવ્યથી જ દ્રવ્ય થાય છે. માટે તે દ્રવ્યદ્રવ્ય છે.

આ વિષયને વિશેષથી નિશ્ચિત કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- 'तच्च' ઇત્યાદિ, તે આ દ્રવ્યદ્રવ્ય પુદ્ગલદ્રવ્ય જ છે, ધર્માસ્તિકાય આદિ

અન્યદ્રવ્ય નહિ એમ જાણવું. કેમકે પુદ્ગલ સિવાયના દ્રવ્યો ભેગા થઈને ધર્માસ્તિકાય આદિને કરતા નથી અને ભેદાતા એવા ધર્માસ્તિકાય આદિથી પુદ્ગલ સિવાયની અન્ય વસ્તુની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ પ્રમાણે સંઘાત-ભેદથી ઉત્પત્તિ પુદ્ગલોમાં જ સંગત થાય છે એમ अणवः ઇત્યાદિથી કહે છે- અણુઓ=પરમાણુઓ. દ્વિપ્રદેશિક વગેરે સ્કંધો છે. સ્કંધો સંઘાતથી અને અણુઓ ભેદથી ઉત્પન્ન થાય છે એમ અમે પાંચમા અધ્યાયમાં કહીશું.

ભાવદ્રવ્યને જણાવવા માટે કહે છે- भावतो द्रव्याणि ઇત્યાદિ, અહીં (આ સૂત્રના ભાષ્યમાં) પહેલાં भावद्रव्यम् એમ એકવચનનો ઉલ્લેખ કરીને હવે भावतो द्रव्याणि એમ બહુવચનમાં નિર્દેશ દ્રવ્યો ઘણાં છે એમ જણાવવા માટે છે. કેટલાકો આ પ્રમાણે માને છે- "વિશ્વનું આદિ કારણ જલ આદિ દ્રવ્ય એક છે." કહ્યું છે કે- "સૃષ્ટિની આદિમાં કેવળ જલ જ હતું. (આથી કેવળ જલમાંથી જ આ વિશ્વનું સર્જન થયું છે.)" આ મતનું ખંડન કરવા અને દ્રવ્યો ઘણાં છે એમ બતાવવા માટે બહુવચનમાં નિર્દેશ છે.

તે દ્રવ્યો કયા છે તે કહે છે- धर्मादीनि पञ्च सगुणपर्यायाणि इति, સદા દ્રવ્યની સાથે રહેનારા અરૂપિપણું વગેરે ધર્મો ગુણો કહેવાય છે. ક્રમથી થનારા અગુરુલઘુ વગેરે ધર્મો પર્યાયો કહેવાય છે. ગુણો અને પર્યાયોથી સહિત ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ દ્રવ્યો છે.

દ્રવ્યો પરિણામી નિત્ય છે.

ગુણ-પર્યાયોના ભેદથી ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો નિત્ય જ ન થઇ જાઓ, અર્થાત્ દ્રવ્યોમાં ગુણ-પર્યાયોનો ભેદ(=પરિવર્તન) ભલે હો, પણ ધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યો તો નિત્ય જ(=સદા એક સ્વરૂપ જ) છે એમ કોઇ ન માની લે, એટલા માટે કહે છે- "प्रासिलक्षणानि" इति તે જ દ્રવ્યો અન્ય અન્ય ધર્મોને સ્વીકારે છે, અર્થાત્ દ્રવ્યો પરિણામ લક્ષણવાળા છે તે આ પ્રમાણે- જીવ દેવ આદિ ભાવરૂપે, પુદ્ગલો કૃષ્ણ આદિ રંગરૂપે, ધર્માસ્તિકાય આદિ જીવ-પુદ્ગલની ગતિ આદિમાં નિમિત્તરૂપે પરિણમે

છે. દ્રવ્યો પરિણામ લક્ષણવાળા છે એમ અમે હવે પછી (પાંચમા અધ્યાયમાં) કહીશું.

જે કહ્યું છે તે પોતાની બુદ્ધિથી નથી કહ્યું. આથી આગમતશ્ચ ઇત્યાદિથી આમના આગમને કહે છે- આગમતઃ એ પ્રમાણે તસ્ પ્રત્યય સપ્તમી વિભક્તિના અર્થમાં છે. ચ શબ્દ અપિ શબ્દના અર્થમાં છે. જ્યારે પૂર્વ નામના આગમનું વ્યાખ્યાન થઈ રહ્યું હતું ત્યારે વ્યાકરણની ઉત્પત્તિનું મૂળ કારણ એવા શબ્દપ્રાભૃતને જાણનારા અને દ્રવ્ય એવા શબ્દનો તીર્થંકરે શો અર્થ કહ્યો છે એમ પૂછાયેલા ગુરુએ કહ્યું: તીર્થંકરે દ્રવ્યશબ્દનો ભવ્ય એવો અર્થ કહ્યો છે. આમ આગમમાં પણ શબ્દપ્રાભૃતને જાણનારા ગુરુએ દ્રવ્ય શબ્દનો ભવ્ય એવો અર્થ કહ્યો છે.

પ્રશ્ન– આ પણ(=દ્રવ્ય શબ્દનો ભવ્ય એવો અર્થ છે એ પણ) હમણાં કેવી રીતે જાણી શકાય ?

ઉત્તર– પૂર્વાન્તર્ગત શબ્દપ્રાભૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વ્યાકરણમાં તેવો અર્થ સંભળાય છે. (વ્યાકરણમાં) કહ્યું છે કે- દ્રવ્ય એટલે ભવ્ય. આનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- ભવ્ય અર્થમાં જ દ્રવ્ય એ પ્રમાણે નિપાત થાય છે. કેટલાક જીવોને ભવ્ય શબ્દનો શો અર્થ છે એવી શંકા રહે છે આથી ભાષ્યકાર (ભવ્ય શબ્દના અર્થને) સ્પષ્ટ કરે છે- જે પ્રાપ્ય છે તે ભવ્ય છે. પોતાના તે તે ગતિ આદિ પરિણતિ વિશેષોથી જે પ્રાપ્ત કરવા યોગ્ય છે તે પ્રાપ્ય છે અથવા તે તે ગતિ આદિ પરિણામ વિશેષોને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે પ્રાપ્ય છે.

પ્રશ્ન– ભવ્ય શબ્દમાં ભૂ ધાતુ અકર્મક અને સત્તા અર્થને કહેનારો છે, જ્યારે પ્રાપ્ય શબ્દ કર્મને કહેનારો છે. તો કર્મને કહેનારા પ્રાપ્ય એવા કૃત્યનું(=કૃદંતનું) ભવ્ય એવા અર્થમાં વિવરણ કેમ કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર– ભવ્ય શબ્દમાં ભૂ ધાતુ સત્તા અર્થને કહેનારો નથી, કિંતુ પ્રાપ્તિ અર્થને કહેનારો છે, તથા (દશમા ગણના) ચુરાદિ ધાતુઓમાં છે. આ પાઠથી ભૂ ધાતુનો પ્રાપ્તિ અર્થ છે. આ પ્રમાણે ભૂ ધાતુનો પ્રાપ્તિ અર્થ નિશ્ચિત

થયે છતે ભવ્ય શબ્દનો અર્થ આ-પ્રમાણે થાય- કર્મ સાધન પક્ષમાં સ્વધર્મોથી(=તે તે ગતિ આદિ પરિણતિ વિશેષોથી) જે પ્રાપ્ત કરાય તે ભવ્યો કહેવાય છે. કર્તૃસાધનપક્ષમાં તે જ ધર્મોને(=તે તે ગતિ આદિ પરિણતિ વિશેષોને જ) પ્રાપ્ત કરે છે એથી ભવ્યો કહેવાય છે. આને જ ભાષ્યકાર કહે છે- જે પ્રાપ્ત કરાય છે અને જે પ્રાપ્ત કરે છે તે દ્રવ્યો કહેવાય છે.

દ્રવ્ય શબ્દના અર્થમાં મતાંતર

બીજાઓ કહે છે કે, आगमतश्च प्राभृतज्ञः એ ભાષ્યપાઠ આગમથી ભાવદ્રવ્ય કોને કહેવાય તેને જણાવે છે, દ્રવ્યપ્રાભૃત પદાર્થનો જ્ઞાતા જીવ આગમથી ભાવદ્રવ્ય છે.

द्रव्यमिति च भव्यम् ઇત્યાદિ ભાષ્યપાઠનો આગમથી [1]દ્રવ્યના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરવામાં તત્પર છે, અર્થાત્ નો આગમથી દ્રવ્ય કોને કહેવાય તે જણાવે છે. આ વ્યાખ્યાન ભાષ્યકારના અભિપ્રાયને અનુસરનારું ન હોવાથી બહુ સુંદર નથી. કેમકે ભાષ્યકારે "અથવા આ ભાંગો શૂન્ય છે" એમ કહ્યું છે. આનાથી એ પણ સમજી શકાય છે કે અહીં ભાષ્યકારને "યોગ્યતા એ જ દ્રવ્ય છે" એમ અભિપ્રેત છે. અન્યથા, "જીવપદાર્થને જાણનારો અને તેમાં ઉપયોગથી રહિત જીવપદાર્થ દ્રવ્યજીવ છે" એ રીતે પણ 'દ્રવ્યજીવ' એ ભંગનો સંભવ છે. એથી આ ભંગ શૂન્ય ન રહે. અહીં વિસ્તારથી સર્યું.

જીવાદિના નિક્ષેપાને બતાવીને હવે જીવાદિના પર્યાય એવા દ્રવ્યશબ્દનો અને બીજા શબ્દોનો પણ આ પ્રમાણે જ નિક્ષેપો કરવો એમ ભલામણ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- "एवं सर्वेषाम्" ઇત્યાદિ, જેવી રીતે જીવાદિ સંબંધી દ્રવ્યશબ્દના નિક્ષેપા કર્યા તેવી રીતે જીવથી પ્રારંભી મોક્ષ સુધીના પદાર્થોના ગુણ-ક્રિયા વગેરે શબ્દનો આદિ વિનાના ભવ્ય-અભવ્ય આદિનો અને આદિવાળા મનુષ્યાદિ પર્યાયોનો બુદ્ધિમાન મુમુક્ષુએ નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. (૧-૫)

---

૧. અહીં દ્રવ્યશબ્દ "જીવાદિ દ્રવ્યો" એ અર્થમાં નથી, કિંતુ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ એ ચાર નિક્ષેપમાં આવતા દ્રવ્યનિક્ષેપના અર્થમાં છે.

ટીકાવતરણિકા– એતેષામેવાધિગમમભિધાતુમાહ–

ટીકાવતરણિકાર્થ– પ્રશ્ન– નિક્ષેપ શા માટે કરવો જોઈએ ?

ઉત્તર– પરમાર્થના બોધ માટે નિક્ષેપ કરવો જોઈએ.

જીવાદિ તત્ત્વોનો જ બોધ કેવી રીતે થાય તે જણાવવા માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

તત્ત્વોને જાણવાનાં સાધનો–

પ્રમાણનયૈરધિગમઃ ॥૧-૬॥

સૂત્રાર્થ– પ્રમાણ-નયોથી બોધ થાય છે. (૧-૬)

ભાષ્યં– એષાં ચ જીવાદીનાં તત્ત્વાનાં યથોદ્દિષ્ટાનાં નામાદિભિર્ન્યસ્તાનાં પ્રમાણનયૈર્વિસ્તરાધિગમો ભવતિ ॥ તત્ર પ્રમાણં દ્વિવિધમ્ । 'પરોક્ષં પ્રત્યક્ષં ચ' વક્ષ્યતે । ચતુર્વિધમિત્યેકે નયવાદાન્તરેણ । નયાશ્ચ નૈગમાદયો વક્ષ્યન્તે ॥૧-૬॥

ભાષ્યાર્થ– ક્રમ પ્રમાણે કહેલા અને નામાદિથી નિક્ષેપ કરાયેલા આ જીવાદિ તત્ત્વોનો પ્રમાણ અને નયોથી વિસ્તૃત બોધ થાય છે. તેમાં પ્રમાણ પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રકારનું (અ.૧ સૂ.૧૦માં) કહેવાશે. કોઈ(=દર્શનકારો) અન્ય નયવાદથી પ્રમાણ (પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-શબ્દ એમ) ચાર પ્રકારનું કહે છે. નૈગમ વગેરે નયો આગળ (અ.૧ સૂ.૩૪માં) કહેવાશે. (૧-૬)

ટીકા– પ્રમાણનયૈઃ કરણભૂતૈર્વક્ષ્યમાણલક્ષણૈરધિગમો ભવતિ જીવાદીનામિતિ સૂત્રસમુદાયાર્થઃ, અવયવાર્થાભિધિત્સયાઽઽહ ભાષ્યકારઃ-'એષા'મિત્યાદિ પ્રક્રમપ્રદર્શિતાનાં જીવાદીનાં તત્ત્વાનામિતિ પૂર્વવદ્ વ્યાખ્યા, 'યથોદ્દિષ્ટાના'મિતિ યથાપરિપાટ્યા સામસ્ત્યેનાભિહિતાનાં 'નામાદિભિર્ન્યસ્તાના'મિતિ નામાદિસૂત્રે નામસ્થાપનાદિભિર્ભેદૈર્નિક્ષિપ્તાનાં, એતદેવ સ્પષ્ટયતિ, અધિગમોપાયાર્થમુપક્ષિપ્તાનામિત્યર્થઃ, અનેકો જીવશબ્દવાચ્યોઽર્થ ઇતિ યથાપ્રયોજનં તદ્વિશેષાધિગમાય ન્યસ્તાનામિતિ ભાવઃ, કિમિત્યાહ-'પ્રમાણનયૈ'રિત્યાદિ, પ્રમાણનયૈઃ-જ્ઞાનવિશેષરૂપૈઃ

'विस्तराधिगमो भवति' एकैकस्य तत उद्घटनादपकृष्टस्य विस्तरेण-लक्षणविधानाख्येन 'अधिगमः' परिच्छेदो भवति, एतदुक्तं भवति-यदा अधिगमः तदा न प्रमाणनयान्विरहय्य इति, प्रमाणसङ्ख्यानियमायाह-'तत्र प्रमाण'मित्यादि 'तत्रे'ति वाक्योपन्यासार्थः, प्रमीयतेऽनेन तत्त्वमिति प्रमाणं, करणार्थाभिधानः प्रमाणशब्द इति, आत्मा सुखादिगुणकलापोपेतो मत्यादिना साधकतमेनावबुध्यते विषयमित्यर्थः, आह-यदि तेन करणभूतेनावबुध्यते आत्मेति तर्ह्यनवबोधक्रियाप्रमाणत्वे एवमवबोधात्मकमेवेत्यनिष्टावाप्तिः, नैतदेवं, स्वपर्यायस्यैव करणत्वात्, तस्य कथञ्चित् ततोऽव्यतिरेकात्, अन्वयव्यतिरेकयोगेन चित्रस्वभावत्वात्, तेन करणभूतेनात्माऽवबुध्यत इत्युपपन्नं, तथाहि-भिन्नः ग्राह्यग्रहणस्वभावः क्रियायाः कथञ्चित् अभिन्न आत्मा तत्त्वतः प्रमाणं, तदत्र शाब्दं न्यायमधिकृत्योपसर्ज्जनीकृतक्रियावत्क्रियाभिधायी प्रमाणशब्दः, तदभेदाच्चात्मावबोध इति न कश्चिद्दोषः, एवं कर्तृसाधनादिपक्षेष्वपि प्रमिणोति-अवगच्छतीति प्रमाणमित्येवमादिष्वभिहितार्थानुसारतो भावना कार्या, मुख्यस्त्वयं प्रमाणशब्दः करणसाधन एवेति नात्र यत्नः, 'द्विविध'मित्यनेन सङ्ख्यानियममाह-द्विविधमेव, न त्रिविधादि, द्वैविध्यमेव दर्शयति-'परोक्षं प्रत्यक्षं च वक्ष्यत' इति, पराणि-द्रव्येन्द्रियाणि मनश्च तन्निमित्तं ज्ञानं परोक्षमित्यादि, धूमादग्निज्ञानवत्, प्रत्यक्षं पुनरश्नात्यश्नुते वाऽर्थानित्यक्षः-आत्मा तस्याक्षेन्द्रियमनांसि अनपेक्ष्य यत् स्वत एवोपजायते तत् प्रत्यक्षम्-अवध्यादि, चशब्दः स्वगतानेकभेद-समुच्चयार्थः, एतच्च वक्ष्यत उपरिष्टात् ''इत्थमुपन्यासे चैवमेवानयोर्भाव इति प्रयोजनं'' 'चतुर्विधमित्येके' इति चतुर्विधं प्रत्यक्षानुमानोपमानागम-भेदेन एके सूरयो मन्यन्ते, कथमित्याह-'नयवादान्तरेण' यतः केचिन्नैगमादयो नयाश्चतुर्विधमभ्युपयन्ति, अत एवानुयोगद्वारेषु चतुर्विध-मुपन्यस्तमिति, एतच्च यथा अवस्थितं चातुर्विध्यं तथा भाष्यकार

एवोत्तरत्र दर्शयिष्यति । एवं प्रमाणावयवं निर्भिद्य व्युत्पत्त्यादिद्वारेण नयावयवं विभजयन्नाह-'नयाश्चे'त्यादि, नयन्तीति नयाः, अनेकधर्मात्मकं वस्तु एकधर्मेण नित्यमेवेदमनित्यमेवेति वा निरूपयन्तीत्यर्थः, एते च पञ्च नैगमादयो वक्ष्यन्त उपरिष्टात्, अत एव सर्वनयावलम्बिनः प्रमाणं ज्ञानं, अमीषां भेदेनाभिधानं, तथाहि-प्रमाणं समस्तवस्तुस्वरूप-परिच्छेदात्मकं मत्यादीति, अतः प्रमाणं सम्यग्ज्ञानं, नयास्तु मिथ्याज्ञानं, यत आह-'एवं सव्वेवि नया मिच्छादिट्ठी'त्यादि, एवं च कृत्वा प्रमाणशब्दस्याभ्यर्हितत्वात् सूत्रे पूर्वनिपात इति न चोद्यावकाशः । अपरे वर्ण्णयन्ति-परस्परापेक्षया नैगमादयो नया इति व्यपदिश्यन्ते अध्यवसायास्तैः परस्परापेक्षैर्ज्ञानं समस्तवस्तुस्वरूपालम्बनं जन्यते, तदनवगतवस्तुपरिच्छेदाभ्युपायत्वात् प्रमाणं, ये पुनर्नैगमादयो निरपेक्षाः परस्परेण ते नयाभासा इति ॥१-६॥

પ્રમાણ અને નયોથી જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ

ટીકાર્થ– કરણભૂત એવા પ્રમાણ-નયોથી જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ થાય છે. પ્રમાણ-નયોનું લક્ષણ હવે પછી કહેવાશે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે. વિસ્તારથી અર્થ કહેવાની ઇચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે- एषाम् ઇત્યાદિ, પ્રસ્તુતમાં બતાવેલા यथोद्दिष्टानां=ક્રમ પ્રમાણે સમૂહરૂપથી કહેલા, નામ-સ્થાપના આદિ ભેદોથી નિક્ષિપ્ત એવા જીવાદિ તત્ત્વોનો પ્રમાણ-નયોથી વિસ્તારથી બોધ થાય છે. નિક્ષિપ્ત એટલે વિશેષ બોધના ઉપાયરૂપે જેમનો નજીકમાં જ નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે, અર્થાત્ જીવ(આદિ) શબ્દના વાચ્ય અર્થ અનેક હોય છે, તેમાંથી કયા અર્થનું અહીં પ્રયોજન છે એમ વિશેષરૂપે જાણવા માટે જેમનો નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે તે. (જેમકે- નામજીવ, સ્થાપનાજીવ, દ્રવ્યજીવ, ભાવજીવ એ બધા જીવ છે. પણ તેમાં નામજીવ વગેરેનું અહીં પ્રયોજન નથી, કિંતુ ભાવજીવનું પ્રયોજન છે.) અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- જેમનો जीवाजीवास्रव० એ સૂત્રમાં નામનિર્દેશ કર્યો છે, અને नामस्थापना० એ

સૂત્રમાં જેમનો નિક્ષેપ કર્યો છે તે જીવાદિ તત્ત્વોનો વિસ્તારથી બોધ પ્રમાણ-નયોથી થાય છે.

વિસ્તારથી બોધ– જીવાજીવા૦ એ સૂત્રમાંથી લીધેલા એક એક તત્ત્વનો લક્ષણ અને પ્રકારોથી થતો બોધ વિસ્તારથી બોધ છે.

જીવાદિ તત્ત્વોની વ્યાખ્યા પૂર્વવત્(=ચોથા સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ) જાણવી. પ્રમાણ-નયો જ્ઞાનવિશેષ રૂપ છે.

જ્યારે પણ બોધ થાય છે ત્યારે પ્રમાણ-નયો વિના બોધ થતો નથી. આથી પ્રમાણની ચોક્કસ સંખ્યા બતાવવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે- તત્ર પ્રમાણમ્ ઇત્યાદિ, તત્ર અવ્યય વાક્યના પ્રારંભ માટે છે. જેનાથી તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય તે પ્રમાણ.

અહીં પ્રમાણ શબ્દ કરણ અર્થમાં છે. સુખાદિ ગુણસમૂહથી યુક્ત આત્મા [1]સાધકતમ એવા મતિ આદિથી પોતાના વિષયને જાણે છે.

પૂર્વપક્ષ– જો આત્મા કરણરૂપ મતિ આદિથી જાણે છે તો અજ્ઞાન રૂપ ક્રિયા પ્રમાણ બની. તેથી અજ્ઞાનરૂપ ક્રિયાથી જ્ઞાન થાય એમ થયું. અજ્ઞાનરૂપ ક્રિયાથી જ્ઞાન થાય એ અનિષ્ટની પ્રાપ્તિ છે.

ઉત્તરપક્ષ– આ આ પ્રમાણે નથી. કરણ આત્માનો જ પર્યાય છે. કરણ આત્માથી કથંચિદ્ અભિન્ન છે. અન્વય-વ્યતિરેકથી આત્માનો વિચિત્ર સ્વભાવ છે. (આત્મા હોય તો કરણથી બોધ થાય. આત્મા ન હોય તો કરણથી બોધ ન થાય.) તે કરણરૂપ પ્રમાણથી આત્મા જાણે છે એ સિદ્ધ થયું. તે આ પ્રમાણે- પરમાર્થથી ગ્રાહ્ય-ગ્રહણ સ્વભાવવાળો અને ક્રિયાથી કથંચિદ્ અભિન્ન આત્મા પ્રમાણ છે. તેથી અહીં પ્રમાણશબ્દ શબ્દની નીતિને અનુસરીને જેમાં કર્તા ગૌણ છે તેવી ક્રિયાને કહેનારો છે. ક્રિયા અને આત્માનો અભેદ હોવાથી આત્માને બોધ થાય છે. આથી કોઇ દોષ નથી.

---

૧. કરણ એટલે સાધકતમ. સાધકતમ એટલે કાર્યમાં અત્યંત ઉપયોગી. જેમકે दात्रेण लुनाति। અહીં લણવા રૂપ કાર્યમાં દાંતરડું કરણ છે=અત્યંત ઉપયોગી છે.

અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે– તત્ત્વ જેનાથી જણાય છે તે પ્રમાણ એવા શબ્દોને પકડીને વાદી કહે છે કે- જાણવાની ક્રિયા વિના તો કોઇ વસ્તુ જણાય જ નહિ. આથી ક્રિયા પ્રમાણ બની. ક્રિયા જડ છે-અજ્ઞાન-રૂપ છે. અજ્ઞાનરૂપ ક્રિયાથી બોધ(=જ્ઞાન) કેવી રીતે થાય ? અહીં સમાધાનમાં કહે છે કે- ક્રિયા અને આત્મા અભિન્ન છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવાથી ક્રિયા પણ જ્ઞાનરૂપ છે. આથી જ્ઞાનથી જ જ્ઞાન થાય છે. પરમાર્થથી તો આત્મા જ પ્રમાણ છે. જો આત્મા જ ન હોય તો જાણવાની ક્રિયા કોણ કરે ? આમ આત્મા જ પ્રમાણરૂપ હોવા છતાં જેનાથી તત્ત્વ જણાય એવી વ્યુત્પત્તિમાં ક્રિયા કરનારને ગૌણ બનાવીને ક્રિયાને મુખ્ય રાખી છે. આથી ક્રિયા કરણ બની. ક્રિયા અને કરણ કથંચિત્ અભિન્ન છે. તેથી આત્માને બોધ થાય છે.

એ પ્રમાણે જે તત્ત્વને જાણે તે પ્રમાણ એવા કર્તૃસાધનપક્ષમાં પણ પૂર્વોક્ત પ્રમાણે ભાવના કરવી. મુખ્યતાથી તો આ પ્રમાણ શબ્દ કરણ સાધન જ છે, અર્થાત્ જેનાથી જણાય તે પ્રમાણ એવી વ્યુત્પત્તિથી જ સિદ્ધ થયેલો છે. આથી કર્તૃસાધનપક્ષમાં (શંકા-સમાધાનાદિ) પ્રયત્ન કરાતો નથી.

તેમાં પ્રમાણ બે પ્રકારનું છે એમ કહીને સંખ્યાનું નિયમન કર્યું છે, પ્રમાણ બે પ્રકારનું જ છે, ત્રણ વગેરે પ્રકારવાળું નથી.

પ્રમાણના બે પ્રકારને જ બતાવે છે- પ્રમાણ પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રકારે છે.

આનું વિશેષ વર્ણન આગળ (અ.૧ સૂ.૧૧-૧૨માં) કરવામાં આવશે.

પરોક્ષ– પરના નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. દ્રવ્યેન્દ્રિયો અને મન આત્માથી પર છે. આથી તેમના નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. જેમકે- ધૂમાડો જોઈને થતું અગ્નિનું જ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષ– જે પદાર્થોનો ઉપભોગ કરે છે અથવા પદાર્થોમાં વ્યાપી જાય છે તે અક્ષ. આત્મા પદાર્થોનો ઉપભોગ કરે છે અથવા પદાર્થોમાં વ્યાપી જાય છે માટે અક્ષ એટલે આત્મા. નેત્ર, ઇન્દ્રિયો અને મનની અપેક્ષા

વિના પોતાનાથી જ આત્માને જે જ્ઞાન થાય તે પ્રત્યક્ષ. અવધિજ્ઞાન આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. ચ શબ્દ અવધિજ્ઞાન આદિમાં અનેક ભેદોના સંગ્રહ માટે છે. પ્રત્યક્ષજ્ઞાન અને પરોક્ષજ્ઞાનને (વિશેષથી) આગળ કહેશે.

પ્રશ્ન– પહેલાં પરોક્ષ અને પછી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહેવામાં કોઈ કારણ છે ?

ઉત્તર– જીવોને પહેલાં પરોક્ષજ્ઞાન થાય છે પછી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન થાય છે માટે પહેલાં પરોક્ષ અને પછી પ્રત્યક્ષજ્ઞાન કહ્યું છે.

કોઈક આચાર્યો પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ એમ ચાર પ્રકારનું પ્રમાણ માને છે. કારણ કે કેટલાક નૈગમ આદિ નયો ચાર પ્રકારવાળું પ્રમાણ સ્વીકારે છે. આથી જ અનુયોગદ્વાર ગ્રંથમાં ચાર પ્રકારના પ્રમાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ ચાર પ્રકાર જે રીતે છે તે રીતે ભાષ્યકાર જ આગળ (૧-૩૫ સૂત્રમાં) બતાવશે.

આ પ્રમાણે પ્રમાણરૂપ અવયવના વિભાગો કરીને(=બતાવીને) હવે વ્યુત્પત્તિ આદિ દ્વારા નયરૂપ અવયવના વિભાગોને કરતા(=બતાવતા) ભાષ્યકાર કહે છે- નયાશ્ચ ઇત્યાદિ, જે પ્રાપ્ત કરે તે નયો, અર્થાત્ અનેક ધર્માત્મક વસ્તુનું "આ નિત્ય જ છે, અથવા આ અનિત્ય જ છે" એમ એક ધર્મથી નિરૂપણ કરે(=એક ધર્મવાળી બતાવે) તે નયો. નૈગમ વગેરે પાંચ નયોને આગળ (અ.૧ સૂ.૩૪માં) કહેશે. આથી જ સર્વનયોનું અવલંબન લેનારું જ્ઞાન અમારે પ્રમાણ છે. આથી જ નયોનું પ્રમાણથી અલગ કથન કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે- વસ્તુના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનું નિર્ણયાત્મક મતિ આદિ જ્ઞાન પ્રમાણ છે. આથી પ્રમાણ સમ્યગ્જ્ઞાન છે. નયો મિથ્યાજ્ઞાન છે. આથી કહ્યું છે કે "આ પ્રમાણે બધાય નયો મિથ્યાદૃષ્ટિ છે" ઇત્યાદિ. આથી જ પ્રમાણ સન્માનિત હોવાથી સૂત્રમાં પ્રમાણ શબ્દનો પહેલાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી સૂત્રમાં પ્રમાણ શબ્દનો પહેલાં ઉલ્લેખ કેમ કર્યો એવા પ્રશ્નને અવકાશ રહેતો નથી.

નય-નયાભાસ

બીજાઓ આ પ્રમાણે કહે છે- પરસ્પરની અપેક્ષા રાખનારા નૈગમ વગેરે નયરૂપે કહેવાય છે=નય તરીકે ઓળખાય છે. એ નયો દૃઢ

નિશ્ચયરૂપ છે. પરસ્પરની અપેક્ષાવાળા નયોથી વસ્તુના સંપૂર્ણ સ્વરૂપના આલંબનવાળું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્ઞાન નહિ જાણેલી વસ્તુના નિર્ણયનું સાધન હોવાથી પ્રમાણ છે. પણ જે નૈગમ વગેરે પરસ્પરની અપેક્ષાથી રહિત છે તે નયાભાસ છે. (૧-૬)

टीकावतरणिका– 'किञ्चान्य'दित्यनेनोत्तरसूत्रं सम्बन्धयति, नैतावतैव विस्ताराधिगमस्तत्त्वानां, यतोऽन्यदपि विस्ताराधिगतौ कारणमस्ति, किं तत् ?, निर्देशादि, के पुनर्निर्देशादय इत्युक्त आह–

टीकावतरणिकार्थ– किञ्चान्यद्- આનાથી પછીના સૂત્રનો સંબંધ કરે છે. તત્ત્વોનો વિસ્તારથી બોધ આટલાથી જ થતો નથી, કિંતુ વિસ્તારથી બોધ કરવામાં અન્ય પણ કારણ છે. તે કારણ કયું છે ? તે કારણ નિર્દેશ વગેરે છે. તે નિર્દેશ વગેરે કયા છે ? એમ પૂછાયેલા ગ્રંથકાર કહે છે–

નિર્દેશ વગેરે છ દ્વારોથી તત્ત્વનો બોધ–

निर्देशस्वामित्वसाधनाधिकरणस्थितिविधानतः ॥१-७॥

સૂત્રાર્થ– નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાનથી જીવાદિ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થાય છે. (૧-૭)

भाष्यं– एभिश्च निर्देशादिभिः षड्भिरनुयोगद्वारैः सर्वेषां भावानां जीवादीनां तत्त्वानां विकल्पशो विस्तरेणाधिगमो भवति । तद्यथा- निर्देशः । को जीवः । औपशमिकादिभावयुक्तो द्रव्यं जीवः ।

सम्यग्दर्शनपरीक्षायाम् । किं सम्यग्दर्शनं द्रव्यम् । सम्यग्दृष्टिजीवोऽरूपी नोस्कन्धो नोग्रामः ॥ स्वामित्वम् । कस्य सम्यग्दर्शनमित्येतदात्मसंयोगेन परसंयोगेनोभयसंयोगेन चेति वाच्यम् । आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनम् । परसंयोगेन जीवस्याजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पाः उभयसंयोगेन जीवस्य नोजीवस्य जीवयोरजीवयोर्जीवानामजीवानामिति विकल्पा न सन्ति । शेषाः सन्ति ॥ साधनम् । सम्यग्दर्शनं केन भवति । निसर्गादधिगमाद्वा

भवतीत्युक्तम् । तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः । अधिगमस्तु सम्यग्व्यायामः । उभयमपि तदावरणीयस्य कर्मणः क्षयेणोपशमेन क्षयोपशमाभ्यामिति । अधिकरणं त्रिविधमात्मसन्निधानेन परसन्निधानेनोभयसन्निधानेनेति वाच्यम् । आत्मसन्निधानमभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः । परसन्निधानं बाह्यसन्निधानमित्यर्थः । उभयसन्निधानं बाह्याभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः ॥ कस्मिन्सम्यग्दर्शनम्-आत्मसन्निधाने परसन्निधाने उभयसन्निधाने इति । आत्मसन्निधाने तावत् जीवे सम्यग्दर्शनं, जीवे ज्ञानं, जीवे चारित्र-मित्येतदादि । बाह्यसन्निधाने जीवे सम्यग्दर्शनं नोजीवे सम्यग्दर्शनमिति यथोक्ता विकल्पाः । उभयसन्निधाने चाप्यभूताः सद्भूताश्च यथोक्ता भङ्गविकल्पा इति ॥ स्थितिः । सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालम् । सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा । सादिः सपर्यवसाना, सादिरपर्यवसाना च । सादिसपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनम् । तज्जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमानि साधिकानि । सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना । संयोगः शैलेशीप्राप्तश्च केवली सिद्धश्चेति ॥ विधानम् । हेतुत्रैविध्यात् क्षयादित्रिविधं सम्यग्दर्शनम् । तदावरणीयस्य कर्मणो दर्शनमोहस्य च क्षयादिभ्यः । तद्यथा- क्षयसम्यग्दर्शनं, उपशमसम्यग्दर्शनं, क्षयोपशम-सम्यग्दर्शनमिति । अत्र चौपशमिकक्षायोपशमिकक्षायिकाणां परतः परतो विशुद्धिप्रकर्षः ॥१-७॥

ભાષ્યાર્થ– આ નિર્દેશ વગેરે છ અનુયોગ દ્વારોથી જીવાદિ સર્વ પદાર્થોના તત્ત્વોનો વિવિધ રીતે વિસ્તારથી બોધ થાય છે. તે આ પ્રમાણે છે–

નિર્દેશ– પ્રશ્ન– જીવ કોણ છે ?

ઉત્તર– જે દ્રવ્ય ઔપશમિક વગેરે ભાવોથી યુક્ત હોય તે જીવ છે.

સમ્યગ્દર્શનની પરીક્ષામાં–

પ્રશ્ન– શું સમ્યગ્દર્શન દ્રવ્ય છે ?

ઉત્તર– સમ્યગ્દર્શન એ જીવનો ગુણ છે. આ ગુણ જેને હોય તે જીવ સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહેવાય. જીવ રૂપાદિ ધર્મોથી રહિત છે તેથી સમ્યગ્દર્શન

અરૂપી છે. પંચાસ્તિકાય સ્કંધ સ્વરૂપ છે. સમ્યગ્દર્શન નોસ્કંધ, નોગ્રામ છે. નો શબ્દ દેશવાચી છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન સ્કંધ પણ નથી અને સ્કંધ રહિત પણ નથી. તેમ ગ્રામમાં સમજવું.

સ્વામિત્વ– પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શન કોને હોય ?

ઉત્તર– સમ્યગ્દર્શન આત્મસંયોગથી, પરસંયોગથી અને ઉભય સંયોગથી થાય છે એમ કહેવું. આત્મસંયોગથી સમ્યગ્દર્શન જીવનું છે. પરસંયોગથી સમ્યગ્દર્શન જીવનું, અજીવનું, બે જીવોનું, બે અજીવોનું અને ઘણાં જીવોનું, ઘણાં અજીવોનું એવા વિકલ્પો છે. ઉભય સંયોગથી જીવનું, નો જીવનું. બે જીવનું, બે અજીવનું. ઘણાં જીવોનું અને ઘણાં અજીવોનું એવા વિકલ્પો નથી. બાકીના વિકલ્પો છે.

સાધન– પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શન કોનાથી થાય ?

ઉત્તર– સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગથી કે અધિગમથી થાય છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે. તેમાં નિસર્ગ પૂર્વે કહેવાઈ ગયો છે. અધિગમ એટલે સમ્યગ્વ્યાયામ. ઉભય (નિસર્ગ અને અધિગમ એમ ઉભય) પણ દર્શનાવરણીયકર્મના ક્ષયથી, ઉપશમથી કે ક્ષયોપશમથી થાય છે.

અધિકરણ– આત્મસન્નિધાન, પરસન્નિધાન અને ઉભયસન્નિધાનની અપેક્ષાએ અધિકરણ ત્રણ પ્રકારનું કહેવું. આત્મસન્નિધાન એટલે અભ્યંતરસન્નિધાન. પરસન્નિધાન એટલે બાહ્યસન્નિધાન. ઉભયસન્નિધાન એટલે બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બંને સન્નિધાનોનું મિશ્રણ.

પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શન કોનામાં હોય ?

ઉત્તર– સમ્યગ્દર્શન આત્મસન્નિધાનમાં, પરસન્નિધાનમાં અને ઉભય-સન્નિધાનમાં હોય છે. આત્મસન્નિધાનમાં એટલે જીવમાં સમ્યગ્દર્શન હોય, એ રીતે જ્ઞાન જીવમાં હોય છે, ચારિત્ર જીવમાં હોય છે વગેરે જાણવું. બાહ્યસન્નિધાનની અપેક્ષાએ જીવમાં સમ્યગ્દર્શન હોય, નોજીવમાં સમ્યગ્દર્શન હોય. આ વિકલ્પોને પહેલા કહ્યું તેમ જાણી લેવા.

ઉભયસન્નિધાનમાં પણ અસદ્‌ભૂત અને સદ્‌ભૂત ભંગ વિકલ્પો પૂર્વે કહ્યા મુજબ જાણવા.

સ્થિતિ– પ્રશ્ન– સમ્યગ્‌દર્શન કેટલા કાળ સુધી રહે ?

ઉત્તર– સમ્યગ્‌દર્શન સાદિ સાન્ત અને સાદિ અનંતકાળ સુધી રહે. સાદિ સાન્ત સમ્યગ્‌દર્શન જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક છાસઠ સાગરોપમ સુધી રહે છે. સાદિ અનંતભાંગે સમ્યગ્‌દર્શન સયોગી કેવલી, શૈલેશી પ્રાપ્ત કેવલી અને સિદ્ધને હોય છે.

વિધાન– સમ્યગ્‌દર્શનની ઉત્પત્તિમાં ત્રણ કારણ હોવાથી ક્ષાયિક વગેરે ત્રણ પ્રકારનું સમ્યગ્‌દર્શન છે. સમ્યગ્‌દર્શનને રોકનારા (અનંતાનુબંધી કષાયરૂપ) કર્મના અને દર્શનમોહના ક્ષય આદિથી સમ્યગ્‌દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે. તે આ પ્રમાણે- ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્‌દર્શન ક્ષાયિક છે, ઉપશમથી ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્‌દર્શન ઔપશમિક છે, ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્‌દર્શન ક્ષાયોપશમિક છે. અહીં ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણમાં પછી પછીના સમ્યગ્‌દર્શનમાં વિશુદ્ધિ વધારે હોય છે. (૧-૭)

ટીકા– न तावन्निर्देशादीनेव व्याचष्टे, सम्बन्धवाक्यमेव समर्थयति-'एभिश्चे'त्यादि, एभिश्च, चशब्दात् प्रमाणनयसदादिभिश्च, एभिश्चेति सामान्यशब्दनिर्देशे न विशेषावगतिरस्त्यतो विशेषार्थमाह-(निर्देशा-दिभिरिति)निर्देशशब्देन निर्देशे सति नेयत्तापरिज्ञानमस्तीति, समासे चाव्यक्ताभिधानं प्रसिद्धं, न सूत्रादपीयत्तासम्भाव्येत, अतः 'षड्भि'-रित्याह, उक्तेऽपि षड्भिरित्यस्मिन् किमेतानि व्याख्याद्वाराणि उत नेति याऽऽशङ्का तन्निरसनायाह-अनुयोगद्वारैः, व्याख्यान्तरैरित्यर्थः, एषां च व्यापिताऽस्ति नास्तीति आशङ्काव्युदासायाह-'सर्वेषा'मिति, उक्तेऽपि चैतस्मिन्नभावो सर्वशब्देनोपात्तस्तन्निराचिकीर्षयाऽऽह-'भावाना'मिति, अभावो हि व्यर्थत्वात् प्रयासस्य न तद्विषयमेतदिति कथयति, भावा

अप्यन्यमताभिमताः सन्त्यतत्त्वरूपा इत्यतो द्वयमुपादत्ते-'जीवादीनां तत्त्वाना'मित्येतत्, ते च जीवादयः किमेभिः समासेन निरूप्यन्ते उत व्यासेनेत्यत आह-'विकल्पश'इति, शसश्च कारकसामान्याद्विधानमिति तृतीयार्थ एष इति, एतत् कथयति-'विस्तरेणे'त्यनेन, उक्तेऽपि चैतस्मिन्नसम्पूर्णमेव वाक्यं स्यात्, यदि पूर्वसूत्रादधिगत इत्येतन्नानुवर्तते, अतोऽनुवर्तत इति कथयति-अधिगम इति, सत्तां च पदार्थो न व्यभिचरति यद्यपि तथापि अन्यास्याः क्रियाया नाध्याहारः कर्त्तव्यः, ततश्च-भवतीत्याह, अनेनैव सूत्रसमुदायो व्याख्यातः, अवयवार्थं तु व्याख्यानयन्नाह-'तद्यथे'त्यादि, यथैते भाव्यन्ते निर्देशादयस्तथा कथ्यन्ते, निर्देश इति व्याख्येयावयवोपन्यासः, अस्य तूद्देशपूर्वकत्वात् प्रश्ने सति निर्देशोपपत्तेरेतद्व्याचिख्यासयैवोद्देशमाह-'को जीव'इति, किं द्रव्यं गुणः क्रियेति पृष्टे निर्दिशति-'औपशमिकादी'त्यादि, औपशमिकादयो वक्ष्यमाणास्त एव भावाः तथाभवनादात्मनः तैर्युक्तः द्रव्यं जीवः, न द्रव्यमात्रं, नापि केवला भावाः, उभयमित्यर्थः १। स्वामित्वादयो जीवेऽभ्युह्या अनया दिशेति न दर्शितवान्, वयं तु दर्शयामः, स्वामी-प्रभुस्तद्भावः स्वामित्वं, जीवो हि कस्य प्रभुः ?, जीवस्य वा के स्वामिन ? इति, उच्यते, जीव एकोऽवधी(ऽधि)कृतः धर्म्मादीना-मस्तिकायानां स्वामी, यतः सर्वेषु मूर्च्छां यात्युपलभते परिभुङ्क्ते शरीरतया वाऽऽदत्ते अतः सर्वेषां जीवः स्वामी, जीवस्यापि जीवाः अन्ये तन्मूर्च्छाकारिणः स्वामिनो भवन्ति २। साध्यते येन तत् साधनं, केन चात्मा साध्यते ?, उच्यते, नान्येनासौ, सततमवस्थितत्वात्, बाह्यान् वा पुद्गलानपेक्ष्य देवादिजीवस्तैः साध्यत इति, तैः स्वस्थानं नीयत इतियावत् ३। अधिकरणमाधारः, कस्मिन्नात्मा ?, निश्चयस्य स्वात्मप्रतिष्ठत्वात् आत्मनि, व्यवहारस्य शरीराकाशादौ स्थितः, आत्मरूपादनपगमः ४। कियन्तं कालमेष जीवभावेनावतिष्ठते ?, भव(चक्र)मङ्गीकृत्य सर्वस्मिन्

काले, देवादींस्तु भवानङ्गीकृत्य यावती यत्र स्थितिस्तावन्तं कालं तत्रावतिष्ठत इति ५। विधानं प्रकारः, कतिप्रकारा जीवाः ?, त्रसस्थावरादिभेदाः, एवं शेषा अपि सिद्धान्तानुसारिण्या धिया अवलोक्य पारमार्षं प्रवचनं वाच्याः, ग्रन्थगौरवभयात्तु नादिद्रिये भाष्यकारः, तथा यदर्थं शास्त्रप्रवृत्तिस्तत्रापि योजनां निर्देशादीनां कुर्वन्नाह-'सम्यग्दर्शन-परीक्षाया'मित्यादि, यदा सम्यग्दर्शनं परीक्ष्यते तदापि सम्यग्दर्शनं किं गुणः ? क्रिया ? द्रव्यमिति पृष्टे निर्देशा भवन्ति, उच्यते-द्रव्यं, कथं ?, ये जीवेन शुभाध्यवसायविशेषेण विशोध्य पुद्गलाः प्रतिसमयमुपभुज्यन्ते अतस्ते सम्यग्दर्शनस्य निमित्तं, तदुपष्टम्भजन्यत्वात् तत्त्वार्थश्रद्धान-परिणामस्य, ततश्च कारणे कार्योपचारात् द्रव्यं सम्यग्दर्शनं, मुख्यया वृत्त्या तु तत्त्वार्थश्रद्धानरूप आत्मपरिणामः, सोऽपि नात्मव्यतिरिक्त एवेति द्रव्यमित्युक्तं, आह-यदि यथोक्ताः पुद्गलास्तदुपष्टम्भजन्यो वाऽऽत्मपरिणामः सम्यग्दर्शनं न तर्हि क्षीणदर्शनमोहनीयस्य छद्मस्थ-केवलिसिद्धजीवस्य सम्यग्दर्शनमित्युक्ते आह-'सम्यग्दृष्टिर्जीव'इति सम्यक्-शोभना सदसत्पदार्थावलोकिनी दृष्टिर्यस्य स क्षीणदर्शनमोहनीयस्य सम्यग्दृष्टिर्जीव इति, एतदुक्तं भवति-क्षीणे दर्शनमोहनीये न सम्यग्दर्शनी भण्यते, किं तर्हि ?, सम्यग्दृष्टिरेवेति, अतः सिद्धसाध्यतेतिभावः, स पुनः क्षीणदर्शनमोहः किं रूपी ?, नेत्याह-'अरूपी' अविद्यमानं रूपमस्येत्यरूपी, सर्व्वधर्म्मादिषु क्षेप्यः, नासौ रूपादिधर्म्मसमन्वितः, अमूर्त्त आत्मेति, छद्मस्थकेवलिनोर्यद्यपि कर्म्मपटलोपरागस्तथाप्यात्मा न स्वभावमपजहाति, आगन्तुकं हि कर्म्मरजो मलिनयत्यात्मानमभ्रादि-वच्चन्द्रमसं, सिद्धास्तु सर्वथाप्यरूपा एव, स एव सम्यग्दृष्टिः इदानीमा-शङ्क्येत-किं स्कन्धो ग्राम इति, तन्निरासायाह-'नो स्कन्धः' अरूपत्वादेव न स्कन्धः-पुद्गलादिरूपः, स्वप्रदेशाङ्गीकरणात्तु स्यात् स्कन्धः, अथवा पञ्चास्तिकायसमुदिताः स्कन्धः, नोशब्दस्य तद्देशवाचित्वान्नोस्कन्धः

सम्यग्दृष्टिः, एवं नोग्रामोऽपि वक्तव्यः, चतुर्दशभूतग्रामैकदेशत्वात् सम्यग्दृष्टेरिति । सम्प्रति स्वामित्वशब्दोच्चारणात् स्वामीत्यनेन 'कस्य' स्वामिनः सम्यग्दर्शनमिति, उद्देशवाक्यमेवं कृत्वा प्रवृत्तं-किं यत्समवाय्येतत् तस्यैवैतत्, उत तदुत्पत्तिनिमित्तभूतस्यान्यस्यापि, व्यवहारार्थमाश्रीयते ? इति, उच्यते, मुख्येन तावत् कल्पेन यद् यत्र समवेतं तत् तस्यैवेति, व्यवहारार्थं तु निमित्तभूतस्याप्याश्रीयते, एतदाह-'आत्मसंयोगेने'त्यादि, आत्मसंयोगेन-आत्मसम्बन्धेन, यदा ह्युत्पद्यमानस्य सम्यग्दर्शनस्य परतोऽपि निमित्तात् प्रतिमादिकात् नापेक्षा क्रियते प्रतिमादेस्तदाऽसौ परिणाम आत्मनि समवेत इतिकृत्वा स एवात्मा तेन परिणामेन तानि तत्त्वान्येवमभिमन्येत अत आत्मसंयोगेन जीवस्य सम्यग्दर्शनं, जीवस्य स्वामिनः सम्यग्दर्शनं-रुचिरिति, 'परसंयोगेने'ति परं-साधुप्रतिमादि वस्तु तन्निमित्तीकृत्य श्रद्धानपरिणाम उपजायते ततः स परिणामस्तत्कर्तृक इति तस्य व्यपदिश्यते, अत्र परसंयोगे षड् विकल्पा भवन्ति-जीवस्येत्यादयः, यदाऽस्य जन्तोः परमेकं मुनिमालम्ब्य क्रियानुष्ठानयुक्तं सा रुचिरुपजायते, क्षयोपशमो हि द्रव्यादिपञ्चकमुररीकृत्य प्रादुरस्ति, अतो बहिरवस्थितस्य साधोरुत्पादयितुः सा रुचिः, स्वं कुम्भ इव कुम्भकारस्येति, एवमेकमजीवाख्यं पदार्थं प्रतिमादिकं प्रतीत्य यदा क्षयोपशमः समुपजायतेऽतस्तदा तस्यैवाजीवस्य सम्यग्दर्शनं नात्मन इति, यदा पुनर्द्वौ साधू निमित्तं क्षयोपशमस्य विवक्षितौ नात्मा तदा जीवयोः सम्यग्दर्शनं, यदा पुनरजीवौ प्रतिमाख्यावुभौ निमित्तीकृतौ तदा तयोः स्वामित्वविवक्षायां तत् सम्यग्दर्शनमिति, यदा पुनर्बहवो जीवाः साधवस्तस्योत्पत्तौ निमित्तं भवन्ति तदा जीवानां सम्यग्दर्शनं, न तु यत्र समवेतमिति, यदा पुनर्बह्वीः प्रतिमा भगवतां दृष्ट्वा तत्त्वार्थश्रद्धानमाविर्भवति तदा च तासामेव तत्कर्तृकत्वात् नात्मन इति, 'उभयसंयोगेने'ति यदाऽऽत्मनोऽन्तरङ्गस्य बहिरङ्गस्य च साध्वादेस्तद्विवक्ष्यते तदा उभौ

तस्य सम्यग्दर्शनस्य स्वामिनौ भवतः इत्युभयसंयोगोऽभिधीयते, अत्र च लाघविक आचार्यो हेयान् विकल्पानादर्शयति, आदेयाः पुनरुपात्त-व्यतिरिक्ताः, अयं तावदत्र विकल्पो न सम्भवति-जीवस्य सम्यग्दर्शनमिति, यतोऽनेन षष्ठ्यन्तेन सम्यग्दर्शनस्य यः समवाय्यात्मा स वा भण्यते बाह्यो वा तीर्थकरादिः यमवलोक्य स तादृशः परिणतिविशेषः समुदभूदिति ?, तत्र यद्यात्मा समवायी सम्बध्यते नास्ति तदा परस्य सम्बन्धः, उभयसंयोगेन चैतच्चिन्त्यते, अथवा यदि तीर्थकरादिरभिसम्बध्यते तदा नात्माभिसम्बन्धः, अतः त्याज्य एवायं विकल्पः, एवं नोजीवस्येति, अजीवस्येत्यर्थः, एकस्याः प्रतिमायाः विवक्षितत्वादुभयसंयोगाभाव इति हेयो विकल्पः, तथा जीवयोः सम्यग्दर्शनमिति न सम्भवति, यस्माद्वा तत्र समवायिनौ पुरुषौ स्वामितया विवक्षितौ, मम च सम्यग्दर्शनमस्य च सम्यग्दर्शनमुत्पन्नमिति, यतस्तु तदालम्ब्योत्पन्नं तस्याविवक्षितस्वामितया उत्पादनिमित्तयोश्चोभयसंयोगो विवक्षितः अतस्त्यज्यते, तथा अजीवयोः सम्यग्दर्शनमिति, द्वयोः प्रतिमयोरालम्बनीकृतयोर्भेदेन तद्विवक्षितं, यत्र तु समवेतं तत्राविवक्षा, अतस्त्यज्यते अयमपि विकल्पः तथा पञ्चमोऽपि त्याज्यः-जीवानामिति, अत्र बहव एव सम्यग्दर्शनसमवायिनो विवक्षिता जीवाः-अस्य चास्य चास्य चेति, न तु येनालम्बनेन तेषामुत्पन्नं तस्य तत् सम्यग्दर्शनं विवक्षितं, तस्मादयमपि त्याज्यः, षष्ठोऽप्यजीवानामिति त्यज्यते, आलम्ब्यानां बहूनां प्रतिमानामेतत् सम्यग्दर्शनं विवक्षितं, यत्र तूत्पन्नं तदविवक्षितमिति त्याज्य एष षष्ठो विकल्पः, एवमेते उभयसंयोगविवक्षायां षडपि त्यक्ताः, आदेया अपि षडेव, यथा जीवस्य च जीवस्य च, यस्य तदुत्पन्नं तस्य च तत्परिणन्तुः यं च निमित्तीकृत्य साधुमुपजायते तद्दर्शनं तस्य च तदिति, उभयोर्विवक्षितत्वात् स तत्त्वेन विकल्पः सम्भाव्यते १। तथा यस्य तदुत्पन्नं यस्य च विवक्षितं याभ्यां च दृश्यमानाभ्यां

साधुभ्यां तदुत्पादितं तयोश्च साधुजीवयोस्तत् सम्यग्दर्शनमुभयत्रापि सतत्त्वेन विवक्षितत्वाज्जीवस्य जीवयोश्च द्वितीयो विकल्पः २। तथा यस्य तदुत्पन्नं यस्य च विवक्षितं यैश्च दृश्यमानैः साधुभिस्तदुत्पादितं तेषां च साधुजीवानां तत् सम्यग्दर्शनं, उभयत्रापि सतत्त्वेन विवक्षितत्वात् जीवस्य जीवानां च तृतीयो विकल्पः ३। तथा यस्य तदुत्पन्नं तस्य च विवक्षितं यया च दृश्यमानया प्रतिमया अजीवरूपयोत्पादितं तस्याश्च तदिति, तदा जीवस्य च तस्याश्च प्रतिमायाः तदिति सम्भाव्यते विकल्पो जीवस्याजीवस्य चेति ४। तथा जीवस्य यस्य तदुत्पन्नं याभ्यां प्रतिमाभ्यां दृश्यमानाभ्यां तदुत्पादितं उभयत्र विवक्षितत्वात् सम्भाव्यते अयं विकल्पो-जीवस्याजीवयोश्चेति ५। तथा यस्य तदुत्पन्नं याभिश्च प्रतिमाभिर्दृश्यमानाभिरुत्पादितं सर्वत्र विवक्षितत्वाज्जीवस्याजीवानां चेति भङ्गकः सम्भाव्यते ६। एतदाह-'शेषाः सन्ति' षडित्यर्थः, २।

सम्प्रति तृतीयं द्वारं परामृशन्नाह-'साधन'मिति, साध्यते-निर्वर्त्यते येन तत् साधनं, अत्र पृच्छ्यमानं, तदाह-'सम्यग्दर्शनं केन भवति' याऽसौ रुचिः सुविशुद्धसम्यक्त्वदलिकोपेता सा केन भवतीति ?, अत आह-'निसर्गादधिगमाद्वा भवतीत्युक्तं' एतत् कथयति-न तावेव निसर्गाधिगमौ तादृशीं रुचिं जनयतः, किन्तु निसर्गाधिगमाभ्यां क्षयोपशमादयः कर्मणां जन्यन्ते, ततः क्षयोपशमादेः सम्यग्दर्शनं भवति, तावपि च निसर्गाधिगमौ कर्मणां क्षयोपशमादेरेव भवतः, ततस्ताभ्यामुत्तरोत्तरं क्षयोपशमं विशुद्धं विशुद्धतरमापादयमानाभ्यां यदा प्रतिविशिष्टः क्षयोपशमः आपादितो भवति तदा तस्मात् प्रतिविशिष्टात् क्षयोपशमात् सम्यग्दर्शनं भवतीति कथयति, तत्र निसर्गे बहु वक्तव्यमिति प्राक् तद्दर्शितमेव, एकेन च वाक्येन न शक्यं तत् समस्तं दर्शयितुमित्यतिदिशति 'तत्र निसर्गः पूर्वोक्तः', अधिगमोऽल्पविचारत्वादेकेन वाक्येन, समस्ताधिगमोपसंहारभावादाह-'अधिगमस्तु सम्यग्व्यायाम'इति, गुर्वादि-

समीपाध्यासिनः शुभा क्रिया सम्यग्दर्शनोत्पादने शक्ता सा सम्यग्व्यायाम इत्युच्यते, 'उभयमपी'त्यादि, उभयमपीति-निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगम-सम्यग्दर्शनं, तौ च निसर्गाधिगमावुभावपि, कथं भवतः ?, अत आह 'तदावरणीयस्ये'त्यादि, तस्य-तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणस्य सम्यग्दर्शनस्य यदावरणीयम्-अनन्तानुबन्ध्यादि कर्म्म तस्य कर्म्मणः क्षयेण-उक्त-लक्षणेनोपशमेन च क्षयोपशमाभ्यामिति च प्राप्यत इति। अत्र कश्चिदाह-तदावरणीयस्येति तत्त्वार्थश्रद्धानलक्षणज्ञानावरणीयं गृह्यते, ज्ञानावरणीय-वर्ज्जिते कर्मणि प्राय आवरणीयव्यवहाराभावात्, अत एव दर्शनं ज्ञान-मिति, एतच्चायुक्तं, ज्ञानावरणीयस्योपशमाभावात्, स्यादेतत्, सत्यमेतत्, किन्तु मोहनीयोपशमात् यो ज्ञानावरणीयक्षयादिः ततः सम्यग्दर्शनमिति, तदप्ययुक्तं, उपशमेनेति पक्षान्तरोपन्यासानुपपत्तेः, हेतोः फलात् पूर्वमुपादानात् अतिप्रसङ्गाच्च, सातादुदयादपि क्वचिद् ज्ञानावरणीय-क्षयादिभावादौदयिकप्रसङ्गादिति यत्किञ्चिदेतत्, तस्मात् सम्यग्दर्शनावार-कमित्यनेनानन्तानुबन्ध्याद्येव तदावरणीयमुक्तमिति न दोषः ३।

सम्प्रत्यधिकरणद्वारं परामृशति-'अधिकरण'मिति, अधिक्रियते यत्र तदधिकरणं आधारः-आश्रय इति, स च आधारस्त्रिविधः-आत्मा वा यत् समवेतं दर्शनं मुख्यतः, उपचारात् परत्र भवति, यत्राश्वादौ सम्य-ग्दृष्टिर्व्यवस्थितः तस्मिन्नपि तत्, उभयविवक्षायां चोभयत्र तत् आत्मनि परत्र च, एतदेव त्रैविध्यं दर्शयन्नाह-आत्मसन्निधानेनात्मन्येव स्थितमित्यर्थः परसन्निधानेन परत्र स्थितमिति, आत्मस्थमपि तदस्मिन् पक्षे न विवक्ष्यते, उभयसन्निधानेनात्मनि परत्र चेति वाच्यं, आत्मसन्निधानमिति चास्यार्थं सुहृद्भूत्वा कथयति-आत्मसन्निधानमभ्यन्तरसन्निधानमित्यर्थः, आत्मै-वाधार आत्मसन्निधानं, प्रसिद्धतरेण स(स्व)शब्देनाभ्यन्तरसन्निधानमिति व्यपदिष्टं, आन्तरः-आसन्नस्तस्य सम्यग्दर्शनस्येति, परसन्निधानमिति चास्यार्थं विवृणोति-'बाह्यसन्निधानं' बाह्यम्-आसनादि, यत्रस्थस्य

सम्यग्दर्शनभाव इति, एवमुभयभावना कार्या, अधुनाऽऽधारे त्रिविधे कथिते परस्यैतदेव सन्देहकारणं जातं-क्व तर्हि सम्यग्दर्शनमिति ?, पृच्छति-'कस्मिन् सम्यग्दर्शनं' अथवा अन्यथा प्रश्नः, सम्यग्दर्शनमित्येष गुणः, गुणस्य आश्रयेण भवितव्यं, स पुनराश्रयः किमभ्यन्तर आत्मा उत बाह्यं प्रतिमादि वस्तु यदुपष्टम्भेनोपजातं ! उतोभयमिति प्रश्निन आह-'आत्मसन्निधाने तावदि'त्यादि, आत्माधारविवक्षायां जीवे सम्यग्दर्शनं, तस्य अन्यत्रादर्शनात्, यथा सम्यग्दर्शनमेवं ज्ञानचारित्रे अपीति, एतदाह-'जीवे ज्ञानं जीवे चारित्र'मिति, न च ज्ञानदर्शनचारित्राणि विरहय्य अन्यो जीवोऽस्तीति, काल्पनिकमुपदिशति, कथं ?, यदा तावज्जीवे सम्यग्दर्शनं तदा ज्ञानचारित्रे आधारभावं प्रतिपद्येते, ज्ञानचारित्रात्मनि जीवे सम्यग्दर्शनं, यदा जीवे ज्ञानं तदा दर्शनचारित्र-योराधारता, यदा जीवे चारित्रं तदा ज्ञानदर्शनगोचरात् चारित्रमाधेयमिति, 'एतदादी'ति, एतानि-ज्ञानादीनि आदिर्यस्य गुणान्तरस्य तदेतदादि, तदपि जीवे आधारे दृश्यं भव्याभव्यत्वादि 'बाह्यसन्निधानेन जीवे सम्यग्दर्शन'मित्यादि, ननु चात्मन्येवोपलभ्यत इत्युक्तं कथमिदानीं परस्मिन्नपि व्यपदिशति ?, उच्यते, न यदेव यत्राविभागेनावस्थितं तदेव तत्रेत्युच्यते, किन्तु अन्यत्रापि व्यवस्थितमन्यत्रोपदिश्यते, यथा पर्यंकस्थो गेहे देवदत्तः, गेहस्थो नगर इति, जीवे सम्यग्दर्शनादीत्यादयो विकल्पाः पूर्वं भाविता एव, इहाप्याधारभेदं केवलमुच्चारयता सर्वं तथैव भावनीयं, उभयसन्निधानेनाभूताः सद्भूताश्च षडेव यथोक्ता भङ्गा एव विकल्पाः भङ्गेषु वा विकल्पा इति, अत्राह- स्वामित्वाधिकरणार्थयोर्न कश्चिदर्थभेद इति किमर्थं भेदाभिधानं ?, उच्यते, एकत्र सम्बन्धविवक्षा परत्राधार-विवक्षेति, अस्ति चानयोर्भेदः देवदत्तस्य पुत्रो नगरासनादौ तिष्ठतीति यथा ४।

स्थितिद्वारं स्पृशति-'स्थिति'रिति, एतद् विवृणोति-'सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमुत्पन्नं सदवतिष्ठते, 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया, प्रश्न-

यितुरयमभिप्रायः-प्रागभूत्वा मिथ्यादृष्टेर्दर्शनमाविश्चकास्ति, यच्चोत्पत्तिमत् तत् सादि सपर्यवसानं दृष्टं मनुष्यादिवत्, किञ्चित् सादिरपर्यवसानं सिद्धत्वादिवत्, आचार्योऽपि प्रश्नाभिप्रायानुरूपमेवोत्तरमाह-'सम्यग्दृष्टिर्द्विविधे'त्यादि, द्विविधेति सादिः सपर्यवसाना सादिरपर्यवसाना चेत्येवं द्विविधा, शोभना दृष्टिः सम्यग्दृष्टिः, का च शोभना ?, या शुद्धकर्म्मदलिककृता या च दर्शनमोहनीयक्षयात् त्रयाणां भवति छद्मस्थस्य श्रेणिकादेरिव, अपरा भवस्थस्यापायसद्द्रव्यपरिक्षये केवलिनः, अपरा सिद्धस्येति, तत्र या अपायसद्द्रव्यवर्तिनी श्रेणिकादीनां च सद्द्रव्यापगमे भवति अपायसहचारिणी सा सादिसपर्यवसाना, यस्मिन् काले श्रेणिकादिभिर्दर्शनमोहसप्तकं क्षपयित्वा रुचिराप्ता स आदिस्तस्याः, यदा त्वपायः-आभिनिबोधिकमपगतं भविष्यति केवलज्ञान उत्पन्ने सोऽन्तोऽस्याः सम्यग्दृष्टेः, एतदाह-'सादिः सपर्यवसाने'ति, या तु भवस्थकेवलिनो द्विविधस्य सयोगायोगभेदस्य सिद्धस्य वा दर्शनमोहनीयसप्तकक्षयादपायसद्द्रव्यक्षयाच्चोदपादि सा सादिरपर्यवसानेति, यस्मिन् काले दर्शनमोहनीयं क्षपयित्वा प्राप्ता स आदिस्तस्याः, एवमेतत्तत्त्वमित्येवंविधा या रुचिः सा न कदाचित् तस्यापैष्यतीति, एवं यथाक्रममुपन्यस्तं स्वयं व्याख्यानयति, सादिसपर्यवसानेति यदुक्तं तस्येदं व्याख्यानं-'सादिसपर्यवसानमेव च सम्यग्दर्शनं' यच्चापायसद्द्रव्यवर्त्ति तच्च सम्यग्दर्शनमितीह भणति, यच्च सद्द्रव्यविरामे अपायसम्भवे श्रेणिकादीनां तच्च भणति, कथं च सादीति ?, सह आदिना वर्त्तत इति सादिः, यस्मिन् काले मिथ्यादर्शनपुद्गलान् विशोध्य स्थापयति सम्यग्दर्शनतया तदा सादिः, यदा त्वनन्तानुबन्ध्युदयात् पुनर्मिथ्यादर्शनतया परिणाममानेष्यति क्षपयित्वा वा तान् सम्यग्दर्शनपुद्गलान् केवली भविष्यति तदा सपर्यवसानं, सह पर्यवसानेन-अन्तेन यद्वर्त्तते तत् सपर्यवसानमेव सम्यग्दर्शनं, यदा च दर्शनसप्तकं क्षपयित्वा

प्राप्नोति श्रेणिकादिः स आदिस्तस्य, केवलप्राप्तावन्त इति, तत् पुनः सम्यग्दर्शनं सादिसपर्यवसानं शुद्धदलिकसहवर्त्तिनी रुचिः कियन्तं कालं भवतीति यत् पुरस्ताच्चोदितं तद्भावयन्नाह-'तज्जघन्येने'त्यादि, 'सुप्सुपे'ति समासो भवति, अत्यन्तसंयोगे कालस्य द्वितीया, एतदुक्तं भवति-तथा सम्यग्दर्शनं कश्चिज्जन्तुर्द्वे घटिके तत्परिणाममनुभूय पुनर्मिथ्यादर्शनीभवति केवली वा परतः, एवं जघन्यां स्थितिमाख्यायोत्कृष्टां निरूपयन्नाह-'उत्कृष्टेने'त्यादि, उत्कर्षेण कियन्तं कालमास्ते ?, षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि, तद्भावना-इहाष्टवर्षे सम्यग्दर्शनमधिगम्य समासादितदीक्षः पूर्वकोटिं विहृत्य अष्टवर्षोनामपरिच्युतसम्यग्दर्शनः विजयादीनां चतुर्णामन्यतमस्मिन् विमाने उदपादि स्थितावुत्कृष्टायां, त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमस्थितिः, तत्क्षयाच्च प्रच्युत्य मनुजेषु सहदर्शनः समुत्पन्नः, पुनस्तेनैव प्रकारेण संयममनुष्ठाय तदेव विमानं तावत्-स्थितिकमनुप्राप्तः, पुनः स्थितौ क्षीणायामक्षीणतत्त्वार्थश्रद्धानः संयमं प्राप्यावश्यंतया सिद्ध्यति, एवं द्वे त्रयस्त्रिंशतौ षट्षष्टिः पूर्वकोटि-त्रयातिरिक्ता, अच्युतकल्पे वा द्वाविंशतिसागरोपमस्थितिः तिस्रो वाराः समुत्पद्यते, ततः परं अवश्यंभाविनी तस्य सिद्धिरिति । यदुक्तं पुरस्तात् 'सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा-सादिसपर्यवसानेति, सोऽंशो भावितः, स्थितिरेव सादिरपर्यवसानेति योऽंशः स(तं) भावयति अनेन-'सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना सयोग' इत्यादिना, सह योगैः-मनोवाक्कायलक्षणैः सयोगः केवली, उत्पन्ने केवलज्ञाने यावत् शैलेशीं न प्रतिपद्यते तावत् सयोगकेवली, शैलेशीप्रतिपत्तौ तु निरुद्धयोगः, एतदेवाह-'शैलेशीप्राप्त' इति, शिलानां समूहाः शैलास्तेषामीशो मेरुः तस्य भावः शैलेशी, अचलतेतियावत्, तां प्राप्तः, स चेयान् कालो ज्ञेयः-मध्यमया वृत्त्या पञ्च ह्रस्वाक्षराण्युच्चार्यन्ते यावत्, ततः परं सिद्ध्यत्येव, एष द्विविधोऽपि केवली सयोगायोगाख्यः, भवस्थः सद्यपर्यवसानसम्यग्दृष्टिरुच्यते,

सिद्धश्च सर्वकर्मवियुत इति, यतः सादिरप्यसौ रुचिः न च कदाचिद-पैष्यतीति, सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसानेति चेत्ययं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः भवस्थकेवलिनः सयोगस्यायोगस्य च सिद्धस्य च तस्य रुचेरनन्यत्व-ख्यापनार्थो, नासौ ततोऽन्येति, अथवा सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना याऽभिहिता तामनुभवति सयोगादिरिति ५।

सम्प्रति विधानद्वारं परामृशन्नाह-'विधान'मिति, विधीयते तदिति विधानं-भेदः प्रकार इति, ननु च साधनद्वारैरभिहित एव भेदो निसर्गसम्यग्दर्शनमधिगमसम्यग्दर्शनमिति, किं पुनर्भेद आख्यायते ?, उच्यते, तत्र न सम्यग्दर्शनस्य भेदः प्रतिपिपादयिषितः, किन्तु निमित्तं, तत्र क्षयादि यदुत्पत्तौ कारणतां प्रतिपद्यते तद्भेदो विवक्षितः, इह तु तेन निमित्तेन यत्कार्यमुपजनितं तस्य भेदः प्रतिपाद्यते, एवं च कृत्वा वक्ष्यमाणसङ्ख्याद्वारस्यास्य च विधानद्वारस्य (साधनस्य) च स्पष्ट एव भेदो निदर्शितः स्यात्, विधानं सम्यग्दर्शनस्य भेदकं क्षयसम्यग्दर्शन-मुपशमसम्यग्दर्शनं क्षयोपशमसम्यग्दर्शनमिति, सङ्ख्याद्वारे तु तद्वतां भेदः प्रतिपाद्यते, कियत् सम्यग्दर्शनं ?, कियन्तः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, निर्णयवाक्येऽपि चासङ्ख्येयानि सम्यग्दर्शनानीत्यस्मिन् असङ्ख्येयाः सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, मतुपो लोपादभेदोपचारात् अर्शादिपाठाद्वा, तस्माद् युक्तः त्रयाणां साधनविधानसङ्ख्याद्वाराणां परस्परेण भेद इति,

सम्प्रति भेदकथने प्रवर्त्तमान एकस्याश्चाभेदरुचेरयुक्तरूपे(क्ता भिन्नते)ति मन्यमानः कारणौपाधिकं भेदं दर्शयन्नाह-'हेतुत्रैविध्यात् क्षयादि त्रिविध'मित्यादि, तिस्रो विधा यस्य स त्रिविधो हेतुः, अन्यपदार्थः, त्रिविधस्य भावः त्रैविध्यं, हेतोस्त्रैविध्यं हेतुत्रैविध्यं तस्माद्धेतुत्रैविध्यात्, वर्त्तमानसामीप्यादिवत् समासः, हेतुत्रैविध्यप्रदर्शनायाह-'क्षयादि त्रिविधं सम्यग्दर्शन'मिति कार्यनिर्देशः एषः, न च त्रिभिः सम्भूयैकं जन्यते मृदुदकगोमयैरिवोपदेशनकं, किन्तु क्षयेणान्यैव रुचिरात्यन्तिकी

सकलदोषरहिताऽऽविर्भाव्यते, क्षयोपशमेनापि चान्यादृश्येव, तथोपशमेनेति, अतः त्रिविधं सम्यग्दर्शनं यत् कार्यं क्षयादिहेतुभिः, के पुनस्ते हेतवः ? इति, उच्यते, क्षयादयः, कस्य च क्षयादयोऽत आह-'तदावरणीयस्ये'त्यादि, तस्य-सम्यग्दर्शनस्यावरणीयम्-आच्छादकं शशिलाञ्छनस्येवाभ्रादि तस्य, 'कर्मण'इति पृथग्भूतस्य कर्मणो, न वासनादेः, एतदेव स्पष्टयन्नाह-'दर्शनमोहस्ये'ति, अनन्तानुबन्ध्यादेर्दर्शनसप्तकस्येत्यर्थः, चशब्दः शेषप्रकृत्यानुगुण्यसमुच्चयार्थः, अवधारणार्थ इत्यन्ये, दर्शनमोहस्यैव न पठन्त्येवान्ये, ततश्च तदावरणीयस्य कर्म्मणो दर्शनमोहस्य 'क्षयादिभ्य' इति क्षयक्षयोपशमोपशमेभ्यस्तद्भवति, 'तद्यथे'त्युदाहरणोपन्यासार्थः, 'क्षयसम्यग्दर्शन'मित्यादि, तदावरणीयस्य कर्म्मणः क्षयादेरुपजातत्वादेवमभिधीयत इति भावः, 'अत्र चे'त्यादि, अत्रेति एषु क्षयादिसम्यग्दर्शनेषु यथा कार्यभेदोऽभ्युपगतः एवं प्रकर्षभेदोऽभ्युपगन्तव्य इति कथयत्येतच्चशब्दः, तं च प्रकर्षं दर्शयन्नाह-'औपशमिके'त्यादि, पूर्वं च क्षयसम्यग्दर्शनं प्रधानत्वादुपन्यस्येदानीं प्रकर्षस्य निदर्शयत्वादन्ते तदुपन्यस्यति, उपशमेन-उदयविघातरूपेण निर्वृत्तमौपशमिकं, क्षयेण-परिशाटरूपेणोपशमेन च निर्वृत्तं क्षायोपशमिकं, क्षयेण निर्वृत्तं क्षायिकम्, अत एषामौपशमिकादीनामिमां रचनामाश्रित्य परस्परस्य विशुद्धिप्रकर्षो-निर्म्मलता स्वच्छता तत्त्वपरिच्छेदितेत्यर्थः, औपशमिकं हि सम्यग्दर्शनं सर्वमलीमसमल्पकालत्वात्, भूयश्च मिथ्यात्वगमात्, यतोऽन्तर्मुहूर्त्तमात्रं भवेद्, यदि च कालं तत्रस्थो न करोति, एवं सति मिथ्यादर्शनमेव प्रतिपद्यत इत्यागमः, तस्माच्चौपशमिकात् क्षायोपशमिकं सम्यग्दर्शनं विशुद्धतरं, बहुकालावस्थायित्वाद्, यत उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमाणि साधिकानि तदुक्तम्, अत एव च तस्य वस्तुपरिच्छेदस्पष्टग्रहणसामर्थ्यमनुमातव्यम्, आगमाच्चास्मात्, ततश्च क्षायिकं विशुद्धतमं, सर्वकालावस्थायित्वात् स्पष्टवस्तुपरिच्छेदाच्चेति ॥१-७॥

ટીકાર્થ– કેવળ નિર્દેશ આદિને જ કહે છે એમ નહિ, કિંતુ સંબંધવાળા વાક્યનું પણ સમર્થન કરે છે. एभिश्च ઇત્યાદિ, આ નિર્દેશ આદિથી અને च શબ્દથી પ્રમાણ, નય, सत् આદિથી તત્ત્વોનો વિસ્તારથી બોધ થાય છે. एभिश्च(=એમનાથી) એમ સામાન્ય શબ્દનો નિર્દેશ કરવામાં વિશેષનો બોધ ન થાય. આથી વિશેષ અર્થ માટે કહે છે- निर्देशादिभिः इति, નિર્દેશાદિ શબ્દથી સામાન્ય સ્વરૂપ કહેવા છતાં નિયતસંખ્યાનું જ્ઞાન થતું નથી. સમાસમાં કથન અસ્પષ્ટ જ હોય એ પ્રસિદ્ધ છે. (એથી) સૂત્રથી પણ નિયતસંખ્યાની સંભાવના થઇ શકતી નથી. આથી षड्भिः એમ કહ્યું. षड्भिः એમ કહેવા છતાં શું આ છ વ્યાખ્યાના દ્વારો છે કે નહિ એવી જે આશંકા તેને દૂર કરવા માટે કહે છે- अनुयोगद्वारैः આ છ વ્યાખ્યાના દ્વારો(=ઉપાયો) છે, અર્થાત્ વ્યાખ્યાના અન્ય પ્રકારો છે. આ અનુયોગદ્વારો બધાં જ તત્ત્વોનાં છે કે નહિ ? એવી આશંકાને દૂર કરવા માટે કહે છે- 'सर्वेषाम्' इति, બધાય તત્ત્વોના અનુયોગદ્વારો છે. 'બધાયના' એમ કહેવા છતાં સર્વ શબ્દથી ભાવનું ગ્રહણ કર્યું નથી. તેથી તેનું નિરાકરણ કરવાની ઇચ્છાથી કહે છે- 'भावानाम्' इति, અભાવમાં પ્રયત્ન કરવો એ વ્યર્થ છે. આથી આ વિવરણ અભાવ સંબંધી નથી એમ કહે છે. ભાવો પણ અન્યદર્શનોને અભિમત છે, પણ અતત્ત્વ રૂપ છે. આથી जीवानां तत्त्वानाम् એ બે વિશેષણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. નિર્દેશ આદિથી જીવાદિ તત્ત્વોનું નિરૂપણ સંક્ષેપથી છે કે વિસ્તારથી છે ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે- 'विकल्पशः' इति, शस् પ્રત્યય બધા કારકમાં લાગે છે. અહીં ત્રીજી વિભક્તિમાં છે, અર્થાત્ વિવિધ રીતે. विस्तरेण એવા પદથી આને કહે છે, અર્થાત્ વિવિધ રીતે વિસ્તારથી જીવાદિ તત્ત્વોનો બોધ થાય છે.

નિર્દેશ આદિ છ દ્વારોથી તત્ત્વોનો બોધ

નિર્દેશાદિ છ અનુયોગદ્વારોથી ભાવસ્વરૂપ જીવાદિ સર્વ તત્ત્વોનો વિવિધ રીતે વિસ્તારથી એમ કહેવા છતાં જો પૂર્વસૂત્રથી અધિગમ એ પદની અનુવૃત્તિ ન હોય તો વાક્ય અધૂરું જ રહે. આથી પૂર્વસૂત્રથી અધિગમપદની અનુવૃત્તિ હોવાથી કહે છે- "अधिगमः" इति. પદાર્થ સત્તા વિના હોતો નથી,

અર્થાત્ દરેક પદાર્થની સત્તા અવશ્ય હોય છે, તો પણ બીજી ક્રિયાનો અધ્યાહાર ન કરવો જોઈએ. તેથી भवति એ પ્રમાણે કહે છે.

આટલા વર્ણનથી સૂત્રના સમુદિત અર્થનું વ્યાખ્યાન કર્યું. હવે સૂત્રના અવયવાર્થનું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે- 'तद्यथा' ઇત્યાદિ, નિર્દેશ વગેરે વ્યાખ્યાદ્વારો જે રીતે વિચારાય છે તે રીતે કહેવાય છે.

(૧) **નિર્દેશ–** નિર્દેશ એ પદ વ્યાખ્યાન કરવા યોગ્ય અવયવનો ઉલ્લેખ છે. [૧]નિર્દેશ ઉદ્દેશ પૂર્વક હોય છે. આથી પ્રશ્ન થાય તો નિર્દેશ ઘટે. આથી નિર્દેશનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાથી જ ભાષ્યકાર ઉદ્દેશને કહે છે- **को जीवः** इति, જીવ શું દ્રવ્ય છે ? ગુણ છે ? ક્રિયા છે ? એવો પ્રશ્ન થયે છતે નિર્દેશને કહે છે- औपशमिकादि ઇત્યાદિ, હવે કહેવાશે તે ઔપશમિક વગેરે ભાવો છે. કેમકે આત્મા તે પ્રમાણે (ઉપશમ આદિ રૂપે) થાય છે. ઔપશમિક આદિ ભાવોથી યુક્ત જીવ દ્રવ્ય છે. જીવમાત્ર દ્રવ્ય જ છે એમ નહિ, તથા કેવળ ભાવસ્વરૂપ પણ નથી, કિંતુ દ્રવ્ય અને ભાવ એમ ઉભયસ્વરૂપ છે, અર્થાત્ જીવ દ્રવ્ય છે અને ઔપશમિક આદિ ભાવોથી યુક્ત પણ છે. આ રીતે જ જીવમાં સ્વામિત્વ વગેરે અનુયોગદ્વારો વિચારવા યોગ્ય છે. આથી ભાષ્યકારે જીવમાં સ્વામિત્વ વગેરે અનુયોગદ્વારો બતાવ્યા નથી. પણ અમે બતાવીએ છીએ.

(૨) **સ્વામિત્વ–** સ્વામી એટલે માલિક. સ્વામીનો ભાવ તે સ્વામિત્વ. જીવ કોનો સ્વામી છે ? અથવા જીવના કોણ સ્વામી છે ? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાય છે- પ્રસ્તુત એક જીવ ધર્મ વગેરે અસ્તિકાયોનો સ્વામી છે. કારણ કે જીવ બધામાં મૂર્છા કરે છે, બધાને પ્રાપ્ત કરે છે, બધાનો પરિભોગ કરે છે, અથવા બધાને શરીરરૂપે ગ્રહણ કરે છે, આથી જીવ બધાનો સ્વામી છે. જીવના પણ તેના પ્રત્યે મૂર્છા કરનારા જીવો સ્વામી થાય છે.

---

૧. નિર્દેશ એટલે વસ્તુનું વિશેષથી વર્ણન કરવું. ઉદ્દેશ શબ્દના કેવળ નામથી ઉલ્લેખ કરવો, પ્રશ્ન કરવો વગેરે અનેક અર્થો છે. તેમાં અહીં ઉદ્દેશ શબ્દ પ્રશ્ન અર્થમાં છે. ઉદ્દેશને કહે છે એટલે પ્રશ્નને કહે છે.

(૩) **સાધન–** જેનાથી જીવ સિદ્ધ કરાય તે સાધન. જીવ કોનાથી સિદ્ધ કરાય છે ? એવા પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાય છે- જીવ બીજા વડે સિદ્ધ કરાતો નથી. કારણ કે સદાય રહેલો છે. અથવા બાહ્ય (કર્મરૂપ) પુદ્ગલોની અપેક્ષાએ દેવ આદિ જીવ પુદ્ગલોથી સિદ્ધ કરાય છે, અર્થાત્ પુદ્ગલો વડે જીવ સ્વસ્થાને લઈ જવાય છે.

(૪) **અધિકરણ–** અધિકરણ એટલે આધાર. આત્મા શેમાં રહે છે ? નિશ્ચયનયથી આત્મા આત્મામાં રહે છે. કારણ કે પોતાનામાં રહેલો છે. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ આત્મા શરીર-આકાશ આદિમાં રહેલો છે. આત્મા શરીર આદિમાં રહેવા છતાં પોતાના સ્વરૂપથી રહિત બનતો નથી.

(૫) **સ્થિતિ–** આત્મા જીવસ્વરૂપે કેટલો કાળ રહે છે ? ભવચક્રની અપેક્ષાએ સર્વકાળે જીવસ્વરૂપે રહે છે. દેવાદિના ભવોને આશ્રયીને જ્યાં જેટલી આયુષ્યની સ્થિતિ હોય ત્યાં તેટલો કાળ રહે છે.

(૬) **વિધાન–** વિધાન એટલે પ્રકાર. જીવો કેટલા પ્રકારના છે ? જીવના ત્રસ-સ્થાવર આદિ ભેદો છે, એ પ્રમાણે બાકીના ભેદો પણ સિદ્ધાંતને અનુસરનારી બુદ્ધિથી પરમ ઋષિઓના પ્રવચનને જોઈને કહેવા. ગ્રંથ ગૌરવના ભયથી ભાષ્યકારે બતાવ્યા નથી.

સમ્યગ્દર્શનમાં નિર્દેશ આદિ દ્વારોથી વિચારણા

(૧) **નિર્દેશ–** તથા જેના માટે (સમ્યગ્દર્શનાદિ માટે) શાસ્ત્રની પ્રવૃત્તિ છે તેમાં (સમ્યગ્દર્શનાદિમાં) પણ નિર્દેશ આદિની યોજનાને કરતા ભાષ્યકાર કહે છે - 'સમ્યગ્દર્શનપરીક્ષાયામ્' ઇત્યાદિ, જ્યારે સમ્યગ્દર્શનનું નિરીક્ષણ કરાય છે ત્યારે પણ સમ્યગ્દર્શન શું ગુણ છે ? શું ક્રિયા છે ? શું દ્રવ્ય છે ? એમ પ્રશ્ન કર્યે છતે નિર્દેશો થાય છે. અહીં ઉત્તર કહેવાય છે- સમ્યગ્દર્શન દ્રવ્ય છે.

પ્રશ્ન– કેવી રીતે ?

ઉત્તર– જીવવડે શુભાધ્યવસાય વિશેષથી જે પુદ્ગલો વિશુદ્ધ કરીને દરેક સમયે ભોગવાય છે તે (કર્મના) પુદ્ગલો સમ્યગ્દર્શનનું નિમિત્ત છે.

કેમકે તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધાનો પરિણામ તે પુદ્ગલોની સહાયથી થાય છે. તેથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરવાથી સમ્યગ્દર્શન દ્રવ્ય છે. મુખ્યવૃત્તિથી તો સમ્યગ્દર્શન તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધારૂપ આત્મપરિણામ છે. તે આત્મપરિણામ પણ આત્માથી ભિન્ન નથી. આથી સમ્યગ્દર્શન દ્રવ્ય છે એમ કહ્યું છે.

જો યથોક્ત પુદ્ગલો કે પુદ્ગલોની સહાયથી ઉત્પન્ન થયેલ આત્મપરિણામ સમ્યગ્દર્શન છે તો જેમનું દર્શનમોહનીય ક્ષીણ થયું છે તે છદ્મસ્થ, કેવલી અને સિદ્ધજીવને સમ્યગ્દર્શન ન હોય એમ કહ્યે છતે ભાષ્યકાર કહે છે-सम्यग्दृष्टिर्जीवः इति, સમ્યગ્ એટલે શુભ(=સુંદર). શુભ એટલે સર્વ પદાર્થો સત્-અસત્ રૂપ છે એમ જોનારી, જેના દર્શનમોહનીયનો ક્ષય થઇ ગયો છે એવા જે જીવની દૃષ્ટિ શુભ છે તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ.

અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- દર્શનમોહનીય કર્મ ક્ષીણ થયે છતે જીવ સમ્યગ્દર્શની નથી કહેવાતો, કિંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જ કહેવાય છે. (સમ્યગ્દર્શન જેને હોય તે સમ્યગ્દર્શની. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે ક્ષીણ દર્શનમોહનીય જીવમાં સમ્યગ્દર્શન ન હોય. પણ સમ્યગ્ છે દૃષ્ટિ જેની એવી વ્યાખ્યાના આધારે સમ્યગ્દર્શન હોય. કેમકે દૃષ્ટિ અને દર્શન એ બંને શબ્દનો અર્થ એક જ છે. આથી સમ્યગ્દર્શની શબ્દ અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ શબ્દમાં માત્ર વ્યુત્પત્તિનો ભેદ છે. પદાર્થમાં ભેદ નથી.) આથી પૂર્વપક્ષીના કથનમાં સિદ્ધસાધ્યતા છે. (જે સિદ્ધ થયેલું હોય એને સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો તે ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે સિદ્ધસાધ્યતા નામનો દોષ છે.)

ક્ષીણ દર્શનમોહ જીવ શું રૂપી છે ? ના, એમ ઉત્તર કહે છે- (રૂપી નથી) અરૂપી છે.

જેને રૂપ ન હોય તે અરૂપી. આ પ્રમાણે સર્વ (રસ-ગંધ-સ્પર્શ આદિ) ધર્મ [1]આદિમાં પ્રશ્નોત્તરી કરવી અને (રસ આદિનો) નિષેધ કરવો. આત્મા રૂપ આદિ ધર્મથી યુક્ત નથી. આત્મા અરૂપી છે. જો કે છદ્મસ્થ

૧. આદિ શબ્દથી પર્યાયો સમજવા.

અને કેવળી જીવોને કર્મસમૂહનો [૧]ઉપરાગ હોય તો પણ આત્મા સ્વભાવને છોડતો નથી. જેમ વાદળ વગેરે ચંદ્રને મલિન કરી શકે નહિ તેમ આગંતુક કર્મરજ આત્માને મલિન કરી શકતી નથી. સિદ્ધો તો સર્વથા અરૂપી જ છે.

તે જ સમ્યગ્દષ્ટિ હમણાં આશંકા કરાય છે કે તે સ્કંધ છે ? ગ્રામ છે ? તેના નિરાકરણ માટે કહે છે- સમ્યગ્દષ્ટિ રૂપરહિત હોવાથી જ પુદ્ગલાદિ સ્વરૂપ સ્કંધ નથી. આત્માના પ્રદેશોની અપેક્ષાએ સ્કંધ રૂપ છે અથવા સમુદિત પાંચ અસ્તિકાય સ્કંધ છે. નો શબ્દ દેશ વાચી હોવાથી સમ્યગ્દષ્ટિ નોસ્કંધ છે. (કારણ કે સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ પંચાસ્તિકાય રૂપ સ્કંધના એક દેશ રૂપ છે, અર્થાત્ પાંચ સ્કંધમાનો એક સ્કંધ છે). એ પ્રમાણે નોગ્રામ અંગે પણ કહેવું, અર્થાત્ સમ્યગ્દષ્ટિ જીવ નોગ્રામ છે. (કેમકે સમ્યગ્દષ્ટિ [૨]ચૌદભૂતગ્રામના એક દેશરૂપ છે, અર્થાત્ ચૌદભૂતગ્રામમાનો એક સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય ગ્રામ છે.)

(૨) **સ્વામિત્વ–** હવે સ્વામિત્વ એવા શબ્દોચ્ચારમાં રહેલા સ્વામી એવા શબ્દથી સમ્યગ્દર્શન કયા સ્વામીનું છે ? એવું ઉદ્દેશવાક્ય કરીને પ્રશ્ન થાય કે પ્રવર્તેલું(=થયેલું) સમ્યગ્દર્શન શું જેમાં [૩]સમવાય(=અભેદ) સંબંધથી રહેલું છે તેનું જ થાય કે વ્યવહારથી સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત બનનાર અન્યનું પણ થાય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાય છે- મુખ્યવૃત્તિથી તો જે સમ્યગ્દર્શન જેમાં સમવાય સંબંધથી રહેલું છે તે સમ્યગ્દર્શન તેનું જ છે. વ્યવહારથી ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત બનનારનું પણ

૧. એક વસ્તુના ગુણો બીજી વસ્તુમાં આવે તે ઉપરાગ કહેવાય. જેમકે સ્ફટિકની પાસે લાલ પુષ્પ મૂકવામાં આવે તો સ્ફટિકમાં થયેલ લાલરંગ ઉપરાગ છે.

૨. ચૌદભૂતગ્રામ– એકેન્દ્રિયસૂક્ષ્મ-બાદર, બેઇન્દ્રિય, ત્રેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય, સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય આ સાતેય પર્યાપ્તા અને અપર્યાપ્તા=૧૪.

૩. સમવાયસંબંધ એટલે અભેદ સંબંધ. જેમકે સમ્યગ્દર્શનાદિ ગુણો આત્મામાં સમવાય સંબંધથી રહેલા હોવાથી આત્મા અને ગુણો એ બંનેનો અભેદ સંબંધ છે. બંનેને એકબીજાથી જુદા ન કરી શકાય. સંયોગસંબંધ એટલે ભેદ સંબંધ. જેમ કે વૃક્ષ ઉપર બેઠેલા વાનરનો વૃક્ષની સાથે સંયોગ સંબંધ છે. આથી તે બંને જુદા કરી શકાય છે. એમ સોય-દોરો, આત્મ-કર્મ વગેરે સંબંધમાં પણ જાણવું.

થાય. આને જ ભાષ્યકાર કહે છે- આત્મસંયોગેન ઇત્યાદિ, આત્મસંયોગથી એટલે આત્મસંબંધથી. જ્યારે પર પ્રતિમાદિ રૂપ નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થતું હોય ત્યારે પ્રતિમાદિની અપેક્ષા ન કરવામાં આવે તો એ (સમ્યગ્દર્શનનો) પરિણામ આત્મામાં સમવાય(=અભેદ) સંબંધથી રહ્યો છે. આથી તે જ આત્મા તેવા પરિણામના કારણે તે જીવાદિ તત્ત્વો આ પ્રમાણે જ છે એમ માને. આથી આત્મસંબંધથી સમ્યગ્દર્શન જીવનું છે. તત્ત્વોની રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી જીવ છે. 'परसंयोगेन' इति, પર સાધુ કે પ્રતિમાદિ વસ્તુના નિમિત્તથી શ્રદ્ધાનો પરિણામ થાય તેથી તે પરિણામના કર્તા સાધુ કે પ્રતિમાદિ છે. એથી તે સમ્યગ્દર્શન સાધુ કે પ્રતિમાદિ પરવસ્તુનું કહેવાય છે. અહીં પરસંયોગમાં જીવનું ઇત્યાદિ છ વિકલ્પો થાય છે. તે આ પ્રમાણે - (૧) જીવનું, (૨) અજીવનું, (૩) બે જીવનું, (૪) બે અજીવનું, (૫) ઘણા જીવોનું અને (૬) ઘણા અજીવોનું.

જીવનું વગેરે છ વિકલ્પો

જીવનું– દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ, ભવ એમ પાંચ નિમિત્તોને આશ્રયીને કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય છે. જીવને ક્રિયાનુષ્ઠાનથી યુક્ત મુનિનું આલંબન કરીને તત્ત્વરુચિ ઉત્પન્ન થાય તો તે તત્ત્વરુચિ ઉત્પન્ન કરનાર બહાર રહેલા સાધુની કહેવાય છે. જેમકે, ઘડો (स्वं=)પોતાનો (=માટીનો) હોવા છતાં તેના બનાવનાર કુંભારનો કહેવાય છે.

અજીવનું– એ પ્રમાણે જ્યારે પ્રતિમા વગેરે અજીવ પદાર્થના આલંબનથી ક્ષયોપશમ થાય ત્યારે તે અજીવનું જ સમ્યગ્દર્શન છે, આત્માનું નહિ.

બે જીવોનું– ક્ષયોપશમના નિમિત્ત તરીકે બે સાધુઓ વિવક્ષિત હોય, આત્મા નહિ, ત્યારે બે જીવોનું સમ્યગ્દર્શન છે.

બે અજીવોનું– જ્યારે બે પ્રતિમા રૂપ બે અજીવ નિમિત્ત કર્યા હોય ત્યારે સ્વામિત્વની વિવક્ષામાં તે સમ્યગ્દર્શન બે અજીવોનું છે.

ઘણા જીવોનું– જ્યારે ઘણા=સાધુઓ રૂપ જીવો સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત બને ત્યારે ઘણા જીવોનું સમ્યગ્દર્શન છે, નહિ કે જેમાં સમવાય સંબંધથી રહ્યું છે તે જીવનું.

ઘણા અજીવોનું– જ્યારે ભગવાનની ઘણી પ્રતિમાઓ જોઈને તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધા પ્રગટ થાય ત્યારે પ્રતિમાઓ જ તે સમ્યગ્દર્શનને કરનારી હોવાથી તે સમ્યગ્દર્શન પ્રતિમાઓનું(=ઘણા અજીવોનું) જ છે, આત્માનું નહિ.

ઉભયસંયોગેન ઇતિ, જ્યારે સમ્યગ્દર્શન અંતરંગ એવા આત્માનું અને બહિરંગ એવા સાધુનું છે એમ વિવક્ષા કરવામાં આવે ત્યારે તે બંને સમ્યગ્દર્શનના સ્વામી થાય છે. આથી ઉભયસંયોગ કહેવાય છે.

અસંભવિત છ વિકલ્પો

અહીં લાઘવિક(=થોડા શબ્દોમાં ઘણું કહેવામાં સમર્થ) આચાર્ય હેય(=તજવા યોગ્ય) વિકલ્પોને બતાવે છે, અર્થાત્ સંભવી ન શકે તેવા વિકલ્પોને બતાવે છે. હેય તરીકે ગ્રહણ કરેલા વિકલ્પો સિવાયના વિકલ્પો આદેય(=સ્વીકારવા યોગ્ય) છે, અર્થાત્ સંભવી શકે તેવા છે.

જીવનું– અહીં(=ઉભય સંયોગમાં) જીવનું સમ્યગ્દર્શન એ વિકલ્પ સંભવતો નથી. કારણ કે જેના અંતે છઠ્ઠી વિભક્તિ છે એવા જીવ શબ્દથી સમ્યગ્દર્શનના સમવાય સંબંધવાળો આત્મા કહેવાય છે ? (=ગ્રહણ કરાય છે ?) કે જેને જોઈને તેવો પરિણામવિશેષ ઉત્પન્ન થયો તે બાહ્ય તીર્થંકર વગેરે કહેવાય છે ? તેમાં જો સમવાય સંબંધવાળા આત્માનો સંબંધ કરાય છે તો પરનો સંબંધ નથી. (આથી ઉભયસંયોગ નથી.) આ ઉભયસંયોગથી વિચારાય છે અથવા જો તીર્થંકર આદિની સાથે સમ્યગ્દર્શનનો સંબંધ કરાય છે તો આત્માની સાથે સંબંધ નથી. આથી આ વિકલ્પ તજવા યોગ્ય જ છે.

અજીવનું– એક પ્રતિમા વિવક્ષિત હોવાથી ઉભયસંયોગનો અભાવ છે. એથી આ વિકલ્પ હેય=ત્યાજ્ય છે.

બે જીવનું– બે જીવોનું સમ્યગ્દર્શન એ વિકલ્પ ન સંભવે. કારણ કે મારું સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું અને આનું સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું એમ સમ્યગ્દર્શનની સાથે સમવાય સંબંધવાળા બે પુરુષો સ્વામી તરીકે વિવક્ષિત છે. આમાં જેના આલંબનથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું. તેની સ્વામી તરીકે વિવક્ષા કરી નથી. અહીં ઉત્પત્તિ(=ઉપાદાન) અને નિમિત્ત એ ઉભયનો સંયોગ વિવક્ષિત છે. આથી આ વિકલ્પનો ત્યાગ કરવામાં આવે છે.

બે અજીવોનું– બે અજીવોનું સમ્યગ્દર્શન એ વિકલ્પમાં આલંબન કરાયેલી બે પ્રતિમાઓનું ભેદથી સમ્યગ્દર્શન વિવક્ષિત છે, પણ જેમાં સમ્યગ્દર્શન સમવાય સંબંધથી રહેલું છે તેની વિવક્ષા નથી. આથી આ વિકલ્પ પણ તજવામાં આવે છે.

જીવોનું– તથા જીવોનું સમ્યગ્દર્શન એ પાંચમો વિકલ્પ પણ તજવા યોગ્ય છે. આમાં આનું સમ્યગ્દર્શન, આનું સમ્યગ્દર્શન અને આનું સમ્યગ્દર્શન એમ સમ્યગ્દર્શનના સમવાય સંબંધવાળા ઘણા જીવો વિવક્ષિત છે. જે આલંબનથી તેમને સમ્યગ્દર્શન થયું તેનું સમ્યગ્દર્શન વિવક્ષિત નથી તેથી આ વિકલ્પ પણ તજવા યોગ્ય છે.

અજીવોનું– અજીવોનું સમ્યગ્દર્શન એ છઠ્ઠો વિકલ્પ પણ તજવામાં આવે છે. આમાં આલંબન કરવા યોગ્ય ઘણી પ્રતિમાઓનું આ સમ્યગ્દર્શન વિવક્ષિત છે. જેનામાં સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું તેનું સમ્યગ્દર્શન વિવક્ષિત નથી. એથી આ છઠ્ઠો વિકલ્પ તજવા યોગ્ય છે.

આ પ્રમાણે ઉભયસંયોગની વિવક્ષામાં આ છએ ભાંગા તજી દીધા.

સંભવિત છ વિકલ્પો

આદેય વિકલ્પો પણ છ જ છે તે આ પ્રમાણે- (૧) જીવનું-જીવનું, (૨) જીવનું-બે જીવોનું, (૩) જીવનું-ઘણા જીવોનું, (૪) જીવનું-અજીવનું, (૫) જીવનું-બે અજીવનું, (૬) જીવનું-ઘણાં અજીવોનું.

(૧) **જીવનું-જીવનું–** જેને સમ્યગ્દર્શન થયું, સમ્યગ્દર્શનના પરિણામવાળા તે જીવનું અને જે સાધુને નિમિત્ત કરીને સમ્યગ્દર્શન થાય તે જીવનું, એમ ઉભયની વિવક્ષા હોવાથી તત્ત્વથી તે વિકલ્પ સંભવે છે.

(૨) **જીવનું-બે જીવોનું–** જેને સમ્યગ્દર્શન થયું અને વિવક્ષિત કરાયું તે જીવનું, દર્શન કરાતા જે બે સાધુઓથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરાયું તે બે સાધુઓનું, તે સમ્યગ્દર્શનની બંને સ્થળે વિવક્ષા કરી હોવાથી જીવનું અને બે જીવોનું એવો બીજો વિકલ્પ છે.

(૩) **જીવનું-ઘણા જીવોનું–** જેને સમ્યગ્દર્શન થયું અને વિવક્ષિત કરાયું તે જીવનું, દર્શન કરાતા ઘણા સાધુઓથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરાયું તે ઘણા જીવોનું, તે સમ્યગ્દર્શનની બંને સ્થળે વિવક્ષા કરી હોવાથી જીવનું અને ઘણા જીવોનું એવો ત્રીજો વિકલ્પ છે.

(૪) **જીવનું-અજીવનું–** જેને સમ્યગ્દર્શન થયું અને વિવક્ષિત કરાયું તે જીવનું, દર્શન કરાતી અજીવરૂપ પ્રતિમાથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરાયું તેનું સમ્યગ્દર્શન, અહીં જીવનું અને પ્રતિમાનું સમ્યગ્દર્શન છે. આથી જીવનું-અજીવનું આ (ચોથો) વિકલ્પ સંભવે છે.

(૫) **જીવનું-બે અજીવોનું–** જે જીવને સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું અને દર્શન કરાતી જે બે પ્રતિમાઓ વડે તે ઉત્પન્ન કરાયું આ બંનેની વિવક્ષા કરી હોવાથી જીવનું અને બે અજીવોનું એ (પાંચમો) વિકલ્પ સંભવે છે.

(૬) **જીવનું-ઘણા અજીવોનું–** જે જીવને સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થયું અને દર્શન કરાતી જે ઘણી પ્રતિમાઓથી ઉત્પન્ન કરાયું, અહીં સર્વ સ્થળે વિવક્ષા કરી હોવાથી જીવનું અને ઘણા અજીવોનું એ (છઠ્ઠો) ભાંગો સંભવે છે.

આને ભાષ્યકાર કહે છે- શેષાઃ સન્તિ બાકીના(=અસંભવિત સિવાયના) છ વિકલ્પો છે=સંભવે છે.

(૩) **સાધન–** હવે ત્રીજા દ્વારની વિચારણા કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- સાધનમ્ ઇતિ, વસ્તુ જેનાથી ઉત્પન્ન કરાય તે સાધન. અહીં જે પૂછાઇ રહ્યું છે તેને કહે છે- સમ્યગ્દર્શનં કેન ભવતિ ? સુવિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વના

કર્મદલિકોથી(=સમ્યક્ત્વમોહનીયથી) યુક્ત (તત્ત્વભૂત પદાર્થોની) રુચિ કોનાથી થાય છે ? આથી ઉત્તર કહે છે- તે રુચિ નિસર્ગથી કે અધિગમથી થાય છે એમ પૂર્વે (અ.૧ સૂ.૩માં) કહ્યું છે.

અહીં વિશેષ કહે છે- કેવળ નિસર્ગ અને અધિગમ એ બે જ તેવા પ્રકારની રુચિને ઉત્પન્ન કરતા નથી, કિંતુ નિસર્ગ-અધિગમથી કર્મોનો ક્ષયોપશમ વગેરે ઉત્પન્ન કરાય છે. તે ક્ષયોપશમ આદિથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. તે નિસર્ગ-અધિગમ પણ કર્મના ક્ષયોપશમ આદિથી જ થાય છે. ઉત્તરોત્તર અધિક અધિક વિશુદ્ધ ક્ષયોપશમને ઉત્પન્ન કરનારા નિસર્ગ-અધિગમથી જ્યારે વિશિષ્ટ કોટિનો ક્ષયોપશમ ઉત્પન્ન કરાય છે ત્યારે તે વિશિષ્ટ કોટિના ક્ષયોપશમથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

નિસર્ગ અંગે ઘણું કહેવાનું હોવાથી પૂર્વે (ત્રીજા સૂત્રમાં) નિસર્ગ અંગે જણાવી દીધું જ છે. તે સઘળું એક વાક્યથી જણાવવાનું શક્ય ન હોવાથી ભલામણ કરે છે- તેમાં નિસર્ગ પૂર્વે કહેલો છે. અધિગમમાં વિચારણા અલ્પ હોવાથી એક વાક્યથી અધિગમનો સંપૂર્ણ ઉપસંહાર થતો હોવાથી કહે છે- અધિગમસ્તુ સમ્યગ્ વ્યાયામઃ ઇતિ, અધિગમ એટલે સમ્યગ્ વ્યાયામ. ગુરુ આદિની પાસે રહેનારની સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન કરવામાં સમર્થ એવી શુભક્રિયા સમ્યગ્ વ્યાયામ કહેવાય છે.

ઉભયમપિ ઇતિ, નિસર્ગસમ્યગ્દર્શન અને અધિગમસમ્યગ્દર્શન એ બંનેય કેવી રીતે થાય છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને કહે છે- 'તદાવરણીયસ્ય' ઇત્યાદિ, તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શનને રોકનાર જે અનંતાનુબંધી કષાય આદિ કર્મ, તે કર્મના ક્ષયથી, ઉપશમથી અને ક્ષયોપશમથી નિસર્ગ અને અધિગમ સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

તદાવરણીય શબ્દનો અર્થ

પૂર્વપક્ષ– [1]ભાષ્યના તદાવરણીયસ્ય એવા શબ્દથી તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધારૂપ

૧. આ પૂર્વપક્ષ શ્રી સિદ્ધસેન ગણિકૃત ટીકામાં પહેલા અધ્યાયના પહેલા સૂત્રમાં વિસ્તારથી જણાવ્યો છે અને સ્વપક્ષનું જુદી-જુદી યુક્તિઓથી સમર્થન કર્યું છે.

જ્ઞાનને રોકનાર કર્મ ગ્રહણ કરવા જોઈએ. કેમકે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ સિવાય બીજા કોઇ કર્મમાં પ્રાયઃ આવરણીય એવા શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. એથી જ દર્શન એ જ્ઞાન છે.

ઉત્તરપક્ષ– આ યુક્ત નથી. કારણ કે જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉપશમ થતો નથી.

પૂર્વપક્ષ– જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉપશમ થતો નથી એ સત્ય છે પણ અમારું એ કહેવું છે કે મોહનીયના ઉપશમથી જ્ઞાનાવરણીયનો જે ક્ષય વગેરે થાય તેનાથી સમ્યગ્દર્શન થાય.

ઉત્તરપક્ષ– આ પણ યુક્ત નથી. કારણ કે અન્યપક્ષ(=વિકલ્પ) તરીકે ઉપશમેન(=ઉપશમથી) એમ જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ન ઘટી શકે. તથા હેતુનું કાર્યની પૂર્વે ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. "તદાવરણીય" શબ્દથી જ્ઞાનાવરણીયકર્મને લેવામાં કાર્યની પૂર્વે હેતુ રહેતો નથી. પહેલા મોહનીયનો ઉપશમ (વગેરે) થાય. તેનાથી જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય વગેરે થાય. તેનાથી સમ્યગ્દર્શન થાય. આમ કાર્ય જે સમ્યગ્દર્શન તેની પૂર્વે દર્શનમોહનો ઉપશમરૂપ હેતુ નથી. કાર્ય અને હેતુની વચ્ચે જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય રહેલ છે, તથા અનિષ્ટ પ્રસંગરૂપ દોષ આવે છે.

તે આ રીતે - ક્યારેક સાતાવેદનીયના ઉદયથી પણ (=સાતાવેદનીયના ઉદયરૂપ નિમિત્તથી પણ) જ્ઞાનાવરણીય આદિનો ક્ષય થાય. તે જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષય વગેરે ઔદયિક ભાવથી થયો એમ માનવાનો પ્રસંગ આવે. આમ ઉક્ત કથનમાં કોઇ સાર નથી. તેથી તદાવરણીયમ્ એટલે સમ્યગ્દર્શનને રોકનારું કર્મ અને તે અનંતાનુબંધી આદિ જ છે. આમ માનવામાં કોઇ દોષ નથી.

અધિકરણના ત્રણ ભેદ

(૪) અધિકરણ– હવે અધિકરણ દ્વારને વિચારે છે- 'અધિકરણમ્' ઇતિ, જ્યાં રહેવાય તે અધિકરણ. અધિકરણ એટલે આધાર કે આશ્રય. સમ્યગ્દર્શનનો આધાર આત્મા, પર અને ઉભય એમ ત્રણ છે. મુખ્ય

આધાર સમ્યગ્દર્શન જેમાં સમવાય(=અભેદ) સંબંધથી રહ્યું છે તે આત્મા છે. ઉપચારથી(=વ્યવહારથી) સમ્યગ્દર્શન પરમાં હોય. સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ જે અશ્વ આદિ ઉપર રહેલો છે તે અશ્વાદિમાં પણ સમ્યગ્દર્શન છે. આત્મા અને પર એમ ઉભયની વિવક્ષા કરવામાં આવે તો સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં અને પરમાં એમ બંનેમાં રહેલું છે.

આ ત્રણ પ્રકારને જ બતાવવા ભાષ્યકાર કહે છે- आत्मसन्निधानेन इत्यादि, આત્મસંનિધાનથી સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં જ રહેલું છે. પરસંનિધાનથી સમ્યગ્દર્શન બીજામાં રહેલું છે. આ વિકલ્પમાં સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં રહેલું હોવા છતાં વિવક્ષિત કરાતું નથી. સંનિધાનથી આત્મામાં અને પરમાં એમ બંનેમાં રહેલું છે. આત્મસંનિધાન એ પદના અર્થને ભાષ્યકાર મિત્ર થઈને કહે છે- આત્મસંનિધાન એટલે અભ્યંતરસંનિધાન. આત્મા જ આધાર તે આત્મસંનિધાન. (અહીં સંનિધાન શબ્દનો આધાર અર્થ કર્યો છે તે ખ્યાલ રાખવાની જરૂર છે. એથી ત્રણ આધારનો સીધો અર્થ આત્માધાર, પરાધાર અને ઉભયાધાર એવો થાય.) આત્મસંનિધાનને અતિશય પ્રસિદ્ધ શબ્દથી અભ્યંતર સંનિધાન એમ કહ્યું છે. આંતર એટલે સમ્યગ્દર્શનની નજીક. (આથી આત્મસંનિધાન એટલે નજીક એવો આધાર. આત્મા અત્યંત નજીક છે. આથી આત્મસંનિધાન, અભ્યંતરસંનિધાન અને આસન્નસંનિધાન એ બધાનો એક જ અર્થ છે. આત્મા સમ્યગ્દર્શનનો નજીકનો આધાર છે.)

પરસંનિધાન એવા શબ્દના અર્થનું વિવરણ કરે છે- बाह्यसन्निधानम्, આસન વગેરે બાહ્ય છે. જ્યાં રહેલાને સમ્યગ્દર્શન થાય તે બાહ્યસંનિધાન છે. એ પ્રમાણે ઉભયની વિચારણા કરવી.

આત્મા જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર રૂપ છે

હવે ત્રણ પ્રકારના આધારનું વર્ણન કર્યે છતે બીજાને આ જ (=ત્રણ પ્રકારના આધારનું વર્ણન જ) સંદેહનું કારણ થયું કે- તો પછી સમ્યગ્દર્શન ક્યાં છે ? આથી પૂછે છે- कस्मिन् सम्यग्दर्शनम् ? સમ્યગ્દર્શન શેમાં છે ?

અથવા પ્રશ્ન બીજી રીતે આ પ્રમાણે છે- સમ્યગ્દર્શન એ ગુણ છે. ગુણોનો આશ્રય હોવો જોઈએ. તે આશ્રય શું અભ્યંતર આત્મા છે ? અથવા જેની સહાયથી સમ્યગ્દર્શન થયું તે બાહ્ય પ્રતિમાદિ વસ્તુ છે ? કે પછી બંને છે ? આ પ્રમાણે પૂછાયેલા ભાષ્યકાર કહે છે- આત્મસન્નિધાને તાવદ્ ઇત્યાદિ, આત્મા આધાર છે એવી વિવક્ષામાં જીવમાં સમ્યગ્દર્શન છે. કારણ કે જીવ સિવાય બીજામાં સમ્યગ્દર્શન દેખાતું નથી. જેવી રીતે સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં છે તે રીતે જ્ઞાન-ચારિત્ર પણ આત્મામાં છે એમ ભાષ્યકાર કહે છે-જીવે જ્ઞાનં જીવે ચારિત્રમ્ ઇતિ, આત્મામાં જ્ઞાન છે, આત્મામાં ચારિત્ર છે.

જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સિવાય બીજો કોઇ જીવ નથી, અર્થાત્ આત્મા જ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ છે.

કોઇક કાલ્પનિક ઉપદેશ આપે છે. કોઇક કેવો કાલ્પનિક ઉપદેશ આપે છે ? તે આ પ્રમાણે- જ્યારે જીવમાં સમ્યગ્દર્શન હોય ત્યારે જ્ઞાન-ચારિત્ર આધારભાવને પામે છે, અર્થાત્ જ્ઞાન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન રહે છે. જ્યારે જીવમાં જ્ઞાન હોય ત્યારે દર્શન-ચારિત્ર આધારભાવને પામે છે. જ્યારે જીવમાં ચારિત્ર હોય ત્યારે જ્ઞાન-દર્શન આધાર બને છે અને ચારિત્ર આધેય બને છે.

'એતદાદિ' ઇતિ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અને ભવ્યત્વ-અભવ્યત્વ વગેરે ગુણો જીવરૂપ આધારમાં રહેનારા જાણવા.

બાહ્યસન્નિધાને ન જીવે સમ્યગ્દર્શનમ્ ઇત્યાદિ, બાહ્ય સંનિધાનમાં સમ્યગ્દર્શન જીવમાં નથી, અજીવમાં રહે છે.

પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શન આત્મામાં જ જણાય છે એમ કહ્યું. હવે બીજામાં પણ રહે છે એમ શા માટે કહેવાય છે ?

ઉત્તર– જે વસ્તુ જ્યાં અવિભાગથી(=અભેદ ભાવથી) રહી હોય તે વસ્તુ ત્યાં જ રહે છે એમ કહેવાતું નથી, કિંતુ બીજે પણ રહેલી હોય તો બીજે પણ રહેલી કહેવાય છે. જેમકે- પલંગમાં રહેલો દેવદત્ત ઘરમાં રહેલો કહેવાય છે, ઘરમાં રહેલો દેવદત્ત નગરમાં રહેલો કહેવાય છે.

જીવમાં સમ્યગ્દર્શન ઇત્યાદિ (છ) વિકલ્પો પૂર્વે (સ્વામિત્વની વિચારણામાં) વિચારેલા જ છે. અહીં ફક્ત આટલો જ ભેદ છે કે સ્વામી શબ્દના સ્થાને 'આધાર' શબ્દનો ઉચ્ચાર કરવો. બીજું બધું પૂર્વ પ્રમાણે જ વિચારવું. (જુઓ પૃષ્ઠ-૯૫) ઉભયસંનિધાનમાં અસંભવિત અને સંભવિત યથોક્ત છ ભાંગા જ વિકલ્પો છે, અથવા પૂર્વોક્ત ભંગોમાં વિકલ્પો છે.

પ્રશ્ન– સ્વામિત્વ અને અધિકરણ એ બે દ્વારના અર્થમાં કોઇ અર્થ ભેદ નથી. તેથી એ બંનેને ભિન્ન કેમ કહ્યા ?

ઉત્તર– એક સ્થળે(=સ્વામિત્વમાં) સંબંધની વિવક્ષા છે, બીજા સ્થળે આધારની વિવક્ષા છે. સંબંધ અને આધારનો ભેદ છે. જેમકે- દેવદત્તનો પુત્ર નગરમાં કે આસન આદિમાં રહે છે. (અહીં દેવદત્તનો પુત્ર એ કથનમાં સંબંધની વિવક્ષા છે. નગરમાં રહે છે એ કથનમાં આધારની વિવક્ષા છે.)

(૫) સ્થિતિ– હવે સ્થિતિદ્વારને સ્પર્શે છે- स्थितिः इति, સ્થિતિદ્વારનું વિવરણ કરે છે- सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालम्, ઉત્પન્ન થયેલું સમ્યગ્દર્શન કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? અહીં વ્યાકરણના [1]कालाध्वनोः એ સૂત્રથી બીજી વિભક્તિ છે. અહીં પ્રશ્નકારનો આ આશય છે- મિથ્યાદૃષ્ટિને પહેલા ન થયેલું સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થાય છે. જે ઉત્પત્તિવાળું હોય તે સાદિ-સાંત જોવામાં આવ્યું છે. જેમકે મનુષ્ય. કોઇક સમ્યક્ત્વ સિદ્ધત્વ આદિની જેમ સાદિ-અનંત હોય છે.

આચાર્ય પણ પ્રશ્નમાં રહેલા આશય મુજબ જ ઉત્તર આપે છે–

सम्यग्दृष्टिના બે પ્રકાર

सम्यग्दृष्टिर्द्विविधा ઇત્યાદિ, સમ્યગ્દૃષ્ટિ સાદિ-સાંત અને સાદિ-અનંત એમ બે પ્રકારની છે. શુભ(=સુંદર) દૃષ્ટિ તે સમ્યગ્દૃષ્ટિ. કઇ દૃષ્ટિ શુભ

---

૧. "कालाध्वनोर्व्याप्तौ" (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-૨-૨-૪૨) એ સૂત્રથી અહીં દ્વિતીયા વિભક્તિ થઇ છે.

છે ? જે દૃષ્ટિ શુદ્ધકર્મદલિકથી(=સમ્યક્ત્વમોહનીયથી) કરાયેલી છે અને દર્શનમોહનીયના ક્ષયથી થાય છે તે શુભદૃષ્ટિ છે. બીજી શુભદૃષ્ટિ (=દર્શનમોહનીયના ક્ષયથી થયેલી શુભદૃષ્ટિ) એક છદ્મસ્થ શ્રેણિક વગેરેને હોય, બીજી અપાયનો અને સદ્દ્રવ્યનો ક્ષય થતાં ભવસ્થ કેવલીને હોય, (વિશેષથી ત્રીજી દૃષ્ટિને પણ જણાવે છે-) ત્રીજી સિદ્ધને હોય. (અપાય એટલે મતિજ્ઞાન. સદ્દ્રવ્ય એટલે દર્શનમોહનીય-સમ્યક્ત્વમોહનીય).

સાદિ-સાંત શુભદૃષ્ટિ

અપાય-સદ્દ્રવ્યની વિદ્યમાનતામાં રહેલી શ્રેણિક વગેરેની જે દૃષ્ટિ સદ્દ્રવ્યનો ક્ષય થતાં અપાય સહચારિણી બને છે તે શુભદૃષ્ટિ સાદિ-સાંત છે. જે કાળે શ્રેણિક વગેરે જીવોએ દર્શનમોહનીય સપ્તકનો ક્ષય કરીને રુચિ પ્રાપ્ત કરી તે શુભદૃષ્ટિની આદિ છે. પછી જ્યારે કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં અપાય=મતિજ્ઞાન દૂર થશે ત્યારે એ શુભદૃષ્ટિનો અંત આવશે. આને જ ભાષ્યકારે "सादिः सपर्यवसाना" એ શબ્દોથી કહ્યું છે.

સાદિ-અનંત શુભદૃષ્ટિ

સયોગી અને અયોગી એવા બે ભેદવાળા ભવસ્થ કેવળીની અથવા સિદ્ધની જે શુભદૃષ્ટિ દર્શનમોહનીય સપ્તકના અને અપાયસદ્દ્રવ્યના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થઈ છે તે સાદિ-અનંત છે.દર્શનમોહનીયનો ક્ષય કરીને શુભદૃષ્ટિ પ્રાપ્ત કરી તે શુભદૃષ્ટિની આદિ છે તથા "આ તત્ત્વ આ પ્રમાણે જ છે" એવી રુચિ હવે ક્યારેય નહિ જાય. (માટે અનંત છે.)

સાદિ-સાંત સમ્યગ્દર્શન

આ પ્રમાણે ક્રમશઃ (સાદિ-સાંત અને સાદિ-અનંત એવા ક્રમથી) જે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું ભાષ્યકાર સ્વયં વ્યાખ્યાન કરે છે- તેમાં सादिः सपर्यवसाना એમ જે કહ્યું છે તેનું વ્યાખ્યાન આ છે- સમ્યગ્દર્શન સાદિ-સાંત જ હોય છે. જે અપાય અને સદ્દ્રવ્યની વિદ્યમાનતામાં હોય તે સમ્યગ્દર્શન છે એમ અહીં કહેવાય છે. સદ્દ્રવ્યનો ક્ષય થતાં અપાયની વિદ્યમાનતામાં શ્રેણિકાદિનું સમ્યક્ત્વ પણ સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. તે

સમ્યગ્દર્શન સાદિ કેમ છે તે કહે છે- આદિથી સહિત હોય તે સાદિ. જે કાળે મિથ્યાદર્શનના કર્મદલિકોને વિશુદ્ધ કરીને સમ્યગ્દર્શન રૂપે સ્થાપિત કરે છે(=બનાવે છે) ત્યારે સાદિ છે. જ્યારે અનંતાનુબંધીના ઉદયથી ફરી મિથ્યાદર્શનરૂપે પરિણામને પામશે અથવા તો સમ્યગ્દર્શનના તે કર્મદલિકોનો ક્ષય કરીને કેવળી થશે ત્યારે સાંત છે. જે પર્યવજ્ઞાનથી= અંતથી સહિત હોય તે સમ્યગ્દર્શન સાંત જ છે. શ્રેણિક વગેરે જ્યારે દર્શન સપ્તકનો ક્ષય કરીને સમ્યગ્દર્શન પામે છે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનની આદિ છે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં અંત થાય છે.

સાદિ-સાંત સમ્યગ્દર્શનનો કાળ

સાદિ-સાંત અને શુદ્ધ કર્મદલિકોની સાથે રહેનારી રુચિરૂપ સમ્યગ્દર્શન કેટલો કાળ હોય એમ જે પૂર્વે (નિર્દેશદ્વારમાં) પ્રશ્ન કર્યો હતો તેને વિચારતા ભાષ્યકાર કહે છે-तज्जघन्येन इत्यादि, અહીં અંતર્મુહૂર્ત શબ્દમાં વ્યાકરણના सुप् सुपा એ સૂત્રથી સમાસ થયો છે અને અત્યંત સંયોગ હોવાના કારણે કાળવાચી શબ્દને દ્વિતીયા વિભક્તિ થઇ છે.

અહીં ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- કોઇ જીવ બે ઘડી સુધી સમ્યગ્દર્શનના પરિણામને અનુભવીને ફરી મિથ્યાદૃષ્ટિ થાય, અથવા તેટલા સમય પછી કેવળી બને તો જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત કાળ થાય.

આ પ્રમાણે જઘન્ય સ્થિતિને કહીને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનું નિરૂપણ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- उत्कृष्टेन इत्यादि, ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક છાસઠ સાગરોપમ સુધી સમ્યગ્દર્શન રહે. તેની ભાવના આ પ્રમાણે છે- આઠ વર્ષની ઉંમરે સમ્યગ્દર્શન મેળવીને દીક્ષા લેનાર જીવ આઠ વર્ષ ન્યૂન પૂર્વકોડ વર્ષ સુધી વિચરીને સમ્યગ્દર્શન સહિત વિજયાદિ ચાર વિમાનોમાંથી કોઇ એક વિમાનમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયો. ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ૩૩ સાગરોપમ છે. તેટલી સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં ચ્યવીને સમ્યગ્દર્શનસહિત મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થયો. ફરી તે જ રીતે સંયમ આચરીને તેટલી સ્થિતિવાળા તે જ વિમાનમાં ગયો. ફરી સ્થિતિ પૂર્ણ થતાં સમ્યગ્દર્શન

સહિત મનુષ્યભવમાં સંયમ પામીને અવશ્ય સિદ્ધ થાય. આ પ્રમાણે ત્રણ પૂર્વ ક્રોડ અધિક ૬૬ સાગરોપમ થાય અથવા અચ્યુત (બારમાં) દેવલોકમાં ૨૨ સાગરોપમસ્થિતિવાળો તે ત્રણ વાર ઉત્પન્ન થાય. પછી અવશ્ય તેની સિદ્ધિ થાય.

શૈલેશીનો કાળ

પૂર્વે સમ્યગ્દષ્ટિ સાદિ-સાંત અને સાદિ-અનંત એમ બે પ્રકારની છે એમ જે કહ્યું હતું, તેમાં સાદિ-સાંત એ અંશની ભાવના કરી. હવે સાદિ-અનંત એ અંશને सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना सयोग ઇત્યાદિથી વિચારે છે. જે કેવળી મન-વચન-કાયા રૂપ યોગોથી સહિત હોય તે સયોગકેવળી છે. કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી જ્યાં સુધી શૈલેશીને ન સ્વીકારે ત્યાં સુધી સયોગકેવળી કહેવાય.શૈલેશીનો સ્વીકાર થતાં યોગોનો નિરોધ થઇ જાય ત્યારે અયોગકેવળી કહેવાય. આને જ ભાષ્યકાર કહે છે- शैलेशीप्राप्तः इति, શિલાઓનો સમૂહ તે શૈલ(પર્વત). શૈલોનો ઇશ(=સ્વામી) તે શૈલેશ. શૈલેશ એટલે મેરુ. શૈલેશનો ભાવ તે શૈલેશી, અર્થાત્ સ્થિરતા. (મેરુ જેવી સ્થિરતા તે શૈલેશી.) શૈલેશીને પામેલો શૈલેશીપ્રાપ્ત કહેવાય. શૈલેશીનો કાળ મધ્યમ રીતે પાંચ હ્રસ્વાક્ષરના ઉચ્ચાર જેટલો છે. ત્યાર પછી અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે.

સયોગ અને અયોગ એ બંને પ્રકારના ભવસ્થકેવળી અને સર્વ કર્મોથી રહિત સિદ્ધ સાદિ-અનંત સમ્યગ્દષ્ટિ કહેવાય છે. કારણ કે સાદિ પણ આ રુચિ ક્યારે પણ નહિ જાય. सम्यग्दृष्टिः सादिरपर्यवसाना એવો સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ સયોગ-અયોગ ભવસ્થકેવળી અને સિદ્ધો રુચિથી અલગ નથી અને રુચિ તેમનાથી અલગ નથી એમ જણાવવા માટે છે અથવા સાદિ-અનંત સમ્યગ્દષ્ટિ જે કહી તેને સયોગકેવળી વગેરે અનુભવે છે (એમ જણાવવા) માટે સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયોગ છે.

(૬) વિધાન– હવે વિધાનદ્વારને વિચારતા ભાષ્યકાર કહે છે- विधानम् इति, જે કરાય તે વિધાન. વિધાન, ભેદ, પ્રકાર એ બધા શબ્દો સમાન અર્થવાળા છે.

પ્રશ્ન– સાધનદ્વારમાં સમ્યગ્દર્શનના નિસર્ગ અને અધિગમ એ બે ભેદો કહ્યા જ છે. તો અહીં ભેદ કેમ કહેવામાં આવે છે ?

ઉત્તર– સાધનદ્વારમાં સમ્યગ્દર્શનના ભેદોનું પ્રતિપાદન અભિષ્ટ નથી, કિંતુ નિમિત્તનું પ્રતિપાદન ઈષ્ટ છે. ત્યાં સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિમાં જે ક્ષયાદિ નિમિત્ત બને છે તેના ભેદો વિવક્ષિત છે. અહીં તો તે નિમિત્તથી જે કાર્ય ઉત્પન્ન કરાયું તેના ભેદોનું પ્રતિપાદન કરાય છે. આ રીતે હવે પછીના સૂત્રમાં કહેવાશે તે સંખ્યાદ્વારનો તથા આ વિધાનદ્વારનો અને સાધનદ્વારનો ભેદ સ્પષ્ટ બતાવ્યો છે. સમ્યગ્દર્શનના ક્ષાયિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક એમ ત્રણ ભેદો છે. સંખ્યાદ્વારમાં સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવોના ભેદોનું પ્રતિપાદન કરાય છે. સમ્યગ્દર્શન કેટલા છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો કેટલા છે ? એવા પ્રશ્ન વાક્યના નિર્ણયવાક્યમાં પણ સમ્યગ્દર્શનો અસંખ્ય છે, અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો અસંખ્ય છે એમ કહ્યું છે.

પૂર્વપક્ષ– સમ્યગ્દર્શનવાળા એવો અર્થ તો સમ્યગ્દર્શનશબ્દને મતુપ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો થાય, અન્યથા નહિ.

ઉત્તરપક્ષ– મતુપ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે અથવા સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દર્શની એ બંને અભિન્ન હોવાથી ઉપચારથી સમ્યગ્દર્શનશબ્દથી સમ્યગ્દર્શનવાળા એવો અર્થ પણ સમજી શકાય અથવા અર્શ આદિ શબ્દોને 'વાળા' અર્થમાં અ પ્રત્યય લાગે છે. સમ્યગ્દર્શન શબ્દ અર્શ આદિ શબ્દોમાં હોવાથી 'વાળા' અર્થમાં અ પ્રત્યય લગાડીને સમ્યગ્દર્શનવાળા એવો અર્થ કરી શકાય. તેથી સાધન, વિધાન અને સંખ્યા એ ત્રણ દ્વારોનો પરસ્પર ભેદ યુક્ત છે.

હવે ભેદોને કહેવામાં પ્રવર્તતા અભિન્ન એવી એક જ રુચિના ભેદો અયુક્ત છે એમ માનતા અને નિમિત્તના કારણે થતા ભેદોને બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- હેતુત્રૈવિધ્યાત્ ક્ષયાદિ ત્રિવિધમ્ ઇત્યાદિ[1] હેતુના ત્રણ પ્રકાર હોવાથી સમ્યગ્દર્શન ક્ષયાદિ ત્રણ પ્રકારનું છે.

સમ્યગ્દર્શનના ત્રણ પ્રકાર

હેતુના ત્રણ પ્રકારને બતાવવા માટે કહે છે- 'क्षयादि त्रिविधं सम्यग्दर्शनम्' इति, સમ્યગ્દર્શન ક્ષય આદિ ત્રણ પ્રકારનું છે. સમ્યગ્દર્શનં એ પદથી કાર્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્રણ કારણો ભેગા મળીને એક કાર્યને ઉત્પન્ન ન કરે. જેવી રીતે માટી-પાણી-છાણ એ ત્રણ મળીને [૨]ઉપદેશનક (=ઉપદેશ આપવાનો હોલ) રૂપ એક કાર્યને કરે છે, તેવી રીતે ક્ષય વગેરે ત્રણ મળીને એક કાર્ય કરતા નથી, કિંતુ ક્ષય વગેરે એક એક ભિન્ન ભિન્ન કાર્ય કરે છે. ક્ષય(=દર્શનસપ્તકનો ક્ષય) કયારેય નાશ ન પામે તેવી અને સઘળા દોષોથી રહિત ભિન્ન જ રુચિ પ્રગટ કરે છે. (દર્શનમોહનીયનો) ક્ષયોપશમ પણ બીજા જ પ્રકારની રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે. ઉપશમ પણ બીજા જ પ્રકારની રુચિને ઉત્પન્ન કરે છે. આથી ક્ષય આદિ હેતુઓથી જે સમ્યગ્દર્શન કાર્ય થાય છે તે ત્રણ પ્રકારનું છે.

પ્રશ્ન– તે હેતુઓ કયા છે ?

ઉત્તર– ક્ષય વગેરે હેતુઓ છે.

કોના ક્ષય આદિ થાય છે? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે- 'तदावरणीयस्य' इत्यादि, આવરણીય એટલે ઢાંકનાર. જેવી રીતે વાદળ વગેરે ચંદ્રને ઢાંકે છે તેવી રીતે સમ્યગ્દર્શનને ઢાંકનારા દર્શનમોહકર્મના ક્ષય આદિથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. 'कर्मणः' इति, આત્માથી જુદા થયેલા કર્મના ક્ષયથી, નહિ કે વાસના આદિના ક્ષયથી. આને જ સ્પષ્ટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- 'दर्शनमोहस्य' इति, અનંતાનુબંધી આદિ દર્શનસપ્તકના ક્ષય આદિથી.

---

૧. वर्तमानसामीप्यादिवत् એ પદનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- हेतुत्रैविध्यं પદમાં हेतोस्त्रैविध्यं हेतुत्रैविध्यम् એવો સમાસ છે. અહીં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો કે આવા પ્રયોગો બીજા કોઇ સ્થળે જોવામાં આવ્યા છે ? આથી અહીં જવાબ આપ્યો કે વર્તમાનસામીપ્યં વગેરેમાં આવો પ્રયોગ થયો છે. समीपस्य भावः सामीप्यं वर्तमानस्य सामीप्यं वर्तमानसामीप्यं, वर्तमानसामीप्यवद्.

૨. શ્રી સિદ્ધસેન ગણિકૃત ટીકામાં उपवेशनक એવો પાઠ છે. આ પાઠના આધારે સભા હોલ એવો અર્થ થાય. તાત્પર્યાર્થ તો "માટી આદિ ત્રણ મળીને એક કાર્ય કરે છે" એવો છે.

ચ શબ્દનો પ્રયોગ અન્ય સમાન પ્રકૃતિઓના સંગ્રહ માટે છે. અવધારણ માટે છે એમ બીજાઓ કહે છે. બીજાઓ દર્શનમોહસ્ય એવા પાઠને જ બોલતા નથી=માનતા નથી. 'क्षयादिभ्यः' इति, સમ્યગ્દર્શનને ઢાંકનારા દર્શનમોહકર્મના ક્ષય, ક્ષયોપશમ અને ઉપશમથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. तद्यथा પદ ઉદાહરણનો ઉલ્લેખ કરવા માટે છે.

"क्षयसम्यग्दर्शनम्" ઇત્યાદિ, સમ્યગ્દર્શનને ઢાંકનારા=રોકનારા (દર્શનમોહનીય વગેરે) કર્મના ક્ષય આદિથી થયું હોવાથી ક્ષયસમ્યગ્દર્શન, ઉપશમસમ્યગ્દર્શન અને ક્ષયોપશમસમ્યગ્દર્શન એમ કહેવાય છે.

'अत्र च' ઇત્યાદિ, ક્ષયસમ્યગ્દર્શન વગેરેમાં જેમ કાર્યભેદ સ્વીકારાયો છે તેમ પ્રકર્ષભેદ પણ જાણવો એમ ચ શબ્દથી સૂચન થાય છે. તે પ્રકર્ષને બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- 'औपशमिक' ઇત્યાદિ, ઔપશમિક, ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણમાં પછી પછીના સમ્યગ્દર્શનમાં વિશુદ્ધિ અધિક અધિક છે.

જો કે આ ત્રણમાં ક્ષયસમ્યગ્દર્શન પ્રધાન છે. એથી પૂર્વે તેનો પ્રથમ ઉલ્લેખ કર્યો. પણ હમણાં પ્રકર્ષ બતાવવાનો હોવાથી તેનો છેલ્લે ઉલ્લેખ કર્યો છે. ઉદયના અભાવરૂપ ઉપશમથી થયેલું સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક છે. આત્માથી કર્મના જુદા થવા રૂપ ક્ષયથી અને ઉપશમથી થયેલું સમ્યગ્દર્શન ક્ષાયોપશમિક છે. કર્મના ક્ષયથી થયેલું સમ્યગ્દર્શન ક્ષાયિક છે. અહીં ઔપશમિક વગેરેનો જે ક્રમથી ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ક્રમથી પરસ્પર વિશુદ્ધિમાં=નિર્મલતામાં પ્રકર્ષ છે, અર્થાત્ પછી પછીના સમ્યગ્દર્શનમાં તત્ત્વોનો બોધ અધિક અધિક થાય છે.

ઔપશમિકસમ્યગ્દર્શન બધાથી અધિક મલિન છે. કારણ કે અલ્પકાળ રહેનારું છે. તથા ઔપશમિકસમ્યગ્દૃષ્ટિ ફરી [1]મિથ્યાત્વને પામે છે. કારણ કે ઉપશમ સમ્યક્ત્વ માત્ર અંતર્મુહૂર્ત સુધી જ હોય. ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો જીવ જો કાળ ન કરે તો મિથ્યાત્વને જ પામે એવો આગમિક મત છે. ઔપશમિકસમ્યક્ત્વથી ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ વધારે

કાળ સુધી રહેનારું હોવાથી વધારે વિશુદ્ધ છે. ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વનો ઉત્કૃષ્ટકાળ સાધિક ૬૬ સાગરોપમ કહ્યો છે. આથી જ ક્ષાયોપશમિક-સમ્યગ્દર્શનમાં વસ્તુનો બોધ કરવા માટે વસ્તુને સ્પષ્ટ ગ્રહણ કરવાનું સામર્થ્ય છે એવું અનુમાન આગમથી કરી શકાય છે. ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન એનાથી અધિક વિશુદ્ધ છે. કેમકે તે સમ્યગ્દર્શન સર્વકાળ રહે છે અને તેનાથી વસ્તુનો સ્પષ્ટ બોધ થાય છે. (૧-૭)

भाष्यावतरणिका– किञ्चान्यद्–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– વળી બીજું–

टीकावतरणिका– 'किञ्चान्यद्' उत्तरसूत्रसम्बन्धवाक्यं, न केवल-मेभिः, एतैश्चाधिगमः कार्य इति, कैरिति चेदित्यत आह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– 'किञ्चान्यद्' એ પછીના સૂત્રના સંબંધ માટેનું વાક્ય છે.

કેવળનિર્દેશ વગેરે દ્વારોથી અધિગમ કરવો જોઈએ એમ નહિ, કિંતુ હવે કહેવાશે તે દ્વારોથી પણ અધિગમ કરવો જોઈએ. એવા દ્વારો કયા છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તર માટે ગ્રંથકાર કહે છે–

सद् આદિ દ્વારોથી તત્ત્વોનો બોધ–

सत्संख्याक्षेत्रस्पर्शनकालान्तरभावाल्पबहुत्वैश्च ॥१-८॥

સૂત્રાર્થ– સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાલ, અંતર, ભાવ અને અલ્પ-બહુત્વ એ આઠ દ્વારોથી પણ તત્ત્વોનો બોધ કરવો જોઈએ. (૧-૮)

भाष्यं– सत्, सङ्ख्या, क्षेत्रं, स्पर्शनं, कालः, अन्तरं, भावः, अल्पबहुत्वमित्येतैश्च सद्भूतपदप्ररूपणादिभिरष्टाभिरनुयोगद्वारैः सर्व-भावानां विकल्पशो विस्ताराधिगमो भवति । कथमिति चेदुच्यते, सत् सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्तीति । अस्तीत्युच्यते । क्वास्तीति चेदुच्यते । अजीवेषु तावन्नास्ति । जीवेषु तु भाज्यम् । तद्यथा- गतीन्द्रियकाययोग-

१. આગમના મતે ઉપશમ સમ્યક્ત્વને પામેલો જીવ ત્રણ પુંજ ન કરે, તેથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો કાળ પૂર્ણ થતાં નિયમા મિથ્યાત્વને પામે છે. (બૃહત્કલ્પ ગા.૧૨૦)

कषायवेदलेश्यासम्यक्त्वज्ञानदर्शनचारित्राहारोपयोगेषु त्रयोदशस्वनुयोग-द्वारेषु यथासम्भवं सद्भूतप्ररूपणा कर्तव्या ॥ सङ्ख्या । कियत्सम्यग्दर्शनं किं सङ्ख्येयमसङ्ख्येयमनन्तमिति । उच्यते । असङ्ख्येयानि सम्य-ग्दर्शनानि, सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ताः ॥ क्षेत्रम् । सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे । लोकस्यासङ्ख्येयभागे ॥ स्पर्शनम् । सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टम् । लोकस्यासङ्ख्येयभागः । सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति ॥

अत्राह-सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः कः प्रतिविशेष इति । उच्यते । अपायसद्द्रव्यतया सम्यग्दर्शनम् अपाय आभिनिबोधिकम् । तद्योगा-त्सम्यग्दर्शनम् । तत्केवलिनो नास्ति । तस्मान्न केवली सम्यग्दर्शनी, सम्यग्दृष्टिस्तु भवति ॥

कालः । सम्यग्दर्शनं कियन्तं कालमित्यत्रोच्यते । तदेकजीवेन नानाजीवैश्च परीक्ष्यम् । तद्यथा- एकजीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं उत्कृष्टेन षट्षष्टिः सागरोपमानि साधिकानि । नानाजीवान् प्रति सर्वाद्धा ॥ अन्तरम् । सम्यग्दर्शनस्य को विरहकालः । एकं जीवं प्रति जघन्येनान्तर्मुहूर्तं, उत्कृष्टेन उपार्धपुद्गलपरिवर्तः । नानाजीवान् प्रति नास्त्यन्तरम् ॥

भावः । सम्यग्दर्शनमौपशमिकादीनां भावानां कतमो भाव उच्यते । औदयिकपारिणामिकवर्जं त्रिषु भावेषु भवति ॥ अल्पबहुत्वम् । अत्राह सम्यग्दर्शनानां त्रिषु भावेषु वर्तमानानां किं तुल्यसङ्ख्यत्वमाहोस्वि-दल्पबहुत्वमस्तीति । उच्यते । सर्वस्तोकमौपशमिकम् । ततः क्षायिकमसङ्ख्येयगुणम् । ततोऽपि क्षायोपशमिकमसङ्ख्येयगुणम् । सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्तगुणा इति ॥ एवं सर्वभावानां नामादिभिर्न्यासं कृत्वा प्रमाणादिभिरधिगमः कार्यः ॥१-८॥

ભાષ્યાર્થ– સત્, સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાલ, અંતર, ભાવ અને અલ્પબહુત્વ આ સદ્ભૂત પદ વગેરે આઠ અનુયોગદ્વારોથી સર્વ પદાર્થોનો વિવિધ રીતે વિસ્તારથી બોધ થાય છે.

પ્રશ્ન– કેવી રીતે વિસ્તારથી બોધ થાય છે એમ તમે પૂછતા હો તો (અમારાથી) કહેવાય છે.

સત્– શું સમ્યગ્દર્શન છે કે નથી ? છે એમ કહેવાય છે. ક્યાં છે એમ પૂછતા હો તો કહેવાય છે. અજીવોમાં સમ્યગ્દર્શન નથી, જીવોમાં તો વિકલ્પ કરવા યોગ્ય છે, અર્થાત્ ભજના છે. તે આ પ્રમાણે- ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, કષાય, વેદ, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, આહાર અને ઉપયોગ એ તેર અનુયોગદ્વારોમાં યથાસંભવ સદ્‌ભૂત પ્રરૂપણા કરવી.

સંખ્યા– સમ્યગ્દર્શનની સંખ્યા કેટલી છે ? શું સંખ્યાત, અસંખ્યાત કે અનંત સમ્યગ્દર્શન છે ? ઉત્તર કહેવાય છે. સમ્યગ્દર્શનો અસંખ્યાતા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ તો અનંતા છે.

ક્ષેત્ર– સમ્યગ્દર્શન કેટલા ક્ષેત્રમાં હોય ? સમ્યગ્દર્શન લોકના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં હોય.

સ્પર્શન– સમ્યગ્દર્શન વડે શું (કેટલું) સ્પર્શાયું છે ? સમ્યગ્દર્શન વડે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શાયો છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ વડે તો સંપૂર્ણલોક સ્પર્શાયો છે.

પ્રશ્ન– સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્દર્શન એ બેમાં શી વિશેષતા છે ?

ઉત્તર– બંનેમાં અપાય અને સદ્‌દ્રવ્યની અપેક્ષાથી અંતર છે. અપાય આભિનિબોધિક રૂપ છે તેના યોગથી સમ્યગ્દર્શન છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ સદ્‌દ્રવ્યરૂપ છે, અર્થાત્ અપાય આત્મામાંથી દૂર થઈ શકે છે. પરંતુ સમ્યગ્દૃષ્ટિમાં આ પ્રમાણે નથી. કેવલી સદ્‌દ્રવ્ય રૂપ છે એથી એમને સમ્યગ્દૃષ્ટિ કહી શકાય છે પણ સમ્યગ્દર્શની કહી શકાતા નથી. કેમકે એમનામાં અપાયનો યોગ જોવામાં આવતો નથી.

કાળ– પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શન કેટલા કાળ સુધી રહે છે ? અહીં ઉત્તર કહેવાય છે. કાળદ્વારનું નિરીક્ષણ એક જીવની અપેક્ષાએ અને બહુ જીવોની અપેક્ષાએ કરાય છે. તે આ પ્રમાણે- એક જીવની અપેક્ષાએ

જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક છાસઠ સાગરોપમ કાળ છે. બહુ જીવોની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનનો સર્વકાળ છે.

અંતર– સમ્યગ્દર્શનનો વિરહકાળ શો (કેટલો) છે ? એક જીવની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી કંઈક ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્ત છે. બહુ જીવોની અપેક્ષાએ અંતર નથી.

ભાવ– પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક વગેરે ભાવોમાંથી કયા ભાવોમાં છે ?

ઉત્તર– ઔદયિક અને પારિણામિક એ બે ભાવોને છોડીને ત્રણ ભાવોમાં સમ્યગ્દર્શન હોય છે.

અલ્પબહુત્વ–પ્રશ્ન– ત્રણ ભાવોમાં વર્તતા સમ્યગ્દર્શનોમાં તુલ્યસંખ્યા છે કે અલ્પબહુત્વ છે ?

ઉત્તર– ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શનો સર્વથી થોડા છે તેનાથી ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શનો અસંખ્યાત ગુણા છે તેનાથી પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનો અસંખ્યાતગુણા છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ તો અનંતગુણા છે. એ પ્રમાણે સર્વભાવોનો નામાદિ વડે નિક્ષેપ કરીને પ્રમાણ વગેરેથી બોધ કરવો જોઈએ. (૧-૮)

ટીકા– सदादिभिश्चानुयोगद्वारैः तत्त्वावगमः कार्यः इत्यस्य समुदायार्थः, अवयवार्थं तु आह भाष्यकारः, तत्र सच्छब्दं सङ्ख्यादि विशेषणकं कश्चिदाश्रयेदिति विविच्य दर्शयति-'सत् सङ्ख्या क्षेत्र'मित्यादि युतकमेवैतद् द्वारमिति, इतिशब्द इयत्तायाम्, इयद्भिरेव, येऽन्ये ते अत्रैवान्तर्भवन्ति, 'एतैश्च' सूत्रोक्तैः, एतदेव विशेषयति-'सद्भूतपद-प्ररूपणादिभिः' सद्भूतस्य-विद्यमानार्थस्य सम्यग्दर्शनपदस्य प्ररूपकत्वं-तत्त्वकथनं-स आदिर्येषां तानि सद्भूतपदप्ररूपणादीनि तैरिति, विवेकेन फलं दर्शयति-'अष्टाभि'रिति, तेषां च व्याख्यानाङ्गतां कथयत्यनु-योगद्वारैरिति, 'सर्वभावाना'मित्यनेनैषां व्यापितां कथयति सदादीनां,

'विकल्पशः' इत्यादि व्याख्यातमेव, 'कथमितिचेदि'त्यनेन पराभिप्रायमाशङ्कते, केन प्रकारेण एभिर्विस्तरेणाधिगमः क्रियत इत्येवं त्वं मन्येथाः, उच्यते यथा क्रियते विस्तराधिगम इति, 'सदि'त्यनेन सद्द्वारं परामृशति, कथं चैतस्य द्वारस्योत्थानं यथा शङ्कते परः-किमस्ति नास्तीत्येवं, अन्यथा सत्त्वे निर्ज्ञाते अयुक्तमेवैतत्कथनमिति, अत आशङ्कावाक्यं दर्शयति-'सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ती'ति, किमुक्तं भवति ?-सम्यग्दर्शनशब्दवाच्योऽर्थः किमस्ति नास्तीति, संशयश्चायं, शब्दो ह्यसत्यपि बाह्येऽर्थे प्रवर्त्तमानो दृष्टः शशविषाणादौ, सत्यपि च घटादाविति, अतः किमयं सम्यग्दर्शनशब्दः सति बाह्येऽर्थे प्रवृत्तः उतासतीति प्रश्नयति, सूरिराह-'अस्ति' विद्यते, सम्यग्दर्शनशब्दवाच्योऽर्थो घटादिशब्दवाच्यवत्, आप्तोक्तः प्रशमादिलिङ्गगम्यश्च, पुनराशङ्कते-'क्वास्तीति चेत्', आशङ्कासम्भवश्च गुणः सम्यग्दर्शनं, गुणश्च गुणिपरतन्त्र इति, सूरिराह-'उच्यते', अजीवेषु तावन्नास्ति धर्मास्तिकायादिषु नास्ति सम्यग्दर्शनं, जीवगुणत्वात्तस्य, यच्चोक्त कस्येति स्वामित्वचिन्तायामजीवस्य प्रतिमादेः सम्यग्दर्शनमिति तदुपचारात्, इह तु मुख्यचिन्ताप्रक्रम इति न तदङ्गीक्रियते, अथ जीवेषु का वार्त्तेत्यत आह-'जीवेषु तु भाज्यं' तुशब्द एवकारार्थे, भाज्यमेव, नावश्यंभावि सर्वेषु, भजनां च कथयति-'तद्यथा गतीन्द्रिये'त्यादिना, गत्यादीनि चान्यत्रावश्यकादौ प्रपञ्चेनोक्तानि, अशून्यार्थं तु किञ्चिद् दर्श्यते-

गत्यादिषु पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च सम्यक्त्वं चिन्त्यन्ते, तत्र नरकप्रभृतिगतिषु चतसृष्वपि पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च जीवाः सन्ति, नरकगतौ क्षायिकक्षायोपशमिके स्यातां, तिर्यग्गतावप्येते, मनुष्यगतौ त्रीण्यपि क्षायिकादीनि सन्ति, देवगतौ क्षायिकक्षायोपशमिके भवेतां १।

इन्द्रियाणि सामान्येनाङ्गीकृत्य सन्ति पूर्वप्रतिपन्नाः प्रतिपद्यमानाश्च विकल्पशः, एकेन्द्रियेषु न पूर्वप्रतिपन्नाः न प्रतिपद्यमानकाः, द्वित्रिचतु-

रिन्द्रियेषु असंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु च पूर्वप्रतिपन्ना भाज्याः सास्वादनसम्यक्त्वं प्रति, प्रतिपद्यमानास्तु न सन्त्येव, संज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु द्वयमप्यस्ति २।

कायान् पृथिव्यादीनाश्रित्य सामान्येन द्वयमप्यस्ति, विशेषेण धरणि-जलानलानिलतरुषु द्वयं न सम्भवत्येव, द्वित्रिचतुरसंज्ञिपञ्चेन्द्रियेषु त्रसेषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, नाधुना प्रतिपत्स्यन्ते, संज्ञिपञ्चेन्द्रियत्रसकाये द्वयमपि स्यात् ३।

योगेषु मनोवाक्कायेषु सामान्येन द्वयमपि, काययोगभाजां पृथिव्यादीनां तरुपर्यन्तानां न द्वयं, कायवाग्योगयुजां द्वित्रिचतुरसंज्ञिपञ्चेन्द्रियाणां पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यन्त इति, मनोवाक्काययोगानां द्वयं ४।

अनन्तानुबन्धिनामुदये न द्वयं, शेषकषायोदये द्वयं ५।

वेदत्रयसमन्वितानां द्वयमस्ति सामान्येन, विशेषेणापि स्त्रीवेदे द्वयं, पुरुषवेदे द्वयं, नपुंसकवेदे एकेन्द्रियाणामसंज्ञिपञ्चेन्द्रियपर्यवसानानां पूर्वप्रतिपन्नाः केचित् सन्ति, न प्रतिपद्यमानाः, संज्ञिपञ्चेन्द्रियनपुंसकेषु द्वयं नारकतिर्यक्मनुष्याख्येषु ६।

लेश्यासूपरितनीषु द्वयं, आद्यासु प्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते ७।

किं सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते मिथ्यादृष्टिः प्रतिपद्यत इति ?, अत्र निश्चयस्य सम्यग्दृष्टिः प्रतिपद्यते, अभूत् नोत्पद्यत इति, शशविषाणादिवत्, व्यवहारस्य मिथ्यादृष्टिः, प्रतिपत्तेरभूतभावविषयत्वात्, 'असत् कारणे कार्य'मिति निदर्शनात् ८।

एवं ज्ञानी निश्चयस्य, अज्ञानी व्यवहारनयस्य ९।

चक्षुर्दर्शनिषु द्वयं, मक्षिकाद्यसंज्ञिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युः, न तु प्रतिपद्यमानकाः, संज्ञिपञ्चेन्द्रियचक्षुर्दर्शनिषु द्वयं, अचक्षुर्दर्शनिषु पृथिव्यादिषु पञ्चसु द्वयं नास्ति, शेषेषु द्वित्रिचतुरसंज्ञिष्वचक्षुर्दर्शनिषु पूर्वप्रतिपन्नाः स्युर्न तु प्रतिपद्यन्ते, संज्ञिपञ्चेन्द्रियाचक्षुर्दर्शनिषु द्वयं १०।

चारित्री पूर्वप्रतिपन्न एव, अचारित्रः पूर्वप्रतिपन्नः प्रतिपद्यमानश्च स्यात् ११।

आहारकेषु द्वयं, अनाहारकः पूर्वप्रतिपन्नः, न तु प्रतिपद्यमानकोऽन्तरगतौ सम्भवति १२।

उपयोग इति साकारोपयोगोपयुक्तः प्रतिपद्यते उतानाकारोपयोगोपयुक्तः इति, उच्यते, साकारोपयोगोपयुक्तः प्रतिपद्यते पूर्वप्रतिपन्नश्च, अनाकारोपयोगोपयुक्तस्तु पूर्वप्रतिपन्नः स्यात्, न तु प्रतिपद्यमानो, यतः सर्वाः किल लब्धयः साकारोपयोगोपयुक्तस्य भवन्तीति पारमर्षवचनप्रामाण्यात् १३।

एतेषु त्रयोदशस्वनुयोगद्वारेषु- व्याख्यानाङ्गेषु 'यथासम्भव'मिति यत्र न सम्भवति यत्र च सम्भवति, अथवा क्षायिकादि सम्यग्दर्शनं यत्र सम्भवति तत्र वाच्यं, 'सद्भूतपदार्थस्य' सम्यग्दर्शनपदस्य 'प्ररूपणा' व्याख्या (कर्तव्या-)उन्नेया, भाषकपरीत्तादयस्तु नादृता भाष्यकारेण, प्रायस्तेषामुपात्तानुयोगद्वारान्तर्गतत्वात् इति, यतो भाषकः पञ्चेन्द्रियेष्ववतरति, परीत्तोऽपि कायेषु, पर्याप्तस्तेष्वेव, सूक्ष्मसंज्ञिभवचरमाश्च तेष्वेवातो नादृता इति १।

द्वितीयद्वारं छुपन्नाह-'सङ्ख्ये'ति, सङ्ख्या-इयत्ता, सा चैका गणितव्यवहारानुवर्त्तिनी द्व्यादिका शीर्षप्रहेलिकान्ता, गणितविषयातीता असङ्ख्येया जघन्यमध्यमोत्कृष्टसंज्ञिताऽपरा, तदतिक्रमेण व्यवस्थिता अनन्ता, सापि जघन्यादिभेदत्रयानुगता अनुयोगद्वारात् विस्तरार्थिनाऽधिगमनीया, य एते सम्यग्दर्शनसमन्विताः सत्त्वा गत्यादिषु ते कियन्त इति तद्वन्त इह पृच्छ्यन्ते, उक्तं चेदं पुरस्ताद्, यतः पृच्छति- 'कियत् सम्यग्दर्शनं' किं परिमाणास्ते सम्यग्दर्शनिन इत्यर्थः, स्वयमेवोद्घट्टयति सङ्ख्याभिज्ञः सन् 'किं सङ्ख्येय'मित्यादि, किं सङ्ख्येयं सम्यग्दर्शनराशिमभ्युपगच्छामः उतासङ्ख्येयमथानन्तमिति ?, एवं पृष्टे आह- 'उच्यते असङ्ख्येयानि सम्यग्दर्शनानि न सङ्ख्येया नाप्यनन्ताः, किं

तर्हि ?, असङ्ख्येयाः सम्यग्दर्शनिन इति, क्षयसम्यग्दृष्टीन् सिद्धान् केवलिनश्च विरहय्य शेषाः संसारवर्त्तिनो यावन्तः क्षयादिसम्यग्दर्शनिनस्ते निर्दिश्यन्ते असङ्ख्येयानि सम्यग्दर्शनानीत्यनेन, ये तर्हि केवलिनः सिद्धाश्च ते सर्वे कियन्त इत्याह-'सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ता' इति, भवस्थ-केवलिनः सिद्धांश्चाङ्गीकृत्योक्तं सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ता इति २।

द्वारान्तरस्पर्शनेनाह-'क्षेत्रं'-क्षियन्ति-निवसन्ति यत्र जीवादिद्रव्याणि तत् क्षेत्रम्-आकाशं, ये एतेऽसङ्ख्येयतया निर्धारिता अनन्ततया च एभिः पुनः कियदाकाशं व्याप्तमिति संशये सति पृच्छति-'सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे' ननु च सम्यग्दर्शनमेतेन प्रच्छ्यते, निर्णयोऽपि तस्यैव, सम्यग्दृष्ट-यस्तु न चोद्यन्ते न निर्णीयन्त इत्ययुक्तम्, उच्यते, इहायं सम्यग्दर्शनशब्दः भावसाधनः, सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनं, स चाप्युभयोर्वाचकोऽभ्युपगन्तव्यः, अपायसद्द्रव्यसम्यग्दर्शनिनस्तद्वियुतस्य च सिद्धभवस्थकेवलाख्यस्य, निर्णयवाक्येऽप्येवमेव दृश्यं, अथवा सम्यग्दर्शनिषु निर्ज्ञातेषु सम्यग्दृष्टयो-ऽप्यनेनैव रूपेण ग्रहीष्यन्त इति सम्यग्दर्शिनः प्रश्नयति, अथवा एकं जीवमुद्दिश्यायं प्रकृतः प्रश्नः, एकत्रावधृतक्षेत्रेऽन्यत्राप्युपमानात् तथा प्रतिपत्स्येऽहमिति पृच्छतिसम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे इति, एकस्मिँश्च पृच्छ्यमाने सम्यग्दर्शनं कियति क्षेत्रे इत्येकवचनमपि सुघटं भवति, सूरिराह-'लोकस्यासङ्ख्येयभाग'मिति, यदैकः पृष्टः एकस्य चोत्तरं तदा कोऽर्थः ?, योऽहं सम्यग्दर्शनी सोऽहं कियति आधारे स्थितः ?, पृष्टे उत्तरं-लोकस्यासङ्ख्येयभागे, धर्म्माधर्म्मद्वयपरिच्छिन्न आकाशदेशो जीवाजीवाधारः क्षेत्रं लोकः, तस्यासङ्ख्येयभागे त्वं स्थितो, यतोऽसङ्ख्येयप्रदेशो जीवोऽसङ्ख्येयभाग एव अवगाहते, सर्वस्य लोकस्य बुद्ध्याऽसङ्ख्येयभागखण्डकल्पितस्य य एकोऽसङ्ख्येय-भागस्तत्र स्थित इति, अथापि सर्वानेवाङ्गीकृत्य प्रश्नस्तथाप्यसङ्ख्येयभागे पूर्वस्मादभ्यधिकतरे लोकस्य सर्वे वर्त्तन्त इति युक्तमुत्तरं ३।

स्पर्शनमाकाशप्रदेशैः पर्यन्तवर्त्तिभिः सह यः स्पर्शस्तत् स्पर्शनं, अस्मिन् द्वारे पृच्छ्यते-सम्यग्दर्शनेन किं स्पृष्टमित्यनेन, अत्रापि सम्यग्दर्शनशब्दः सामान्यवाची द्रष्टव्यः, एकं वाऽङ्गीकृत्य प्रवृत्त इति मन्तव्यं, उत्तरं 'लोकस्यासङ्ख्येयभागः स्पृष्ट'इत्येकानेकप्रश्नानुरोधेन ज्ञेयं, यः पुनः समुद्घातप्रतिपन्नः चतुर्थसमयवर्त्तिभवस्थकेवली तेन किं स्पृष्टं लोकस्येति, उच्यते-'सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक' इति, यतोऽभिहितं-"लोकव्यापी चतुर्थे तु" तुशब्दोऽवधारणे, सम्यग्दृष्टिनैव समुद्घातं गतेनैव समस्तलोकः स्पृश्यत इति, एतस्मिन् व्याख्याने चोदकोऽचूचुदत्-सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनशब्दयोर्व्युत्पत्तौ क्रियमाणायां भावे कारके नास्त्यर्थभेद इति भवाँश्चाह-सम्यग्दर्शनेन लोकासङ्ख्येयभागः स्पृष्टः, सम्यग्दृष्टिना तु सर्वलोक इति, तत् नूनं भवता कश्चिदर्थभेदः परिकल्पित इत्यतः प्रश्नेनोपक्रमते-'सम्यग्दृष्टिसम्यग्दर्शनयोः को विशेष इति ?, सूरिराह-अत्र 'उच्यते', 'अपायसद्द्रव्ये'त्यादि, अपायो-निश्चयज्ञानं मतिज्ञानांशः सद्द्रव्याणि पुनः शोभनानि प्रशस्तत्वात् विद्यमानानि वा द्रव्याणि सद्द्रव्याणि-मिथ्यादर्शनदलिकानि अध्यवसायविशोधितानि सम्यग्दर्शनतया आपादितपरिणामानि, अपायश्च सद्द्रव्याणि च अपायसद्द्रव्याणि तेषां भावः अपायसद्द्रव्यता, इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया, यावत् सोऽपायः सम्भवति यावद् वा तानि सम्भवन्त्येषा-ऽपायसद्द्रव्यता, तया सम्यग्दर्शनं, अपाययुक्तानि सद्द्रव्याणीति विनाशाशङ्कानिराचिकीर्षया सुहृद्भूत्वा सूरिराचष्टे-'अपाय आभिनि-बोधिकं' तृतीयो भेदः आभिनिबोधिकस्य निश्चयात्मकः प्रसिद्धः तेन योगः तद्योगः तस्मात्, तेनापायेन योग इति वोच्यते, यतः सम्यग्दर्शन-पुद्गलेषु सत्सु अपगतेषु च भवतीति, व्यापी स इत्यर्थः, तद्योगात् सम्यग्दर्शनम्, एतेनापायेन यावदस्ति सम्बन्ध इति, तेन च सम्बन्धः सत्सु च सद्द्रव्येष्वक्षीणदर्शनसप्तकस्य, असत्सु च सद्द्रव्येषु क्षीण-

दर्शनसप्तकस्य, उभय्यामप्यवस्थायां सम्यग्दर्शनं द्रष्टव्यं, उभय्यामपि त्ववस्थायां सम्यग्दृष्टिव्यपदेशो नास्ति, 'तत् केवलिनो नास्ती'त्यादि, तदिति-सम्यग्दर्शनं सद्द्रव्यापाययोगजनितव्यपदेशं केवलिनोऽतीन्द्रिय-दर्शनत्वात् न समस्ति, अतो न सम्यग्दर्शनी केवली, कस्तर्हि ?, आह-'सम्यग्दृष्टिस्तु केवली'ति, तानि च बुद्ध्या आदाय अपायसद्द्रव्याणि तत्र केवलिनि सम्यग्दर्शनिव्यपदेशो निषिध्यते, तैस्तु विना यदि सम्यग्दर्शनिव्यपदेशः कल्प्यते भावसाधनार्थोऽविशिष्ट इतिकृत्वा तदा नास्ति निषेध इति, तुशब्दः अमुमेवार्थमवद्योतयति, एवं च कृत्वा पूर्वप्रश्नेष्वपि सुघटं भाष्यं भवति ४।

द्वारान्तरं छुपति-'काल' इति, यदेतत् पूर्वके द्वारे निरूपितं सम्यग्दर्शनं तत् कियन्तं कालं भवतीति प्रश्नयति, ननु च स्थितिद्वारेऽप्येतदेव पृष्टमुक्तं च, किमर्थं पुनः पिष्टपेषणं क्रियत ? इति, उच्यते, न कालः स्थितिमन्तरेण कश्चिदस्तीत्यस्यार्थस्य ख्यापनार्थं, तथा वर्त्तनादीन्येव काललिङ्गानि पठन्ति, अथवा एकजीवाश्रयणेन नानाजीवसमाश्रयणेन च नास्ति स्थितिद्वारे साक्षादभिधानमित्यतो युज्यते प्रश्नः, तथा च 'पुव्वभणिअं तु जं एत्थ, भण्णती तत्थे'त्यादि, अतस्तत् सम्यग्दर्शनमेकजीवाङ्गीकरणेन नानाजीवाङ्गीकरणेन च परीक्ष्यं, एतदुक्तं भवति-एकेन प्राप्तं सत् कियन्तं कालमनुपाल्यत इति, नानाजीवैश्च कियन्तं कालं धार्यत इति परीक्ष्यम्, 'एकं जीवं प्रती'त्यादि, पूर्वं भावित एव ग्रन्थ इति, स्थितिद्वारे नानाजीवान् प्रति सर्वाद्धा-सर्वकालं, महाविदेहादिक्षेत्रमाश्रित्याव्यवच्छेदात्, इयं तु स्थितिः क्षायोपशमिकस्य चिन्तिता, औपशमिकस्य तु यथासम्भवं अन्तर्मुहूर्त्तप्रमाणेति, क्षायिकस्य तु सर्वदाऽवस्थानम् ५।

अतोऽनन्तरं अन्तरद्वारं स्पृशति-'अन्तरं' इत्यनेन, सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्चोज्झित्वा मिथ्यात्वदलिकोदयात् पुनः कियता कालेन लप्स्यत इति

पृच्छति-'सम्यग्दर्शनस्य को विरहकाल' इति, सम्यग्दर्शनं प्राप्य पुनश्चोज्झित्वा यावन्न पुनः सम्यग्दर्शनमासादयति स विरहकालः-सम्यग्दर्शनेन शून्यः कालः कियानिति, औपशमिकक्षायोपशमिके निश्रित्य निर्णयवाक्यं प्रवृत्तं-'एकं जीवं प्रती'त्यादि, एको जन्तुरौपशमिकं क्षायोपशमिकं वा प्राप्य उज्झित्वा पुनः कश्चिन्मुहूर्त्तस्यान्तर्लभते, कश्चित्तु अनन्तेन कालेन लभते, स चानन्तः काल एवमाख्यायते-उत्कृष्टतोऽपार्द्धः पुद्गलपरावर्त्तः, पुद्गलपरावर्त्तो नाम यदा जगति यावन्तः परमाणवस्ते औदारिकादितया सर्वे परिभुक्ता भवन्ति, स पुद्गलपरावर्त्तः औदारिक-वैक्रियतैजसभाषाप्राणापानमनः कर्म्मभेदात् सप्तधा, एतत्समुदायस्यार्द्ध गृह्यते किञ्चिन्न्यूनं, एतत् प्रतिपादयितुं कथं शक्यते इति चेदुपार्द्ध-पुद्गलपरावर्त्त इत्यनेन, उच्यते, 'समुदायेषु हि शब्दाः प्रवृत्ता अवयवेष्वपि प्रवर्त्तन्त' इतिन्यायात्, अयं चार्द्धशब्दः न समप्रविभाग-वचनः, किञ्चिन्न्यूनाभिधायित्वाच्च पुंल्लिङ्गः, उपगतोऽर्द्ध उपार्द्धः-किञ्चिन्न्यून इति प्रादिसमासः, 'नानाजीवा'निति सर्वजीवान् नास्त्यन्तरं, विदेहादिषु सर्वकालमवस्थानादिति, क्षायिकस्य त्वनपगमान्नास्त्यन्तरं ६।

द्वारान्तराभिधित्सयाऽऽह-'भाव' इति, यैषा रुचिर्जीवस्य जिनवचन-श्रद्धायिनी सा कस्मिन् भावे औपशमिकादीनां समवतरति इति प्रश्नयति-'सम्यग्दर्शन'मित्यादिना, सम्यग्दर्शनमित्यविशिष्टां रुचिं क्षयादिरूपां त्रिविधामपि जिज्ञासते क्व केति, तथा च प्रतिवचनमपि भविष्यति-त्रिषु भावेष्विति, 'औपशमिकादीनाम्'उक्तलक्षणानां 'कतमो भावः' कतमाऽवस्थेतियावत्, सूरिस्तु हेयभावनिरसिसिषया आदेयं त्रिष्वित्यनेन कथयति, औदयिकं-गतिकषायादिरूपं पारिणामिकं च भव्यत्वादिलक्षणं विहाय अन्ये त्रयः क्षायिकादयस्तेषु भावेषु भवति, औदयिकपारिणामिकयोर्गत्यादिभव्यत्वाद्यवधारणात्तत् न तयोः समस्ति, अनादित्वाच्च, 'त्रिषु' इति सूच्यते त्रिषु भवति, नौदयिक-पारिणामिकयोरिति ७।

द्वारान्तरं स्पृशति 'अल्पबहुत्व'मित्यनेन, 'अत्र' एतस्मिन् त्रिषु भावेष्विति व्याख्यायते, आहाज्ञः-एषां क्षायिकादीनां 'सम्यग्दर्शनानां' त्रिषु क्षायिकादिषु परिणामेषु वर्तमानानां किं तुल्यसङ्ख्यत्वमुतान्यथेति, आश्रयभेदेन वा अल्पबहुत्वचिन्ता, आह-'अस्त्यल्पबहुत्व'मिति अल्पबहुभावः, किञ्चिदल्पमत्रास्ति किञ्चिच्च बह्विति, कथं भावनीयम् ?, 'उच्यते सर्वस्तोकमौपशमिकं' यत ईदृशी परिणतिं श्रेण्यारोहादिस्वभावां न बहवः सत्त्वाः संप्राप्नुवन्तीत्यागमः, 'ततः क्षायिकमसङ्ख्येयगुणं' ततः-औपशमिकात् क्षायिकमिति च, अत्रायं विशेषः प्रेक्ष्यः-छद्मस्थानां श्रेणिकादीनां यत् क्षायिकं तत् गृह्यते, अपायसद्भावात्, छद्मस्थवर्त्तिनश्च औपशमिकस्यावधितयोपात्तत्वात् तत इत्यनेन अवधिमतापि तादृशेन भाव्यं, तत औपशमिकात् क्षायिकं छद्मस्थस्वामिकमसङ्ख्येयगुणमिति, असङ्ख्येयगुणमिति योऽसावौपशमिको राशिः सोऽसङ्ख्येयेन राशिना गुण्यते, औपशमिकाद् बहुतरमितियावत्, 'ततोऽपि' क्षायिकात् 'क्षायोपशमिकं' भवत्यसङ्ख्येयगुणं, सर्वगतिषु बहुस्वाम्याधारत्वात्, असङ्ख्येयगुणमिति च योऽसौ क्षायिकराशिः सोऽसङ्ख्येयेन गुण्यते, अतः क्षायिकाद् बहुतरमास्त इतियावत्, यत्तर्हि क्षायिकं केवल्याधारं तत् कियद् ?, उच्यते, सर्वकेवलिनामानन्त्यादनन्तगुणं केवल्याधारमेतद् दृश्यं इत्यत आह-'सम्यग्दृष्टयस्त्वनन्ता' इति, केवलिनोऽनन्ता इत्यर्थः, अतस्तद्वर्त्त्यप्यनन्तमेव, इतिः द्वारसमाप्तिसूचकः । अथ किं सम्यग्दर्शनस्यैव निर्देशादिसदादिभिद्वारैरधिगमः क्रियते ? उत ज्ञानादीनामपि ?, ज्ञानादीनामपि, किन्तु एकत्र सम्यग्दर्शने योजना कृता, अन्यत्राप्येवं दृश्येत्यतिदिशति-'एवं सर्वभावाना'मित्यादिना, 'एव'मिति यथा सम्यग्दर्शनस्य तथा सर्वभावानां ज्ञानादीनां नामस्थापनादिभी रचनां कृत्वा प्रमाणनयनिर्देशादिसदादिभिः परीक्षाधिगमः कार्य इति, यत् प्रस्तुतं सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्ग इति, तत्र यत् सम्यग्दर्शने

विचार्यं तदभिहितं, तदभिधानाच्च परिसमापितं सम्यग्दर्शनमित्येतदाह- उक्तं सम्यग्दर्शनं, द्वितीयावयवव्याचिख्यासाप्रस्तावप्रदर्शनायाह-ज्ञानं वक्ष्यामः ॥१-८॥

सद् आदि द्वारोथी तत्त्वोनो बोध

टीकार्थ–सद् आदि अनुयोगद्वारोथी पण तत्त्वोनो बोध करवो जोईओ. आ सूत्रनो संक्षिप्त अर्थ छे. विस्तृत अर्थ तो भाष्यकार कहे छे- सूत्रमां रहेल सत् शब्दने कोई संख्या आदि द्वारोनुं विशेषण न मानी ले एटला माटे अलग करीने बतावे छे- सत्, संख्या, क्षेत्र ईत्यादि. सत् ए बीजा द्वारोनी साथे जोडायेलुं द्वार छे. इति शब्द द्वारनुं परिमाण जणावा माटे छे. आटलां ज द्वारोथी सम्यग्दर्शननो बोध थाय. बीजा द्वारोनो आ द्वारोमां ज समावेश थई जाय छे. एतैश्च=सूत्रमां कहेला द्वारोथी. आ द्वारोने ज विशेषथी जणावे छे- सद्भूतपदप्ररूपणादिभिः=विद्यमान अर्थ जे सम्यग्दर्शन, ते सम्यग्दर्शन पदनी प्ररूपणा=स्वरूप कथन आदि द्वारोथी तत्त्वोनो विस्तारथी बोध थाय छे. सत् आदि पदोने अलग अलग बतावावाथी जे फळ आव्युं तेने बतावे छे- 'अष्टाभिः' आठ द्वारोथी.

सत् पद वगेरे व्याख्या करवाना अंगो=साधनो छे एम जणावे छे- 'अनुयोगद्वारैः' इति, सत् वगेरे आठ अनुयोगद्वारोथी. सर्वभावानां= सर्वपदार्थोनो बोध थाय छे एम कहीने सत्पद आदि द्वारो व्यापक छे=आ द्वारोथी बधा ज पदार्थोनी व्याख्या करी शकाय छे एम जणावे छे. विकल्पशः इत्यादि नुं व्याख्यान (सातमा सूत्रमां) करी ज दीधुं छे.

कथमिति चेद्=केवी रीते विस्तारथी बोध थाय छे ? एम कहीने परना अभिप्रायनी आशंका करे छे. आ द्वारोथी कई रीते विस्तारथी बोध कराय छे एम तुं मानतो होय=विचारतो होय तो विस्तारथी बोध केवी रीते थाय ते कहेवाय छे.

सम्यग्दर्शन सत् छे

(१) **सत्** - सत् ए द्वारने विचारे छे- आ सत् द्वारनुं उत्थान आ रीते थाय छे- बीजो शंका करे छे के सम्यग्दर्शन छे के नहि ? आवी शंका

ન હોય, સત્ત્વ(=હોવાપણું) જણાઇ ગયું હોય તો આનું(=સત્ પદનું) કથન અયુક્ત થાય. આથી ભાષ્યકાર આશંકા વાક્યને બતાવે છે- 'सम्यग्दर्शनं किमस्ति नास्ति' इति, સમ્યગ્દર્શન છે કે નહિ ? અહીં ભાવાર્થ આ છે- સમ્યગ્દર્શન પદથી વાચ્ય પદાર્થ છે કે નહિ ? આ સંશય છે. આ સંશય થવાનું કારણ એ છે કે- બાહ્યપદાર્થ ન હોય તો પણ શબ્દપ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમ કે સસલાના શિંગડા વગેરે. બાહ્ય વસ્તુ હોય તો પણ શબ્દપ્રવૃત્તિ જોવામાં આવે છે. જેમકે ઘટ વગેરે. તેથી પ્રશ્નકાર સમ્યગ્દર્શન શબ્દ વિદ્યમાન બાહ્યપદાર્થમાં પ્રવૃત્ત થયો છે કે અવિદ્યમાન બાહ્યપદાર્થમાં પ્રવૃત્ત થયો છે ? એમ પ્રશ્ન કરે છે. આચાર્ય ઉત્તરને કહે છે- અસ્તિ, સમ્યગ્દર્શન શબ્દથી વાચ્ય પદાર્થ ઘટાદિ શબ્દના વાચ્યની જેમ વિદ્યમાન છે. એ પદાર્થ આપ્તપુરુષે કહેલો છે અને પ્રશમ વગેરે લિંગથી જાણી શકાય છે.

સમ્યગ્દર્શન જીવમાં છે

ફરી શંકા કરે છે- क्वास्तीति चेद्, ક્યાં છે એવી જો આશંકા હોય, આવી આશંકા થવાનું કારણ એ છે કે, સમ્યગ્દર્શન ગુણ છે, ગુણ ગુણી વિના ન રહી શકે. આચાર્ય આશંકાનો જવાબ કહે છે- ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવોમાં સમ્યગ્દર્શન નથી. કેમ કે સમ્યગ્દર્શન જીવનો ગુણ છે. સમ્યગ્દર્શન કોને હોય ? એવા સ્વામિત્વદ્વારમાં અજીવ પ્રતિમા આદિને સમ્યગ્દર્શન હોય એમ જે કહ્યું છે તે ઉપચારથી કહ્યું છે. અહીં તો (ઉપચાર વિના) મુખ્ય સમ્યગ્દર્શનની વિચારણાનો પ્રારંભ છે. આથી અહીં ઔપચારિક અજીવ સમ્યગ્દર્શન નથી સ્વીકારાતું.

ગતિ આદિ તેર દ્વારોમાં સમ્યગ્દર્શનની વિચારણા

હવે જીવોમાં સમ્યગ્દર્શનની સત્તા છે કે નહિ ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને કહે છે- "जीवेषु तु भाज्यम्" જીવોમાં સમ્યગ્દર્શનની ભજના જ છે. બધા જ જીવોમાં સમ્યગ્દર્શન હોય જ એવું નથી. તદ્યથા ગતીન્દ્રિય ઇત્યાદિથી ભજનાને કહે છે- સમ્યગ્દર્શનની ભજના આ રીતે છે- ગતિ, ઇન્દ્રિય, કાય, યોગ, કષાય, વેદ, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર,

આહાર અને ઉપયોગ આ તેર અનુયોગદ્વારોમાં જે પ્રમાણે સંભવ હોય તે પ્રમાણે સદ્‌ભૂત પ્રરૂપણા કરવી. ગતિ આદિ અનુયોગદ્વારોને આવશ્યક સૂત્ર વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કહ્યાં છે. અહીં સ્થાન શૂન્ય ન રહે એ માટે કંઈક બતાવવામાં આવે છે- ગતિ આદિમાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્યમાન એમ બે રીતે સમ્યક્‌ત્વ વિચારાય છે. (જે જીવ પૂર્વે સમ્યક્‌ત્વ પામ્યો હોય તે પૂર્વપ્રતિપન્ન કહેવાય. જે જીવ હમણાં સમ્યક્‌ત્વ પામી રહ્યો હોય તે પ્રતિપદ્યમાન કહેવાય.)

(૧) **ગતિ–** નરક વગેરે ચારેય ગતિઓમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્યમાન જીવો છે. નરકગતિમાં ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે સમ્યગ્‌દર્શન હોય. તિર્યંચગતિમાં પણ આ બે સમ્યક્‌ત્વ હોય. મનુષ્યગતિમાં ક્ષાયિક વગેરે ત્રણે સમ્યગ્‌દર્શન હોય. દેવગતિમાં ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક એ બે સમ્યગ્‌દર્શન હોય.

(૨) **ઇન્દ્રિય–** સામાન્યથી વિચારાય તો ઇન્દ્રિયદ્વારમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્યમાન જીવો હોય. અલગ અલગ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ એકેન્દ્રિયોમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્યમાન એ બંને ન હોય. બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં સાસ્વાદન સમ્યક્‌ત્વની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રતિપન્ન જીવો ભાજય છે=ક્યારેક હોય, ક્યારેક ન પણ હોય. પ્રતિપદ્યમાન જીવો તો ન જ હોય. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં બંને પ્રકારના જીવો હોય.

(૩) **કાય–** કાયદ્વારમાં પૃથ્વીકાય આદિને આશ્રયીને સામાન્યથી બંને હોય. વિશેષથી પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિમાં બંને ન જ હોય. બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય. પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. સંજ્ઞીપંચેન્દ્રિય રૂપ ત્રસકાયમાં બંને હોય.

(૪) **યોગ–** યોગદ્વારમાં મન, વચન, કાયા એ ત્રણ યોગોમાં સામાન્યથી બંને હોય, વિશેષથી કેવળ કાયયોગવાળા પૃથ્વીકાયથી આરંભી વનસ્પતિકાય સુધીના જીવોમાં બંને ન હોય. કાય-વચન યોગવાળા બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયોમાં

પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. મન, વચન, કાયા એ ત્રણે યોગવાળા જીવોમાં બંને હોય.

(૫) **કષાય**– અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયમાં બંને ન હોય, બાકીના કષાયોના ઉદયમાં બંને હોય.

(૬) **વેદ**– ત્રણે વેદવાળા જીવોમાં સામાન્યથી બંને હોય. વિશેષથી તો સ્ત્રીવેદમાં બંને હોય. પુરુષવેદમાં બંને હોય. નપુંસકવેદમાં એકેન્દ્રિયથી આરંભી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન કોઇક હોય. પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય નારક, તિર્યંચ, મનુષ્ય સંબંધી સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય નપુંસકોમાં બંને હોય.

(૭) **લેશ્યા**– ઉપરની (ત્રણ) લેશ્યાઓમાં બંને હોય. આદ્ય (ત્રણ) લેશ્યાઓમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય.

(૮) **સમ્યક્ત્વ**– સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામે કે મિથ્યાદૃષ્ટિજીવ સમ્યક્ત્વ પામે ? નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વને પામે, કેમકે નિશ્ચયનયના મતે શશવિષાણ આદિની જેમ જે ન હોય તે ઉત્પન્ન ન થાય. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વને પામે છે. કેમકે જે ન હોય તે થાય એ પ્રતિપત્તિનો(=પ્રાપ્તિનો) વિષય છે. તથા કારણમાં જે ન હોય તે ઉત્પન્ન થાય છે એવું જોવામાં આવે છે.

(૯) **જ્ઞાન**– નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ જ્ઞાની સમ્યક્ત્વને પામે છે. વ્યવહારનયની દૃષ્ટિએ અજ્ઞાની સમ્યક્ત્વને પામે છે.

(૧૦)**દર્શન**– ચક્ષુદર્શની જીવોમાં બંને હોય. માખી વગેરે અસંજ્ઞી જીવોમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય ચક્ષુદર્શની જીવોમાં બંને હોય. પૃથ્વીકાય આદિ પાંચ અચક્ષુ દર્શનીઓમાં બંને ન હોય. બાકીના બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય, અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અચક્ષુદર્શનીઓમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય અચક્ષુદર્શનીઓમાં બંને હોય.

(૧૧)**ચારિત્ર**– ચારિત્રી પૂર્વપ્રતિપન્ન જ હોય. ચારિત્ર રહિત જીવ પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્યમાન હોય.

(૧૨)આહારક— આહારક જીવોમાં બંને હોય. અનાહારક જીવોમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય, ભવાંતરમાં જતાં અંતરાલગતિમાં પ્રતિપદ્યમાન ન સંભવે.

(૧૩)ઉપયોગ— પ્રશ્ન— સાકારોપયોગમાં વર્તતો જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે કે અનાકાર ઉપયોગમાં વર્તતો જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે ?

ઉત્તર— સાકાર ઉપયોગમાં વર્તતો જીવ સમ્યક્ત્વ પામે છે, અને પૂર્વપ્રતિપન્ન પણ હોય. અનાકાર ઉપયોગમાં વર્તતો પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય, પ્રતિપદ્યમાન ન હોય. કારણ કે બધી લબ્ધિઓ સાકાર ઉપયોગમાં વર્તતા જીવને થાય છે એવું મહર્ષિઓનું વચન પ્રમાણભૂત છે.

આ તેર વ્યાખ્યાદ્વારોમાં વ્યાખ્યા કરવાના સાધનોમાં યથાસંભવ કહેવું, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ જ્યાં ન સંભવે અને જ્યાં સંભવે અથવા ક્ષાયિક આદિ સમ્યગ્દર્શન જ્યાં સંભવે ત્યાં કહેવું. સદ્‌ભૂત પદાર્થ એવા સમ્યગ્દર્શન પદનું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે યથાયોગ્ય વિચારવું.

ભાષક અને પરિત્ત વગેરે દ્વારો ભાષ્યકારે કહ્યાં નથી. કારણ કે તે દ્વારોનો અહીં ગ્રહણ કરેલા દ્વારોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ભાષકદ્વાર પંચેન્દ્રિયમાં આવી જાય છે. પરીત્તદ્વાર પણ કાયદ્વારમાં આવી જાય છે. પર્યાપ્તદ્વાર કાયદ્વારમાં આવી જાય છે. સૂક્ષ્મ, સંજ્ઞી, ભવ, ચરમ દ્વારો તે જ કાયદ્વારમાં આવી જાય છે. આથી ભાષ્યકારે કહ્યાં નથી.

(૨) સંખ્યા— હવે બીજા દ્વારને સ્પર્શતા=વિચારતા ભાષ્યકાર કહે છે- 'संख्या' इति, સંખ્યા એટલે પરિમાણ. એક સંખ્યા ગણિત વ્યવહારને અનુસરનારી બેથી પ્રારંભી શીર્ષપ્રહેલિકા સુધીની. બીજી ગણિતના વિષયને ઓળંગી ગયેલી અસંખ્યેય=સંખ્યાથી ન ગણી શકાય તેવી છે. તેના જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ પ્રકાર છે. અનંત સંખ્યા અસંખ્ય સંખ્યાને ઓળંગી ગયેલી છે. તેના પણ જઘન્ય, મધ્યમ, ઉત્કૃષ્ટ એમ ત્રણ ભેદો છે. સંખ્યાને વિસ્તારથી જાણવાના અભિલાષીએ અનુયોગદ્વારમાંથી જાણી લેવી.

સંખ્યાનું સ્વરૂપ

[આ ગ્રંથમાં સમય, મુહૂર્ત, દિવસ, રાત, માસ, વર્ષ, શીર્ષપ્રહેલિકા, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, પુદ્ગલપરાવર્ત વગેરે શબ્દો આવે છે. આ બધા કાળના પ્રમાણો છે. તે સમજવા ખૂબ જ જરૂરી હોઈ અન્ય ગ્રંથમાંથી તેનું વિસ્તૃત સ્વરૂપ અહીં આપવામાં આવે છે.

સર્વથી અલ્પ (જઘન્યમાં જઘન્ય) કાળ એક સમયનો છે જેને સર્વજ્ઞ ભગવંતો જ જાણી શકે છે અને એ જ અત્યંત સૂક્ષ્મકાળને 'સમય' કહેવાય છે. એક નિમિષ (આંખ મીંચીને ઉઘાડીએ તેટલા કાળ) માત્રમાં અસંખ્યાતા સમયો વ્યતીત થાય છે.

સમયથી માંડીને શીર્ષપ્રહેલિકા (સંખ્ય), અસંખ્ય, અનંત, પલ્યોપમ, સાગરોપમ, ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી, કાળચક્ર, પુદ્ગલપરાવર્ત આદિ અનેક પ્રકારે વ્યવહારિક કાળ છે. તેનું કંઈક સ્વરૂપ અહીં આપવામાં આવે છે.

સમયથી લઈ પુદ્ગલ-પરાવર્ત સુધીની કાળ સંખ્યાનું કોષ્ટક

નિર્વિભાજ્ય કાળ પ્રમાણ તે ..... ૧ સમય
૯ સમયનું ..... ૧ જઘન્ય અંતર્મુહૂર્ત
[1]ચોથા જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતાની સંખ્યા પ્રમાણ
સમયોની ..... ૧ આવલિકા
૨૫૬ આવલિકાનો ..... ૧ ક્ષુલ્લક ભવ
૨૨૨૩-૧૨૨૯/૩૭૭૩ આવલિકાનો .... ૧ ઉચ્છ્વાસ અથવા
..... નિઃશ્વાસ
૪૪૪૬-૨૪૫૮/૩૭૭૩ આવલિકાનો
અથવા સાધિક ૧૭ ક્ષુલ્લક-ભવનો
અથવા ઉચ્છ્વાસ નિઃશ્વાસ મળીને ..... ૧ પ્રાણ (શ્વાસોચ્છ્વાસ)

૧. ચોથા જઘન્યયુક્ત અસંખ્યાતાની જે સંખ્યા છે તે સંખ્યાપ્રમાણ સમયો મળીને ૧ આવલિકા થાય છે.

૭ પ્રાણનો ..... ૧ સ્તોક
૭ સ્તોકે ..... ૧ લવ
૩૮॥ લવે ..... ૧ ઘડી
(૨૪ મિનિટની જે ઘડી થાય છે તે ઘડી)
૭૭ લવે અથવા ૨ ઘડીએ અથવા
૬૫૫૩૬ ક્ષુલ્લકભવે અથવા ૧૬૭૭૭૨૧૬
આવલિકાએ અથવા ૩૭૭૩ પ્રાણે ..... ૧ (ચાંદ્ર) મુહૂર્ત થાય
..... (એક સામાયિક-કાળ)
સમયોન ૨ ઘડીનું ..... ૧ ઉત્કૃષ્ટ અંતર્મુહૂર્ત થાય

અન્ય રીતે–

નિર્વિભાજ્ય અસંખ્ય સમયનો..... ૧ નિમેષ
૧૮ નિમેષે ..... ૧ કાષ્ઠા
૨ કાષ્ઠાએ ..... ૧ લવ
૧૫ લવે..... ૧ કલા
૨ કલાએ..... ૧ લેશ
૧૫ લેશે ..... ૧ ક્ષણ
૬ ક્ષણની..... ૧ ઘટિકા
૨ ઘટિકાએ ..... ૧ મુહૂર્ત
૩૦ મુહૂર્તનો..... ૧ દિવસ (અહોરાત્ર)
૧૫ દિવસનો ..... ૧ પક્ષ (પખવાડિયું)
૨ પક્ષે (૩૦ દિવસે) ..... ૧ માસ
૨ માસે..... ૧ ઋતુ
૩ ઋતુએ (૧૮૩ દિવસે, વા ૬ માસે) ... ૧ અયન (૬ માસ)

૨ અયને (૧૨ માસે) અથવા [૧]છ ઋતુએ. ૧ વર્ષ
૫ (સૌર) વર્ષે ..... ૧ યુગ
૨૦ યુગે..... ૧ શત વર્ષ (૧૦૦)
દશ શત વર્ષ..... ૧ સહસ્ર વર્ષ
શત સહસ્ર વર્ષે..... ૧ લક્ષ વર્ષ
૮૪ લક્ષ વર્ષે ..... ૧ પૂર્વાંગ
૮૪ લાખ પૂર્વાંગે.....
(૭૦ લાખ ક્રોડ ૫૬ હજાર ક્રોડ સૂર્ય-વર્ષે) ૧ પૂર્વ
૮૪ લાખ પૂર્વે ..... ૧ ત્રુટિતાંગ
..... (પ્રથમ પ્રભુનું આયુષ્ય)
૮૪ લાખ ત્રુટિતાંગે..... ૧ ત્રુટિત
૮૪ લાખ ત્રુટિતે ..... ૧ અડડાંગ
૮૪ લાખ અડડાંગે..... ૧ અડડ
૮૪ લાખ અડડે ..... ૧ અવવાંગ
૮૪ લાખ અવવાંગે..... ૧ અવવ
૮૪ લાખ અવવે ..... ૧ હુહુકાંગ
૮૪ લાખ હુહુકાંગે..... ૧ હુહુક
૮૪ લાખ હુહુકે ..... ૧ ઉત્પલાંગ
૮૪ લાખ ઉત્પલાંગે ..... ૧ ઉત્પલ
૮૪ લાખ ઉત્પલે ..... ૧ પદ્માંગ
૮૪ લાખ પદ્માંગે..... ૧ પદ્મ

---

૧. જે માટે કહ્યું છે કે-
'पाउस वासारतो सरओ हेमंत वसंत गिम्हा य ।
एए खलु छप्पि उऊ, जिणवर-दिट्ठा मए सिट्ठा ॥'

૮૪ લાખ પદ્મે	૧ નલિનાંગ
૮૪ લાખ નલિનાંગે	૧ નલિન
૮૪ લાખ નલિને	૧ અર્થનિપૂરાંગ
૮૪ લાખ અર્થનિપૂરાંગે	૧ અર્થનિપૂર
૮૪ લાખ અર્થનિપૂરે	૧ અયુતાંગ
૮૪ લાખ અયુતાંગે	૧ અયુત
૮૪ લાખ અયુતે	૧ પ્રયુતાંગ
૮૪ લાખ પ્રયુતાંગે	૧ પ્રયુત
૮૪ લાખ પ્રયુતે	૧ નયુતાંગ
૮૪ લાખ નયુતાંગે	૧ નયુત
૮૪ લાખ નયુતે	૧ ચૂલિકાંગ
૮૪ લાખ ચૂલિકાંગે	૧ ચૂલિકા
૮૪ લાખ ચૂલિકાએ	૧ શીર્ષ-પ્રહેલિકાંગ
૮૪ લાખ શીર્ષ-પ્રહેલિકાંગે	૧ શીર્ષ-પ્રહેલિકા[૧]
.....	(સંખ્યાતાં વર્ષ)
અસંખ્યાતા વર્ષનો (પલ્ય પ્રરૂપણાએ)	૧ પલ્યોપમ (છ ભેદે)

૧. ૧૯૪ અથવા મતાંતરે ૨૫૦ અંક સુધીની સંખ્યાએ શીર્ષપ્રહેલિકા છે. એમાં એક મતે શીર્ષપ્રહેલિકાનો અંક, ૭૫૮૨૬૩૨૫૩૦૭૩૦૧૦૨૪૧૧૫૭૯૭૩૫૬૯૯૭૫૬૯૬૪૦-૬૨૧૮૯૬૬૮૪૮૦૮૦૧૯૩૨૯૬, આ ૫૪ આંકડાઓ ઉપર ૧૪૦ મીંડાં જેટલો થાય છે, અર્થાત્ કુલ ૧૯૪ અંક-પ્રમાણ છે. આ પ્રમાણે માથુરીવાચના-પ્રસંગે અનુયોગદ્વારમાં કહેલ છે. શ્રીભગવતીજી, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ, સ્થાનાંગાદિ આગમગ્રંથોમાં આ જ અભિપ્રાય જણાવેલ છે.

જ્યારે અન્ય જ્યોતિષ્કરંડકાદિગ્રંથોમાં તેથી પણ બૃહત્સંખ્યા ગણાવી છે, એટલે ૭૦ અંકને ૧૮૦ શૂન્યો મૂકવાથી ૨૫૦ અંકપ્રમાણ સંખ્યા પ્રાપ્ત થાય છે. જે આ રહી-૧૮૭૯૫૫૧૭૯૫૫૦૧૧૨૫૯૫૪૧૯૦૦૯૬૯૯૮૧૩૪૩૦૭૭૦૭૯૭૪૬૫૪૯૪૨૬-૧૯૭૭૭૪૭૬૫૭૨૫૭૩૪૫૭૧૮૬૮૧૬ (કુલ ૭૦ અંક સંખ્યા) અને ઉપર ૧૮૦ શૂન્ય મૂકવાં, જેથી ૨૫૦ અંકસંખ્યા આવે છે. એ પ્રમાણે 'વલભી' (વલભીપુર નગરમાં થયેલી) વાચનામાં કહેવાયેલ છે.

૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમનો ..... ૧ સાગરોપમ
..... (કુલ ૬ પ્રકારે)
૧૦ કોડાકોડી અદ્ધા-સાગરોપમની ..... ૧ ઉત્સર્પિણી અથવા
..... તેટલા જ કાળની
..... ૧ અવસર્પિણી
..... (તે છ છ આરા પ્રમાણ)
૨૦ કોડાકોડી અદ્ધા-સાગરોપમની અથવા
૧ ઉત્સર્પિણી અને ૧ અવસર્પિણી મળી ... ૧ કાલચક્ર થાય
અનંતા કાળચક્રે ..... ૧ પુદ્ગલ-પરાવર્ત થાય
..... અને તે ચાર પ્રકારે છે.

પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ

પુદ્ગલ પરાવર્તના દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ એમ ચાર ભેદ છે. તે દરેકના બાદર અને સૂક્ષ્મ એમ બે બે ભેદ છે. એટલે કે બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત, સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત, બાદર ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત, સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત, બાદર કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત, સૂક્ષ્મ કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત, બાદર ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત, સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત.

(૧) **બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ જગતમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગલોને જેટલા કાળમાં ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, કાર્મણ, ભાષા, શ્વાસોચ્છવાસ અને મન એ સાત વર્ગણા રૂપે ગ્રહણ કરીને મૂકે તેટલો કાળ એક બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. આમાં પહેલાં ઔદારિક રૂપે લઈને મૂકે પછી વૈક્રિયરૂપે લઈને મૂકે એવો ક્રમ નથી.

(૨) **સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ જગતમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગલોને પ્રથમ ઔદારિક રૂપે લઈને મૂકે, પછી વૈક્રિયરૂપે લઈને મૂકે,

પછી તૈજસરૂપે લઈને મૂકે, એમ ક્રમશઃ આહારક વર્ગણા સિવાય સાતે વર્ગણારૂપે લઈને મૂકે તેટલો કાળ સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત છે. (આમાં સર્વ પુદ્ગલોને જ્યાં સુધી ઔદારિકરૂપે લઈને ન મૂકે એ દરમ્યાન વચ્ચે વચ્ચે વૈક્રિય, તૈજસ આદિરૂપે લઈને મૂકે તો તે ન ગણાય.)

ટૂંકમાં સર્વ પુદ્ગલોને ક્રમ વિના ઔદારિકાદિ વર્ગણારૂપે લઈને મૂકે તો બાદર દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત અને ક્રમશઃ લઈને મૂકે તો સૂક્ષ્મ દ્રવ્ય પુદ્ગલ પરાવર્ત (આમ અન્ય સ્થળે પણ જાણવું.)

(૩) **બાદર ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને ક્રમ વિના મરણ કરીને સ્પર્શે તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ બાદર ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત છે.

(૪) **સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ લોકાકાશના સર્વ પ્રદેશોને ક્રમશઃ મરણ કરીને સ્પર્શે તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ સૂક્ષ્મ ક્ષેત્ર પુદ્ગલ પરાવર્ત છે.

(૫) **બાદર કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી રૂપ કાળચક્રના સર્વ સમયોને ક્રમ વિના મરણ કરીને સ્પર્શે તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ બાદર કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે.

(૬) **સૂક્ષ્મ કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ ઉત્સર્પિણી તથા અવસર્પિણી રૂપ કાળચક્રના સર્વ સમયોને ક્રમશઃ મરણ કરીને સ્પર્શે તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ સૂક્ષ્મ કાળ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે.

(૭) **બાદર ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ રસબંધના સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનોને ક્રમ વિના મરણ કરીને સ્પર્શે તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ બાદર ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે.

(૮) **સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત–** એક જીવ રસબંધના સર્વ અધ્યવસાય સ્થાનોને ક્રમશઃ મરણ કરીને સ્પર્શે તેમાં જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ સૂક્ષ્મ ભાવ પુદ્ગલ પરાવર્ત છે.

દરેક જીવે આ સંસારમાં આવા અનંત પુદ્ગલ પરાવર્તો પસાર કર્યા છે અને જ્યાં સુધી મોક્ષ નહીં પામે ત્યાં સુધી ભવિષ્યમાં પણ આવા પુદ્ગલ પરાવર્તો પસાર કરશે.

સંક્ષેપમાં પુદ્ગલ પરાવર્તનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે- અસંખ્ય વર્ષ=૧ પલ્યોપમ. ૧૦ કોડાકોડી પલ્યોપમ=૧ સાગરોપમ. ૧૦ કોડાકોડી સાગરોપમ=૧ ઉત્સર્પિણી કે ૧ અવસર્પિણી. ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ (૧ ઉત્સર્પિણી + ૧ અવસર્પિણી)=૧ કાળચક્ર. આવા અનંત કાળચક્ર= એક પુદ્ગલ પરાવર્ત થાય.

સંખ્યાતાદિનું સ્વરૂપ– (નવ્યકર્મગ્રંથ-ગાથા ૭૧ થી ૮૬)

પહેલાં જંબૂદ્વીપના પ્રમાણવાળા ૧ લાખ યોજન લાંબા-પહોળા અને ૧૦૦૦ યોજના ઊંડા તેની ઉપર ૮ યોજનની જગતિ તેની ઉપર ૨ ગાઉની વેદિકા આ પ્રમાણવાળા ૧, અનવસ્થિત ૨, શલાકા ૩, પ્રતિશલાકા ૪, મહાશલાકા નામના પ્યાલાઓ કલ્પવા. ત્યાર પછી પહેલો અનવસ્થિત પ્યાલો શિખા સુધી સરસવના દાણાથી ભરીને એક હાથમાં લઈને બીજા હાથે તેમાંથી ૧-૧ દાણો દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં નાખતા જવું. જ્યાં આગળ પહેલો પ્યાલો ખાલી થાય (જૂના કર્મગ્રંથમાં ત્યારે ૧ દાણો શલાકામાં નાખવા જણાવ્યું છે.) ત્યાં તે દ્વીપ કે સમુદ્રના જેટલો બીજો પ્યાલો કલ્પવો. તેની ઊંચાઈ અને ઊંડાઈ પૂર્વોક્ત પ્રમાણે સમજવી.

આ પ્યાલાને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં પૂર્વોક્ત પ્રમાણે ખાલી કરવો અને ખાલી થાય ત્યારે શલાકા નામના પ્યાલામાં ૧ દાણો નાખવો. ત્યાં ફરી તે દ્વીપ કે સમુદ્રના જેટલો મોટો પ્યાલો કલ્પવો. આ પ્યાલાને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ખાલી કરવો અને ખાલી થાય ત્યારે બીજો દાણો શલાકામાં નાખવો.

ફરીથી તે દ્વીપ કે સમુદ્ર જેટલો મોટો પ્યાલો અનવસ્થિત નામનો ભરીને આગળ દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં નાખતા જવું. આ રીતે અનવસ્થિત પ્યાલાઓ ભરીને ખાલી કરતાં ૧-૧ દાણે શલાકા પ્યાલો જ્યારે પૂર્ણ થાય.

(શિખા સુધી ભરાય) ત્યારે અનવસ્થિત પ્યાલો ભરીને સ્થાપી રાખવો અને શલાકા પ્યાલાને ઉપાડીને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ૧-૧ દાણો નાખતાં ખાલી થાય ત્યારે પ્રતિશલાકામાં ૧ દાણો નાખવો. પછી અનવસ્થિત પ્યાલાને ઉપાડીને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ખાલી કરવો અને ખાલી થાય ત્યારે શલાકામાં ૧ દાણો નાંખવો.

ત્યાર પછી બીજો તે દ્વીપ કે સમુદ્રના જેટલો મોટો અનવસ્થિત પ્યાલો કલ્પવો. તેને ભરીને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ૧-૧ દાણો નાખતાં જ્યારે ખાલી થાય ત્યારે શલાકામાં બીજો દાણો નાખવો. એ પ્રમાણે પૂર્વોક્ત ક્રમ પ્રમાણે શલાકા ભરાય એટલે અનવસ્થિત પ્યાલાને ભરીને સ્થાપી રાખવો અને શલાકાને ઉપાડીને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ૧-૧ દાણો નાખતાં ખાલી થાય ત્યારે પ્રતિશલાકામાં બીજો દાણો નાંખવો. આ પ્રમાણે પ્રતિશલાકા પણ શિખા સુધી ભરાય ત્યારે શલાકા ખાલી થયેલો હોય છે. તેને પૂર્વોક્ત પ્રમાણે અનવસ્થિતથી પૂર્ણ ભરી દેવો અને પછી અનવસ્થિત પણ ભરી દેવો.

આ ત્રણે ભરાય એટલે શલાકા અને અનવસ્થિતને સ્થાપીને પ્રતિશલાકાને ઉપાડીને આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ખાલી કરવો અને ખાલી થતાં મહાશલાકામાં એક દાણો નાખવો. ત્યાર પછી શલાકાને ઉપાડી આગળના દ્વીપ અને સમુદ્રોમાં ખાલી કરવો અને ખાલી થતાં ૧ દાણો પ્રતિશલાકામાં નાખવો. ત્યાર પછી અનવસ્થિતને ઉપાડીને આગળના દ્વીપ-સમુદ્રોમાં ખાલી કરવો અને ખાલી થતાં ૧ દાણો શલાકામાં નાખવો.

અને આ જ રીતે ક્રમે અનવસ્થિતથી શલાકાને, શલાકાથી પ્રતિશલાકાને અને પ્રતિશલાકાથી મહાશલાકાને ભરી દેવો. મહાશલાકા ભરાઇ જાય ત્યારે પ્રતિશલાકા ખાલી થઇ ગયો હોય છે. તેને પૂર્વોક્ત ક્રમે ભરી દેવો અને ત્યાર પછી શલાકાને અને છેવટે અનવસ્થિતને ભરી દેવો. આમ ચારે પ્યાલા પૂર્ણ ભરાઇ જાય ત્યારે અનવસ્થિત પ્યાલાનું માપ છેલ્લા વખતે ખાલી થયું છે તેટલા દ્વીપ કે સમુદ્રગણું છે.

આ ચારે પ્યાલામાં રહેલા અને દ્વીપ સમુદ્રોમાં નંખાયેલા એ બધા સરસવના દાણા ભેગા કરીએ. તેની જે સંખ્યા થાય તે જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાતુ થાય.

અહીંયા કેટલાક એમ કહે છે કે એક પ્યાલો ખાલી થતાં જોડે જોડેના પ્યાલામાં જે એક એક દાણો નંખાય છે તે પ્યાલામાંનો નહીં પરંતુ નવો દાણો લેવો, જ્યારે કેટલાક એમ કહે છે કે તે પ્યાલામાંનો જે છેલ્લો દાણો (સાક્ષીભૂત) જોડેના પ્યાલામાં નાખવો.)

પ્યાલાનો ઉપાડવાનો ક્રમ એવો છે કે પછીનો પ્યાલો જ્યારે ઉપાડવો હોય ત્યારે પૂર્વના પ્યાલા ભરી રાખવા જોઈએ. જેમ કે પ્રતિશલાકામાં એક સરસવ નાખવા, શલાકા ત્યારે જ ઉપાડી શકાય કે જ્યારે અનવસ્થિત ભરી રાખ્યો હોય, મહાશલાકામાં સરસવ નાખવા પ્રતિશલાકા ત્યારે જ ઉપાડી શકાય કે જ્યારે અનવસ્થિત અને શલાકા બન્ને ભરી રાખ્યા હોય.

સિદ્ધાંત મતે– (નવ્યકર્મગ્રંથ-ગાથા ૭૭-૭૮-૭૯)

૧	જઘન્ય સંખ્યા	બે
૨	મધ્યમ સંખ્યા	જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની સંખ્યા
૩	ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા	જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાતમાં ૧ ન્યૂન
૪	જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાત	ચાર પ્યાલા અને દ્વીપ-સમુદ્રોના દાણાની સંખ્યા તે
૫	મધ્યમ પરિત્ત અસંખ્યાત	જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની સંખ્યા
૬	ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અસંખ્યાત	જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતમાં ૧ ન્યૂન
૭	જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત	જઘન્ય પરિત્ત અસંખ્યાતનો[1] રાશિ અભ્યાસ કરતાં

૧. રાશિઅભ્યાસ એટલે તે રાશિને તે રાશિથી તેટલીવાર ગુણવો. દા.ત. ૩૦ને ૩૦થી ૩૦ વાર ગુણતા જે આવે તે.

૮	મધ્યમ યુક્ત અસંખ્યાત	જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની સંખ્યા
૯	ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અસંખ્યાત	જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતાસંખ્યાતમાં ૧ ન્યૂન
૧૦	જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાત	જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાતનો રાશિ અભ્યાસ કરતાં
૧૧	મધ્યમ અસંખ્યાતાસંખ્યાત	જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની સંખ્યા
૧૨	ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાતાસંખ્યાત	જઘન્ય પરિત્ત અનંતમાં ૧ ન્યૂન
૧૩	જઘન્ય પરિત્ત અનંત	જઘન્ય અસંખ્યાતાસંખ્યાતનો રાશિ અભ્યાસ કરતાં
૧૪	મધ્યમ પરિત્ત અનંત	જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની સંખ્યા
૧૫	ઉત્કૃષ્ટ પરિત્ત અનંત	જઘન્ય યુક્ત અનંતમાં ૧ ન્યૂન
૧૬	જઘન્ય યુક્ત અનંત	જઘન્ય પરિત્ત અનંતનો રાશિ અભ્યાસ કરતાં
૧૭	મધ્યમ યુક્ત અનંત	જઘન્યથી ઉત્કૃષ્ટ વચ્ચેની સંખ્યા
૧૮	ઉત્કૃષ્ટ યુક્ત અનંત	જઘન્ય અનંતાનંતમાં ૧ ન્યૂન
૧૯	જઘન્ય અનંતાનંત	જઘન્ય યુક્ત અનંતનો રાશિ અભ્યાસ કરતાં
૨૦	મધ્યમ અનંતાનંત	જઘન્ય અનંતાનંતથી અધિક

સિદ્ધાંતના મતે– ઉત્કૃષ્ટ અનંતાનંત નથી. માટે કુલ ૨૦ ભેદ થાય. આ સૂત્રાનુસાર એટલે કે અનુયોગદ્વારાનુસાર છે.

અન્ય આચાર્યોના મતે– (નવ્યકર્મગ્રંથ-ગાથા ૮૦ થી ૮૬)

૪થું	જઘન્યયુક્તાસંખ્યા	જઘન્યપરિત્તાસંખ્યાતનો રાશિ અભ્યાસ
૭મું	જઘન્યાસંખ્યાસંખ્યાત	જઘન્યયુક્તાસંખ્યાતનો [1]વર્ગ કરવો
૧લું	જઘન્યપરિત્તાનંત	જઘન્યાસંખ્યાતાસંખ્યાતનો ૩ વાર વર્ગ કરવો તેમાં-

૧. વર્ગ એટલે તે સંખ્યાને તે સંખ્યાથી ગુણવો. દા.ત. ૪ને ૪થી ગુણવો.

૧	લોકાકાશના પ્રદેશો
૨	ધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો
૩	અધર્માસ્તિકાયના પ્રદેશો
૪	એક જીવના પ્રદેશો
૫	સ્થિતિબંધના અધ્યવસાયો
૬	રસબંધના અધ્યવસાયો
૭	યોગના નિર્વિભાગ ભાગો
૮	ઉત્સર્પિણી, અવસર્પિણી (૧ કાલચક્ર)ના સમયો
૯	પ્રત્યેક શરીરી જીવો
૧૦	સાધારણ શરીરો (નિગોદના શરીરો)
	આ ૧૦ વસ્તુઓ ઉમેરીને ફરી ૩ વાર વર્ગ કરવો.

૪થું	જઘન્યયુક્તાનંત	જઘન્ય પરિત્તાનંતનો રાશિ અભ્યાસ (અભવ્યના જીવો આટલા છે.)
૭મું	જઘન્યાનંતાનંત	જઘન્ય યુક્તાનંતનો વર્ગ કરવો
૯મું	ઉત્કૃષ્ટાનંતાનંત	જઘન્યાનંતાનંતનો ૩ વાર વર્ગ કરવો તેમાં---

૧	સિદ્ધના જીવો
૨	નિગોદના જીવો
૩	વનસ્પતિના જીવો
૪	ત્રણે કાળના સમયો
૫	સર્વ પુદ્ગલના પરમાણુઓ
૬	સર્વલોક અને અલોકના પ્રદેશો

આ છ વસ્તુઓ ઉમેરીને ફરી ૩ વાર વર્ગ કરવો અને તેમાં કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શનના પર્યાયો ઉમેરવા.

આ રીતે ઉત્કૃષ્ટાનંતાનંત કહ્યું.

આ જાતના હિસાબે કુલ ૨૧ ભેદ થાય.

લોકાલોકમાં જેટલાં પદાર્થો છે તે સર્વે મધ્યમાનંતાનંતે જ છે. તેથી ઉત્કૃષ્ટાનંતાનંત નિષ્પ્રયોજન છે.

જઘન્ય યુક્ત અસંખ્યાત	૪થું	આવલિકાના સમય
જઘન્ય યુક્તાનંત	૪થું	અભવ્ય જીવો
મધ્યમ યુક્તાનંત	૫મું	સિદ્ધો અને સમ્યકત્વભ્રષ્ટ જીવો
મધ્યાનંતાનંત	૮મું	૨૨ વસ્તુઓ

૮મા મધ્યમાનંતાનંતે રહેલ ૨૨ વસ્તુઓ :

૧	બાદર પર્યાપ્તા વનસ્પતિ જીવો	૧૨	નિગોદના જીવો
૨	બાદર પર્યાપ્તા જીવો	૧૩	વનસ્પતિના જીવો
૩	બાદર અપર્યાપ્તા વનસ્પતિ જીવો	૧૪	એકેન્દ્રિયના જીવો
૪	બાદર અપર્યાપ્તા જીવો	૧૫	તિર્યંચના જીવો
૫	બાદર જીવો	૧૬	મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવો
૬	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા વનસ્પતિ જીવો	૧૭	અવિરતિ જીવો
૭	સૂક્ષ્મ પર્યાપ્તા જીવો	૧૮	સકષાય જીવો
૮	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા વનસ્પતિ જીવો	૧૯	છદ્મસ્થ જીવો
૯	સૂક્ષ્મ અપર્યાપ્તા જીવો	૨૦	સયોગી જીવો
૧૦	સૂક્ષ્મ જીવો	૨૧	સંસારી જીવો
૧૧	ભવ્ય જીવો	૨૨	સર્વ જીવો

અન્ય ગ્રંથોમાંથી લીધેલું સંખ્યાનું લખાણ અહીં પૂર્ણ થયું.

સમ્યગ્દર્શનથી યુક્ત જીવો ગતિ આદિમાં કેટલા છે ? એમ સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો અહીં પૂછાય છે. પહેલાં[1] આ કહેલું છે. આથી પૂછે છે કે 'कियत् सम्यग्दर्शनम्' સમ્યગ્દર્શનીઓ કેટલા છે ? સંખ્યાને જાણનારા ભાષ્યકાર સ્વયં જ આને સ્પષ્ટ કરે છે- 'किं सङ्ख्येयम्' ઇત્યાદિ, સમ્યગ્દર્શનીઓ શું સંખ્યાત છે ? અસંખ્યાત છે કે અનંત છે ? આ પ્રમાણે પૂછાયે છતે ભાષ્યકાર કહે છે- उच्यते, असङ्ख्येयानि सम्यग्दर्शनानि, ઉત્તર કહેવાય છે- સમ્યગ્દર્શનીઓ અસંખ્યાત છે. સંખ્યાત કે અનંત નથી. સમ્યગ્દર્શનીઓ અસંખ્યાતા છે એવા નિર્દેશથી ક્ષાયિકસમ્યગ્દષ્ટિ જીવો, સિદ્ધો અને કેવળીઓને છોડીને બાકીના સંસારવર્તી સમ્યગ્દર્શની જીવો જેટલા છે તેટલા બતાવાય છે. તો પછી કેવળીઓ અને સિદ્ધો એ બધા કેટલા છે ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને કહે છે- ભવસ્થ કેવળીઓ અને સિદ્ધોની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દષ્ટિઓ અનંત છે.

(૩) **ક્ષેત્ર**– અન્ય દ્વારની વિચારણા માટે કહે છે- જીવાદિ દ્રવ્યો જેમાં રહે તે ક્ષેત્ર, અર્થાત્ આકાશ. અસંખ્યાત કે અનંતરૂપે નિશ્ચિત કરેલા આ જીવો કેટલા આકાશમાં રહેલા છે ? એવો સંશય થયે છતે પૂછે છે - સમ્યગ્દર્શની કેટલા ક્ષેત્રમાં હોય ?

પ્રશ્ન– આ કથનથી સમ્યગ્દર્શની પૂછાય છે, અને નિર્ણય પણ સમ્યગ્દર્શનીનો જ થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિઓ તો પૂછાતા નથી અને તેમનો નિર્ણય પણ થતો નથી. આ અયુક્ત છે.

ઉત્તર– અહીં આ સમ્યગ્દર્શન શબ્દ सम्यग्दृष्टिः सम्यग्दर्शनम् એ પ્રમાણે ભાવસાધનમાં છે. તેથી તે શબ્દને સમ્યગ્દષ્ટિ અને સમ્યગ્દર્શન એ બંનેના વાચક તરીકે સ્વીકારવો જોઈએ, અર્થાત્ અપાયસદ્દ્રવ્યથી યુક્ત સમ્યગ્દર્શની અને અપાયસદ્દ્રવ્યથી રહિત(=સમ્યગ્દષ્ટિ) એવા સિદ્ધ અને ભવસ્થ કેવળી એ બંનેનો વાચક માનવો જોઈએ. નિર્ણય-વાક્યમાં પણ આ પ્રમાણે જ જાણવું.

---

૧. પ્રથમ અધ્યાયના સાતમા સૂત્રમાં વિધાનદ્વારમાં सङ्ख्याद्वारे तु तद्वतां भेदः प्रतिपाद्यते ।

અથવા સમ્યગ્દર્શનીઓને જાણી લીધા પછી સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ પણ આ જ રીતે ગ્રહણ કરી શકાશે એમ માનીને સમ્યગ્દર્શનીનો પ્રશ્ન કરે છે અથવા પ્રસ્તુત આ પ્રશ્ન એક જીવને આશ્રયીને છે. એક સ્થળે ક્ષેત્રને જાણી લીધા પછી ઉપમાન(=સમાનતા) દ્વારા અન્ય સ્થળે પણ હું જાણી લઈશ. આથી પૂછે છે કે સમ્યગ્દર્શની કેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે ? એક જીવ સંબંધી પ્રશ્ન હોવાથી સમ્યગ્દર્શની કેટલા ક્ષેત્રમાં રહે છે એવું એક વચન પણ સંગત બને છે.

આચાર્ય કહે છે- સમ્યગ્દર્શની જીવ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે. જ્યારે એક સંબંધી પ્રશ્ન હોય અને એક સંબંધી ઉત્તર હોય ત્યારે અર્થ આ પ્રમાણે છે- હું સમ્યગ્દર્શની આધારભૂત કેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલો છું ? પ્રશ્નનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે- તું લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહેલો છે. ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય એ બે દ્રવ્યો જેમાં રહેલા છે તેટલો આકાશદેશ જીવ-અજીવનું આધારક્ષેત્ર છે, અને તે લોક કહેવાય છે. તેના અસંખ્યાતમા ભાગમાં તું રહેલો છે. કારણ કે અસંખ્ય પ્રદેશવાળો જીવ અસંખ્યાતમા ભાગને જ અવગાહીને રહે છે. સંપૂર્ણ લોકના બુદ્ધિથી અસંખ્ય વિભાગ જેટલા ખંડ કલ્પીને તેનો જે એક અસંખ્યાતમો ભાગ તેમાં તું રહેલો છે. હવે જો એ પ્રશ્ન બધા જીવોને આશ્રયીને હોય તો પણ અસંખ્યાતમા ભાગમાં જ રહે છે. આ અસંખ્યાતમો ભાગ પૂર્વના અસંખ્યાતમા ભાગથી મોટો જાણવો. આથી બધા સમ્યગ્દર્શનીઓ લોકના અસંખ્યાતમા ભાગમાં રહે છે એવો ઉત્તર યુક્ત છે.

(૪) **સ્પર્શના–** પર્યંતે રહેલા આકાશપ્રદેશોની સાથે સ્પર્શ કરવો તે સ્પર્શના. આ દ્વારમાં સમ્યગ્દર્શનેન કિં સ્પૃષ્ટં=સમ્યગ્દર્શની વડે કેટલું સ્પર્શાયેલું છે ? એ પ્રશ્નથી સ્પર્શના પૂછાય છે. અહીં પણ સમ્યગ્દર્શન શબ્દ સામાન્યવાચી (સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દૃષ્ટિ એ બંનેને જણાવનારો) જાણવો. અથવા એક જીવને આશ્રયીને પ્રવૃત્ત થયેલો જાણવો. ઉત્તર આ છે- સમ્યગ્દર્શન વડે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શાયેલો છે. આ ઉત્તર એકને આશ્રયીને અને અનેકને આશ્રયીને કરાયેલા પ્રશ્નને અનુસરીને જાણવો.

સમુદ્‌ઘાતને પામેલા અને સમુદ્‌ઘાતના ચોથા સમયમાં રહેલા ભવસ્થ કેવળી વડે લોકનો કેટલો ભાગ સ્પર્શાયેલો છે ? ઉત્તર આ છે- સમ્યગ્‌દૃષ્ટિથી સર્વલોક સ્પર્શાયેલો છે. કારણ કે કહ્યું છે કે "लोकव्यापी चतुर्थे तु"=ભવસ્થકેવળી કેવળીસમુદ્‌ઘાતના ચોથા સમયમાં લોકવ્યાપી થાય છે. તુ શબ્દ અવધારણ અર્થમાં છે. આથી અર્થ આ પ્રમાણે થાય- સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ જ અને સમુદ્‌ઘાતને પામેલો જ જીવ સંપૂર્ણ લોકને સ્પર્શે છે.

આ વ્યાખ્યાનમાં શિષ્યે પ્રશ્ન કર્યો. તે આ પ્રમાણે- સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્‌દર્શન એ બે શબ્દોની ભાવકારકમાં વ્યુત્પત્તિ કરવામાં આવે તો અર્થભેદ નથી. આપ તો અહીં કહો છો કે સમ્યગ્‌દર્શન વડે લોકનો અસંખ્યાતમો ભાગ સ્પર્શાયો છે અને સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ વડે સંપૂર્ણ લોક સ્પર્શાયો છે. તેથી ચોક્કસ આપે આ બે શબ્દોમાં અર્થભેદ કલ્પેલો છે. આથી ભાષ્યકાર પ્રશ્નથી કહેવાનો પ્રારંભ કરે છે- સમ્યગ્‌દૃષ્ટિ અને સમ્યગ્‌દર્શનમાં શો ભેદ છે ? સૂરિ ઉત્તર કહે છે- અપાય અને સદ્‌દ્રવ્યથી સમ્યગ્‌દર્શન છે. અપાય એ નિશ્ચયકારી મતિજ્ઞાનનો વિભાગ છે. પ્રશસ્ત હોવાના કારણે શુભદ્રવ્યો તે સદ્‌દ્રવ્યો અથવા વિદ્યમાન દ્રવ્યો તે સદ્‌દ્રવ્યો. અધ્યવસાયથી શુદ્ધ કરાયેલા તે સમ્યગ્‌દર્શનના પરિણામને ઉત્પન્ન કરનારા મિથ્યાત્વદર્શનના દલિકો સદ્‌દ્રવ્યો છે. અપાય અને સદ્‌દ્રવ્યો તે અપાયસદ્‌દ્રવ્યો તેમનો ભાવ તે અપાયસદ્‌દ્રવ્યતા. [1]ત્રીજી વિભક્તિ ઇત્થંભૂતલક્ષણના અર્થમાં છે. જ્યાં સુધી અપાય હોય, અથવા જ્યાં સુધી સદ્‌દ્રવ્યો હોય ત્યાં સુધી અપાયસદ્‌દ્રવ્યતા છે. તેનાથી સમ્યગ્‌દર્શન છે.

અપાયથી(=અનર્થથી) યુક્ત સદ્‌દ્રવ્યો તે અપાય સદ્‌દ્રવ્યો એમ વિનાશની આશંકાને દૂર કરવાની ઇચ્છાથી સૂરિ મિત્ર થઈને કહે છે- [2]અપાય એટલે મતિજ્ઞાન. અપાય મતિજ્ઞાનનો નિશ્ચયરૂપ ત્રીજો ભેદ છે

૧. हेतुकर्तृकरणेत्थम्भूतलक्षणे (સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન-૨-૨-૪૪) હેતુસૂચક ગૌણનામ, કર્તૃસૂચક ગૌણનામ, કરણસૂચક ગૌણનામ અને કોઇ પણ પ્રકારની વિશેષતાની નિશાનનું સૂચક ગૌણનામ આ બધા નામોને ત્રીજી વિભક્તિ લાગે.

૨. પ્રથમ અધ્યાયના ૧૫મા સૂત્રમાં અપાયનું વર્ણન છે.

એમ પ્રસિદ્ધ છે. તેનાથી(=અપાયથી) યોગ તે તદ્યોગ. તેનાથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. કારણ કે સમ્યગ્દર્શનના પુદ્ગલો હોય કે ન હોય તો પણ અપાય હોય છે, અર્થાત્ અપાય વ્યાપક છે. અપાયના યોગથી સમ્યગ્દર્શન થાય છે. આનાથી એ નિશ્ચિત થયું કે જ્યાં સુધી અપાયની સાથે સંબંધ હોય ત્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શન હોય. જેનું દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થયું નથી તેને સદ્દ્રવ્યોની વિદ્યમાનતામાં અને જેનું દર્શનસપ્તક ક્ષીણ થયું છે તેને સદ્દ્રવ્યોની અવિદ્યમાનતામાં અપાયની સાથે સંબંધ હોય છે. આ બંને પ્રકારની અવસ્થામાં સમ્યગ્દર્શન જાણવું. આ બંને પ્રકારની અવસ્થામાં સમ્યગ્દષ્ટિ એવો વ્યવહાર થતો નથી. સમ્યગ્દર્શન કેવળીને ન હોય. સદ્દ્રવ્ય અને અપાયના સંબંધથી ઉત્પન્ન કરાયેલો સમ્યગ્દર્શન એવો વ્યવહાર કેવળીને ન હોય. કેમકે કેવળીઓ અતીન્દ્રિયથી (=આત્માથી) જોનારા હોય છે. આથી કેવળી સમ્યગ્દર્શની ન હોય. તો પછી કેવળી કોણ હોય? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે કે કેવળી સમ્યગ્દષ્ટિ હોય. તે અપાયસદ્દ્રવ્યોને બુદ્ધિમાં રાખીને કેવળીમાં સમ્યગ્દર્શની એવા વ્યવહારનો નિષેધ કરાય છે. પણ જો અપાયસદ્દ્રવ્યો વિના કેવળીમાં સમ્યગ્દર્શની એવો વ્યવહાર કરવામાં આવે તો ભાવસાધન અર્થમાં ભેદ ન હોવાથી નિષેધ નથી. તુ શબ્દ આ જ અર્થને જણાવે છે. આવું કરવાથી પૂર્વના પ્રશ્નોમાં પણ ભાષ્ય સુસંગત બને છે.

(૫) કાળ– હવે અન્ય દ્વારને સ્પર્શે છે=વિચારે છે. પૂર્વદ્વારમાં નિરૂપિત કરાયેલું સમ્યગ્દર્શન કેટલો કાળ રહે એવો પ્રશ્ન કરે છે.

પૂર્વપક્ષ– સ્થિતિદ્વારમાં આ જ પૂછ્યું છે અને ઉત્તર આપ્યો છે. તો પછી ફરી પિષ્ટપેષણ કેમ કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તરપક્ષ– સ્થિતિ સિવાય બીજો કોઇ કાળ નથી એ અર્થને જણાવવા માટે પ્રશ્ન કરાય છે તથા વર્તના વગેરેને જ કાળલિંગો કહે છે. અથવા સ્થિતિદ્વારમાં એક જીવને આશ્રયીને અને અનેક જીવોને આશ્રયીને સાક્ષાત્ કહેવાયું નથી. આથી પ્રશ્ન ઉચિત છે.

આ વિષે કહ્યું છે કે- પૂર્વે કહેલું ફરી અહીં કહેવાય છે તેમાં કારણ (આ) છે- ગ્રંથકારે પૂર્વે અનુજ્ઞા આપતા જે અર્થો કહ્યા હતા તે જ અર્થો હમણાં નિષેધ કરતા કહે છે, માટે દોષ નથી.

અથવા- પૂર્વે નિષેધ કરતા જે અર્થો કહ્યા હતા તે જ અર્થો હમણાં અનુજ્ઞા આપતા કહે છે, અર્થાત્ પૂર્વે જે અર્થો કહ્યા છે, તે જ અર્થોને અહીં કહે છે, પણ ફેર એટલો છે કે પૂર્વે એ અર્થો પ્રતિષેધ કરવા માટે કહ્યા છે. હમણાં અનુજ્ઞા આપવા માટે કહ્યા છે. માટે કોઇ દોષ નથી.

અથવા- ગ્રંથકાર અન્ય હેતુને બતાવવા માટે પૂર્વે કહેલું ફરી કહે છે, માટે કોઇ દોષ નથી.

અથવા- વિશેષ જ્ઞાન થાય એ માટે ગ્રંથકાર પૂર્વે કહેલું ફરી કહે છે માટે, કોઇ દોષ નથી. (નિશીથ સૂત્ર ગાથા-૫૨૦૧)

આથી તે સમ્યગ્દર્શન એક જીવને અને અનેક જીવોને આશ્રયીને વિચારવું જોઇએ. અહીં ભાવાર્થ આ છે- એક જીવ વડે પ્રાપ્ત કરાયેલું સમ્યગ્દર્શન કેટલા કાળ સુધી પાલન કરાય છે ?=કેટલા કાળ સુધી ટકે છે ? અનેક જીવો વડે પ્રાપ્ત કરાયેલું સમ્યગ્દર્શન કેટલા કાળ સુધી ધારણ કરાય છે ? એમ વિચારવું. એક જીવને આશ્રયીને પૂર્વે વિચારેલું જ છે. અનેક જીવોને આશ્રયીને સમ્યગ્દર્શન સર્વકાળ હોય છે. કારણ કે મહાવિદેહક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સમ્યગ્દર્શનનો ક્યારેય વિચ્છેદ થતો નથી. આ સ્થિતિ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની વિચારી. ઔપશમિકની યથાસંભવ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ હોય. ક્ષાયિક સર્વકાળ હોય.

(૬) **અંતર–** હવે પછી अन्तरं એવો ઉલ્લેખ કરીને અંતરદ્વારને વિચારે છે- સમ્યગ્દર્શનને પામીને મિથ્યાત્વદલિકોનો ઉદય થવાથી સમ્યગ્દર્શનનો ત્યાગ કર્યા પછી ફરી કેટલા કાળે સમ્યગ્દર્શન પામશે એમ પ્રશ્ન કરે છે- સમ્યગ્દર્શનનો વિરહકાળ કેટલો છે ? સમ્યગ્દર્શનને પામીને ફરી ત્યાગ કર્યા પછી જ્યાં સુધી સમ્યગ્દર્શનને ન પામે તે કાળ વિરહકાળ છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શનથી રહિત કાળ કેટલો છે એવો પ્રશ્ન છે.

એક જીવને આશ્રયીને અંતર– ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિકને આશ્રયીને નિર્ણય વાક્ય આ છે- એક જીવ ઔપશમિક કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનને પામીને ત્યાગ કરીને ફરી કોઇ જીવ અંતર્મુહૂર્તમાં સમ્યગ્દર્શનને પામે છે, કોઇ જીવ અનંતકાળ પછી સમ્યગ્દર્શનને પામે છે. તે કાળ ઉત્કૃષ્ટથી કંઇક ન્યૂન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્ત જેટલો છે.

અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તનો અર્થ– જ્યારે જગતમાં રહેલા સર્વ પુદ્ગલો ઔદારિક આદિ રૂપે ભોગવાઇ જાય ત્યારે જેટલો કાળ થાય તેટલો કાળ એક પુદ્ગલ પરાવર્ત થાય. તે [1]પુદ્ગલ પરાવર્ત ઔદારિક, વૈક્રિય, તૈજસ, ભાષા, પ્રાણાપાન, મન અને કર્મના ભેદથી સાત પ્રકારે છે. આ સાતે પુદ્ગલ પરાવર્તનો કંઇક ન્યૂન અર્ધો ભાગ સમજવો. આનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે કરી શકાય ? એમ પૂછવામાં આવે તો જવાબ આ છે- સમુદાયોમાં પ્રવર્તેલા શબ્દો અવયવોમાં પણ પ્રવર્તે છે. એ ન્યાયથી ઉપાર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્ત શબ્દથી આનું પ્રતિપાદન કરી શકાય. અર્ધ શબ્દ સમાન અર્ધવિભાગ વાચી નથી, કિંતુ કંઇક ન્યૂનને કહેનારો છે અને પુલ્લિંગ છે.

उपगतोऽर्धः उपार्धः=કંઇક ન્યૂન. આ પ્રમાણે પ્રાદિ તત્પુરુષ સમાસ છે.

અનેક જીવોને આશ્રયીને અંતર - સર્વ જીવોને આશ્રયીને અંતર નથી. કારણ કે મહાવિદેહ વગેરે ક્ષેત્રમાં સર્વકાળે હોય છે. ક્ષાયિકસમ્યગ્દર્શન તો જતું ન હોવાથી અંતર નથી.

(૭) ભાવ– જિનવચનો પ્રત્યે શ્રદ્ધા કરાવનારી જીવની રુચિ ઔપશમિક આદિ કયા ભાવમાં હોય એમ 'सम्यग्दर्शनम्' ઇત્યાદિથી પ્રશ્ન કરે છે. સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક આદિ ભાવોમાંથી કેટલા ભાવોમાં હોય ? પ્રશ્નમાં સમ્યગ્દર્શન એમ અવિશિષ્ટ ક્ષયાદિરૂપ ત્રણે પ્રકારની રુચિ અંગે શિષ્ય કઇ રુચિ કયા ભાવમાં હોય એમ જાણવા માટે ઇચ્છે છે. તેનો જવાબ પણ ભાષ્યકાર ત્રણ ભાવોમાં હોય એમ કહેશે. ઔપશમિક વગેરે ભાવોનું લક્ષણ પૂર્વે (આ અધ્યાયના સાતમા સૂત્રમાં

---

૧. પુદ્ગલ પરાવર્તના વિશેષ સ્વરૂપ માટે જુઓ પરિશિષ્ટ-૧.

વિધાનદ્વારમાં) કહી દીધું છે. ઔપશમિક આદિ સમ્યગ્દર્શન કયા ભાવમાં હોય ? સૂરિ હેય ભાવોને છોડવાની ઇચ્છાથી ત્રિષુ એ પદથી આદેય ભાવોને કહે છે. ગતિ-કષાય આદિ રૂપ ઔદયિક ભાવ અને ભવ્યત્વાદિ રૂપ પારિણામિક ભાવને છોડીને બીજા ક્ષાયિક આદિ ત્રણ ભાવોમાં સમ્યગ્દર્શન હોય છે. ઔદયિક ભાવમાં ગતિ આદિ અને પારિણામિક ભાવમાં ભવ્યત્વ આદિ નિશ્ચિત થયેલા હોવાથી અને અનાદિ કાળથી હોવાથી તે બે ભાવોમાં સમ્યગ્દર્શન ન હોય. ત્રિષુ એવા પ્રયોગથી સૂચિત કરે છે કે ત્રણ ભાવોમાં હોય, ઔદયિક-પારિણામિક ભાવોમાં ન હોય.

(૮) **અલ્પબહુત્વ–** અલ્પબહુત્વં એ પદથી અન્યદ્વારને વિચારે છે. આ દ્વારમાં (ક્ષાયિકાદિ) ત્રણ ભાવોમાં અલ્પ-બહુત્વનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવે છે. અહીં અજ્ઞાન શિષ્ય પ્રશ્ન કરે છે- ક્ષાયિકાદિ ત્રણ પરિણામોમાં વર્તતા જીવો શું તુલ્ય સંખ્યાવાળા છે કે વધારે-ઓછા છે ? અથવા આશ્રયના ભેદથી અલ્પ-બહુત્વની વિચારણા કરાય છે. પૂછાયેલા પ્રશ્નનો ભાષ્યકાર ઉત્તર કહે છે- અલ્પ-બહુત્વ છે. કોઇ સમ્યક્ત્વ(=સમ્યગ્દર્શની) અલ્પ છે, કોઇક બહુ છે. આ કેવી રીતે વિચારવું ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને કહે છે- ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ=ઔપશમિકસમ્યક્ત્વવાળા જીવો સર્વથી અલ્પ છે. કારણ કે શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થવાના સ્વભાવવાળા આવા પરિણામને બહુ જીવો પામતા નથી એમ આગમ કહે છે. ઔપશમિકથી ક્ષાયિક અસંખ્યગણું છે. અહીં આ વિશેષ સમજવું- અહીં છદ્મસ્થ શ્રેણિક વગેરેનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ ગ્રહણ કરવું. કારણ કે તેમાં અપાયનો સદ્ભાવ છે. (ततः એ પદથી) અવધિ તરીકે છદ્મસ્થમાં રહેલ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વનું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી ततः એ પદથી અવધિવાળા જીવો પણ તેવા(=છદ્મસ્થ ઔપશમિકવાળા) હોવા જોઇએ.

અહીં ભાવાર્થ આ છે– ઉપશમસમ્યક્ત્વ મર્યાદિત સંખ્યાવાળું છે. તેથી ઉપશમસમ્યક્ત્વવાળા જીવો પણ મર્યાદિત સંખ્યામાં હોય.

તેથી(=ઉક્ત કારણથી) ઔપશમિકથી છદ્મસ્થ જીવોનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અસંખ્ય ગુણ છે, અર્થાત્ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વની સંખ્યાને અસંખ્યાતથી ગુણવાથી જેટલી સંખ્યા થાય તેટલા છદ્મસ્થ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વવાળા જીવો છે, અર્થાત્ ઔપશમિકસમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ વધારે હોય છે. ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વથી ક્ષાયોપશમિક અસંખ્યગુણ છે. કારણ કે સર્વ(=ચારેય) ગતિઓમાં ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વવાળા જીવો ઘણા હોય છે. ક્ષાયિકની સંખ્યાને અસંખ્યાતથી ગુણવાથી જેટલી સંખ્યા થાય તેટલાં ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વ હોય છે, અર્થાત્ ક્ષાયિકથી ક્ષાયોપશમિકસમ્યક્ત્વવાળા જીવો ઘણા હોય છે.

પ્રશ્ન– તો પછી કેવળીના ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વની અપેક્ષાએ ક્ષાયિક-સમ્યક્ત્વ કેટલું હોય છે ?

ઉત્તર– સર્વ કેવળીઓ અનંત હોવાથી કેવળીઓનું ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ અનંતગુણ જાણવું. આથી ભાષ્યકાર કહે છે- સમ્યગ્દૃષ્ટિઓ અનંતા છે, અર્થાત્ કેવળીઓ અનંતા છે. એથી કેવળીઓમાં રહેલું ક્ષાયિકસમ્યક્ત્વ પણ અનંત છે.

इतिः શબ્દ દ્વારની સમાપ્તિને સૂચવનારું છે.

પ્રશ્ન– નિર્દેશ આદિ અને સત્ આદિ દ્વારોથી સમ્યગ્દર્શનનો જ બોધ કરાય છે કે જ્ઞાનાદિનો પણ બોધ કરાય છે ?

ઉત્તર– જ્ઞાન આદિનો પણ બોધ નિર્દેશ આદિ દ્વારોથી કરાય છે. એક સમ્યગ્દર્શનમાં યોજના કરી. બીજા તત્ત્વોમાં પણ એ પ્રમાણે યોજના જાણવી એમ ભાષ્યકાર ભલામણ કરે છે- જેવી રીતે સમ્યગ્દર્શનની યોજના કરી તે રીતે જ્ઞાનાદિ સર્વભાવોની પણ નામ-સ્થાપના આદિથી નિક્ષેપ કરીને પ્રમાણ, નય, નિર્દેશ આદિ અને સત્ આદિથી વિચારીને બોધ કરવો. અહીં સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ મોક્ષમાર્ગ છે. એ પ્રસ્તુત વિષય છે. તેમાં સમ્યગ્દર્શન સંબંધી જે વિચારવા જેવું હતું તે કહ્યું. તેને કહેવાથી સમ્યગ્દર્શનનું વર્ણન પૂર્ણ કર્યું. આને ભાષ્યકાર કહે છે- સમ્યગ્દર્શન કહ્યું.

હવે બીજા અવયવનું(=જ્ઞાનનું) વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાથી પ્રારંભ બતાવવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે- હવે જ્ઞાનને કહીશું. (૧-૮)

સમ્યગ્જ્ઞાનનું વર્ણન

भाष्यावतरणिका– उक्तं सम्यग्दर्शनम् । ज्ञानं वक्ष्यामः–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– સમ્યગ્દર્શન કહ્યું. જ્ઞાનને કહેશું.

टीकावतरणिका– कीदृक् तदिति चेद्, उच्यते–

ટીકાવતરણિકાર્થ– જ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? એમ પૂછતા હો તો કહીએ છીએ–

જ્ઞાનના પ્રકારો–

मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि ज्ञानं ॥१-९॥

સૂત્રાર્થ– મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ એ (પાંચ) જ્ઞાન છે. (૧-૯)

भाष्यं– मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मनःपर्यायज्ञानं, केवलज्ञानमित्येतन्मूलविधानतः पञ्चविधं ज्ञानम् । प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्ते ॥१-९॥

ભાષ્યાર્થ– મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એમ મૂળ ભેદની અપેક્ષાએ જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે. જ્ઞાનના અવાંતર ભેદો તો આગળ (અ.૧ સૂ.૧૫ વગેરેમાં) કહેવાશે. (૧-૯)

टीका– मत्यादीनि सर्वाण्येव ज्ञानं प्रत्येकं, न तु सर्वाण्येकमेव, एकवचननिर्देशस्तु सर्वेषामोघतः समानजातीयत्वज्ञापनार्थः, तथाहि-सर्वाण्येव विषयावबोधे ज्ञानानीति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'मतिज्ञान'मित्यादि मननं मतिः-इन्द्रियानिन्द्रियपरिच्छेदः, ज्ञातिर्ज्ञानं, सामान्येन वस्तुस्वरूपावधारणं, ज्ञानशब्दः सामान्यवाचको मत्या विशेष्यते, मतिश्चासौ ज्ञानं चेति मतिज्ञानं, एवं 'श्रुतज्ञान'मिति, श्रुतिः श्रुतं-शब्दार्थसंवेदनं, तेन ज्ञानं विशेष्यते, श्रुतं च तत् ज्ञानं च श्रुतज्ञानमिति, अवधिशब्दो मर्यादावचनः, अमूर्त्तपरिहारेण साक्षान्मूर्त्त-

विषयमिन्द्रियानपेक्षं मनःप्रणिधानवीर्यकमवधिज्ञानं, अवधिश्च तज्ज्ञानं च तदवधिज्ञानं, 'मनःपर्यायज्ञान'मिति मनसः पर्यायाः मनःपर्यायाः-जीवादिज्ञेयालोचनप्रकाराः, परगताः मन्यमानमनोद्रव्यधर्म्मा इत्यर्थः, साक्षात्कारेण तेषु तेषां वा ज्ञानं मनःपर्यायज्ञानमिति, 'केवलज्ञान'मिति केवलमित्येकं-स्वभेदरहितं शुद्धं वा-सकलावरणशून्यं, सकलं वा-आदित एव सम्पूर्णं असाधारणं वा-मत्यादिविकलं अनन्तं वा-सर्वद्रव्यभावपरिच्छेदि ज्ञानं केवलज्ञानं, स्वाम्यादिसाधर्म्यादादौ मतिश्रुतोपन्यासः, अत्रापि मतिभेदत्वात् मतिपूर्वकत्वाच्च श्रुतस्यादौ मतेः, कालविपर्ययादिसाधर्म्याच्च तदन्ववधेः, छद्मस्थविषयादिसाधर्म्याच्च तदनु मनःपर्यायस्य, उत्तमत्वादिभिर्वाऽन्ते केवलस्येत्युपन्यासानुपूर्वीप्रयोजनं, तथा चोक्तम्-

"जं सामिकालकारणविसयपरोक्खत्तणेहिं तुल्लाइं ।
तब्भावे सेसाणि अ तेणादीए मतिसुआइं ॥१॥
कालविवज्जयसामित्तलाहसामण्णओऽवही तत्तो ।
माणसमेत्तो छउमत्थविसयभावादिसामण्णा ॥२॥
अंते केवलमुत्तमजइसामित्तावसाणलाभाओ ॥" (विशे. ८६-८७॥)

इत्यादि, 'इत्येतदि'ति, इतिरियत्तायां, एतावदेव, नान्यदस्ति, एतदित्यवयवप्रविभागेन यदाख्यातं मूलम्-आद्यं विधानं-भेदः मूलं च तद्विधानं च मूलविधानं तेन मूलविधानेन-मूलविधानतः 'पञ्चविध'मित्यादि ज्ञेयपरिच्छेदि ज्ञानं, एतदुक्तं भवति-मौलान् भेदानङ्गीकृत्य पञ्चविधमेव भवति, अथ किमन्ये एषां पञ्चानां प्रभेदाः सन्ति उत नेति ?, सन्तीत्युच्यते, 'प्रभेदास्त्वस्ये'त्यादि, प्रभेदा-अंशाः अवयवाः अस्य-पञ्चविधस्योपरिष्टाद् वक्ष्यन्ते, मूलभेदास्तु न, कथितत्वादिति, मतिज्ञानस्यावग्रहादयः श्रुतस्याङ्गानङ्गप्रविष्टादयः अवधिज्ञानस्य भवप्रत्ययादयः मनःपर्यायज्ञानस्य ऋजुमत्यादयः, केवलज्ञानस्य न सन्त्येवेति ॥१-९॥

ટીકાર્થ– મતિ આદિ બધાય જ્ઞાનો અલગ અલગ જ્ઞાન છે, બધા મળીને એક જ જ્ઞાન નથી.

પ્રશ્ન– તો પછી જ્ઞાનાનિ એમ બહુવચનમાં નિર્દેશ ન કરતાં જ્ઞાનં એમ એકવચનમાં નિર્દેશ કેમ કર્યો ?

ઉત્તર– બધાય સામાન્યથી એક જાતિવાળા છે એમ જણાવવા માટે એક વચનમાં નિર્દેશ છે. તે આ પ્રમાણે- મતિ આદિ બધાય વિષયને જાણવામાં જ્ઞાનરૂપ છે.

આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે. વિસ્તારથી અર્થ તો ભાષ્યકાર કહે છે- 'मतिज्ञानम्' ઇત્યાદિ,

પાંચ જ્ઞાનો

મતિજ્ઞાન– મનન કરવું તે મતિ, અર્થાત્ ઇન્દ્રિય અને મનથી થતો પદાર્થોનો બોધ. જાણવું તે જ્ઞાન. સામાન્યથી વસ્તુના સ્વરૂપનું અવધારણ કરવું તે જ્ઞાન. મતિજ્ઞાન શબ્દમાં જ્ઞાન શબ્દ સામાન્ય વાચક છે, અને મતિ શબ્દ તેનું વિશેષણ છે.

શ્રુતજ્ઞાન– શબ્દના અર્થનો બોધ તે શ્રુત. જ્ઞાન શબ્દ વિશેષ્યવાચક છે. શ્રુત એવું જે જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન.

અવધિજ્ઞાન– અવધિ શબ્દ મર્યાદાવાચી છે. કઇ મર્યાદા ? અરૂપી પદાર્થનો બોધ ન થાય, કિંતુ રૂપી પદાર્થનો બોધ થાય તે મર્યાદા. અવધિજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા હોતી નથી, અર્થાત્ સીધું આત્મા દ્વારા જ બોધ થાય છે. હા, આમાં માનસિક વ્યાપાર થાય તેવા સામર્થ્યની અપેક્ષા રહે છે. અવધિવાળું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન.

મનઃપર્યાયજ્ઞાન– મનના પર્યાયો તે મનઃપર્યાયો=જીવાદિ જ્ઞેય પદાર્થના ચિંતનના પ્રકારો, અર્થાત્ બીજા જીવમાં રહેલા ચિંતવાતા મનોદ્રવ્યના પર્યાયો. તેમનો સાક્ષાત્ આત્મા દ્વારા થતો બોધ તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન. (અઢીદ્વીપમાં રહેલા સંજ્ઞિપંચેન્દ્રિય જીવોના મનના વિચારોનો(=પર્યાયોનો) બોધ તે મનઃપર્યાયજ્ઞાન.)

કેવળજ્ઞાન– કેવળ એટલે એક, અર્થાત્ ભેદોથી રહિત. અથવા કેવળ એટલે શુદ્ધ=સર્વ આવરણોથી રહિત. અથવા કેવળ એટલે સકળ=પ્રથમથી જ સંપૂર્ણ અથવા કેવળ એટલે અસાધારણ=મતિજ્ઞાન આદિથી રહિત. અથવા કેવળ એટલે અનંત=સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયોનો બોધ કરનારું. કેવળ એવું જે જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન.

ક્રમપ્રયોજન– સ્વામી આદિના સમાનપણાથી પ્રારંભમાં મતિ-શ્રુતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં પણ શ્રુત મતિજ્ઞાનનો ભેદ હોવાથી અને મતિપૂર્વક થનારું હોવાથી શ્રુતની આદિમાં મતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. કાલ-વિપર્યય આદિના સમાનપણાથી મતિ-શ્રુત પછી અવધિજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. છદ્મસ્થ જીવોને હોય, ઇત્યાદિ સમાનપણાથી અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યયજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. સર્વ જ્ઞાનોથી ઉત્તમ છે ઇત્યાદિ વિશેષતાના કારણે અંતે કેવળજ્ઞાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ પ્રમાણે ક્રમિક ઉલ્લેખ કરવાનું પ્રયોજન જણાવ્યું. કહ્યું છે કે-[૧]સ્વામી, કાળ, કારણ, વિષય અને પરોક્ષપણાની સમાનતા હોવાથી તથા મતિ-શ્રુત પછી બીજા જ્ઞાનો થતા હોવાથી મતિ-શ્રુતનો પ્રારંભમાં નિર્દેશ કર્યો છે. (વિશેષા૦ ૮૬)

[૨]કાળ, વિપર્યય, સ્વામિત્વ અને લાભની સમાનતાના કારણે મતિ-શ્રુત પછી અવધિજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. છદ્મસ્થ, વિષય અને ભાવની

૧. **સ્વામી–** બંનેના સ્વામી એક જ છે. કેમકે જ્યાં મતિજ્ઞાન હોય ત્યાં જ શ્રુતજ્ઞાન હોય.
કાળ– બંનેનો કાળ સમાન હોય છે. બંનેનો કાળ જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક ૬૬ સાગરોપમ છે.
કારણ– બંને જ્ઞાન ઇન્દ્રિય-મનથી અને સ્વ આવરણના ક્ષયોપશમથી થતા હોવાથી કારણ સમાન છે.
વિષય– બંને જ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય આદિના વિષયવાળા હોવાથી વિષય સમાન છે.
પરોક્ષપણું– આત્મા સિવાય પરના નિમિત્તથી થતા હોવાથી બંનેનું પરોક્ષપણું સમાન છે.

૨. **કાળ–** જેટલો કાળ મતિ-શ્રુતનો છે તેટલો જ કાળ અવધિજ્ઞાનનો છે.
વિપર્યય– જેવી રીતે મિથ્યાત્વનો ઉદય થતાં મતિ-શ્રુત અજ્ઞાન રૂપ વિપર્યયને પામે છે તેવી રીતે અવધિજ્ઞાન પણ વિપર્યયને પામે છે.
સ્વામિત્વ– મતિ-શ્રુતનો જે(=સમ્યગ્દૃષ્ટિ) જીવ સ્વામી છે તે જ જીવ અવધિજ્ઞાનનો પણ સ્વામી છે. માટે સ્વામિત્વની સમાનતા છે.
લાભ– ક્યારેક કોઇક જીવને આ ત્રણે એકી સાથે પ્રાપ્ત થાય છે માટે લાભની સમાનતા છે.

સમાનતાના કારણે અવધિજ્ઞાન પછી મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે. (બંને જ્ઞાન છદ્મસ્થને હોય, બંનેનો વિષય પુદ્ગલ છે. બંને ક્ષયોપશમ ભાવમાં હોય.) સર્વોત્તમ હોવાથી સંયમીઓને થતું હોવાથી અને અંતે થનારું હોવાથી કેવળજ્ઞાનનો અંતે નિર્દેશ કર્યો છે. (વિશેષા૦ ૮૭)

इत्येतद् इति, इति શબ્દ પરિમાણને બતાવે છે, અર્થાત્ મૂળભેદો આટલા જ છે, અન્ય નથી. एतद् શબ્દથી મૂળ ભેદોનું કથન કર્યું છે, અર્થાત્ મૂળ ભેદોની અપેક્ષાએ જ્ઞાન પાંચ પ્રકારનું છે.

પ્રશ્ન– પાંચ જ્ઞાનના અન્ય પ્રભેદો છે કે નહિ ?

ઉત્તર– અન્ય પ્રભેદો છે. પાંચે જ્ઞાનના પ્રભેદોનું કથન આગળ (અ.૧ સૂ.૧૩ વગેરેમાં) કરવામાં આવશે. જ્ઞાનના મૂળભેદો આગળ નહિ કહેવાય. કારણ કે હમણાં જ કહી દીધા છે.

મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ આદિ, શ્રુતજ્ઞાનના અંગ, અનંગપ્રવિષ્ટ આદિ, અવધિજ્ઞાનના ભવપ્રત્યય આદિ, મનઃપર્યાયજ્ઞાનના ઋજુમતિ આદિ ભેદો છે. કેવળજ્ઞાનના પ્રભેદો નથી. (૧-૯)

टीकावतरणिका– एवं ज्ञानमभिधायेह प्रमाणसङ्ख्यामाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– આ પ્રમાણે અહીં જ્ઞાનને કહીને હવે પ્રમાણની સંખ્યાને કહે છે–

પાંચ જ્ઞાનની પ્રમાણને આશ્રયીને વિચારણા–

तत् प्रमाणे ॥१-१०॥

સૂત્રાર્થ– પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન બે પ્રમાણ રૂપ છે. (૧-૧૦)

भाष्यं– तदेतत्पञ्चविधमपि ज्ञानं द्वे प्रमाणे भवतः परोक्षं प्रत्यक्षं च ॥१-१०॥

ભાષ્યાર્થ– તે આ પાંચે પ્રકારનું જ્ઞાન પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રમાણરૂપ છે. (૧-૧૦)

टीका– इदं पञ्चविधमपि ज्ञानं जातिभेदेन द्वे प्रमाणे इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'तदेतदि'त्यादिना

तच्छब्द एतदित्यस्यार्थे, पञ्चविधमपि ज्ञानं मत्यादि द्वे प्रमाणे भवत इत्येतदत्र विधीयते, किम्भूते द्वे इत्याह-'परोक्षं प्रत्यक्षं चे'ति परैः-इन्द्रियैरुक्ष-सम्बन्धनं यस्य ज्ञानस्य तत् परोक्षम्-इन्द्रियादिनिमित्तं मत्यादि, यत्पुनरिन्द्रियादिनिमित्तनिरपेक्षमात्मन एवोपजायते अवध्यादि तत् प्रत्यक्षं, चशब्दः स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थः, इत्थमुपन्यासे चैवमेवानयोर्भाव इति प्रयोजनं ॥१-१०॥

જ્ઞાન બે પ્રમાણરૂપ છે

ટીકાર્થ– આ પાંચેય પ્રકારનું જ્ઞાન બે પ્રમાણ રૂપ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે. વિસ્તારથી અર્થ 'तदेतद्' ઇત્યાદિથી ભાષ્યકાર કહે છે- મૂળ સૂત્રમાં तद् શબ્દ एतद् શબ્દના અર્થમાં છે. મતિ આદિ પાંચેય પ્રકારનું જ્ઞાન બે પ્રમાણ રૂપ છે એવું આ સૂત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે. બે પ્રકાર કયા છે ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે- परोक्षं प्रत्यक्षं च=જ્ઞાનના પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રકાર છે. પરોક્ષ શબ્દમાં પર અને ઉક્ષ એમ બે શબ્દો છે. પર એટલે ઇન્દ્રિયો. ઉક્ષ એટલે સંબંધ. જે જ્ઞાનને ઇંદ્રિયોની સાથે સંબંધ છે તે પરોક્ષજ્ઞાન, અર્થાત્ ઇંદ્રિય આદિના નિમિત્તથી થનારું મતિ આદિ જ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન છે. જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય આદિ નિમિત્તની અપેક્ષાથી રહિત આત્માથી જ થાય તે અવધિ આદિ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. च શબ્દ પોતાના અનેક ભેદોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે. પહેલાં પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ કહેવાનું કારણ આ જ ક્રમથી જ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ પહેલાં પરોક્ષ અને પછી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય છે, માટે પહેલાં પરોક્ષનો અને પછી પ્રત્યક્ષનો નિર્દેશ કર્યો છે. (૧-૧૦)

પહેલાના બે જ્ઞાન પરોક્ષ છે–

ટીકાવતરણિકા– परोक्षमभिधातुमाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– પરોક્ષ જ્ઞાનનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે–

आद्ये परोक्षम् ॥१-११॥

સૂત્રાર્થ– પ્રથમનાં મતિ-શ્રુત એ બે જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ રૂપ છે. (૧-૧૧)

भाष्यं– आदौ भवमाद्यम् । आद्ये सूत्रक्रमप्रामाण्यात् प्रथमद्वितीये शास्ति । तदेवमाद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने परोक्षं प्रमाणं भवतः । कुतः । निमित्तापेक्षत्वात् अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानम् । 'तदिन्द्रियानिन्द्रिय-निमित्तम्' इति वक्ष्यते ॥ तत्पूर्वकत्वात्परोपदेशजत्वाच्च श्रुतज्ञानम् ॥१-११॥

ભાષ્યાર્થ– આદિમાં થયેલું તે આદ્ય. સૂત્રમાં કહેલા ક્રમ પ્રમાણે "आद्ये" એ પદથી પહેલા અને બીજા જ્ઞાનને કહે છે. આ પ્રમાણે આદ્યે=મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ રૂપ છે.

પ્રશ્ન– મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન શાના કારણે પરોક્ષજ્ઞાન રૂપ છે ?

ઉત્તર– નિમિત્તની અપેક્ષાએ મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન રૂપ છે. અપાયસદ્દ્રવ્યના કારણે મતિજ્ઞાન છે. "તે મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને અનિન્દ્રિયની(=મનની) સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે." એમ આગળ (અ.૧ સૂ.૧૪માં) કહેવાશે. મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોવાથી અને પરોપદેશથી થનારું હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ રૂપ છે. (૧-૧૧)

टीका– एतदेव व्याचष्टे भाष्यकारः-'आदौ भवमाद्यं' यस्मात् परमस्ति न पूर्वं स आदिः, विवक्षावशात्, तत्र भवं 'दिगादित्वात्' आद्यमिति, आद्यं चाद्यं चेत्याद्ये इति, प्रतिविशिष्टेन च क्रमेण व्यवस्थि-तानामाद्यव्यपदेशो दृश्यते, तद्यथा-अयं यतिरेषां विशिष्टक्रमभाजामाद्य इति, एवमत्रामूर्त्तानां ज्ञानानां क्रमसन्निवेशो दुरुपपाद इति मत्वा अब्रवीत्-'आद्ये इति सूत्रक्रमप्रामाण्यात्' सूत्रं चासन्नमप्यनन्तरं त्यज्यते तत् प्रमाणे इति, सन्निवेशाभावात्, तस्मात् परमेव मतिश्रुतादि ग्राह्यं, तत्र क्रमः-परिपाटी, सूत्रे क्रमः सूत्रक्रमस्तस्य प्रामाण्यम्-आश्रयणं तस्मात्, 'प्रथमद्वितीये' मतिश्रुते 'शास्ती'ति कथयति सूत्रकार इत्याह भाष्यकारः, अस्यैव भावार्थमाह-'तदेव'मित्यादिना, तदेवमाद्यव्यपदेशे सिद्धे सुखेन वक्तुं शक्यते यदुताद्ये मतिज्ञानश्रुतज्ञाने द्वे अपि परोक्षं प्रमाणं भवत इति, शेषमनूद्य परोक्षप्रमाणता विधीयते, एवं शब्दार्थेन तत्त्वतः प्रतिपादितमपि परोक्षत्वं सम्यगनवगच्छन्नाह चोदकः 'कुत'इति

कस्मात् परोक्षं प्रमाणं भवतः, गुरुरपि तदेव स्पष्टयन्नाह-'निमित्तापेक्षत्वादि'ति इन्द्रियमनोनिमित्तापेक्षत्वादिति, इन्द्रियमनोनिमित्तापेक्षत्वादिभिः प्रायः, एवमपि तत्त्वतोऽनवगच्छतः सामान्येन निमित्तापेक्षत्वादिति मन्यमानस्य मा भूदाशङ्का-नन्ववध्यादेरपि विशिष्टक्षयोपशमादिनिमित्तापेक्षाऽस्त्येवेति, तद्व्यवच्छेदायाह-'अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञान'मिति अपायो-निश्चयः इहानन्तरवर्त्ती सद्द्रव्यमिति-शोभनानि द्रव्याणि सम्यक्त्वदलिकानि, अपायश्च सद्द्रव्याणि चापायसद्द्रव्याणि तेषां भावः-स्वरूपादप्रच्युतिः तयेत्थम्भूतया मतिज्ञानं परोक्षम्, एतदुक्तं भवति-अपाय इन्द्रियानिन्द्रियजन्य इति इन्द्रियनिमित्ततया परोक्षं, ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तापेक्षत्वादितियावत्, न चैवमवध्यादेः ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तापेक्षाऽस्ति, अयमेव सूत्रकाराभिप्राय इति द्रढयन्नाह-'तदिन्द्रिये'त्यादि-तदिति-मतिज्ञानं इन्द्रियाणि-श्रोत्रादीनि अनिन्द्रियं मनस्तानि निमित्तं-कारणं यस्य ज्ञानस्य तत्तथेति वक्ष्यते सूत्रकारः, इदं च सद्द्रव्यविकलानामपि सम्यग्दृष्टीनां भवति श्रेणिकादीनां तथापि बहूनां सद्द्रव्यसमन्वितानामिति सामान्येनोक्तमपायसद्द्रव्यतयेत्यलं प्रसङ्गेन । श्रुतज्ञानस्य परोक्षत्वे विशेषकारणमाह 'तत्पूर्वकत्वादि'ति मतिज्ञानपूर्वकत्वात् 'परोपदेशजत्वाच्च' परः-तीर्थकरादिस्तस्मादुपदेशस्ततो जायत इति परोपदेशजं तद्भावस्तस्माच्च श्रुतज्ञानं परोक्षमिति, अनेनोभयस्य निमित्तभूयस्त्वं ख्याप्यते, तथा चेदं क्वचिन्मनसि मतिज्ञानं श्रुतज्ञानं च स्वत एव भवति, यथा प्रत्येकबुद्धादीनां, क्वचित्त्वधिकं परोपदेशमपेक्षते, यथा अस्मदादीनामिति निमित्तभूयस्त्वं श्रुतज्ञानस्य। अत्र कश्चिदाह-इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं परोक्षमित्येतदागमविरुद्धं भवतः, "इंदियपच्चक्खं नोइंदियपच्चक्खं चे"त्यादि (नन्दी सू.३) वचनप्रामाण्यात्, प्रतीतिविरुद्धं च, साक्षाद्रूपादिदर्शनादिति, अत्रोच्यते- नागमविरुद्धं, तत्र व्यवहारतः

प्रत्यक्षत्वाभिधानात्, कथमेतत् ज्ञायत इति चेत् नन्वागमादेव, यतस्तत्रैवोक्तं "मतिनाणपरोक्खं च सुअनाणपरोक्खं च" (नन्दी सू.) न च मतिश्रुताभ्यामिन्द्रियमनोनिमित्तमन्यदस्ति यत् प्रत्यक्षमञ्जसा भवेदिति उपचारतस्तत्र प्रत्यक्षत्वाभिधानं, निश्चयं त्वधिकृत्य प्रवृत्तोऽयं शास्त्रकार इति नागमविरोधः, प्रतीतिविरोधोऽपि नास्ति, साक्षादूपादिदर्शनासिद्धः, इन्द्रियादिद्वारेण दर्शनात्, शक्यं चात्र वक्तुं इन्द्रियमनोनिमित्तं विज्ञानं परोक्षं, ग्राह्यगृहीतृव्यतिरिक्तनिमित्तोत्थापितप्रत्ययात्मकत्वाद्धूमादग्नि-ज्ञानवत्, विपक्षेऽवध्यादीति कृतं प्रसङ्गेन ॥१-११॥

मति-श्रुत ज्ञान परोक्ष छे

टीकार्थ– आने ज भाष्यकार कहे छे- आदौ भवमाद्यं=आदिमां थनार आद्य छे. जेना पछी छे, पण पूर्वमां नथी ते आदि. विवक्षा प्रमाणे आदिनो व्यवहार थाय छे. आदिमां थनार आद्य कहेवाय छे. अहीं [1]दिगादित्वाद् ए व्याकरणना नियमथी आद्य शब्द बन्यो छे. आद्ये ए द्वन्द्व समासनो आद्यं चाद्यं च एवो विग्रह छे. कोई विशिष्ट क्रममां रहेलाओमां आद्य एवो व्यवहार थाय छे. ते आ प्रमाणे- आ साधु आ विशिष्टक्रमवाळाओमां आद्य छे.

आ प्रमाणे अरूपी ज्ञानोना क्रमनो आधार दुःखथी घटी शके छे तेम मानीने भाष्यकारे कह्युं के आद्ये एवा पदथी सूत्रोक्त क्रमनो आश्रय लईने पहेला बीजा मति-श्रुतने सूत्रकार कहे छे. तत् प्रमाणे ए सूत्र नजीकनुं अने अनंतर होवा छतां अहीं क्रमना आधार माटे ग्रहण करवामां आव्युं नथी. केमके ए सूत्रमां क्रमनो कोई आधार नथी. एथी एनी पहेलानुं मति-श्रुता-ऽवधि-मनःपर्याय-केवलानि ज्ञानम् ए सूत्र ग्रहण करवुं जोईए.

ए सूत्रमां जणावेला क्रमनो आश्रय लईने आद्ये एवा पदथी पहेला-बीजा मति-श्रुत ए बे ज्ञानने सूत्रकार कहे छे एम भाष्यकारनुं कहेवुं छे.

१. दिगादि-देहांशाद् यः (सिद्धहेम० ६-३-१२४) दिग् आदि अने देह अवयववाची सप्तम्यंत शब्दोथी भव अर्थमां यः प्रत्यय आवे. (दिग् आदि गणमां आदि शब्द रहेलो छे.)

આના જ ભાવાર્થને તદેવમ્ ઇત્યાદિથી કહે છે- આ પ્રમાણે આદ્યે પદથી કોનું ગ્રહણ કરવું એ સિદ્ધ થયે છતે સુખેથી કહી શકાય કે આદ્ય એવા મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બંનેય પરોક્ષ પ્રમાણ છે. અવધિ આદિ શેષજ્ઞાનોને છોડીને પરોક્ષ પ્રમાણતાનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

મતિ-શ્રુત પરોક્ષ કેમ છે ?

આ પ્રમાણે શબ્દાર્થ દ્વારા પરમાર્થથી પરોક્ષત્વનું પ્રતિપાદન કરવા છતાં પરોક્ષત્વને સમ્યગ્ નહિ જાણતો પ્રશ્નકાર શા કારણથી મતિ-શ્રુત પરોક્ષ પ્રમાણ થાય છે એમ પ્રશ્ન કરે છે. ગુરુ પણ પરોક્ષત્વને સ્પષ્ટ કરતા કહે છે- નિમિત્તાપેક્ષત્વાદ્ ઇતિ, ઇન્દ્રિય અને મન રૂપ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખવાના કારણે મતિ-શ્રુત પરોક્ષ પ્રમાણ છે. ઉક્ત બંને જ્ઞાન પ્રાયઃ ઇન્દ્રિય-મનરૂપ નિમિત્તની અપેક્ષા વગેરે કારણોથી થાય છે.

આ પ્રમાણે પણ પરમાર્થને નહિ જાણતા અને એથી જ સામાન્યથી નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે એટલું જ પકડનારા શિષ્યને અવધિ આદિ જ્ઞાનમાં પણ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમ વગેરે નિમિત્તની અપેક્ષા છે જ એવી શંકા ન થાય એ માટે એ શંકાને દૂર કરવા માટે ભાષ્યકાર કહે છે- 'अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानम्' इति, અપાય એટલે ઇહા પછી થનાર નિશ્ચય. સદ્દ્રવ્ય એટલે શુભ દ્રવ્યો, અર્થાત્ સમ્યક્ત્વ(મોહનીય)ના દલિકો. અપાય અને સદ્દ્રવ્યો તે અપાયસદ્દ્રવ્યો. તેમનો ભાવ એટલે સ્વરૂપથી ચ્યુત=ભ્રષ્ટ ન થવું. અપાયસદ્દ્રવ્યથી, એટલે કે અપાયસદ્દ્રવ્યોના કારણે મતિજ્ઞાન પરોક્ષ છે. અહીં ભાવાર્થ આ છે- અપાય ઇન્દ્રિય-મનથી થાય છે. તેથી અપાયમાં ઇન્દ્રિયો રૂપ નિમિત્તની જરૂર પડતી હોવાથી અપાય પરોક્ષ છે. અહીં તાત્પર્ય એ છે કે ગ્રાહ્ય(=પદાર્થ) અને ગ્રહણ કરનાર(=આત્મા) સિવાય અન્ય નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે. અવધિ આદિ જ્ઞાનમાં ગ્રાહ્ય અને ગ્રહણ કરનાર સિવાય કોઇ નિમિત્તની અપેક્ષા રહેતી નથી. સૂત્રકારનો આ જ અભિપ્રાય છે એમ દઢ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- 'तदिन्द्रिय' इत्यादि, મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય-મન રૂપ નિમિત્તથી થાય છે તેમ હવે પછી કહેશે.

આ મતિજ્ઞાન સદ્દ્રવ્યથી રહિત હોય એવા પણ શ્રેણિક વગેરે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોને હોય છે, તો પણ સદ્દ્રવ્યોથી યુક્ત જીવો ઘણા હોય છે. એથી અહીં 'અપાયસદ્દ્રવ્યથી' એમ સામાન્યથી (બહુલતાની અપેક્ષાએ) કહ્યું છે. પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું પર્યાપ્ત છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પરોક્ષત્વમાં વિશેષ કારણને કહે છે- तत्पूर्वकत्वात्परोपदेशजत्वाच्च મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોવાથી અને તીર્થંકર આદિ અન્યના ઉપદેશથી થતું હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે.

આનાથી મતિ-શ્રુત એ બંનેને ઘણા નિમિત્તોની અપેક્ષા રહે છે એમ જણાવે છે. તથા કોઈક જીવના મનમાં પોતાની મેળે જ મતિ-શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. જેમકે પ્રત્યેકબુદ્ધ[1] વગેરેને. કોઈક જીવને પરોપદેશ રૂપ અધિક નિમિત્તની અપેક્ષા રહે છે. જેમકે આપણા જેવા લોકો વગેરેને. આ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાનમાં ઘણા નિમિત્તોની અપેક્ષા રહે છે.

મતિ-શ્રુતનું આગમોક્ત પ્રત્યક્ષત્વ વ્યવહારથી છે

પૂર્વપક્ષ– ઇન્દ્રિય-મન રૂપ નિમિત્તથી થતું જ્ઞાન પરોક્ષ છે એવું આપનું કથન આગમથી વિરુદ્ધ છે. કારણ કે "[2]ઇન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ અને મનઃપ્રત્યક્ષ" ઇત્યાદિ (નંદી સૂત્રનું) વચન પ્રમાણ રૂપ છે. તથા (આંખ આદિથી) રૂપ વગેરે સાક્ષાત્ દેખાતા હોવાથી આપનું કથન અનુભવથી વિરુદ્ધ છે.

ઉત્તરપક્ષ– અમારું કથન આગમથી વિરુદ્ધ નથી. કારણ કે ત્યાં (નંદી સૂત્રમાં) વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષત્વ કહ્યું છે. આ કેવી રીતે જાણી શકાય ? આ આગમથી જ જાણી શકાય છે. કેમકે ત્યાં જ(=નંદી સૂત્રમાં જ) "મતિજ્ઞાનપરોક્ષ અને શ્રુતજ્ઞાનપરોક્ષ" એમ કહ્યું છે. મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન સિવાય ઇન્દ્રિય-મન રૂપ નિમિત્તથી થનારું બીજું કોઇ જ્ઞાન નથી, કે જે

૧. પ્રત્યેકબુદ્ધ વગેરે જીવોને જાતિસ્મરણ જ્ઞાન દ્વારા નિમિત્ત વિના પણ પૂર્વભવ સંબંધી મતિ-શ્રુતજ્ઞાન થાય છે.

૨. ઇન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ અને મનઃપ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રકારનું પ્રત્યક્ષ છે.

સ્પષ્ટ રીતે પ્રત્યક્ષ થાય. આથી ત્યાં જે મતિ-શ્રુતનું પ્રત્યક્ષત્વ કહ્યું છે તે ઉપચારથી કહ્યું છે. શાસ્ત્રકાર નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ મતિ-શ્રુતને પરોક્ષ કહે છે. આથી આગમની સાથે કોઇ વિરોધ નથી. અનુભવથી પણ વિરુદ્ધ નથી. કારણ કે સાક્ષાત્ આત્માથી દર્શન અસિદ્ધ છે. ઇન્દ્રિયાદિ દ્વારા જ રૂપાદિનું દર્શન થાય છે. આથી અનુમાન પ્રમાણથી કહી શકાય કે- ઇન્દ્રિય-મનરૂપ નિમિત્તથી થનારું જ્ઞાન પરોક્ષ છે. કેમકે ગ્રાહ્ય-ગ્રાહકથી ભિન્ન નિમિત્તથી થાય છે. જેમકે ધૂમથી થનારું અગ્નિનું જ્ઞાન. જે જ્ઞાન ઇન્દ્રિય-મનરૂપ નિમિત્તથી ન થાય તે પરોક્ષ ન હોય. જેમ કે અવધિજ્ઞાન આદિ. અહીં પ્રાસંગિક વિશેષ વર્ણનની જરૂર નથી. (૧-૧૧)

टीकावतरणिका– एवं परोक्षं प्रमाणमभिधाय तदन्यदभिधातुमाह–

टीकावतरणिकार्थ– આ પ્રમાણે પરોક્ષ પ્રમાણને કહીને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કહે છે–

પછીના ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે–

प्रत्यक्षमन्यद् ॥१-१२॥

સૂત્રાર્થ– બાકીનાં અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રૂપ છે. (૧-૧૨)

भाष्यं– मतिश्रुताभ्यां यदन्यत् त्रिविधं ज्ञानं तत्प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति। कुतः। अतीन्द्रियत्वात्। प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानि। अत्राह- इह अवधारितं द्वे एव प्रमाणे प्रत्यक्षपरोक्षे इति। अनुमानोपमानागमार्थापत्तिसम्भवाभावान्यपि च प्रमाणानीति केचिन्मन्यन्ते। तत्कथमेतदिति। अत्रोच्यते- सर्वाण्येतानि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीन्द्रियार्थसन्निकर्षनिमित्तत्वात्। किञ्चान्यत्। अप्रामाणान्येव वा। कुतः। मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतोपदेशाच्च। मिथ्यादृष्टेर्हि मतिश्रुतावधयो नियतमज्ञानमेवेति वक्ष्यते। नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति तथा पुरस्ताद्वक्ष्यामः ॥१-१२॥

ભાષ્યાર્થ– મતિ-શ્રુતથી જે અન્ય ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રૂપ છે.

પ્રશ્ન– શાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ રૂપ છે ?

ઉત્તર– ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના થતું હોવાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ છે. જેમનાથી પદાર્થોને સારી રીતે જાણી શકાય તે પ્રમાણો છે.

પ્રશ્ન– અહીં પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે જ પ્રમાણો છે એમ અવધારણ કર્યું છે. પરંતુ કેટલાકો અનુમાન, ઉપમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ, સંભવ અને અભાવ એ પ્રમાણો પણ છે એમ માને છે તેથી આમાં સત્ય શું છે ?

ઉત્તર– આ બધા પ્રમાણોનો મતિ-શ્રુતમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. કેમકે એ બધા પ્રમાણો ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોના સંબંધ રૂપ નિમિત્તથી થનારા છે. અથવા તો અનુમાન વગેરે અપ્રમાણો જ છે=પ્રમાણ રૂપ નથી.

પ્રશ્ન– શાથી ?

ઉત્તર– મિથ્યાદર્શનોએ આ પ્રમાણોને સ્વીકાર્યા હોવાથી અને વિપરીત ઉપદેશ રૂપ હોવાથી પ્રમાણ રૂપ નથી. મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિ-શ્રુત-અવધિ જ્ઞાન અવશ્ય અજ્ઞાન જ છે એમ આગળ (અ.૧ સૂ.૩૨માં) કહેવાશે. અન્ય નયવાદથી તો મતિ-શ્રુત-અવધિ વિકલ્પથી જે રીતે જ્ઞાન રૂપ થાય છે તે રીતે આગળ (અ.૧ સૂ.૩૫ના ભાષ્યમાં) કહીશું. (૧-૧૨)

ટીકા– उक्तलक्षणज्ञानद्वयाद् यदन्यद् ज्ञानत्रयं तत् प्रत्यक्षमिति सूत्रसमुदायार्थः। एतदेवाह भाष्यकारः-'मतिश्रुताभ्या'मिति मतिज्ञानश्रुत-ज्ञानाभ्यां यदन्यत् प्रागुद्दिष्टे ज्ञानपञ्चकेऽवशिष्यते त्रिविधं ज्ञानम् अवध्यादि तत् त्रिविधमिति प्रत्यक्षप्रमाणं भवति, प्रमाणमनूद्य प्रत्यक्षं भवतीत्येतद्विधीयत इति, एवं शब्दार्थेनैव तत्त्वतः प्रतिपादितमपि प्रत्यक्षं सम्यगनवगच्छन्नाह चोदकः-'कुत' इति कस्मात् प्रत्यक्षं प्रमाणं भवति ?, गुरुरपि तदेव स्पष्टयन्नाह-'अतीन्द्रियत्वादि'ति, अतिक्रान्तमि-न्द्रियाणामतीन्द्रियं ज्ञानं तद्भावोऽतीन्द्रियत्वं तस्मादिति, यत् प्राणिनां

ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमात् क्षयाच्च इन्द्रियानिन्द्रियद्वारानपेक्षमात्मानमेव केवलमभिमुखीकुर्वदुदेति तत् प्रत्यक्षम्-अवध्यादि एव, 'तत् प्रमाणे'इति द्वित्वसङ्ख्यायां परोक्षप्रत्यक्षाख्यो यो विषयस्तमुपदर्श्य प्रमाणशब्दार्थं कथयन्नाह भाष्यकारः-'प्रमीयन्तेऽर्थास्तैरिति प्रमाणानी'ति, प्रमीयन्ते-परिच्छिद्यन्ते सदसदित्यादिभेदेनार्थाः-जीवादयस्तैरिति प्रमाणानि, करणे ल्युट्, भावनाऽत्र प्राक् कृतैव, ज्ञानव्यक्त्यपेक्षो बहुवचननिर्देशः प्रमाणानीति, 'अत्राहे'ति एवं द्वे परोक्षप्रत्यक्षप्रमाणे भवत इति ज्ञापिते चोदयति-'इहे'त्यादि, इह-शास्त्रेऽवधारितमेतत्, अन्यथा 'तत् प्रमाणे' इति द्वित्वसङ्ख्यावैयर्थ्यं, के द्वे इत्याह-'प्रत्यक्षपरोक्षे' इति, लोक-रूढ्यैवमुपन्यासः, ततः किमित्याह-'अनुमाने'त्यादि, अनुमानं चोपमानं चेत्यादिर्द्वन्द्वः, तत्रानुमानं-लिङ्गादर्थदर्शनं, प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधन-मुपमानं, आप्तोपदेशः आगमः, दृष्टादेरदृष्टादिकल्पनमर्थापत्तिः, सम्भवः प्रस्थादौ कुडवादिभावः, अभावो भावोपलम्भकप्रमाणविरह इति, एतान्यपि च प्रमाणानीत्येवं साङ्ख्यादयः आचार्यदेशीया वा (केचित्) मन्यन्ते 'तत् कथमेतदि'ति, किमेतान्यप्रमाणान्येव उत प्रमाणान्तराणि भवन्तीति चोदकाभिप्रायः, अत्र परिहारमाह-'उच्यत' इत्यादिना, उच्यते अत्र समाधिः, सर्वाण्येतानि-अनुमानादीनि मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानि-प्रविष्टानि, कथमिति युक्तिमाह-'इन्द्रियार्थे'त्यादि, इन्द्रियाणि-चक्षुरादीनि तेषामर्था-रूपादयः इन्द्रियाणि चार्थाश्च इन्द्रियार्थास्तेषां सन्निकर्षः-सम्बन्धः स इन्द्रियार्थसन्निकर्षो निमित्तं यस्य तत्तथा अनुमानादि तद्भावस्तस्मात्, न हि धूमादिभिः प्रस्थपर्यन्तैरिन्द्रियानिन्द्रियाभ्याम-गृहीतैरनुमानादीनां सम्भव इति मतिश्रुतयोरन्तर्भावः, 'किञ्चान्यदि'ति पक्षान्तरमाश्रयति, तदाह-'अप्रमाणान्येव वा' अनन्तरोदितानि अनु-मानादीनि, कुत ? इति प्रश्नः, अत्र निर्वचनं-'मिथ्यादर्शने'त्यादि, मिथ्यादर्शनेन-तत्त्वार्थाश्रद्धानपूर्वेणैकनयरूपेण परिग्रहात्-स्वयमङ्गी-

करणात् अनुमानादीनां, तथा 'विपरीते'त्यादि, विपरीतानामुपदेशः-कथनं परेभ्यस्तद्विषयलक्षणगोचरमिति, विपरीतोपदेशः तस्माच्च कारणात् अप्रमाणान्येव, एकानेकस्वभावे वस्तुतत्त्वे एकस्वभावमनेकस्वभावं वेति यावानुपदेशः स विपरीत एवेति भावनीयं, न चेयं स्वमनीषिकेति सूत्रकारमतमुपन्यस्यन्नाह-'मिथ्यादृष्टे'रित्यादि, मिथ्यादृष्टेः प्राणिनो यस्मान्मतिश्रुतावधयस्त्रयोऽपि नियतं-निश्चितमज्ञानमेव, कुत्सितं ज्ञानमित्येवं वक्ष्यति सूत्रकारः, न चाज्ञानस्य प्रामाण्यमिति प्रतीतमेतत्, आह-यद्येवं कथं मतिश्रुतयोरन्तर्भूतानीत्युक्तम् ?, अत्रोच्यते-'नयवादे'-त्यादि, नया-नैगमादयस्तेषां वादः-स्वरुचितार्थप्रकाशनं नयवादस्तस्य अन्तरं-भेदः नयवादान्तरं तेन नयवादभेदेनैव, 'यथा' मतिश्च श्रुतं च मतिश्रुते तयोर्विकल्पाः-भेदास्तेभ्यो जायन्त इति मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति यथा तथा नयविचारणायां पुरस्तात् वक्ष्याम इति, शब्दनयस्य हि मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा नास्तीति वक्ष्यति, तन्मतेन तु प्रमाणानीति ॥१-१२॥

અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે

ટીકાર્થ– જેનું સ્વરૂપ કહ્યું તે બે જ્ઞાન સિવાય અન્ય જે ત્રણ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત(=સામાન્ય) અર્થ છે. આને જ ભાષ્યકાર (વિશેષથી) કહે છે- પૂર્વે કહેલા પાંચ જ્ઞાનમાં મતિ-શ્રુત જ્ઞાનથી અન્ય જે ત્રણ જ્ઞાન બાકી રહે છે તે અવધિ આદિ ત્રણ પ્રકારનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષપ્રમાણ છે. પ્રમાણને કહીને હવે તેમાં પ્રત્યક્ષત્વનું વિધાન કરવામાં આવે છે.

આ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષને શબ્દાર્થ દ્વારા જ પરમાર્થથી જણાવી દીધું હોવા છતાં પ્રત્યક્ષને સમ્યગ્ નહિ જાણતો પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે, શાથી પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ છે ? તેને જ સ્પષ્ટ કરતા ગુરુ પણ કહે છે- 'अतीन्द्रियत्वाद्' इति, જે ઇન્દ્રિયોને ઓળંગી ગયું હોય=જે ઇન્દ્રિય વિના જ થતું હોય તે અતીન્દ્રિય છે. ત્રણ જ્ઞાન અતીન્દ્રિય હોવાથી પ્રત્યક્ષ છે. જીવોને જે જ્ઞાન

જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણના ક્ષયોપશમથી કે ક્ષયથી થાય. ઇન્દ્રિય-મનની અપેક્ષા ન રાખતું હોય, અને કેવળ આત્માથી જ પ્રગટ થતું હોય તે અવધિ વગેરે પ્રત્યક્ષ છે.

તત્ પ્રમાણે એ પ્રમાણે પ્રમાણની બે સંખ્યા જણાવી. બે સંખ્યાવાળા પ્રમાણના પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એમ બે વિષયને જણાવીને પ્રમાણ શબ્દના અર્થને જણાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- જેના દ્વારા પદાર્થો જણાય તે પ્રમાણ, અર્થાત્ સદ્ અને અસદ્ ઇત્યાદિ ભેદથી જીવાદિ પદાર્થો જેનાથી જણાય તે પ્રમાણ. કરણ અર્થમાં લ્યુટ્ (અન) પ્રત્યય છે. જ્ઞાનવ્યક્તિની(=ભિન્ન ભિન્ન જ્ઞાનની) અપેક્ષાએ પ્રમાણાનિ એ પ્રમાણે બહુવચનમાં નિર્દેશ છે.

આ પ્રમાણે પરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ એ બે પ્રમાણ છે એમ જણાવ્યું તેથી પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કહે છે કે શાસ્ત્રમાં બે પ્રમાણ છે એમ અમારાથી અવધારણ કરાયું છે, અન્યથા તત્ પ્રમાણે એ સૂત્રથી જણાવેલી પ્રમાણની બે સંખ્યા વ્યર્થ બને. તે બે પ્રમાણ કયા છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે- પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ એ બે પ્રમાણ છે. પહેલાં પ્રત્યક્ષનો અને પછી પરોક્ષનો ઉલ્લેખ લોકરૂઢિથી છે.

પ્રશ્ન– જો બે જ પ્રમાણો છે તો અનુમાન, ઉપમાન, આગમ, અર્થાપત્તિ, સંભવ અને અભાવને પણ સાંખ્યો વગેરે કે આચાર્ય જેવા કેટલાકો પ્રમાણ માને છે તો તેનું શું ? અનુમાન વગેરે પ્રમાણો જ નથી કે અન્ય પ્રમાણો છે ? એવો પ્રશ્નકારનો પ્રશ્ન પૂછવાનો આશય છે.

અનુમાન=લિંગથી પદાર્થનું દર્શન. (જેમકે ધૂમાડાથી અગ્નિનું દર્શન.)

ઉપમાન=પ્રસિદ્ધ સમાનતાથી સાધ્યને સિદ્ધ કરવું. (જેમકે ગાયની સમાનતાથી ગવયને જાણવો.)

આગમ=આપ્તપુરુષનો ઉપદેશ.

અર્થાપત્તિ=જાણેલથી નહિ જાણેલાની કલ્પના કરવી. (જેમકે દિવસે ભોજન કરતો નથી છતાં પુષ્ટ છે એથી રાતે ભોજન કરે છે એવી કલ્પના કરવી.)

સંભવ=મોટા પરિમાણમાં નાના પરિમાણનું હોવું કે મોટી સંખ્યામાં નાની સંખ્યાનું હોવું. જેમકે પ્રસ્થમાં કુડવનું હોવું. (અથવા સો સંખ્યામાં દશ સંખ્યાનું હોવું.)

અભાવ=પદાર્થની ઉપલબ્ધિ(=જ્ઞાન) કરાવનાર પ્રમાણનો અભાવ. જેમકે પૃથ્વી ઉપર ઘડો નથી.

ઉત્તર– આ બધાં પ્રમાણો મતિ-શ્રુત જ્ઞાનમાં અંતર્ભૂત થઇ જાય છે. કારણ કે આ બધા પ્રમાણો ઇન્દ્રિયોના અને તેના અર્થના સંબંધરૂપ નિમિત્તથી થાય છે. ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોના અને તેમના રૂપ વગેરે અર્થોના=વિષયોના સંબંધરૂપ નિમિત્તથી અનુમાન વગેરે થાય છે. ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી ગ્રહણ નહિ કરાયેલા ધૂમથી પ્રારંભી પ્રસ્થ સુધીના પદાર્થોથી અનુમાન વગેરે થઇ શકતા નથી. આથી અનુમાન વગેરેનો મતિ-શ્રુતમાં અંતર્ભાવ થઇ જાય છે.

અન્યપક્ષનો આશ્રય કરે છે- અથવા હમણાં કહેલાં અનુમાન વગેરે અપ્રમાણો જ છે.

પ્રશ્ન– શાથી ?

ઉત્તર– તે પ્રમાણો મિથ્યાદર્શન વડે ગ્રહણ કરાયેલા છે, અર્થાત્ તત્ત્વરૂપ જીવાદિ પદાર્થોની શ્રદ્ધાના અભાવ રૂપ જે એક નય તે નય વડે સ્વયં અંગીકાર કરાયેલા હોવાથી અપ્રમાણ છે=પ્રમાણરૂપ નથી.

તથા અનુમાન વગેરે વિપરીત ઉપદેશવાળા છે, અર્થાત્ મિથ્યાદર્શન વડે અનુમાન વગેરે વિપરીત રીતે કહેવાયા છે. આથી અનુમાન વગેરે અપ્રમાણો જ છે. દરેક વસ્તુ પરમાર્થથી એક-અનેક સ્વરૂપવાળી છે. છતાં વસ્તુ એક સ્વરૂપવાળી જ છે કે અનેક [1]સ્વરૂપવાળી જ છે એમ ઉપદેશ આપવો તે વિપરીત જ છે.

---

૧. જેમકે, સુવર્ણ સુવર્ણ રૂપે એક સ્વરૂપવાળું છે. પણ કુંડલ, ઝાંઝર, હાર આદિ રૂપે અનેક સ્વરૂપવાળું છે. માટે વસ્તુ એક જ સ્વરૂપવાળી છે કે અનેક સ્વરૂપવાળી જ છે એવો ઉપદેશ વિપરીત ઉપદેશ છે.

આ સ્વમતિથી કહ્યું નથી એથી સૂત્રકારના મતનો ઉલ્લેખ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે–

'मिथ्यादृष्टेः' ઇત્યાદિ, મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવના મતિ-શ્રુત-અવધિ એ ત્રણે પણ નિશ્ચિત રૂપે અજ્ઞાન જ છે. એમ ગ્રંથકાર આગળ કહેશે. અહીં અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ નહિ, કિંતુ કુત્સિત(=અહિતકર) જ્ઞાન. અજ્ઞાન પ્રમાણ રૂપ ન ગણાય એ પ્રસિદ્ધ જ છે.

પ્રશ્ન– જો અનુમાન વગેરે પ્રમાણો જ નથી તો પછી અનુમાન વગેરેનો મતિ-શ્રુતમાં અંતર્ભાવ થઇ જાય છે એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર– નયવાદના ભેદથી જ મતિ-શ્રુતના જે રીતે ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે તે રીતે આગળ (ઉપમા સૂત્રમાં) નય વિચારણામાં કહીશું. નયવાદ એટલે નૈગમ વગેરે નયોનું સ્વાભિપ્રેત અર્થનું પ્રકાશન કરવું.

અથવા શબ્દનયની દૃષ્ટિથી મિથ્યાદૃષ્ટિ અજ્ઞાની નથી તે આગળ (ઉપમા સૂત્રમાં) કહેશે. શબ્દનયના મતથી તો આ અનુમાન વગેરે પ્રમાણ છે. (૧-૧૨)

भाष्यावतरणिका– अत्राह- उक्तं भवता मत्यादीनि ज्ञानानि उद्दिश्य तानि विधानतो लक्षणतश्च पुरस्ताद् विस्तरेण वक्ष्याम इति । तदुच्यतामिति । अत्रोच्यते–

भाष्यावतरणिकार्थ– प्रश्न– આપે મતિ આદિ જ્ઞાનનો ઉદ્દેશ કરીને કહ્યું હતું કે- પ્રકાર અને લક્ષણ જણાવવાપૂર્વક તે જ્ઞાનોને વિસ્તારથી આગળ કહીશું. તો તે જ્ઞાનને કહો.

ઉત્તર– કહેવાય છે–

टीकावतरणिका– सूत्रान्तरसम्बन्धाभिधित्सयाऽऽह 'अत्राहे'त्यादि, अत्र इत्येतस्मिन् ज्ञानपञ्चके कथिते सामान्येन प्रमाणद्वये च प्रत्यक्षपरोक्षरूपे विहिते परोऽवोचत्-'उक्तं' प्रतिपादितं त्वया, किमिति तद् ?, उच्यते- मत्यादीनि पञ्च ज्ञानानि-मतिश्रुतावधिमनःपर्यायकेवलानि, एवमुद्दिश्य

તત ઇદમભિહિતં-કિં તદ્ ?, ઉચ્યતે-'તાનિ વિધાનતો લક્ષણતશ્ચ પુરસ્તાદ્વિસ્તરેણ વક્ષ્યામ' ઇત્યેતત્, ननु च नैवम्विधं तत्र सूत्रे भाष्यमस्ति-વિધાનતો લક્ષણતશ્ચ, કથમયમધ્યારોપઃ ક્રિયતે ગુરોરિતિ ?, ઉચ્યતે, सत्यमेवम्विधं भाष्यं नास्ति, एवं पुनः समस्ति-प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद्वक्ष्यन्त इति, अतः प्रभेदा इत्यनेन विधानलक्षणरूपाः प्रतिपाद्यन्ते तत्र भाष्ये, अतो नाध्यारोप इति, तत्र विधानं-भेदः मत्यादेः, लक्षणं त्वसाधारणं चिह्नं इति, यदेतत् प्रतिज्ञातं प्राक्तदुच्यतामिति पृष्टः सन् आह-'अत्रोच्यते' अत्र एतस्मिँश्चोदिते उच्यते मया लक्षणमादौ, અલ્પવિચારત્વાત્, તદાહ–

ટીકાવતરણિકાર્થ– અન્ય સૂત્રની સાથે સંબંધ જણાવવાની ઇચ્છાથી કહે છે- 'अत्राह' ઇત્યાદિ, સામાન્યથી પાંચ જ્ઞાન કહ્યે છતે અને પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ રૂપ બે પ્રમાણનું વિધાન કર્યે છતે બીજાએ કહ્યું: આપે મતિ-શ્રુતાવધિ-મનઃપર્યાય કેવલાનિ (૧-૯) એમ પાંચ જ્ઞાનના નામનો નિર્દેશ કર્યા પછી કહ્યું હતું કે પ્રકાર અને લક્ષણ જણાવવાપૂર્વક તે જ્ઞાનોનું વિસ્તારથી વર્ણન આગળ કહીશું.

પ્રશ્ન– તે સૂત્રમાં વિધાનતઃ લક્ષણતશ્ચ એવું ભાષ્ય નથી. તેથી ગુરુને [1]અધ્યારોપ દોષ કેમ કરાય છે ?

ઉત્તર– તમારું કહેવું સાચું છે. તેવું ભાષ્ય નથી પણ प्रभेदास्त्वस्य पुरस्ताद् वक्ष्यन्ते=જ્ઞાનના પ્રભેદોનું કથન આગળ કરવામાં આવશે એવું ભાષ્ય છે. આથી प्रभेदाः એવા ઉલ્લેખથી પ્રકાર અને લક્ષણોનું ત્યાં ભાષ્યમાં (અ.૧ સૂ.૧૩ વગેરેમાં) પ્રતિપાદન કરાય છે. આથી અધ્યારોપ નથી. તેમાં વિધાન એટલે મતિ આદિના ભેદો. લક્ષણ એટલે અસાધારણ(=બીજામાં ન હોય તેવું) ચિહ્ન. આ જે પૂર્વે પ્રતિજ્ઞા કરી છે તેને કહો. આ પ્રમાણે પ્રેરણા કરાયેલા ગુરુ કહે છે- अत्रोच्यते=આ અંગે

૧. જે ન કહેલું હોય તેને કહેલું છે એમ કહેવું તે અધ્યારોપ. અહીં विधानतः लक्षणतश्च એમ ભાષ્યકારે કહ્યું નથી છતાં પ્રકાર અને લક્ષણ જણાવવાપૂર્વક કહેશું એવું કહેવું તે અધ્યારોપ.

પ્રેરણા કરાયે છતે લક્ષણમાં વિચાર અલ્પ કરવાનો હોવાથી પ્રારંભમાં મારાથી લક્ષણ કહેવાય છે–

મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો–

मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥१-१३॥

સૂત્રાર્થ– મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા અને અભિનિબોધ એ પાંચે શબ્દો એકાર્થ છે, અર્થાત્ એ પાંચે શબ્દોનો અર્થ મતિ(જ્ઞાન) થાય છે. (૧-૧૩)

ભાષ્યં– मतिज्ञानं, स्मृतिज्ञानं, संज्ञाज्ञानं, चिन्ताज्ञानं, आभिनिबोधिक-ज्ञानमित्यनर्थान्तरम् ॥१-१३॥

ભાષ્યાર્થ– મતિજ્ઞાન, સ્મૃતિજ્ઞાન, સંજ્ઞાજ્ઞાન, ચિંતાજ્ઞાન અને આભિનિબોધિકજ્ઞાન આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, અર્થાત્ આ બધા શબ્દો મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી છે. (૧-૧૩)

ટીકા– आह-लक्षणतो विधानतश्चेत्येवमेव किन्न कृतः सम्बन्धग्रन्थो येनाल्पविचारत्वादिति प्रयोजनमाश्रीयते, उच्यते, प्राग् विधानं लक्षणाङ्गभावख्यापनार्थमिति, मतिः स्मृतिः संज्ञा चिन्ताऽभिनिबोध इत्यनर्थान्तरमिति पर्यायैर्लक्षणाभिधानं मननाद्यात्मकमेतदित्यदुष्टमेव, अयं सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थमाह-'मतिज्ञान'मित्यादिना मननं मतिः सैव ज्ञानं मतिज्ञानमित्येवं सर्वत्राक्षरगमनिका कार्या, भावार्थस्त्वयं-मतिज्ञानं नामा यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तं वर्त्तमानविषयपरिच्छेदि, स्मृतिज्ञानं प्राक् परिच्छिन्नेन्द्रियार्थग्राहि मानसं, संज्ञाज्ञानं स एवायमहमद्राक्षमिति प्रत्यभिज्ञा ज्ञानं, चिन्ताज्ञानं यथावदागामिवस्तुविषयं मानसमेव, अभिनिबोधज्ञानं तु सर्वैरेभिः प्रकारैरभिमुखनिश्चितविषयपरिच्छेदरूपं, इतिशब्द एवमित्यस्यार्थे, एवमनर्थान्तरमिति, कियताऽपि अंशेन भेदं प्रतिपद्यमानमप्यनर्थान्तरं, किमुक्तं भवति ?-नैषां मतिज्ञानविरहितोऽर्थः कल्पनीय इति ॥१-१३॥

ટીકાર્થ– પ્રશ્ન– લક્ષણથી અને વિધાનથી એ પ્રમાણે જ સંબંધગ્રંથ (ક્રમ) કેમ ન કર્યો ? જેથી અલ્પવિચારવાળું હોવાથી પહેલાં લક્ષણ

કહેવાય છે એમ પહેલાં કહેવાના પ્રયોજનનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. (લક્ષણથી અને વિધાનથી એમ કહેવામાં તો પહેલાં લક્ષણ જ આવે છે. એથી અલ્પવિચારવાળું હોવાથી પહેલાં લક્ષણ કહેવાય છે એમ કહેવાની જરૂર જ ન રહે.)

ઉત્તર– વિધાન(=પ્રકાર) લક્ષણનું અંગ છે એમ જણાવવા માટે પહેલાં વિધાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મતિ, સ્મૃતિ, સંજ્ઞા, ચિંતા, અભિનિબોધ એ બધા એકાર્થક છે. એમ કહીને પર્યાયો દ્વારા લક્ષણનું કથન કર્યું તે બરોબર છે. કેમકે મતિ આદિ પાંચેય મનન સ્વરૂપ છે. આ સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ છે.

વિશેષ અર્થ મતિજ્ઞાનમ્ ઇત્યાદિ થી ભાષ્યકાર કહે છે- મનન કરવું તે મતિ. મતિ એ જ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. આ પ્રમાણે બધા શબ્દોમાં અક્ષરનો સંક્ષિપ્ત અર્થ કરવો. ભાવાર્થ તો આ છે–

મતિજ્ઞાન– ઇન્દ્રિય-મન રૂપ નિમિત્તથી થાય અને વર્તમાનકાળનો બોધ કરે તે મતિજ્ઞાન.

સ્મૃતિજ્ઞાન– પૂર્વે જાણેલ પદાર્થનું માનસિક જ્ઞાન, અર્થાત્ પૂર્વે અનુભૂતવસ્તુનું સ્મરણ, તે સ્મૃતિજ્ઞાન.

સંજ્ઞાજ્ઞાન– તે જ આ વસ્તુ છે જેને પૂર્વે મેં જોઇ હતી એવું જે જ્ઞાન તે સંજ્ઞાજ્ઞાન છે. (સંજ્ઞા ભૂતકાળના વિષયને વર્તમાનકાળનો વિષય બનાવે છે.)

ચિંતાજ્ઞાન– ભવિષ્યકાળનું યથાર્થ માનસિક જ્ઞાન તે ચિંતાજ્ઞાન છે. (અર્થાત્ ભવિષ્યની વિચારણા તે ચિંતા.)

આભિનિબોધિક– આ બધા પ્રકારોથી પદાર્થ સન્મુખ થઈને નિશ્ચિતરૂપે પદાર્થનો બોધ તે આભિનિબોધિક જ્ઞાન. (આભિનિબોધ શબ્દ મતિ આદિ દરેક જ્ઞાન માટે સર્વ સામાન્ય છે. જેમકે કેરી શબ્દ આફૂસ કેરી, કેસર કેરી ઇત્યાદિ દરેક કેરી માટે સર્વ સામાન્ય છે.)

इति શબ્દનો એ પ્રમાણે એવો અર્થ છે. આ પ્રમાણે મતિ આદિ બધા શબ્દોનો એક અર્થ છે. અલ્પાંશથી ભેદ હોવા છતાં સામાન્યથી એક અર્થ છે, અર્થાત્ મતિ આદિ બધા શબ્દોનો મતિજ્ઞાન સિવાય બીજો કોઇ અર્થ નથી. (૧-૧૩)

ટીકાવતરણિકા– एवं लक्षणतो मतिज्ञानमभिधायाधुना विधानतोऽभिधातुमाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– આ પ્રમાણે લક્ષણથી મતિજ્ઞાનને કહીને હવે પ્રકારથી મતિજ્ઞાનને જણાવવા માટે કહે છે.

મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્તો–

तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् ॥१-१४॥

સૂત્રાર્થ– તે મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયો અને (અનિન્દ્રિય=)મન રૂપ નિમિત્તથી થાય છે. (૧-૧૪)

ભાષ્યં– तदेतन्मतिज्ञानं द्विविधं भवति। इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च। तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्पर्शनादीनां पञ्चानां स्पर्शादिषु पञ्चस्वेव स्वविषयेषु। अनिन्द्रियनिमित्तं मनोवृत्तिरोघज्ञानं च ॥१-१४॥

ભાષ્યાર્થ– તે આ મતિજ્ઞાન, ઇન્દ્રિય નિમિત્ત અને અનિન્દ્રિય નિમિત્ત એમ બે પ્રકારનું છે. સ્પર્શન આદિ પાંચ ઇન્દ્રિયોના પોતાના સ્પર્શ વગેરે પાંચ જ વિષયોમાં થનારું જ્ઞાન ઇન્દ્રિય નિમિત્ત છે. જે જ્ઞાનમાં મન અને ઓઘજ્ઞાન નિમિત્ત છે તે અનિન્દ્રિય નિમિત્ત મતિજ્ઞાન છે. (૧-૧૪)

ટીકા– अस्य समुदायार्थः प्राग् व्याख्यातः, अधुना अवयवार्थमाह– 'तदेतदि'त्यनन्तरोक्तलक्षणोपेतं मतिज्ञानं किंनिमित्तं ?, उच्यते, हेतोर्द्वैविध्याद् द्विविधं भवति, तेनैव हेतुना द्विविधेन तत्कार्यमादर्शयति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, तत्रेन्द्रियाणि–स्पर्शनादीनि पञ्च निमित्तं यस्य तदिन्द्रियनिमित्तं, न हि श्रोत्रेन्द्रियमन्तरेणायं प्रत्ययो भवति शब्दोऽयमिति, न वा स्पर्शनमन्तरेणायं प्रत्यय उत्पद्यते–शीतोऽयमुष्णो वा, एवं शेषेष्वपि वाच्यं, तथा 'अनिन्द्रियनिमित्त'मिति इन्द्रिया–

दन्यदनिन्द्रियं-मनः ओघश्चेति, तन्निमित्तमस्य मतिज्ञानस्य तद-निन्द्रियनिमित्तमिति, स्मृतिज्ञानहेतुर्मनः, एवं चैतद् द्रष्टव्यम्-इन्द्रियनिमित्तमेकमपरमनिन्द्रियनिमित्तं अन्यदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति त्रिधा, तत्रैकमिन्द्रियनिमित्तमेव ज्ञानं मत्याख्यं, यथा अवनिनीर-दहनपवनवनस्पतीनामेकेन्द्रियाणां द्वित्रिचतुरिन्द्रियाणां असंज्ञिनां पञ्चेन्द्रि-याणां, मनसः अभावात्, तथा अनिन्द्रियनिमित्तं स्मृतिज्ञानमितरेन्-द्रियनिरपेक्षं, चक्षुरादिव्यापाराभावात्, तथा इन्द्रियनिमित्तं जाग्रदवस्थायां स्पर्शनेन मनसोपयुक्तं स्पृशत्युष्णमिदं शीतं वेति, इन्द्रियं मनश्चोभयं तस्योत्पत्तौ निमित्तं भवतीति, तदेतत् सर्वमेकशेषाल्लभ्यत इति, इन्द्रियं च अनिन्द्रियं च इन्द्रियानिन्द्रिये च इन्द्रियानिन्द्रियाणि तानि निमित्तं यस्य तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति, एतदेवाह-इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चशब्दादुभयं चेति, अपेक्षाकारणं चाङ्गीकृत्य सूत्रं पपाठाचार्यः तदिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमिति, अपेक्षाकारणं चालोकविषयेन्द्रियाणि, सति प्रकाशे विषये च चक्षुरादिषु च सत्सु ज्ञानस्योद्भवो दृष्टः, तेषामपि मध्येऽन्तरङ्गमपेक्षाकारणमिन्द्रियाणि पठितं, पारमार्थिकं तु कारणं क्षयोपशमः मतिज्ञानावरणपुद्गलानां, न हि तदावरणक्षयोपशममनपेक्ष्य ज्ञानस्योत्पत्तिरिष्यते, यदि तर्ह्यन्तरनिमित्तं क्षयोपशमः स एवोपादेयः, किं बाह्येनेन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तेनाधीतेनेति, उच्यते, स क्षयोपशमः सर्वसाधारण इतिकृत्वा न पठितः, चशब्देन वा सङ्गृहीतो द्रष्टव्यः, इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चशब्दात् क्षयोपशमनिमित्तमिति, न च भावेन्द्रियस्य तद्रूपत्वादिति, तत्रेन्द्रियनिमित्तं स्वयमेव भावयति-'तत्रेन्द्रिये'त्यादि, तत्र-तेषां त्रयाणां मध्ये इन्द्रियनिमित्तं तावद् भण्यते-'स्पर्शनादीना'मिति स्पर्शनरसनघ्राणचक्षुःश्रोत्राणां पञ्चानामेव पञ्चस्वे-वेत्यन्यस्याभावं नियमयति, स्वे आत्मीया विषया येषु प्राणिनः सक्तिं भजन्ते तेषु स्वेषु विषयेषु, तद्यथा-स्पर्शनस्य स्पर्शे रसनस्य रसे घ्राणस्य

गन्धे चक्षुषो रूपे श्रोत्रस्य शब्दे, अत एषां स्पर्शनादीनां स्वविषयेषु वर्त्तमानानां ग्राहितया यदुपजायते ज्ञानं तत् तानीन्द्रियाण्या-लम्ब्योत्पद्यमानमिन्द्रियनिमित्तमिति भण्यते, इदानीमनिन्द्रियनिमित्तमाचष्टे अनिन्द्रियं-मनस्तन्निमित्तं यस्य तदनिन्द्रियनिमित्तं, कीदृक् तद् इत्याह 'मनोवृत्तिः' मनोविज्ञानमिति, मनसो-भावाख्यस्य वर्त्तनं-विषय-परिच्छेदितया परिणतिर्मनोवृत्तिः, 'ओघज्ञानं चे'ति ओघः-सामान्यं अप्रविभक्तरूपं यत्र न स्पर्शनादीनीन्द्रियाणि नापि मनोनिमित्तमाश्रीयते, केवलं मत्यावरणीयक्षयोपशम एव तस्य ज्ञानस्योत्पत्तौ निमित्तं, यथा वल्ल्यादीनां नीव्राद्यभिसर्प्पणज्ञाने न स्पर्शनं निमित्तं, न मनो निमित्तमिति, तस्मात्तत्र मतिज्ञानावरणक्षयोपशम एव केवलो निमित्तं क्रियत ओघ-ज्ञानस्य ॥१-१४॥

ટીકાર્થ– આ સૂત્રનો સમુદાયાર્થ(=સામાન્ય અર્થ) પૂર્વે (૧૨મા સૂત્રમાં) કહ્યો છે. હવે વિશેષ અર્થને કહે છે- 'तदेतद्' इति,

પ્રશ્ન– હમણાં જ કહેલા લક્ષણથી યુક્ત મતિજ્ઞાન કયા નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થાય છે ?

ઉત્તર– મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના હેતુ બે હોવાથી મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. તે જ બે પ્રકારના હેતુથી મતિજ્ઞાનના બે કાર્યને બતાવે છે- इन्द्रिय-निमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, તેમાં સ્પર્શન વગેરે પાંચ ઇન્દ્રિયો જેમાં નિમિત્ત છે તે ઇન્દ્રિયનિમિત્ત છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય વિના આ શબ્દ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. સ્પર્શેન્દ્રિય વિના આ શીત છે કે આ ઉષ્ણ છે એવું જ્ઞાન થતું નથી. એ પ્રમાણે અન્ય ઇન્દ્રિયોમાં પણ જાણવું. તથા 'अनिन्द्रिय-निमित्तम्' इति, ઇન્દ્રિયથી અન્ય તે અનિન્દ્રિય. અનિન્દ્રિય એટલે મન અને ઓઘસંજ્ઞા. જે મતિજ્ઞાનનું મન અને ઓઘસંજ્ઞા નિમિત્ત છે તે અનિન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન છે. મન સ્મૃતિજ્ઞાનનું કારણ છે.

મતિજ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર

અહીં આ વિશેષ જાણવું- એક ઇન્દ્રિયનિમિત્ત, બીજું અનિન્દ્રિયનિમિત્ત અને ત્રીજું ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્ત. આમ મતિજ્ઞાન ત્રણ પ્રકારનું છે.

તેમાં એક મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયનિમિત્ત જ છે. આ જ્ઞાન પૃથ્વીકાય-અપ્કાય-તેઉકાય-વાયુકાય-વનસ્પતિકાય એ પાંચ એકેન્દ્રિય, બેઇન્દ્રિય, તેઇન્દ્રિય, ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય જીવોને હોય છે. કેમકે તેમને મન હોતું નથી. ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા વિના થતું સ્મૃતિજ્ઞાન અનિન્દ્રિયનિમિત્ત છે. કારણ કે તેમાં ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ હોતી નથી. તથા જાગ્રદ્ અવસ્થામાં સ્પર્શેન્દ્રિયથી અને મનથી ઉપયુક્ત બનીને સ્પર્શ કરે છે ત્યારે આ ઉષ્ણ છે, આ શીત છે એવું જ્ઞાન ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્ત છે. કારણ કે તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ઇન્દ્રિય અને મન એ બે નિમિત્ત થાય છે.

આ બધું એકશેષ સમાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. તે આ પ્રમાણે- इन्द्रियं च अनिन्द्रियं च इन्द्रियानिन्द्रिये च=इन्द्रियानिन्द्रियाणि, તે જે જ્ઞાનમાં નિમિત્ત છે તે જ્ઞાન इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् છે. આને જ ભાષ્યકાર કહે છે- इन्द्रियनिमित्तम् अनिन्द्रियनिमित्तं च, च શબ્દથી इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तम् પણ સમજી લેવું.

અપેક્ષા રૂપ કારણને આશ્રયીને આચાર્યભગવંતે तदिन्द्रयानिन्द्रिय-निमित्तम् એવું સૂત્ર કહ્યું છે. પ્રકાશ, વિષય અને ઇન્દ્રિયો અપેક્ષાકારણ છે, અર્થાત્ મતિજ્ઞાન થવામાં પ્રકાશ આદિની અપેક્ષા રહે છે. પ્રકાશ, વિષય અને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો હોય તો મતિજ્ઞાન થાય છે એમ જોવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણમાં પણ ઇન્દ્રિયોને અંતરંગ અપેક્ષા કારણ તરીકે કહી છે. પારમાર્થિક કારણ તો મતિજ્ઞાનાવરણકર્મના પુદ્ગલોનો ક્ષયોપશમ છે. મતિજ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમ વિના મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થતી નથી.

પૂર્વપક્ષ– જો એમ છે તો અંતરંગનિમિત્ત ક્ષયોપશમનો જ કારણ તરીકે સ્વીકાર કરવો જોઇએ. બાહ્ય ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિય નિમિત્તને કહેવાની કોઇ જરૂર નથી.

ઉત્તરપક્ષ– ક્ષયોપશમ સર્વસાધારણ હોવાથી(=સર્વ પ્રકારના જ્ઞાનમાં જરૂરી હોવાથી) કહ્યો નથી અથવા च શબ્દથી ક્ષયોપશમનો પણ સંગ્રહ કર્યો છે.

પ્રશ્ન– ક્ષયોપશમ ભાવેન્દ્રિય છે. એથી ઇન્દ્રિયનિમિત્ત માં ક્ષયોપશમનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે. એથી ચ શબ્દથી ક્ષયોપશમનો સંગ્રહ કરવાની જરૂર નથી.

ઉત્તર– ભાવેન્દ્રિય(=ક્ષયોપશમ) ઇન્દ્રિયનિમિત્ત નથી, અર્થાત્ ઇન્દ્રિયનિમિત્તમાં ભાવેન્દ્રિયની(=ક્ષયોપશમની) ગણના થતી નથી.

ઇન્દ્રિયનિમિત્તને ભાષ્યકાર સ્વયં વિચારે છે-'तत्रेन्द्रिय' इत्यादि, તે ત્રણમાં ઇન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન કોને કહેવાય તે જણાવવામાં આવે છે- ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરે ત્યારે ઉત્પન્ન થતું મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયનિમિત્ત છે, અર્થાત્ સ્પર્શન સ્પર્શને, રસના રસને, ઘ્રાણ ગંધને, ચક્ષુ રૂપને, શ્રોત્ર શબ્દને ગ્રહણ કરવા માટે પ્રવર્તે ત્યારે જે જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાન ઇન્દ્રિયોના આલંબનથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ઇન્દ્રિયનિમિત્ત કહેવાય છે.

હવે અનિન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાનને કહે છે- અનિન્દ્રિય એટલે મન. જે જ્ઞાનમાં મન નિમિત્ત બને તે જ્ઞાન અનિન્દ્રિયનિમિત્ત છે. તે જ્ઞાન કેવું છે ? એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે- मनोवृत्तिः, ભાવમનની વિષયના બોધ રૂપે પરિણતિ તે મનોવૃત્તિ, અર્થાત્ મનોવિજ્ઞાન. 'ओघज्ञानं च' इति, ઓઘ એટલે વિભાગ રહિત સામાન્ય. જે જ્ઞાનમાં સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયોનો અને મનરૂપ નિમિત્તનો આશ્રય કરાતો નથી, કેવળ મત્યાવરણીયકર્મનો ક્ષયોપશમ જ હોય છે, તે ઓઘજ્ઞાન છે. જેમકે વેલડીઓ વગેરે છાપરા વગેરે તરફ જાય છે. તેમાં સ્પર્શનેન્દ્રિય કે મન નિમિત્ત નથી. તેથી ત્યાં ઓઘજ્ઞાન થવામાં કેવળ મતિજ્ઞાનાવરણકર્મનો ક્ષયોપશમ નિમિત્ત છે. (૧-૧૪)

ટીકાવતરણિકા– तत् पुनरिन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च ज्ञानं किमेकरूपमुतास्ति कश्चिद्भेदकलापः ?, अस्तीत्याह, यद्यस्ति ततो भण्यताम्, उच्यते–

ટીકાવતરણિકાર્થ– પ્રશ્ન– તે ઇન્દ્રિયનિમિત્ત અને અનિન્દ્રિયનિમિત્ત જ્ઞાન એક જ પ્રકારનું છે કે અનેક પ્રકારનું છે ?

ઉત્તર– અનેક પ્રકારનું છે.

જો અનેક પ્રકારનું છે તો આપ એ અનેક પ્રકારોને કહો. કહીએ છીએ–

મતિજ્ઞાનના ભેદો–

अवग्रहेहापायधारणा ॥१-१५॥

સૂત્રાર્થ– મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એમ મુખ્ય ચાર ભેદો છે. (૧-૧૫)

भाष्यं– तदेतन्मतिज्ञानमुभयनिमित्तमप्येकशश्चतुर्विधं भवति। तद्यथा- अवग्रह ईहा अपायो धारणा चेति ।

तत्राव्यक्तं यथास्वमिन्द्रियैर्विषयाणामालोचनावधारणमवग्रहः। अवग्रहो ग्रहणमालोचनमवधारणमित्यनर्थान्तरम् ॥ अवगृहीते विषयार्थैकदेशाच्छेषानुगमनं निश्चयविशेषजिज्ञासा चेष्टा ईहा। ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरम्॥ अवगृहीते विषये सम्यगसम्यगिति गुणदोषविचारणाध्यवसायापनोदोऽपायः । अपायोऽपगमः अपनोदः अपव्याधः अपेतमपगतमपविद्धमपनुत्तमित्यनर्थान्तरम्॥ धारणा प्रतिपत्तिर्यथास्वं मत्यवस्थानमवधारणं च । धारणा प्रतिपत्तिरवधारणमवस्थानं निश्चयोऽवगमः अवबोध इत्यनर्थान्तरम् ॥१-१५॥

ભાષ્યાર્થ– તે આ ઉભય નિમિત્તવાળું પણ પ્રત્યેક મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે- અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા. ઇન્દ્રિયો વડે પોતપોતાના વિષયોનું આલોચનાત્મક અવધારણ કરવું તે અવગ્રહ છે.

અવગ્રહ, ગ્રહણ, આલોચન અને અવધારણ એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે.

અવગ્રહ થયે છતે અવગ્રહ દ્વારા જે પદાર્થના એક અંશનું ગ્રહણ કરી લીધું હોય તે પદાર્થનો વિશેષ રૂપે નિશ્ચય કરવા માટે જિજ્ઞાસાથી થતી વિચારણારૂપ ચેષ્ટા એ ઈહા છે. ઈહા, ઊહા, તર્ક, પરીક્ષા, વિચારણા અને જિજ્ઞાસા આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે.

અવગૃહીત થયેલા વિષયમાં આ સમ્યગ્ છે. આ અસમ્યગ્ છે એ પ્રમાણે ગુણદોષની વિચારણાના અધ્યવસાય દૂર થવા, અર્થાત્ આ અમુક વસ્તુ છે એવો જે નિર્ણય તે અપાય છે. અપાય, અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ, અપેત, અપગત, અપવિદ્ધ અને અપનુત્ત એ બધા શબ્દોનો એક અર્થ છે.

ધારણા એટલે યથાસ્વપ્રતિપત્તિ, મત્યવસ્થાન અને અવધારણ.

યથાસ્વપ્રતિપત્તિ એટલે પોતાને યોગ્ય સ્પર્શ વગેરે જે વિષયનો બોધ થયો હોય તેનો નાશ ન થવો. મત્યવસ્થાન એટલે ધારણા રૂપ મતિનું રહેવું. પૂર્વે અનુભવેલા વિષયનું જ્ઞાન થાય તે અવધારણા છે. ધારણા, પ્રતિપત્તિ, અવધારણ, અવસ્થાન, નિશ્ચય, અવગમ અને અવબોધ એ બધા શબ્દોનો એક અર્થ છે. (૧-૧૫)

ટીકા– अवग्रहादयः इन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमतिज्ञानभेदा इति सूत्र-समुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'तदेतदि'त्यादिना तदेतत् मतिज्ञानं लक्षणविधानाभ्यां यदुक्तं 'उभयनिमित्तमपि' इद्रियनिमित्त-मनिन्द्रियनिमित्तम्, अपिशब्दादिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमपि 'एकशः' इत्येकैकं स्पर्शनादीन्द्रियव्यक्त्यपेक्षयाऽपि 'चतुर्विध'मिति चतस्रो विधा यस्य तच्चतुर्विधं भवति, 'तद्यथे'ति विधोपन्यासार्थः, 'अवग्रह' इत्यादि, एवमुपन्यस्यावग्रहस्वरूपाभिधित्सयाह-'तत्राव्यक्त'मित्यादि, तत्रेति पूर्ववत् अव्यक्तम्-अस्फुटमालोचनावधारणमिति योगः, तदेव विशेष्यते-'यथास्व'मिति यथास्वमिति यथात्मीयः, इन्द्रियः स्पर्शनादिभिर्विषयाणां स्पर्शादीनां यथाऽऽत्मीयो-यो यस्य विषयः, स्वविषय इत्यर्थः, 'आलोचनावधारण'मिति आङ्मर्यादायां, लोचनं-दर्शनं, एतदुक्तं भवति-मर्यादया सामान्यस्यानिर्देश्यस्य स्वरूपनामादि-कल्पनारहितस्य दर्शनमालोचनं तदेवावधारणमालोचनावधारणं, एतदव-ग्रहोऽभिधीयते, अवग्रहणमवग्रहः इत्यन्वर्थयोगादिति, एवं स्वचिह्नतो-

ऽवग्रहमभिधायास्यैव पर्यायशब्दानाह-'अवग्रहो ग्रहणमालोचनमव-धारणमित्यनर्थान्तरं' सामान्यमात्रपरिच्छेदवाचित्वात् पर्यायशब्दा एवैते इति, एवमवग्रहं कथयित्वा ईहास्वरूपं कथयन्नाह-'अवगृहीत' इत्यादि, अवगृहीत इत्यनेन क्रमं दर्शयति, अवगृहीते सामान्ये ईहा प्रवर्त्तते, तामाह-'विषयार्थैके'त्यादि, विषयः स्पर्शादिः, स एवार्यमाणत्वादर्थः विषयार्थः तस्यैकदेशः सामान्यमनिर्देशादिरूपं तस्माद् विषयार्थैकदेशात् परिच्छिन्नादनन्तरं स्पर्शमात्रग्रहे तस्य मृणालस्पर्शसाधर्म्यात् 'शेषानुगमनं' सद्भूतासद्भूतोष्णत्वादिविशेष्यत्यागोपादानाभिमुखस्वरूपेण, न संशय इव सर्वात्मना परिकुण्ठचित्तभावतः, अननुगमनेन, किमित्याह-'निश्चयविशेषजिज्ञासा चेष्टे'ति निश्चीयतेऽसाविति निश्चयः-मृणालस्पर्शादिः स एव विशिष्यते-अन्यस्मादिति विशेषः तस्य ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा तया चेष्टा-बोधः स्वतत्त्वात्मव्यापाररूप ईहोच्यते, एवं स्वचिह्नतः ईहां निरूप्य अस्या एव पर्यायशब्दानाह-'ईहा ऊहा तर्कः परीक्षा विचारणा जिज्ञासेत्यनर्थान्तरं' सामान्येनेहावाचित्वान्नास्त्यर्थभेद एषां शब्दानामिति, एवमीहामभिधायापायमभिधातुमाह-'अवगृहीत' इत्यादि, अनेनापि क्रममाचष्टे, अवगृहीते विषये स्पर्शसामान्यादौ ततः 'सम्यगि'ति मृणालस्पर्श इत्येवमादानाभिमुखं सम्यक्, तत्र तद्भावानुगुण्यात्, नो अहिस्पर्श इत्येवं परित्यागाभिमुख्यमसम्यक्, तत्र तद्भाववैगुण्यात्, इत्येवमीहायां प्रवृत्तायां सत्यां ततः किमित्याह-'गुणदोषविचारणा-ऽध्यवसायापनोदोऽपाय इति' इह मृणालसाधारणो धर्मो गुणः यस्तत्र न सम्भवति धर्मः स दोषः तयोर्विचारणा-मार्गणा तयाऽध्यवसायो विमलतरबोधः स एवापनोदः मृणालस्पर्श एवायमिति निश्चयादयमुदेति, तत्रेहामितिकृत्वा, 'अपाय' इत्ययमेवंविधोऽपनोदोऽपाय इति, अपैतीत्य-पायः, निश्चयेन परिच्छिनत्तीत्यर्थः, एवं स्वलक्षणतोऽपायमभिधायास्यैव पर्यायशब्दानाह-'अपायोऽपगमः अपनोदः अपव्याधः' तथा 'अपेत'-

मित्यादि, एतच्च भावाभिधायिभिः पुनः पर्यायाभिधानं वस्तुविषयोऽपायोऽनन्तरकालभावी संलक्ष्यमाणोऽपाय इति ज्ञापनार्थं, एवमपायमभिधायाधुना धारणाऽभिधित्सयाऽऽह-'धारणे'त्यादि, धारणेति लक्ष्यं प्रतिपत्तिः यथारूपयोगाप्रच्युतिः 'यथास्व'मिति यथाविषयं, यो यः स्पर्शादिर्विषयः, मृणालस्पर्शानुभवस्यानाश इत्यर्थः, तथा 'मत्यवस्थान'मित्युपयोगान्तरेऽपि शक्तिरूपाया(?शक्तिरूपेण) मतेः क्वचिदवस्थानं, तथा 'अवधारणं चे'ति, कालान्तरानुभूतविषयगोचरं स्मृतिज्ञानमिति भावः, एवमेतेन अविच्युतिवासनास्मरणरूपा त्रिधा धारणेत्युक्तं भवति, एवं स्वलक्षणतो धारणामभिधायाधुना अस्या एव पर्यायशब्दानाह-'धारणा प्रतिपत्तिः अवस्थानं निश्चयः अवगमः अवबोध इत्यनर्थान्तरं,' सामान्येन धारणावाचित्वान्नास्त्यर्थभेदः एषां शब्दानामिति, एवं रसनादिभिरपि रसादीनामुपलब्धौ भावना कार्या, एते चावग्रहादयः सन्निहितेऽपि युगपदेव प्रमेये मतिज्ञानावरणीयकर्मक्षयोपशमवैचित्र्यात् प्रमातुरेवं प्रवर्त्तते, कथञ्चिदनधिगतार्थाधिगन्तृत्वाच्च सर्व एव प्रमाणं, न पुनरवग्रहमात्रावसेयमेकस्वभावमेव ज्ञेयं निर्विकल्पं प्रत्यक्षं तत्पृष्ठभावी तु गृहीतग्राह्येवाप्रमाणं विकल्प इति, कुतः, ? निर्विकल्पकग्राह्यस्य विकल्पेनाग्रहणात्, प्रतिभासभेदात्, विद्युत्सम्पातादिगृहीते च विकल्पाप्रवृत्तेः, एकस्वभावलक्षणग्राहकस्य च निरन्वयक्षणिकबोधस्य पटीयस्त्वादिकल्पनाऽयोगादिति प्रपञ्चितमन्यत्रेत्यलं प्रसङ्गेन ॥१-१५॥

અવગ્રહાદિ ભેદો

ટીકાર્થ– ઇન્દ્રિયનિમિત્ત અને અનિન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ વગેરે ભેદો છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સામાન્ય અર્થ છે. વિશેષ અર્થ તો ભાષ્યકાર 'तदेतद्' ઇત્યાદિથી કહે છે- લક્ષણ-પ્રકારોથી જેનું પૂર્વે વર્ણન કર્યું છે તે ઇન્દ્રિયનિમિત્ત, અનિન્દ્રિયનિમિત્ત અને ઇન્દ્રિયાનિન્દ્રિયનિમિત્ત મતિજ્ઞાન સ્પર્શન આદિ એક એક ઇન્દ્રિયને આશ્રયીને ચાર પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે- અવગ્રહ, ઇહા, અપાય અને ધારણા.

અવગ્રહ– ઇન્દ્રિયો વડે પોતપોતાના વિષયોનું આલોચનાવધારણ તે અવગ્રહ છે.

આલોચનાવધારણ– આङ્ એટલે મર્યાદા, લોચન એટલે દર્શન. અહીં ભાવાર્થ આ છે- મર્યાદાથી સામાન્યનું દર્શન તે આલોચન, અર્થાત્ આ આવું છે એવો નિર્દેશ ન કરી શકાય, અને એથી જ સ્વરૂપ અને નામ વગેરેની કલ્પનાથી રહિત એવા વિષયનું દર્શન તે આલોચન. આલોચન એ જ અવધારણ તે આલોચનાવધારણ. આલોચનાવધારણને અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે. કેમ કે अवग्रहणमवग्रहः (=સામાન્યબોધ) એવો અન્વર્થ તેમાં ઘટે છે.

આ પ્રમાણે સ્વલક્ષણથી અવગ્રહને કહીને હવે પર્યાયવાચી શબ્દોને કહે છે- અવગ્રહ, ગ્રહણ, આલોચન, અવધારણ આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. આ બધા શબ્દો માત્ર સામાન્યબોધને કહેનારા હોવાથી પર્યાયવાચી શબ્દો જ છે.

ઈહા– આ પ્રમાણે અવગ્રહને કહીને હવે ઈહાના સ્વરૂપને જણાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- અવગૃહીત ઇત્યાદિ, અવગ્રહ થયે છતે એમ કહીને ક્રમને બતાવે છે. અવગ્રહ થયે છતે(=સામાન્યજ્ઞાન થયે છતે) ઈહા પ્રવર્તે છે, અર્થાત્ અવગ્રહ થયા પછી ઈહા થાય. ઈહાને કહે છે- 'વિષયાર્થૈક૦' ઇત્યાદિ, સ્પર્શ વગેરે વિષય છે. તે જ (બોધ કાળે) જણાતો હોવાથી અર્થ છે. વિષય એ જ અર્થ તે વિષયાર્થ. અવગ્રહ દ્વારા જે પદાર્થના એક દેશને (જેના સ્વરૂપનો નિર્દેશ ન કરી શકાય તેવા સામાન્ય અંશને) ગ્રહણ કર્યો છે, તેના शेषानुगमनम्=શેષ અંગોને જાણવા માટે શું આ મૃણાલસ્પર્શ છે કે સર્પસ્પર્શ છે એ પ્રમાણે થતી વિચારણા ઈહા છે.

ઈહા સંશયરૂપ નથી

પૂર્વપક્ષ– આ ઈહા સંશયરૂપ છે.

ઉત્તરપક્ષ– ઈહા સંશયરૂપ નથી. કારણ કે સંશયમાં આ મૃણાલનો સ્પર્શ છે કે સર્પનો સ્પર્શ છે ? એવી વિચારણા કરવા માટે ચિત્ત કુંઠિત

થઇ ગયેલું હોવાથી વિશેષ વિચારણા ન કરવાથી કોઇ એકનો પણ નિર્ણય કરવા જીવ સમર્થ થતો નથી. જ્યારે ઇહામાં અવગ્રહથી કેવળ સ્પર્શનું જ્ઞાન થતાં શું આ મૃણાલનો સ્પર્શ છે કે સર્પનો સ્પર્શ છે ? એ પ્રમાણે વિશેષ વિચારણા થાય છે. તેમાં ઇહા મૃણાલસ્પર્શમાં અનુભવેલા સદ્‌ભૂત વિશેષોના ઉપાદાનની સન્મુખ થયેલી હોય છે અને અસદ્‌ભૂત વિશેષોના ત્યાગની સન્મુખ થયેલી હોય છે. આથી સંશયમાં અને ઇહામાં સમાનતા નથી.

સંશય અને ઇહામાં સમાનતા નથી તો ઇહા શું છે ? તેને કહે છે- निश्चयविशेषजिज्ञासा चेष्टा=પદાર્થના વિશેષ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરવા માટે જિજ્ઞાસા થાય છે. એ જિજ્ઞાસાથી થતી વિચારણા[1] રૂપ ચેષ્ટા ઇહા કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે સ્વલક્ષણથી ઇહાનું નિરૂપણ કરીને ઇહાના જ પર્યાય શબ્દોને કહે છે- ઇહા, ઊહા, તર્ક, પરીક્ષા, વિચારણા અને જિજ્ઞાસા એ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. સામાન્યથી આ બધા શબ્દો ઇહાવાચક હોવાથી તેમના અર્થમાં ભેદ નથી.

અપાયનું લક્ષણ

અપાય– આ પ્રમાણે ઇહાને જણાવીને અપાયને જણાવવા માટે કહે છે- અવગૃહીતે ઇત્યાદિ, અવગૃહીતે એવા પ્રયોગથી પણ પહેલાં અવગ્રહ થાય પછી ઇહા થાય એવા ક્રમને કહે છે. સ્પર્શસામાન્ય આદિ વિષયનો અવગ્રહ થયા પછી આ મૃણાલસ્પર્શ છે એ પ્રમાણે ઉપાદાનની સન્મુખ થતી ઇહા સમ્યગ્ છે. કારણ કે મૃણાલસ્પર્શને અનુકૂળ ઇહા છે. આ

૧. ટીકામાં ચેષ્ટાનો બોધ અર્થ કર્યો છે. પણ સરળતાથી સમજી શકાય એ માટે અનુવાદમાં ચેષ્ટાનો વિચારણા અર્થ લખ્યો છે. ઇહાનો વિચારણા અર્થ બહુ પ્રસિદ્ધ છે. ટીકાની बोधः स्वतत्त्वात्मव्यापाररूपः એ પંક્તિનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે છે- સ્વસ્વરૂપવાળા (અથવા સ્વસ્વરૂપમાં રહેલા) આત્માનો વ્યાપાર બોધ છે. આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. એથી જાણવું એ જ આત્માનો વ્યાપાર છે. આત્માનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. ઉપયોગ એટલે બોધ રૂપ વ્યાપાર. માટે, અહીં बोधः स्वतत्त्वात्मव्यापाररूपः એમ કહ્યું છે.

સર્પસ્પર્શ છે એવી ઈહા અસમ્યક્ છે. કારણ કે મૃણાલસ્પર્શને અનુકૂળ ઈહા નથી. આ પ્રમાણે ઈહાની પ્રવૃત્તિ થયા પછી શું થાય છે તે કહે છે- "गुणदोषविचारणाऽध्यवसायापनोदोऽपायः" इति, આ સ્પર્શમાં મૃણાલમાં જ જણાતા ગુણો છે અને સર્પમાં જણાતા ગુણો નથી એ પ્રમાણે ગુણ-દોષની વિચારણા થાય છે. આવી વિચારણાથી અધિક સ્પષ્ટ અધ્યવસાય= બોધ થાય છે. આ અધિક સ્પષ્ટબોધ એ જ અપનોદ છે. (અપનોદ એટલે દૂર થવું. તે અધ્યવસાય તેમાં નહિ રહેલા સર્પસ્પર્શ વગેરેને દૂર કરે છે. આથી અધ્યવસાય એ જ અપનોદ છે.) આ મૃણાલસ્પર્શ જ છે એવા પ્રકારના નિશ્ચયથી અપનોદ થાય છે. આ પ્રમાણે ઈહા કરીને આવા પ્રકારનો જે અપનોદ તે અપાય છે. જે નિશ્ચયથી જાણે છે તે અપાય.

આ પ્રમાણે સ્વલક્ષણથી અપાયને કહીને અપાયના જ પર્યાય શબ્દોને કહે છે- અપાય, અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ, અપેત, અપગત, અપવિદ્ધ અને અપનુત્ત આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે.

અપાય, અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ એ શબ્દોથી એકાર્થક શબ્દો કહ્યા પછી તથા એમ કહીને ભાવને કહેનારા અપેત, અપગત, અપવિદ્ધ, અપનુત્ત એ શબ્દોથી ફરી પર્યાયવાચી શબ્દોનું કથન કર્યું તે વસ્તુસંબંધી જે અપાય છે તે ઈહા પછી તુરત થાય છે અને જેનું લક્ષણ હમણાં કરાઈ રહ્યું છે તે અપાય છે, એમ જણાવવા માટે છે.

ધારણાના ત્રણ ભેદ

આ પ્રમાણે અપાયને કહીને હવે ધારણાને કહેવાની ઈચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે- धारणा इत्यादि, ધારણા લક્ષ્ય છે. (ધારણાના અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ એમ ત્રણ ભેદ છે.)

અવિચ્યુતિ ધારણા– प्रतिपत्तिर्यथास्वम्=પોતાને યોગ્ય મૃણાલ સ્પર્શ વગેરે જે જે વિષયનો બોધ થયો હોય તેનો નાશ ન થવો, અર્થાત્ મૃણાલ સ્પર્શ વગેરે જે વિષયનો અપાય થયો હોય તે વિષયનો ઉપયોગ ટકી રહે, તે प्रतिपत्तियथास्व(=अविच्युति) ધારણા છે.

વાસનાધારણા– મત્યવસ્થાનમ્=અન્યવિષયમાં ઉપયોગ થવા છતાં જેનો અપાય થયો હોય તે અપાયવાળી મતિનું શક્તિરૂપે ટકવું તે મત્યવસ્થાન(વાસનારૂપ) ધારણા છે.

સ્મૃતિધારણા– અવધારણમ્=પૂર્વે અનુભૂત વિષયનું સ્મરણરૂપ જ્ઞાન તે અવધારણ(=સ્મૃતિ) ધારણા [1]છે. આ પ્રમાણે પ્રતિપત્તિર્યથાસ્વમ્ ઇત્યાદિ કથનથી અવિચ્યુતિ, વાસના અને સ્મૃતિ એમ ત્રણ પ્રકારની ધારણા કહી.

આ પ્રમાણે સ્વલક્ષણથી ધારણાને કહીને હવે ધારણાના જ પર્યાયશબ્દોને કહે છે- ધારણા, પ્રતિપત્તિ, અવસ્થાન, નિશ્ચય, અવગમ અને અવબોધ આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, અર્થાત્ આ શબ્દો સામાન્યથી ધારણારૂપ અર્થને કહેનારા હોવાથી આ શબ્દોના અર્થમાં ભેદ નથી.

જેમ સ્પર્શેન્દ્રિયથી સ્પર્શની ઉપલબ્ધિમાં ભાવના કરી તેમ રસના વગેરે ઇન્દ્રિયોથી રસ વગેરેની ઉપલબ્ધિમાં પણ ભાવના કરવી.

[પૂર્વપક્ષ– દૂર રહેલા વિષયમાં અવગ્રહાદિ ક્રમશઃ પ્રવર્તે એ બરોબર છે. જેમકે દૂરથી દેખાતી વસ્તુ સ્થાણુ છે કે પુરુષ છે ? ઇત્યાદિ સ્થળે અવગ્રહાદિ ક્રમશઃ પ્રવર્તે. પણ જે વસ્તુ તદ્દન નજીકમાં જ રહેલી છે અને એથી દૃષ્ટિમાં પડતાં જ આ અમુક વસ્તુ છે એવો અપાય થઇ જાય છે. તેથી નજીકમાં રહેલી વસ્તુમાં અવગ્રહાદિ ક્રમશઃ ન પ્રવર્તવા જોઇએ.

ઉત્તરપક્ષ– નજીકમાં રહેલા પણ પ્રમેયમાં મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી પ્રમાતાને એકીસાથે જ અવગ્રહાદિ આ

૧. નિર્ણય(=અપાય) થયા પછી તે વસ્તુનો ઉપયોગ ટકી રહે તે અવિચ્યુતિધારણા છે. આ અવિચ્યુતિધારણાને જ અહીં પ્રતિપત્તિર્યથાસ્વમ્ પદોથી જણાવી છે. અવિચ્યુતિધારણાથી આત્મામાં તે વિષયના સંસ્કાર પડે છે. આ સંસ્કાર એ જ વાસનાધારણા. આ વાસનાધારણાને જ અહીં મત્યવસ્થાનમ્ એ પદથી જણાવી છે. આત્મામાં પડેલા સંસ્કારો નિમિત્ત મળતાં જાગૃત બને છે. એથી પૂર્વાનુભૂત વસ્તુનું કે પ્રસંગનું સ્મરણ થાય છે. પૂર્વાનુભૂત વસ્તુનું કે પ્રસંગનું સ્મરણ એ જ સ્મૃતિધારણા છે. આ સ્મૃતિધારણાને જ અહીં અવધારણમ્ એ પદથી જણાવી છે. અવિચ્યુતિધારણાથી વાસનાધારણા થાય, વાસનાધારણાથી સ્મૃતિધારણા થાય.

પ્રમાણે પ્રવર્તે છે. તથા આ અવગ્રહાદિ કથંચિદ્ નહિ જાણેલા વિષયને જણાવનારા હોવાથી બધા જ પ્રમાણ છે. (માત્ર અપાય જ પ્રમાણ છે એમ નહિ, કિંતુ અવગ્રહાદિ બધાય પ્રમાણ છે.)]

આ અવગ્રહાદિ જ્ઞાનો કથંચિત્ રૂપથી નહીં જાણેલા પદાર્થોને જાણનારા હોવાથી તે બધા પ્રમાણ જ છે. પ્રમેય વસ્તુ નજીકમાં હોતે છતે મતિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા હોવાથી એક સાથે જ આ અવગ્રહાદિ પ્રમાતુને આ પ્રમાણે પ્રવૃત્ત થાય છે. (અર્થાત્ ઉત્પન્ન થાય છે.) પણ અવગ્રહ માત્રથી જ્ઞાન થઈ જાય એવો જ્ઞેય પદાર્થનો એક જ સ્વભાવ નથી. (અર્થાત્ ઈહાદિની અપેક્ષા રાખે છે.)

અહીં સુધી ગ્રંથકાર પોતાનો અભિપ્રાય જણાવે છે. ગ્રંથકારનું કહેવું છે કે અવગ્રહાદિથી યુક્ત સવિકલ્પજ્ઞાન જ પ્રમાણ બની શકે. પણ દર્શન જેવું અથવા અવગ્રહ વખતે જે જ્ઞાનમાત્રા હોય તેટલી જ્ઞાનમાત્રાવાળું નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણ ન થઈ શકે.

નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણ નથી

બૌદ્ધો નિર્વિકલ્પજ્ઞાનને પ્રમાણ માને છે. અવગ્રહાદિથી યુક્ત સવિકલ્પજ્ઞાનને પ્રમાણ માનતા નથી. બૌદ્ધો પોતાની વાતને જણાવે છે કે- નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ છે. (તેથી પ્રમાણ છે.) અને વિકલ્પજ્ઞાન નિર્વિકલ્પજ્ઞાનની પછી થતું હોવાથી અને ગૃહીતગ્રાહી હોવાથી અપ્રમાણ છે. કારણ કે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અને વિકલ્પજ્ઞાન બંને પરસ્પર ભેદવાળા છે. નિર્વિકલ્પથી ગ્રાહ્યનું વિકલ્પ વડે ગ્રહણ ન થઈ શકે. દા.ત. વિદ્યુત આદિના ચમકારાનું ગ્રહણ થયા પછી તુરત નાશ પામતું હોવાથી ત્યાં વિકલ્પની પ્રવૃત્તિ થતી નથી તેમ. નિર્વિકલ્પ એક સ્વભાવ રૂપ પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર છે અને નિરન્વય ક્ષણિક બોધવાળો છે. માટે તેમાં પટુપણાદિથી કલ્પનાનો યોગ થઈ શકતો નથી. નિર્વિકલ્પજ્ઞાનમાં ગૃહીત ગ્રાહિતપણું સંભવતું નથી. કેમ કે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન નાશ પામી ગયું હોવાથી પછી થનાર વિકલ્પજ્ઞાન નિર્વિકલ્પને જાણી શકતું નથી. અહીં સુધી બૌદ્ધોએ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણ છે તેની સિદ્ધિ માટે દલીલો આપી

છે. ત્યારે બૌદ્ધોને પ્રશ્ન કરાય છે કે- નિર્વિકલ્પજ્ઞાન ક્ષણિક અને એકસ્વભાવવાળું છે તો પછી લૌકિકવ્યવહાર શેના આધારે કરાય છે ? આના જવાબમાં બૌદ્ધો કહે છે કે—

સુગતમતમાં સર્વ વસ્તુસમૂહ ક્ષણિક માનેલ છે. ક્ષણિક વસ્તુ પ્રથમ ચક્ષુ આદિને પ્રત્યક્ષ થાય તે જ્ઞાન કહેવાય છે. આવું જ્ઞાન નામ, જાતિ કલ્પનાથી રહિત હોવાથી નિર્વિકલ્પ કહેવાય છે. ત્યાર પછી વાસનાબળથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પજ્ઞાન સંકેતકાળ વખતે જોયેલ વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે, આથી સંકેતકાળે થયેલ જ્ઞાન અને શબ્દનો સંપર્ક થાય છે અને તે જ શબ્દ સંપર્કયોગ્ય છે. જે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન અને પાછળ વાસનાથી ઉત્પન્ન થયેલ વિકલ્પજ્ઞાન અને આના વિષયભૂત ઉત્પન્ન થયેલ પરંપરાના બળથી વિકલ્પવિજ્ઞાન સર્વ નિશ્ચય કરે છે. આથી સર્વ પણ લૌકિકવ્યવહાર આ વિકલ્પ વિજ્ઞાનથી ચાલે છે. દા.ત. જેમ બાળક પણ પૂર્વે જોવાપૂર્વક સ્તનને જાણતો નથી ત્યાં સુધી સ્તનને વિષે મુખને રાખતો નથી. નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય કરનાર નથી. કારણ કે પોતાના સ્વરૂપને જ ઉત્પન્ન કરે છે. તે પ્રથમ ક્ષણે જ નાશ પામવાથી શબ્દ સંબંધને યોગ્ય નથી અને આથી જ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન વ્યવહારનું કારણ બનતું નથી.

આચાર્ય કહે છે કે તમારી આ વાત સાચી નથી. કેમ કે- નિર્વિકલ્પજ્ઞાન જો લૌકિકવ્યવહારનું કારણ ન બનતું હોય તો પછી નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પ્રમાણ કેવી રીતે બની શકે ? એટલે કે જો નિર્વિકલ્પજ્ઞાન પણ ઉત્તરકાળમાં વ્યવહારને ઉત્પન્ન કરવા સમર્થ એવા વિકલ્પજ્ઞાનના પ્રામાણ્યના સ્વીકારની અપેક્ષા રાખતો હોય તો તેને બદલે વિકલ્પજ્ઞાન જ પ્રામાણ્ય તરીકે સ્વીકાર કરવો શ્રેષ્ઠ છે.

અને વળી તમારા મતે નિર્વિકલ્પજ્ઞાન સ્વયં અપ્રમાણભૂત છે અને અપ્રમાણભૂત હોતે છતે જો તે નિર્વિકલ્પજ્ઞાનના પ્રામાણ્યનો વ્યવસ્થાપક (સાધક) થાય તો એ વાતમાં કાંઇ સાર નથી. તેથી અવગ્રહાદિથી યુક્ત સવિકલ્પજ્ઞાન જ નિશ્ચય કરાવવાના સ્વભાવવાળો છે અને લૌકિક-

વ્યવહારનું કારણ બને છે. તેથી પ્રમાણભૂત છે એમ તમારે સ્વીકાર કરવો જોઈએ. પણ નિર્વિકલ્પજ્ઞાન નહીં. આનો અન્ય સ્થળે વિસ્તાર કરેલો છે, માટે પ્રસંગથી સર્યું. (૧-૧૫)

ટીકાવતરણિકા– एते चावग्रहादयः क्षयोपशमवैचित्र्याद् विचित्रा इति ख्यापयन्नाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– આ અવગ્રહ વગેરે ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી વિચિત્ર (બહુ ભેદવાળા) છે એમ જણાવતા ગ્રંથકાર કહે છે–

વિષયભેદથી અને ક્ષયોપશમના ભેદથી અવગ્રહાદિના ભેદો–

बहुबहुविधक्षिप्रानिश्रितानुक्तध्रुवाणां सेतराणाम् ॥१-१६॥

સૂત્રાર્થ– બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, નિશ્રિત, અનુક્ત અને ધ્રુવ એ છ અને એ છથી ઇતર=વિપરીત અબહુ, અબહુવિધ, અક્ષિપ્ર, અનિશ્રિત, ઉક્ત અને અધ્રુવ એ છ મળી બાર પ્રકારે અવગ્રહાદિ પ્રવર્તે છે. (૧-૧૬)

ભાષ્યં– अवग्रहादयश्चत्वारो मतिज्ञानविभागा एषां बह्वादीनामर्थानां सेतराणां भवन्त्येकशः । सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः । बह्ववगृह्णाति अल्पमवगृह्णाति । बहुविधमवगृह्णाति एकविधमवगृह्णाति । क्षिप्रमवगृह्णाति चिरेणावगृह्णाति । अनिश्रितमवगृह्णाति निश्रितमवगृह्णाति । अनुक्तमवगृह्णाति उक्तमवगृह्णाति । ध्रुवमवगृह्णाति अध्रुवमवगृह्णाति । इत्येवमीहादीनामपि विद्यात् ॥१-१६॥

ભાષ્યાર્થ– અવગ્રહ વગેરે મતિજ્ઞાનના ચાર વિભાગો છે. એ પ્રત્યેક વિભાગના ઇતરથી સહિત બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્રિત, અનુક્ત અને ધ્રુવ એ છ ભેદો છે. ઇતરથી સહિત એટલે પ્રતિપક્ષથી સહિત. જેમ કે બહુનો અવગ્રહ કરે છે, અલ્પનો અવગ્રહ કરે છે. બહુવિધનો અવગ્રહ કરે છે, એકવિધનો અવગ્રહ કરે છે. ક્ષિપ્ર (જલદી) અવગ્રહ કરે છે, વિલંબથી (ઘણીવાર પછી) અવગ્રહ કરે છે. અનિશ્રિતનો અવગ્રહ કરે છે, નિશ્રિતનો અવગ્રહ કરે છે. અનુક્તનો (અસંદિગ્ધનો) અવગ્રહ કરે

છે, ઉક્તનો અવગ્રહ કરે છે. ધ્રુવનો અવગ્રહ કરે છે, અધ્રુવનો અવગ્રહ કરે છે. આ પ્રમાણે ઈહા વગેરે વિષે પણ જાણવું. (૧-૧૬)

ટીકા– श्रुतानुगतैश्च पदैः प्रायो व्याख्या सूत्राणामिष्टेति अनुमीयमानैरवग्रहादिभिः बह्वादीनां सम्बन्धं लगयन्नाह-'अवग्रहादयश्चत्वार' इत्यादि अवग्रहादयः प्राक्सूत्रे निरूपितस्वरूपा मूलभेदतश्चत्वार इति, क्षयोपशमवैचित्र्यात्तु नानाभेदास्त एव भवन्तीति मत्वा चत्वार इत्याह, मतिज्ञानस्य च प्रकृतत्वाद्भेदा एत इति मतिज्ञानविभागा इत्याह, ते अवग्रहादय इति, एषां सूत्रोपन्यस्तानां बह्वादीनां षण्णामर्थानामर्थ्यमाणानामित्यर्थः, बह्वादीनां सेतराणां 'ते' अवग्रहादयो ग्राहका इत्याह-सेतराणां भवन्तीति, 'एकश' इत्येकैकस्य बह्वादेः सेतरस्य, मा भूद् बहोरर्थस्य क्षिप्रार्थ इतरो बह्वादीनां वा निश्रितादिरिति प्रतिपत्तिः, तन्निरासायाह-'सेतराणामिति सप्रतिपक्षाणामित्यर्थः' एतदुक्तं भवति-इतरशब्दस्य विरोध एवार्थः समवसेयो, नान्य इति, एतदेव प्रकटयति, तद्यथा-'बह्ववगृह्णाती'त्यादिना, ननु तावदवग्रहादयः प्रथमान्ताः श्रुताः पूर्वसूत्रे बह्वादयश्चेह षष्ठ्यन्ता इति तत्रैवमर्थकथनं युक्तं-बहोरर्थस्य अवग्रहः अल्पार्थस्यावग्रह इति, उच्यते अल्पोऽयं दोषः, यतोऽवग्रहादयः कर्तृसाधनास्तत्र श्रिता अवगृह्णातीत्यवग्रहः, ईहते इति ईहा, अपैतीत्यपायः धारयतीति धारणा, यश्चासौ ज्ञानांशोऽवगृह्णातीत्यादिरूपस्तस्यावश्यं कर्मणा भवितव्यं, ततश्चेह बह्वादिभेदं सूत्रेण विषयात्मकं भण्यते, अतो नास्त्येवार्थभेदो बहोरवग्रहः बहुमवगृह्णातीति, अनयोरेक एवार्थः, केवलं तु शब्दभेदः, तत्र बहुमवगृह्णाति वेणुवीणामृदङ्गपटहध्वनिसमुदयं क्षयोपशमोत्कर्षात्, कथमेतद् विनिश्चीयते, उत्तरकालं तथा अपायादिदर्शनात्, न ह्यसत्यवग्रह(ादि)भेदे स तथाविधो युक्तः, अतिप्रसङ्गाद्, व्यावहारिकावग्रहमेवापेक्ष्यैवमुक्तमित्यन्ये, स ह्यपाय एवोत्तरेहाद्यपेक्षया अवग्रह इति, तथा 'अल्पमवगृह्णाति' तेषामेव वेण्वादिशब्दानामेकं

पटहादिशब्दं, नान्यान्, सतोऽपि क्षयोपशमापकर्षात्, तथा 'बहुविधमवगृह्णाति' तेषामेव वेण्वादिशब्दानामेकैकं मृदुमधुरषड्जादिभेदेन, तथैकविधमवगृह्णाति, तमेव वेण्वादिशब्दं मृद्वाद्येकगुणसमन्वितमित्यर्थः, तथा क्षिप्रमवगृह्णाति तमेव वेण्वादिशब्दं शीघ्रमिति भावः, तथा 'चिरेणावगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दं बहुना कालेनेति, तथा 'अनिश्रितमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमन्यनिरपेक्षं मेघशब्दादिना भेरीशब्दाग्रहणवदिति वृद्धव्याख्या, 'निश्रितमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमन्यसापेक्षमिति, तथा 'असंदिग्धमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दं निश्चितमित्यर्थः, तथा 'संदिग्धमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमनिश्चितमिति, तथा 'ध्रुवमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दं स्थिरबोधभावेन, तथा 'अध्रुवमवगृह्णाति' तमेव वेण्वादिशब्दमस्थिरबोधभावेन, भावना चात्रोत्तरकालं तथा अपायादिदर्शनादिना कृतैव, तथा कश्चिद् ध्रुवो बोधो भवति यतः पुनः स्मरणं प्रवर्त्तते, अन्यस्तु न तथेत्यनुभवसिद्धमेतत्, एवमीहादीनामपि विद्यात्, 'एव'मिति यथा विषयस्य बह्वादेर्भेदात् द्वादशप्रकारोऽवग्रहोऽभिहितः क्षयोपशमोत्कर्षापकर्षाद् 'एवमीहादीनामपि' ईहापायधारणानामपि विद्याद्-जानीयाद् भेदं, तद्यथा-बह्वीहते अल्पमीहते, एवं बह्वपैत्यत्यल्पमपैति, एवं बहु धारयत्यल्पं धारयतीत्यादि द्वादशविधत्वमिति ॥१-१६॥

બહુ આદિના અવગ્રહાદિ છે

ટીકાર્થ– સૂત્રોની વ્યાખ્યા પ્રાયઃ શ્રુતને અનુસરનારા પદોથી ઈષ્ટ છે. આથી બહુ આદિ પદોનો સંબંધ અવગ્રહાદિની સાથે છે એવું અનુમાન થાય છે. બહુ આદિના શું ? બહુ આદિના અવગ્રહાદિ છે. આમ અનુમાન કરાતા અવગ્રહાદિની સાથે બહુ આદિના સંબંધને જોડતા ભાષ્યકાર કહે છે- અવગ્રહાદયશ્ચત્વાર ઇત્યાદિ, જેનું પૂર્વસૂત્રમાં નિરૂપણ કર્યું છે તે અવગ્રહાદિ મૂલભેદથી ચાર છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તે ચાર જ અવગ્રહાદિ ઘણા ભેદોવાળા થાય છે એમ માનીને ભાષ્યમાં ચાર એમ

કહ્યું છે. મતિજ્ઞાનનું વર્ણન પ્રસ્તુત હોવાથી અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે. આથી અવગ્રહાદિ મતિજ્ઞાનના ભેદો છે એમ કહ્યું છે. અવગ્રહાદિ સૂત્રોક્ત અને પ્રતિપક્ષ સહિત એવા બહુ આદિ છ અર્થોના ગ્રાહક(=જાણનારા) છે. જે જણાય તે અર્થ. 'एकशः' इति, પ્રતિપક્ષ સહિત બહુ આદિ દરેકના અવગ્રહાદિ ગ્રાહક છે.

બહુ પદાર્થનો પ્રતિપક્ષ ક્ષિપ્ર પદાર્થ છે એમ કોઈ ન સમજી લે, અથવા બહુ આદિ (ત્રણ)ના નિશ્રિત આદિ (ત્રણ) પ્રતિપક્ષ છે એમ કોઈ ન સમજી લે, માટે એવા જ્ઞાનને દૂર કરવા માટે કહે છે- सेतराणाम्=પ્રતિપક્ષ સહિત બહુ આદિના. અર્થાત્ इतर શબ્દનો વિરોધ જ અર્થ જાણવો, બીજો નહિ. આને જ ભાષ્યકાર बहु अवगृह्णाति ઇત્યાદિથી સ્પષ્ટ કરે છે.

પૂર્વપક્ષ– પૂર્વસૂત્રમાં અવગ્રહાદિમાં પ્રથમાવિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે, આ સૂત્રમાં બહુ આદિમાં છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી बहु अवगृह्णाति ઇત્યાદિ પ્રયોગના બદલે बहोरर्थस्य अवग्रहः, अल्पस्यार्थस्यावग्रहः એવો પ્રયોગ કરવો જોઈએ.

ઉત્તરપક્ષ– [1]આમાં દોષ નથી. કારણ કે પૂર્વસૂત્રમાં કહેલા અવગ્રહાદિ કર્તૃસાધન રૂપે યોજેલા છે. જેમકે - જે અવગ્રહ(=ઈન્દ્રિયોનો વિષયોની સાથે સંબંધ) કરે છે તે અવગ્રહ છે. જે ઈહાને(=તર્કને) કરે છે તે ઈહા. જે અપાયને(=નિર્ણયને) કરે છે તે અપાય. જે ધારણાને કરે છે તે ધારણા. જે જ્ઞાનાંશ અવગ્રહાદિને કરે છે તેનું કોઈ કર્મ (કાર્ય) અવશ્ય હોવું જોઈએ. તેથી આ સૂત્રમાં (અવગ્રહાદિના) વિષયસ્વરૂપ બહુ આદિ ભેદોને કહેવામાં આવ્યા છે. આથી અર્થભેદ નથી જ. 'બહુનો અવગ્રહ' એમ કહો કે 'બહુનો અવગ્રહ કરે છે' એમ કહો એ બંને પ્રયોગોનો એક જ અર્થ છે. કેવળ શબ્દભેદ છે.

बह्ववगृह्णाति=ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષથી બહુને=વાંસળી-વીણા-મુરજ-પટહના ધ્વનિ સમુદાયને ગ્રહણ કરે છે.

---

૧. अल्पोऽयं दोषः એ સ્થળે અલ્પ શબ્દ અભાવના અર્થમાં સમજવો.

પ્રશ્ન– આનો(=ધ્વનિસમુદાયનો અવગ્રહ કરે છે એનો) નિશ્ચય કેવી રીતે કરી શકાય ?

ઉત્તર– અવગ્રહ પછીના કાળે તે રીતે અપાય વગેરે જોવામાં આવે છે. અવગ્રહાદિના ભેદ વિના તેવા પ્રકારનો અપાય ઘટી શકે નહિ. જો તેવા પ્રકારના અવગ્રહાદિ વિના જ તેવા પ્રકારનો અપાય થાય તો અતિપ્રસંગ દોષ થાય. કોઇ કહે છે કે વ્યાવહારિક અવગ્રહની અપેક્ષાએ જ એવું કહેવામાં આવ્યું છે. તે [1]અપાય જ પછી થનારા ઇહા આદિની અપેક્ષાએ[2] અવગ્રહ છે.

અલ્પમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી વગેરે શબ્દોમાંથી પટહ વગેરે કોઇ એકના શબ્દને ગ્રહણ કરે છે. ક્ષયોપશમની ન્યૂનતાના કારણે અન્યનો શબ્દ હોવા છતાં અન્યના શબ્દને ગ્રહણ ન કરે.

બહુવિધમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી વગેરેના શબ્દોના મૃદુ-મધુર-ષડ્જ વગેરેના ભેદથી પ્રત્યેકને ગ્રહણ કરે છે.

એકવિધમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી વગેરેના શબ્દને મૃદુ આદિ કોઇ એક ગુણયુક્તને ગ્રહણ કરે છે.

---

૧. **પૂર્વપક્ષ–** અવગ્રહનો કાળ શાસ્ત્રમાં એક સમયનો જ કહ્યો છે. એક સમયમાં બહુ આદિ રૂપ અવગ્રહ ન ઘટી શકે. કારણ કે એક સમય અલ્પકાળ છે.

અવગ્રહના બે પ્રકાર

ઉત્તરપક્ષ– નૈશ્ચયિક અને વ્યાવહારિક એમ બે પ્રકારના અવગ્રહ છે. નૈશ્ચયિક અવગ્રહને શાસ્ત્રમાં સામાન્યનો બોધ કરનાર અને એક સમયનો કહ્યો છે. વ્યાવહારિક અવગ્રહ વિશેષનો બોધ કરનાર અને અનેક સમયનો છે. આથી કોઇ કહે છે કે વ્યાવહારિક અવગ્રહની અપેક્ષાએ જ એવું(=બહુનો અવગ્રહ કરે છે એવું) કહેવામાં આવ્યું છે.

૨. નૈશ્ચયિક અવગ્રહ પછી શું આ સ્પર્શ છે કે અસ્પર્શ છે ? એવી ઇહા પ્રવર્તે છે. ત્યારબાદ આ સ્પર્શ જ છે એવો અપાય(=નિશ્ચય) થાય છે. આ અપાય જ પછી થનારા ઇહા આદિની અપેક્ષાએ ઔપચારિક અવગ્રહ છે. કેમ કે આ અપાયજ્ઞાનમાં એના આગામી ભેદોની અપેક્ષાએ સામાન્યનો જ બોધ થાય છે. આ અપાય રૂપ બોધ સામાન્ય એટલા માટે છે કે એના પછી "આ સ્પર્શ કોનો છે ?" એવી ઇહા થાય છે. ત્યાર બાદ અમુક વસ્તુનો જ આ સ્પર્શ છે એવું અપાય જ્ઞાન થાય છે. આ રીતે આગામી વિશેષજ્ઞાનની અપેક્ષાએ પૂર્વનું જ્ઞાન સામાન્ય ગણાય છે. આ રીતે પૂર્વના અપાયને પણ અવગ્રહ કહી શકાય. આથી અહીં કહ્યું કે તે અપાય જ પછી થનારા ઇહા આદિની અપેક્ષાએ અવગ્રહ છે.

ક્ષિપ્રમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દોને જલદી ગ્રહણ કરે છે.

ચિરેણાવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દોને વિલંબથી ગ્રહણ કરે છે.

અનિશ્રિતમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દોને અન્યની અપેક્ષા વિના ગ્રહણ કરે છે. ભેરીનો શબ્દ મેઘના જેવો છે એમ પહેલાં જાણીને પછી ભેરી વાગતી હોય ત્યારે આ શબ્દ મેઘના જેવો છે માટે ભેરીનો શબ્દ છે એમ જાણે છે તે નિશ્રિત. હવે તેનાથી ઊલટું- આ શબ્દ મેઘના જેવો છે એમ જાણ્યા વિના ભેરી શબ્દને ગ્રહણ કરે તે અનિશ્રિત અવગ્રહ છે. આવી વૃદ્ધવ્યાખ્યા છે.

નિશ્રિતમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દને અન્યની અપેક્ષાથી ગ્રહણ કરે.

અસંદિગ્ધમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દને નિશ્ચિત રૂપે(=સંદેહરહિત) ગ્રહણ કરે.

સંદિગ્ધમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દને અનિશ્ચિત રૂપે(=સંદેહરૂપે) ગ્રહણ કરે.

ધ્રુવમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દને સ્થિરબોધ રૂપે ગ્રહણ કરે. (જેમકે- કોઇ વ્યક્તિનો અવાજ સાંભળીને આ અવાજ અમુક વ્યક્તિનો છે એમ ખબર પડી. પછી ફરીવાર જ્યારે તે અવાજ સંભળાય ત્યારે પણ આ અવાજ અમુક વ્યક્તિનો જ છે એમ નિશ્ચિતરૂપે જાણે.)

અધ્રુવમવગૃહ્ણાતિ=તે જ વાંસળી આદિના શબ્દને અસ્થિરબોધ રૂપે ગ્રહણ કરે. (ધ્રુવમાં કહેલાં દૃષ્ટાંત પ્રમાણે કોઇ વખત તે જ અવાજ ફરી સાંભળતા આ અવાજ અમુક વ્યક્તિનો જ છે એમ નિશ્ચિતરૂપે ન જાણી શકે-અનિશ્ચિત રૂપે જાણે.)

અહીં ભાવના "અવગ્રહ પછીના કાળે તે રીતે અપાય વગેરે જોવામાં આવે છે." ઇત્યાદિથી પૂર્વે (बह्ववगृह्णाति એ ભેદની વ્યાખ્યામાં) કરી જ છે.

તથા કોઇ બોધ ધ્રુવ રૂપે થાય છે. જેથી ફરી તેનું સ્મરણ થાય છે. કોઇ બોધ ધ્રુવ રૂપે નથી થતો. આ અનુભવસિદ્ધ છે.

આ રીતે ઈહાદિમાં પણ જાણવું. જેવી રીતે ક્ષયોપશમના ઉત્કર્ષ-અપકર્ષથી બહુ આદિ વિષયોના ભેદથી અવગ્રહ બાર પ્રકારનો કહ્યો છે તે રીતે ઈહા-અપાય-ધારણામાં પણ આ ભેદો જાણવા. જેમ કે- ઘણાની ઈહા, અલ્પની ઈહા. બહુનો અપાય, અલ્પનો અપાય. બહુની ધારણા, અલ્પની ધારણા. આ રીતે ઈહાદિ બાર પ્રકારે છે. (૧-૧૬)

ટીકાવતરણિકા– एवमवग्रहादीनां स्वस्थाने द्वादशविधं ग्राह्यभेदाद्भेदं प्रतिपाद्येदानीमेषामेव विषयं निर्धारयन्नाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– આ રીતે અવગ્રહાદિના સ્વસ્થાનમાં જ્ઞેયના ભેદથી બાર પ્રકારના ભેદનું પ્રતિપાદન કરીને હવે અવગ્રહાદિના જ વિષયનું નિર્ધારણ કરતા સૂત્રકાર કહે છે–

અવગ્રહ આદિનો વિષય–

અર્થસ્ય ॥૧-૧૭॥

સૂત્રાર્થ– અવગ્રહ, ઈહા અપાય અને ધારણા અર્થના છે, અર્થાત્ સ્પર્શાદિ ગુણ રૂપ અર્થના અને સ્પર્શાદિગુણયુક્ત દ્રવ્યરૂપ અર્થના થાય છે. (૧-૧૭)

ભાષ્યં– अवग्रहादयो मतिज्ञानविकल्पा अर्थस्य भवन्ति ॥१-१७॥

ભાષ્યાર્થ– મતિજ્ઞાનના અવગ્રહ વગેરે વિકલ્પો સ્પર્શ વગેરે અર્થના વિષયના થાય છે. (૧-૧૭)

ટીકા– अर्थस्य ग्राहकाः अवग्रहादय इति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'अवग्रहादय' इत्यादिः अवग्रहादयोऽनन्तरोदितस्वरूपा मतिज्ञानविकल्पा-मतिज्ञानांशाः अर्थस्य-सामान्यविशेषात्मनो विषयरूपस्य भवन्ति ग्राहकाः, विषयिण इतियावत्, अर्थग्रहणं व्यञ्जनव्यावृत्त्यर्थं, साकल्येनैतेऽर्थस्यैव भवन्ति, न व्यञ्जनस्य ॥१-१७॥

અર્થના અવગ્રહાદિ થાય છે

ટીકાર્થ– અવગ્રહાદિ પદાર્થને ગ્રહણ કરનારા છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને ભાષ્યકાર કહે છે- મતિજ્ઞાનના અંશ અને હમણાં જ જેમનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે અવગ્રહાદિ સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ

વિષયને ગ્રહણ કરનારા છે, અર્થાત્ વિષયી છે. અર્થનું ગ્રહણ વ્યંજનની વ્યાવૃત્તિ માટે છે. આ અવગ્રહાદિ સંપૂર્ણપણે અર્થના જ થાય છે, વ્યંજનના નહિ. (૧-૧૭)

टीकावतरणिका– व्यञ्जनस्य तर्हि किमित्याह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– તો પછી વ્યંજનનું શું થાય છે તે કહે છે–

વ્યંજનો માત્ર અવગ્રહ થાય–

व्यञ्जनस्यावग्रहः ॥१-१८॥

સૂત્રાર્થ– વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે. (૧-૧૮)

भाष्यं– व्यञ्जनस्यावग्रह एव भवति नेहादयः । एवं द्विविधोऽवग्रहो व्यञ्जनस्यार्थस्य च । ईहादयस्त्वर्थस्यैव ॥१-१८॥

ભાષ્યાર્થ– વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે, ઈહા વગેરે થતા નથી. આ પ્રમાણે અવગ્રહ વ્યંજનનો અને અર્થનો એમ બે પ્રકારનો છે. ઈહા વગેરે તો અર્થના જ થાય છે. (૧-૧૮)

टीका– एक एव भवतीति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'व्यञ्जनस्ये'त्यादिना, व्यज्यतेऽनेनार्थः प्रदीपेनेव घट इति व्यञ्जनं, तच्चोपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसंश्लेषरूपं, तथा चाह भाष्यकारः-'वंजिज्जइ जेणत्थो घडोव्व दीवेण वंजणं तं च । उवकरणिंदिअसद्दाइपरिणअदव्वसंबंधो ॥१॥ (विशे० १९४) इत्यादि, तस्य व्यञ्जनस्य संश्लेषरूपस्यावग्रह एवैको भवति, तथाविधक्षयोपशमाभावादव्यक्ततन्मात्रबोधः सुषुप्ताङ्गपतितोत्पलनालसंश्लेषबोधवत्, 'नेहादय' इति, शब्दाद्यर्थविषयत्वादीहादीनां अन्ये तु व्याचक्षते-व्यञ्जनं शब्दाद्याकारपरिणताः पुद्गला एव, तद्द्वारेणैव संश्लेषे प्रवृत्तेरिति, विशिष्टार्थावग्रहकारित्वात्, अर्थावग्रहबोधाभिमुख्यकारि तेषां स्वीकरणमित्यर्थः, तस्यावग्रह एव भवति, नेहादय इति, स्वांशे

भेदमार्गणनिश्चयधारणाख्ये, तासां नियतत्वात्, 'एव'मित्यादि, एवमनन्तरोदितसूत्रद्वयाभिहितेन प्रकारेण 'द्विविधो' द्विप्रकारोऽवग्रहः, विषयभेदाद् 'द्वैविध्य'मित्यादि, व्यञ्जनस्योक्तलक्षणस्यार्थस्य च, 'ईहादयस्त्वर्थस्यैव' सामान्यविशेषात्मनः, आह-यदा पुद्गला व्यञ्जनं तदा कथमिदमर्थाद् भिद्यते ?, अभेदे च व्यञ्जनस्यावग्रह इति किं परं सूत्रं ?, उच्यते, प्राप्तकारीन्द्रियविषयपुद्गला व्यञ्जनं, तेषामादावर्थावग्रह-बोधाभिमुख्यकारि यत् स्वीकरणं तप्तशरावम्रक्षणतुल्यं न तत्रेहादय इत्येवं परं सूत्रं ॥१-१८॥

ટીકાર્થ– વ્યંજનનો એક અવગ્રહ જ થાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને તો ભાષ્યકાર કહે છે–

જેવી રીતે વ્યંજનનો અર્થ દીપક વડે ઘટ પ્રગટ કરાય છે તેવી રીતે જેના વડે અર્થ પ્રગટ કરાય છે તે વ્યંજન છે. વ્યંજન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિ રૂપે પરિણત દ્રવ્ય એ બંનેના સંબંધ=સંયોગ રૂપ છે, અર્થાત્ ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધને=સંયોગને વ્યંજન કહેવામાં આવે છે. વિશેષાવશ્યક ભાષ્યના કર્તા કહે છે કે "જેવી રીતે દીપકથી ઘડો પ્રગટ કરાય છે તેવી રીતે જેનાથી અર્થ પ્રગટ કરાય તે વ્યંજન છે. વ્યંજન ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપે પરિણત દ્રવ્યના સંબંધરૂપ છે." (વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-૧૯૪)

સંબંધરૂપ તે વ્યંજનનો એક અવગ્રહ જ થાય છે. તેવા પ્રકારનો (વિશિષ્ટ) ક્ષયોપશમ ન હોવાથી વ્યંજનાવગ્રહમાં કેવળ અવ્યક્ત બોધ જ થાય છે. જેમકે, ગાઢ નિદ્રામાં સૂતેલા માણસના શરીર ઉપર કમળનાળ પડે ત્યારે તેના સ્પર્શનો અવ્યક્ત બોધ જ થાય છે.

વ્યંજનના ઈહાદિ થતા નથી. કારણ કે ઈહાદિનો વિષય શબ્દાદિ અર્થ છે, અર્થાત્ ઈહાદિ શબ્દાદિ વિષયોને ગ્રહણ કરે છે.

બીજાઓ તો કહે છે કે શબ્દાદિ આકારે પરિણમેલા પુદ્ગલો જ વ્યંજન છે. કેમકે તે પુદ્ગલો દ્વારા જ સંશ્લેષ=એકમેક સંબંધ થાય છે.

પ્રશ્ન– શબ્દાદિ આકારે પરિણમેલા પુદ્ગલોથી કોઇ પ્રકારનો (અવ્યક્ત પણ) બોધ થતો નથી. તેથી તેમને જ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર– વિશિષ્ટાર્થાવગ્રહકારિત્વાદ્=એ પુદ્ગલો વિશિષ્ટ અર્થાવગ્રહને (=કંઇક છે એવા અવ્યક્ત બોધને) કરાવનારા હોવાથી તેમને (કારણમાં કાર્યના ઉપચારથી) જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે, અર્થાત્ અર્થાવગ્રહના બોધની સન્મુખ કરાવનારા હોવાથી શબ્દાદિ આકારે પરિણમેલા પુદ્ગલોનો જ્ઞાન તરીકે સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે, ઈહા વગેરે થતા નથી. કેમકે ઈહા-અપાય-ધારણા પોતપોતાના અંશમાં નિયત થયેલા છે. તે આ પ્રમાણે- આ મૃણાલનો સ્પર્શ છે કે સર્પનો સ્પર્શ છે એવી વિચારણામાં ઈહા, આ મૃણાલનો જ સ્પર્શ છે એમ નિશ્ચિત કરવામાં અપાય અને નિશ્ચિત થયેલા અર્થને ધારી રાખવામાં ધારણા નિયત થયેલ છે.

'एवम्' इत्यादि, હમણાં જ બે સૂત્રોમાં કહ્યું તેમ અવગ્રહના બે પ્રકાર છે. પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે વ્યંજન અને અર્થ એમ બે વિષયોના કારણે અવગ્રહના વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એમ બે પ્રકાર છે.

इहादयस्त्वर्थस्यैव=ઈહા વગેરે તો સામાન્ય-વિશેષ રૂપ અર્થના (=પદાર્થના) જ થાય છે.

પૂર્વપક્ષ– જો પુદ્ગલો વ્યંજન છે તો વ્યંજન અર્થથી ભિન્ન કેવી રીતે છે ? અર્થાત્ ભિન્ન નથી. જો અભિન્ન છે તો व्यञ्जनस्यावग्रहः એવા બીજા સૂત્રની શી જરૂર છે ?

ઉત્તરપક્ષ– પ્રાપ્તકારી ઈન્દ્રિયોના વિષય હોય તે જ પુદ્ગલો વ્યંજન છે. તે પુદ્ગલો સર્વપ્રથમ અર્થાવગ્રહ બોધની સન્મુખ કરાવનારા હોવાથી તે પુદ્ગલોનો વ્યંજન તરીકે કરેલો સ્વીકાર તપેલા શકોરાને ભિનું કરવા તુલ્ય છે. તે આ પ્રમાણે- અત્યંત તપેલા શકોરામાં પાણીનાં ટીપાં નાખતાં શકોરું તેને ચૂસી લે છે. એથી જરાય પાણી દેખાતું નથી. લગાતાર થોડીવાર પાણીના ટીપાં નાંખવામાં આવે તો થોડા સમય બાદ

તેમાં જરા પાણી દેખાય છે. અહીં જ્યાં સુધી શકોરું પાણી ચૂસે છે ત્યાં સુધી તેમાં પાણી દેખાતું નથી, છતાં તેમાં પાણી નથી એમ ન કહી શકાય. પાણી હોય છે પણ તે અવ્યક્ત હોય છે. શકોરું ભીનું થયા બાદ પાણી વ્યક્ત થાય છે. તેમ પ્રસ્તુતમાં વ્યંજનાવગ્રહમાં જ્ઞાન અવ્યક્ત હોય છે અને અર્થાવગ્રહમાં સામાન્યરૂપે વ્યક્ત હોય છે.

વ્યંજનાવગ્રહમાં ઈહા વગેરે પ્રવર્તતા નથી. માટે व्यञ्जनस्यावग्रहः એવા બીજા સૂત્રની આવશ્યકતા છે. (૧-૧૮)

ટીકાવતરણિકા– तत् किमयं व्यञ्जनावग्रहो न सर्वत्र ?, ओमित्युच्यते, तथा चाह सूत्रकारः–

ટીકાવતરણિકાર્થ– પ્રશ્ન– તેથી શું આ વ્યંજનાવગ્રહ સર્વત્ર(=બધી ઇન્દ્રિયોમાં) નથી પ્રવર્તતો ?

ઉત્તર– હા, વ્યંજનાવગ્રહ સર્વત્ર નથી પ્રવર્તતો.

તે પ્રમાણે જ સૂત્રકાર કહે છે–

ચક્ષુ અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ ન થાય–

न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां ॥१-१९॥

સૂત્રાર્થ– ચક્ષુ અને મન વડે થતા મતિજ્ઞાનમાં વ્યંજનાવગ્રહનો અભાવ છે. (૧-૧૯)

भाष्यं– चक्षुषा नोइन्द्रियेण च व्यञ्जनावग्रहो न भवति । चतुर्भिरिन्द्रियैः शेषैर्भवतीत्यर्थः । एवमेतन्मतिज्ञानं द्विविधं चतुर्विधं अष्टाविंशतिविधं अष्टषष्ट्युत्तरशतविधं षट्त्रिंशत्त्रिशतविधं च भवति ॥१-१९॥

ભાષ્યાર્થ– ચક્ષુથી અને નોઇન્દ્રિયથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. બાકીની ચાર ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. આ પ્રમાણે આ મતિજ્ઞાન બે પ્રકારનું, ચાર પ્રકારનું, અઠ્યાવીશ પ્રકારનું, એકસો અડસઠ પ્રકારનું અને ત્રણસો છત્રીસ પ્રકારનું થાય છે. (૧-૧૯)

टीका– (न चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां) व्यञ्जनावग्रह इति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'चक्षुषे'त्यादि चक्षुषा उपकरणेन्द्रियाख्येन सह नोइन्द्रियेण च मनओघज्ञानरूपेण व्यञ्जनावग्रहो न भवति, एतदुक्तं भवति- ते रूपाकारपरिणताः पुद्गलाश्चिन्त्यमानाश्च वस्तुविशेषाः न ताभ्यां संश्लिष्य विज्ञानं जनयन्ति, अपि तु योग्यदेशावस्थिताश्चक्षुषा गृह्यन्ते, प्रणिधानसचिवाश्च मनसा चिन्त्यन्ते, संश्लेषाभ्युपगमे तु अक्ष्यञ्जनादेः ग्रहणं, विषयकृतौ वाऽनुग्रहोपघातौ दुर्निवारौ, नायनरश्मिविधानं मनोनिर्गमनं चान्यत्र निराकृतमिति नेहाभिधीयते, अतश्चक्षुरनिन्द्रियाभ्यां व्यञ्जनावग्रहो न भवति, शेषैर्भवतीत्याह-'चतुर्भि'रित्यादि, चतुर्भिरिन्द्रियैः-स्पर्शनरसनघ्राणश्रोत्रैः शेषैः-उपर्युक्तवर्जैर्भवति व्यञ्जनावग्रह इति, अत्र चतुर्भिरिन्द्रियैरित्यनेन सङ्ख्याभ्युपगमतोऽधिकेन्द्रियव्यवच्छेदः, उपसंहरन्नाह-'एव'मित्यादि, एवमेतत् तदिति लक्षणविधानाभ्यां यन्निरूपितं मतिज्ञानं, तस्य पुनः संपिण्ड्य भेदान् कथयति- 'द्विविध'मित्यादि, द्विविधमिति इन्द्रियनिमित्तमनिन्द्रियनिमित्तं च, चतुर्विधमवग्रहादिभेदतः, अष्टाविंशतिविधमिति स्पर्शनादीनां मनः-पर्यवसानानां षण्णामेकैकस्य चत्वारो भेदा अवग्रहादयः, तत् समुदिताः सर्वे चतुर्विंशतिरूपा जाताः, तन्मध्ये चक्षुर्मनोवर्जः स्पर्शनादीनां यो व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्भेदः स प्रक्षिप्तः ततोऽष्टाविंशतिविधं भवति, अष्टषष्ट्युत्तरशतविधमिति तस्या एवाष्टाविंशतेरेकैको भेदः षड्विधो भवति, बह्वादिभेदेन, अतोऽष्टषष्ट्युत्तरशतविधं भवति, षट्त्रिंशत्त्रिशतभेदमिति, तस्या अष्टाविंशतेरेकैको भेदो द्वादशधा भवति सेतरबह्वादिभेदेन ॥१-१९॥

टीकार्थ– ચક્ષુ અને મન વડે વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી એ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને તો ભાષ્યકાર કહે છે- 'चक्षुषा' ઇત્યાદિ,

ચક્ષુ-મન અપ્રાપ્યકારી છે

ઉપકરણેન્દ્રિય રૂપ આંખની અને માનસિક ઓઘજ્ઞાનરૂપ નોઈન્દ્રિયની સાથે વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. અહીં ભાવ આ છે- રૂપાકારે પરિણમેલા પુદ્ગલો અને વિચારાતા વસ્તુવિશેષો(=વિવિધ વસ્તુઓ) ચક્ષુ અને મનની સાથે એકમેક રૂપ સંબંધ પામીને વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન કરતા નથી, કિંતુ યોગ્ય સ્થાને રહેલા જ પુદ્ગલો (શરીરમાં જ રહેલ) ચક્ષુ દ્વારા ગ્રહણ કરાય છે, તથા મનની એકાગ્રતાની સહાયથી મન દ્વારા ચિંતવાય છે. જો એકમેક રૂપ સંબંધ માનવામાં આવે તો ચક્ષુથી (ચક્ષુમાં આંજેલા) અંજન આદિનું ગ્રહણ થવું જોઈએ, પણ ગ્રહણ થતું નથી. અથવા પદાર્થથી કરાયેલા અનુગ્રહ(=ઉપકાર) ઉપઘાત(=અપકાર) અવશ્ય થવા જોઈએ. જેમકે- ચંદ્ર આદિ શીતલ પદાર્થોને જોવાથી નેત્રોમાં જ્યોતિની વૃદ્ધિ અને અગ્નિ આદિને જોવાથી નેત્રોની જ્યોતિની હાનિ થવી જોઈએ, પણ થતી નથી.

જો એમ કહેવામાં આવે કે નેત્રોમાંથી કિરણો નીકળીને વસ્તુની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ કરે છે અને મન બહાર નીકળીને પદાર્થની સાથે સાક્ષાત્ સંબંધ કરે છે, તો તે અયુક્ત છે. આ બંને મુદ્દાઓનું અન્યસ્થળે નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આથી અહીં કહેવામાં આવતું નથી. આથી ચક્ષુથી અને મનથી વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. શેષ ચાર ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે એમ કહે છે- "चतुर्भिः" इत्यादि, આ સૂત્રમાં જેનું કથન કર્યું છે તે સિવાયની સ્પર્શન, રસન, ઘ્રાણ અને શ્રોત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિયોથી વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે. અહીં "ચાર ઇન્દ્રિયોથી" એમ સંખ્યાને સ્વીકારીને અધિક ઇન્દ્રિયોનો નિષેધ કર્યો છે.

મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદો

ઉપસંહાર કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- "एवम्" इत्यादि, લક્ષણ અને પ્રકારોથી મતિજ્ઞાનનું જે આ નિરૂપણ કર્યું તેને એકત્ર કરીને મતિજ્ઞાનના ભેદોને કહે છે- "द्विविधम्" इत्यादि, મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિયનિમિત્તક અને

અનિન્દ્રિયનિમિત્તક એમ બે પ્રકારનું છે. મતિજ્ઞાન અવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણા એમ ચાર પ્રકારનું છે. સ્પર્શનથી પ્રારંભી મન સુધીના છ છે, એ છના પ્રત્યેકના અવગ્રહાદિ ચાર ભેદો છે. એ બધા મળીને ૨૪ થયા. તે ચોવીસમાં ચક્ષુ-મન સિવાય સ્પર્શનાદિ ચાર ઈન્દ્રિયોના ચાર પ્રકારનો વ્યંજનાવગ્રહ ઉમેરતાં કુલ ૨૮ ભેદો થયા. તેથી મતિજ્ઞાન અઠ્યાવીસ પ્રકારનું છે. તે ૨૮ ભેદોના પ્રત્યેકના બહુ આદિ છ ભેદો છે. તેથી મતિજ્ઞાન ૧૬૮ પ્રકારનું છે. તે જ ૨૮ ભેદોના પ્રત્યેકના પ્રતિપક્ષ સહિત બહુ આદિ ભેદોથી બાર પ્રકાર છે. તેથી ૨૮X૧૨=૩૩૬ મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદો થયા. (૧-૧૯)

ટીકાવતરણિકા– अत्र-अस्मिन् अवकाशे चोदक आह-'गृह्णीमो' जानीमस्तावत् क्रमेण पूर्वमुद्घटितं लक्षणविधानरूपं मतिज्ञानं, तदनन्तरं तु यच्छ्रुतज्ञानमुक्तं तन्न विद्म इत्यतः पृच्छ्यते मया-श्रुतज्ञानं किं-लक्षणमिति ?, अस्मिँश्चोदिते गुरुराह-'उच्यते' मयेति–

ટીકાવતરણિકાર્થ– આ અવસરે પ્રશ્નકાર કહે છે- પૂર્વે ક્રમશઃ લક્ષણથી અને પ્રકારથી પ્રકાશિત કરેલા મતિજ્ઞાનને અમે જાણ્યું. મતિજ્ઞાન પછી જે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું તેને અમે જાણતા નથી. તેથી હું પૂછું છું કે શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કેવું છે ? પ્રશ્નકારે આ રીતે પ્રેરણા કરી. એથી ગુરુ કહે છે- હું શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ કહું છું.

શ્રુતનું લક્ષણ અને ભેદો–

श्रुतं मतिपूर्वं द्व्यनेकद्वादशभेदम् ॥१-२०॥

સૂત્રાર્થ– શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન પૂર્વક થાય છે. તેના બે ભેદ છે. તે બે ભેદના ક્રમશઃ અનેક અને બાર ભેદો છે. (૧-૨૦)

ભાષ્યં– श्रुतज्ञानं मतिज्ञानपूर्वकं भवति । श्रुतमाप्तवचनमागमः उपदेश ऐतिह्यमाम्नायः प्रवचनं जिनवचनमित्यनर्थान्तरम् । तद्द्विविधमङ्ग-बाह्यमङ्गप्रविष्टं च । तत्पुनरनेकविधं द्वादशविधं च यथासङ्ख्यम् ।

अङ्गबाह्यमनेकविधम् । तद्यथा- सामायिकं चतुर्विंशतिस्तवो वन्दनं प्रतिक्रमणं कायव्युत्सर्गः प्रत्याख्यानं दशवैकालिकं उत्तराध्यायाः दशाः कल्पव्यवहारौ निशीथमृषिभाषितान्येवमादि ॥ अङ्गप्रविष्टं द्वादशविधम् । तद्यथा- आचारः सूत्रकृतं स्थानं समवायः व्याख्याप्रज्ञप्तिः ज्ञातधर्मकथा उपासकाध्ययनदशाः अन्तकृद्दशाः अनुत्तरौपपातिकदशाः प्रश्नव्याकरणं विपाकसूत्रं दृष्टिपात इति ।

अत्राह- मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते- उत्पन्नाविनष्टार्थग्राहकं साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानम् । श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम् ॥

अत्राह- गृहणीमो मतिश्रुतयोर्नानात्वम् । अथ श्रुतज्ञानस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमिति किंकृतः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते- वक्तृविशेषाद् द्वैविध्यम् । यद्भगवद्भिः सर्वज्ञैः सर्वदर्शिभिः परमर्षिभिरर्हद्भिः तत्स्वाभाव्यात्परमशुभस्य च प्रवचनप्रतिष्ठापनफलस्य तीर्थकरनामकर्मणोऽनुभावादुक्तं भगवच्छिष्यैरतिशयवद्भिरुत्तमातिशयवाग्बुद्धिसंपन्नैर्गणधरैर्दृब्धं तदङ्गप्रविष्टम् । गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वत्यन्तविशुद्धागमैः परमप्रकृष्टवाङ्मतिशक्तिभिराचार्यैः कालसंहननायुर्दोषादल्पशक्तीनां शिष्याणामनुग्रहाय यत्प्रोक्तं तदङ्गबाह्यमिति ॥ सर्वज्ञप्रणीतत्वादानन्त्याच्च ज्ञेयस्य, श्रुतज्ञानं मतिज्ञानान्महाविषयम् । तस्य च महाविषयत्वात्तांस्तानर्थानधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षमङ्गोपाङ्गनानात्वम् । किञ्चान्यत्सुखग्रहणधारणविज्ञानापोहप्रयोगार्थं च । अन्यथा ह्यनिबद्धमङ्गोपाङ्गशः समुद्रप्रतरणवदुरध्यवसेयं स्यात् । एतेन पूर्वाणि वस्तूनि प्राभृतानि प्राभृतप्राभृतानि अध्ययनान्युद्देशाश्च व्याख्याताः ।

अत्राह- मतिश्रुतयोस्तुल्यविषयत्वं वक्ष्यति । द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्विति । तस्मादेकत्वमेवास्त्विति । अत्रोच्यते- उक्तमेतत् साम्प्रतकालविषयं मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं तु त्रिकालविषयं विशुद्धतरं चेति । किञ्चान्यत्-

मतिज्ञानमिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तमात्मनो ज्ञस्वाभाव्यात्पारिणामिकम् ।
श्रुतज्ञानं तु तत्पूर्वकमाप्तोपदेशाद् भवतीति ॥१-२०॥

ભાષ્યાર્થ– શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે. શ્રુત, આપ્તવચન, આગમ, ઉપદેશ, ઐતિહ્ય, આમ્નાય, પ્રવચન અને જિનવચન આ બધા શબ્દનો એક અર્થ છે. અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ એમ શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. તેમાં અંગબાહ્ય અનેક પ્રકારનું છે અને અંગપ્રવિષ્ટ બે પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે- સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયોત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન, દશવૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યાયો, દશા, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ, ઋષિભાષિત વગેરે. અંગપ્રવિષ્ટ બાર પ્રકારનું છે તે આ પ્રમાણે- આચાર, સૂત્રકૃત્, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતધર્મકથા, ઉપાસક અધ્યયનદશા, અન્તકૃત્દશા, અનુત્તરૌપપાતિક-દશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દૃષ્ટિપાત.

પ્રશ્ન– મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શો ભેદ છે ?

ઉત્તર– મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયેલા અને વિનાશ નહીં પામેલા પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે તથા મતિજ્ઞાન વર્તમાનકાળના વિષયવાળું છે. શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેય કાળના વિષયવાળું છે તથા ઉત્પન્ન થયેલા, વિનાશ પામેલા અને ઉત્પન્ન નહિ થયેલા પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે.

પ્રશ્ન– મતિ-શ્રુતના ભેદને અમે ગ્રહણ કરીએ છીએ (સ્વીકારીએ છીએ). હવે શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું, અનેક પ્રકારનું અને બાર પ્રકારનું છે. આવો ભેદ શાના કારણે કરાયો છે ?

ઉત્તર– વક્તાવિશેષના કારણે શ્રુતજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે. સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, પરમર્ષિ અને અરિહંત એવા ભગવાન વડે તેમના સ્વભાવથી તથા પરમશુભ પ્રવચનની પ્રતિષ્ઠા કરવાના ફળવાળા તીર્થંકરનામકર્મના અનુભાવથી જે કહ્યું તથા ભગવાનના શિષ્યો અતિશયવાળા અને ઉત્તમ અતિશય વાગ્બુદ્ધિથી સંપન્ન એવા ગણધરો વડે જે રચાયું તે અંગ પ્રવિષ્ટ છે.

ગણધરો પછી થયેલા અત્યંત વિશુદ્ધ આગમવાળા પરમ ઉત્કૃષ્ટ વાણીવાળા અને પરમ ઉત્કૃષ્ટ મતિવાળા તથા પરમ ઉત્કૃષ્ટ શક્તિવાળા એવા આચાર્યોથી કાળ, સંહનન અને આયુષ્યના દોષથી અલ્પશક્તિવાળા શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે જે કહેવાયું છે તે અંગબાહ્ય છે. સર્વજ્ઞપ્રણીત હોવાથી અને જ્ઞેય અનંત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન, મતિજ્ઞાનથી મહાવિષયવાળું છે. તે (શ્રુતજ્ઞાન) મહાવિષયવાળું હોવાથી તે તે અર્થોનો અધિકાર કરીને પ્રકરણની સમાપ્તિની અપેક્ષાએ અંગ અને ઉપાંગ એમ જુદાપણું છે.

વળી બીજું-સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકે, સુખપૂર્વક ધારણ કરી શકે, સુખપૂર્વક જાણી શકે, સુખપૂર્વક નિર્ણય કરી શકે અને યથાકાળ પ્રતિલેખનાદિ ક્રિયા કરી શકે તે માટે અંગોપાંગનો ભેદ છે. અંગ અને ઉપાંગ એવા બે ભેદ ન કરવામાં આવે તો સમુદ્રને તરવાની જેમ દુઃખથી જાણી શકાય. આનાથી પૂર્વો, વસ્તુઓ, પ્રાભૃતો, પ્રાભૃત-પ્રાભૃતો અને અધ્યયનના ઉદ્દેશાઓનું વ્યાખ્યાન કર્યું.

પ્રશ્ન– મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો અને અસર્વપર્યાયો (કેટલાક પર્યાયો) સમાન છે એમ (અ.૧ સૂ.૨૭માં) કહેશે તેથી તે બંને એક જ હો ભેદ શા માટે કરાય છે ?

ઉત્તર– મતિજ્ઞાન વર્તમાનકાળના વિષયવાળું છે અને શ્રુતજ્ઞાન તો ત્રણેય કાળના વિષયવાળું છે અને અધિક વિશુદ્ધ છે એમ પૂર્વે કહેવાઇ ગયું છે. વળી બીજું મતિજ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના નિમિત્તવાળું છે. આત્મા જાણવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી મતિજ્ઞાન પારિણામિક છે. શ્રુતજ્ઞાન તો મતિજ્ઞાનપૂર્વક આપ્તના ઉપદેશથી થાય છે. (૧-૨૦)

ટીકા– 'શ્રુતજ્ઞાન'મિત્યાદિના શ્રુતમિતિ વિવૃણોતિ-શ્રુતજ્ઞાનમિતિ, શ્રુતિઃ શ્રુતમિતિકૃત્વા, શ્રોત્રાદિનિમિત્તં શબ્દાર્થજ્ઞાનમિત્યર્થઃ, શ્રૂયત ઇતિ શ્રુતં-શબ્દાત્મકમુપચારાદ્ જ્ઞાનહેતુત્વાત્ શ્રુતમુચ્યતે, મતિપૂર્વમિતિ વ્યાચષ્ટે-'મતિજ્ઞાનપૂર્વકં ભવતી'તિ મતિજ્ઞાનમ્-અનન્તરોદિતં કારણં યસ્ય તત્તથા, આહ-યુગપદેવ મતિશ્રુતયોર્લબ્ધિઃ, તત્કથં મતિપૂર્વકત્વમસ્ય ?, ઉચ્યતે,

उपयोगापेक्षया, श्रुतोपयोगो मतिनिमित्तमित्यर्थः, अस्य च श्रुतज्ञानस्य प्रधानो हेतुः शब्दात्मकं श्रुतमिति, पर्यायशब्दैस्तदाह-'श्रुत'मित्यादि, श्रूयत इति श्रुतं-शब्दरूपं, तथा आप्तवचनं-तीर्थकरादिवचनं, तथा आगच्छत्याचार्यपरम्परयेत्यागमः, तथा उपदिश्यते-उच्चार्यत इत्युपदेशः, तथा ऐतिह्यमेव वृद्धाः स्मरन्तीति, तथा अभ्यस्यते निर्जरार्थिभिरित्याम्नायः, तथा प्रगतं प्रशस्तं प्रधानमादौ वा वचनं प्रवचनं-क्षीणरागादिवचनं जिनवचनमिति, 'इत्यनर्थान्तर'मिति एवमेभिः पर्यायशब्दैः द्वादशाङ्गं गणिपिटकमभिधीयत इतियावत्, द्व्यनेकद्वादशभेदमित्येनमवयवं व्याचिख्यासुराह-'तदेतदि'त्यादि, तदेतच्छ्रुतमनन्तरोक्तं 'द्विविधं'-द्विप्रकारं, कथमित्याह-'अङ्गबाह्य'मित्याचारादिश्रुतपुरुषावयवबाह्यं, 'अङ्गप्रविष्टं चे'ति तदन्तर्गतं चेत्यर्थः, तत् पुनर्द्विविधं सत् अनेकविधम्-अनेकप्रकारं द्वादशप्रकारं च, कथमित्याह-'यथासङ्ख्यं' यथोपन्यस्त-मितियावत्, तदेव प्रकटयन्नाह-'अङ्गबाह्य'मित्यादि, अङ्गबाह्यमनन्तरो-पन्यस्तमनेकविधं, तद्यथा-'सामायिक'मित्यादि, समभावः सामायिकं-चारित्रं, तत् प्रतिपादकमध्ययनमपि सामायिकमिति १, चतुर्विंशतीनां तीर्थकृतां अप्यन्येषां च स्तवाभिधायी चतुर्विंशतिस्तवः २, वन्दनं कस्मै कार्यं कस्मै च नेति यत्र वर्ण्यते तद्वन्दनं ३, असंयमस्थानं प्राप्तस्य यतेस्तस्मात् प्रतिनिवर्त्तनं यत्र वर्ण्यते तत् प्रतिक्रमणं ४, कृतस्य पापस्य यत्र कायपरित्यागेन क्रियमाणेन विशुद्धिराख्यायते स कायव्युत्सर्गः ५, प्रत्याख्यानं यत्र मूलगुणा उत्तरगुणाश्च धारणीया इत्ययमर्थः ख्याप्यते तत् प्रत्याख्यानं ६, दश विकाले पुत्रहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशवैकालिकं, आचारात् परतः पूर्वकाले यस्मादेतानि पठितवन्तो यतयस्तेनोत्तरा-ध्ययनानि, पूर्वेभ्य आत्मीयसङ्घसन्ततिहिताय स्थापितान्यध्ययनानि दशा उच्यन्ते, दशा इति चावस्थावचनः शब्दः, काचित् प्रतिविशिष्टावस्था यतीनां यासु वर्ण्यते ता दशा इति, कल्पव्यवहारौ कल्पन्ते-भिद्यन्ते

मूलादिगुणा यत्र स कल्पः, व्यवहियते-प्रायश्चित्ताभवद्व्यवहारतयेति व्यवहारः, निशीथम्-अप्रकाशं सूत्रार्थाभ्यां यत्, ऋषिभिर्भाषितानि प्रत्येकबुद्धादिभिः कापिलीयादीनि, एवमादि सर्वमङ्गबाह्यं द्रष्टव्यं, उक्तमङ्गबाह्यं, अङ्गप्रविष्टमभिधातुमाह-'अङ्गप्रविष्ट'मित्यादि, अङ्गप्रविष्टं यत् प्रागुपन्यस्तं तत् द्वादशविधं, 'तद्यथा-आचार' इत्यादि, आचारो ज्ञानादिर्यत्र कथ्यते स आचारः, सूत्रीकृताः अज्ञानिकादयो यत्र वादिनस्तत् सूत्रकृतं, यत्रैकादीनि पर्यायान्तराणि वर्ण्यन्ते तत् स्थानं, सम्यग्वायनं वर्षधरनद्यादिपर्वतानां यत्र स समवायः, व्याख्याया जीवादिगताया यत्र नयद्वारेण प्ररूपणा क्रियते सा व्याख्याप्रज्ञप्तिः, ज्ञाता-दृष्टान्तास्तानुपादाय धर्मो यत्र कथ्यते तज्ज्ञातधर्मकथा, उपासकैः-श्रावकैरेवं स्थातव्यमिति येष्वध्ययनेषु दशसु वर्ण्यते ता उपासकदशाः, अन्तकृतः-सिद्धाः ते यत्र ख्याप्यन्ते वर्द्धमानस्वामिनस्तीर्थे एतावन्त इत्येवं सर्वतीर्थकृतां ता अन्तकृद्दशाः, अनुत्तरोपपातिका देवा यासु ख्याप्यन्ते ता अनुत्तरोपपातिकदशाः, प्रश्निनतस्य जीवादेर्यत्र प्रतिवचनं भगवता दत्तं तत् प्रश्नव्याकरणं, विपाकः-कर्म्मणामनुभवस्तं सूत्रयति यत्र तद्विपाकसूत्रं, दृष्टीनाम्-अज्ञानिकादीनां यत्र प्ररूपणा कृता स दृष्टिवादः, तासां वा यत्र पातः ॥ अत्रावसरे चोदक आह-'मतिज्ञान-श्रुतज्ञानयो'रनन्तरोदितयोः 'कः प्रतिविशेषः ?' परोक्षत्वाद्यविशेषादिति प्रष्टुरभिप्रायः, सिद्धान्तवाद्याह-'अत्रोच्यते' 'उत्पन्ने'त्यादि, उत्पन्न इति स्वेन रूपेण जातः, न तु उत्पद्यमानः, स चातीतो विनष्टोऽपि भवत्यत आह-'अविनष्ट'इत्यप्रच्युतः अर्थो-रूपादिः तस्य ग्राहकं-परिच्छेदकं, एतच्च कालान्तरस्थायिषूत्पन्नाविनष्टेष्वप्यर्थेषु व्यवहारतस्त्रिकालगोचरमपि सम्भवत्यत आह-'साम्प्रतकालविषय'मिति वर्त्तमानकालविषयमित्यर्थः, स्मृतेरतीतविषयत्वान्न सर्वमेवंविधमिति चेत् ?, न, साम्प्रतकाल-गृहीतातिरिक्तस्य कस्यचिदस्मरणात्, पूर्वदृष्टस्य कालान्तरदर्शनवच्चास्याः

प्रामाण्यमिति 'मतिज्ञान'मिति मतिज्ञानमेवंविधं भवति, 'श्रुतज्ञानं त्वि'त्यादि, तुशब्दो मतिज्ञानादस्य भेदप्रदर्शनार्थः, तथा चाह-'त्रिकालविषय'मिति त्रिकालगोचरं, मा भूद्विषयाभेद एवेत्याह-'उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकमिति उत्पन्नो वर्त्तमानः विनष्टः-अतिक्रान्तः अनुत्पन्नो-भावी अर्थो-रूपादिस्तस्य ग्राहकं-परिच्छेदकं, नोइन्द्रिय-निमित्तविशिष्टपर्यालोचनात्मकत्वाच्छ्रुतस्य, आह-उत्पन्नाद्यर्थग्राहक-मित्येतावदेव वाच्यं, अस्य त्रिकालविषयाव्यभिचारित्वात्, न उत्पन्नादिभेदापेक्षया व्यभिचारासिद्धेः, न हि प्रत्येकमुत्पन्नादि ज्ञानं त्रिकालगोचरमिति, अतस्तस्य कथञ्चिदेकत्वख्यापनपरं त्रिकालविषय-ग्रहणं। 'अत्राहे'त्यादि, अत्र प्रस्तावे आह चोदकः गृह्णीमो-जानीमस्तत् पूर्वपृष्टं मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्नानात्वं, अथ श्रुतज्ञानस्य प्रस्तुतस्य द्विविधमनेकद्वादशविधमित्येवं भूयः किं कृतः प्रतिविशेषो-भेदः, सर्वं तद्रव्यश्रुतमोघतो भावश्रुतस्य कारणमित्यभिप्रायः, सिद्धान्तवाद्याह 'अत्रोच्यते वक्तृविशेषादि'ति, वक्तारः-तस्य ग्रन्थराशेर्निबन्धकास्तेषां विशेषो-भेदस्तस्माद् द्वैविध्यमिति द्विविधत्वं, एतदेव दर्शयति-'यद्भगवद्भि'रित्यादिना, भगवद्भिरित्यैश्वर्यादिगुणान्वितैः 'सर्वज्ञै'रिति सर्वद्रव्यपर्यायान् विशेषतो जानानैः, 'सर्वदर्शिभि'रिति तान्येव सामान्यतः पश्यद्भिः, 'परमर्षिभि'रिति केवलिप्रधानैः 'अर्हद्भि'रिति पूजां त्रिद-शादीनामर्हद्भिर्यदुक्तमिति सम्बन्धः, किमर्थं कृतकृत्यैरुक्तमित्याह-'तथास्वाभाव्यादि'ति, तेषामेष एव स्वभावो यतस्ते सर्वाकारं (सर्वदैव) परहितरता इति, अथवा न कृतकृत्या एवेति हेत्वन्तरमाह-'परमशुभस्य चे'त्यादिना, इह तीर्थकरनामकर्म विशेष्यं वर्त्तते, परमं च तच्छुभं च परमशुभं, नातोऽन्यत् शुभतरमस्ति, तस्मिन्नभ्युदितेऽन्या असातादिकाः प्रकृतयः उदिता अपि न स्वविपाकप्रकर्षं प्रदर्शयितुं क्षमाः, क्षीरपूरितकुम्भे निम्बरसबिन्दुवत्तस्य, एतदेव विशेष्यते-'प्रवचने'त्यादिना, प्रवचनं-

द्वादशाङ्गं गणिपिटकं ततोऽनन्यवृत्तिर्वा सङ्घस्तस्य, प्रवचनस्य प्रतिष्ठापनं फलं-प्रयोजनमस्य तत् प्रवचनप्रतिष्ठापनफलं तस्य, तीर्थं तदेव गणिपिटकं सङ्घः सम्यग्दर्शनादित्रयं वा तत् कुर्वन्ति-उपदिशन्ति ये ते तीर्थकरास्तान्नामयति-करोति यत्तीर्थकरनाम तस्यानुभावात्-पश्चाद्विपाकात् इत्यर्थः, अतस्तस्मादनुभावाद् यद् उक्तं-प्रतिपादितं सन् मातृकापदादिरूपेण 'भगवच्छिष्यै'रिति तीर्थकरशिष्यैः, ते च सामान्यपुरुषा अपि भवन्त्यत आह-'अतिशयवद्भिः' विशिष्टशक्तियुक्तैः, एतैऽपि वैक्रिया अपि भवन्त्यत आह-'उत्तमातिशय' इत्यादि, उत्तमा अतिशयाः-प्रधाना अप्रमादादयः, वाग् विवक्षितार्थप्रतिपादिका, बुद्धिः बीज-कोष्ठादिरूपा आभिः उत्तमातिशयवाग्बुद्धिभिः सम्पन्नैः-समन्वितैः, कैरित्याह-'गणधरै'रिति साध्वादिगणधारिभिः यद् दृब्धं-रचितं तदङ्गम्-आचारादि, तदन्यकृतमङ्गबाह्यमित्येतदाह-'गणधरानन्तर्यादिभिस्त्वि'-त्यादिना, गणधरा-गौतमादयः तेषामनन्तरे ये साधवस्तेऽनन्तर्यास्तेषां शिष्या जम्बूनामादयः ते आदिर्येषां प्रभवादीनां ते गणधरानन्तर्यादयस्तैः, पुनः किम्भूतैरित्याह-'अत्यन्तविशुद्धागमैः' अत्यन्तं निर्मलागमैः, त एव विशेष्यन्ते-'परमप्रकृष्टवाङ्मतिशक्तिभि'रिति वाग्-अग्राम्या, मतिः-औत्पत्तिक्यादिः चतुर्विधा शक्तिः-ग्रन्थकरणलब्धिः परमाः-उत्तमाः प्रकृष्टाः-तज्जातावपि श्रेष्ठाः वाङ्मतिशक्तयो येषां ते तथाविधास्तैः, 'आचार्यै'रिति ज्ञानाद्याचारानुष्ठायिभिः, किमित्याह-'कालसंहनना-युर्दोषादि'ति दुष्षमच्छेवट्टवर्षशतजीवितापराभवात् अल्पशक्तीनां शिष्याणां, कालदोषात् ह्येते अल्पशक्तयो भवन्ति, अत एतदनुग्रहाय-उपकारायाल्पेनैव ग्रन्थेन तत्त्वमूहिष्यत इति मन्यमानैर्यत्प्रोक्तमनन्तरोदित-गुणैराचार्यैर्दशवैकालिकादि तदङ्गबाह्यमिति, अत एव च मतेरेतन्महा-विषयमित्याह-'सर्वज्ञे'त्यादिना, सर्वज्ञप्रणीतत्त्वात्-तीर्थकरोपदिष्टत्वात् तथा आनन्त्यत्वाद् विज्ञेयस्य श्रुतज्ञानसम्बन्धिनः, किमित्याह-'मति-

ज्ञानात्' साम्प्रतकालविषयतया (अल्पविषयज्ञापकात् श्रुतज्ञानं त्रिकाल-विषयतया महाविषयं), अनेकार्थपरिच्छेदीत्यर्थः, तस्य चैवंविधस्य श्रुतस्य महाविषयत्वात् कारणात् ताँस्तानर्थान् जीवादीनधिकृत्य प्रकरणसमाप्त्यपेक्षं विवक्षिताधिकारनिष्ठापेक्षं, किमित्याह-'अङ्गोपाङ्गनानात्व'मिति, एतदुक्तं भवति-यत्राचारादिरूपोऽर्थः परिसमाप्तिं नीतस्तदिदमाचारादि, यत्रापरो विचित्रस्तदुपाङ्गं राजप्रसेनकीयादि, 'किञ्चान्यत्' इतश्चाङ्गोपाङ्गनानात्वं, 'सुखग्रहणे'त्यादि, सुखेन-अनायासेन पूर्वस्य ग्रहणं करिष्यति अङ्गानङ्गानां, सुखेन च गृहीतं धारयिष्यन्ति बुद्ध्या, सुखेन विज्ञानं तस्मिन्नर्थे शृण्वन्त उत्पादयिष्यन्तीति, सुखेनापोहं-निश्चयं करिष्यन्तीति, एवमेषोऽर्थः स्थित इति-सुखेन च प्रयोगं-व्यापारं करिष्यन्ति प्रत्युपेक्षणादि कालभेदेन विदित्वेति । 'अन्यथे'त्यादि अन्यथेति-भेदेन रचनायाः अभावे हिः यस्मादनिबद्धम्-अरचितं कथमिति चेद् 'अङ्गोपाङ्गशः' अङ्गानि-आचारादीनि उपाङ्गानि-राज-प्रसेनकीयौपपातिकादीनि ताभ्यां साङ्गोपाङ्गाभ्यां परिमितविशिष्टार्थाभि-धायिभ्यां साङ्गोपाङ्गशः, अल्पत्वात् शसुः दृश्यः, समुद्रस्य प्रतरणम्-उत्तरणं तेन समुद्रप्रतरणेन तुल्यं वर्त्तते समुद्रप्रतरणवत् 'दुरध्यवसानं स्यादि'ति दुःखेनाध्यवसीयते दुरध्यवसानं भवेत्, 'एतेने'त्यादि एतेनाङ्गोपाङ्गभेदप्रयोजनेन सुखग्रहणादिना पूर्वाणि-दृष्टिपातान्तःपातीनि, पूर्वं प्रणयनात्, वस्तूनि पूर्वस्यैवांशोऽल्पः, वस्तुनः प्राभृतमल्पतरं, प्राभृतात् प्राभृतप्राभृतमल्पतरं, ततोऽध्ययनं ग्रन्थतोऽल्पतरं, ततः उद्देशकोऽल्पतरः, उद्देशकात् पदमित्यत आह- पदानि च व्याख्यातानि, एतदुक्तं भवति-सुखग्रहणादि यदेवाङ्गोपाङ्गादिकरणे फलं तदेवात्रापीति ॥ 'अत्राहे'त्यादि, अत्रावसरे मतिश्रुतयोरुक्तस्वरूपयोस्तुल्यविषयत्वम्-अभिन्नग्राह्यता, सा च वक्ष्यते इहैवोत्तरत्र, तस्य वक्ष्यमाणस्य सूत्रस्यैक-देशमुपन्यस्यति-'द्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्वि'ति सर्वेषु धर्मादिद्रव्येष्वसर्व-

पर्यायेषु मतिश्रुतयोः प्रवृत्तिः निबन्ध इति, तस्माद्विषयादेकरूपादेकत्वमेव मतिश्रुतयोर्भवति, न भेद इति, 'अत्रोच्यते, उक्तमेतदि'ति भेदप्रयोजनं पुरस्तात्, तदेवोद्घट्टयति-'साम्प्रते'त्यादिना, वर्त्तमानकालविषयं-वर्त्तमानमर्थमालम्बते मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं पुनस्त्रिकालविषयं-त्रैकालिक-मर्थमालम्बते, विशुद्धतरं च-व्यवहितविप्रकृष्टनेकसूक्ष्मार्थग्राहित्वाद्वि-शुद्धतरमुच्यते, 'किञ्चान्य'दिति, तथा अयमपरस्तयोर्विशेषः-मतिज्ञानमिन्द्रियाणि-स्पर्शनादीनि अनिन्द्रियं-मन ओघज्ञानं च निमित्त-मुररीकृत्य प्रवर्त्तते, 'आत्मनो' जीवस्य 'ज्ञस्वाभाव्यादि'ति जानातीति ज्ञः ज्ञत्वमेव स्वाभाव्यं ज्ञस्वाभाव्यं-आत्मरूपता तस्मात् ज्ञस्वाभाव्यादिति, 'पारिणामिक'मिति सर्वकालवर्ति, न कदाचित् संसारे पर्यटत् एतद् भ्रष्टं, यतो निगोदजीवानामपि अक्षरस्यानन्तभागो नित्योद्घाट इत्यागमः, अतः पारिणामिकं, 'श्रुतज्ञानं त्वि'त्यादि श्रुतज्ञानं पुनर्नैवं, यतः 'तत्पूर्वक'मिति, मतिपूर्वकं, मतिपूर्वकत्वेऽपि न तन्मात्रनिमित्तमित्याह-'आप्तोपदेशा-द्भवती'ति अर्हदादिवचनादुपजायते इति । आह-'अत्राह गृह्णीमो मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्नानात्व'मित्यनेन अवधारितमेतत्, पुनरयुक्तमत्राह इत्यादि चोदनं उक्तनिर्वचनं ?, उच्यते, नायुक्तं, क्वचित् कस्मिँश्चि-दधिगतेऽपि हि निमित्तान्तरतः आशङ्काभावे शिष्यस्य परिहार एव स्मारणीयोऽधिकतरं वा किञ्चिद्वाच्यं, न तु कुपितव्यमिति विधिप्रदर्शनार्थं अत्राहेत्यादि ॥१-२०॥

टीकार्थ– "श्रुतज्ञानम्" ઇત્યાદિથી શ્રુતનું વિવરણ કરે છે. श्रुतिः श्रुतं એવી વ્યુત્પત્તિથી શ્રોત્ર આદિ નિમિત્તથી શબ્દના અર્થનું જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન છે. श्रूयते इति श्रुतम् એ વ્યુત્પત્તિના અનુસારે શબ્દ સ્વરૂપ શાસ્ત્ર શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ હોવાથી ઉપચારથી શ્રુત કહેવાય છે.

શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થવાનું કારણ

શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે એમ કહે છે- मतिज्ञानपूर्वकं भवति=

શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક થાય છે, અર્થાત્ પહેલાં મતિજ્ઞાન થાય છે, પછી શ્રુતજ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્ન– મતિ-શ્રુતની પ્રાપ્તિ એકી સાથે જ થાય છે, તો પછી શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોય એ કેવી રીતે ?

ઉત્તર– ઉપયોગની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે, અર્થાત્ શ્રુતોપયોગ મતિના નિમિત્તથી થાય છે. શ્રુતજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ શબ્દ સ્વરૂપ શ્રુત છે.

શ્રુતના પર્યાયવાચી શબ્દો

શ્રુતના પર્યાયવાચી શબ્દોને કહે છે- શ્રુત, આપ્તવચન, આગમ, ઉપદેશ, ઐતિહ્ય, આમ્નાય, પ્રવચન અને જિનવચન આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે, અર્થાત્ આ બધા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. **શ્રુત**=જે સંભળાય તે શ્રુત. શ્રુત શબ્દરૂપ છે. **આપ્તવચન**=તીર્થંકર આદિનું વચન. **આગમ**=આચાર્યની પરંપરાથી જે આવે તે આગમ. **ઉપદેશ**=જે ઉપદેશાય છે=ઉચ્ચારાય છે તે ઉપદેશ. **ઐતિહ્ય**=વૃદ્ધો સ્મરણ કરે છે તેથી ઐતિહ્ય છે. **આમ્નાય**=નિર્જરાના અર્થી જીવો વડે જેનો અભ્યાસ કરાય તે આમ્નાય. **પ્રવચન**=પ્રકૃષ્ટ, પ્રશસ્ત, પ્રધાન કે પ્રથમ વચન તે પ્રવચન. **જિનવચન**=જેના રાગાદિ દોષો ક્ષીણ થયા છે તેનું વચન. "इत्यनर्थान्तरम्" ઇતિ, આ બધા શબ્દોનો શ્રુત એવો એક જ અર્થ છે. આ પ્રમાણે આ પર્યાયવાચી શબ્દોથી દ્વાદશાંગ-ગણિપિટક કહેવામાં આવે છે.

શ્રુતજ્ઞાનના પ્રકારો

'द्व्यनेकद्वादशभेदम्' એ અવયવનું વ્યાખ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા ગ્રંથકાર કહે છે- હમણાં જ કહેલું શ્રુત અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ એમ બે પ્રકારનું છે. શ્રુતરૂપ પુરુષના અંગરૂપ આચાર આદિ શ્રુતથી બાહ્ય તે અંગબાહ્ય. શ્રુતરૂપ પુરુષના અંગોની અંતર્ગત આચારાદિ શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે. તે બે પ્રકારનું શ્રુત ક્રમશઃ અનેક પ્રકારનું અને બાર પ્રકારનું છે.

અંગબાહ્યશ્રુતના અનેક પ્રકાર– સામાયિક, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદન, પ્રતિક્રમણ, કાયવ્યુત્સર્ગ, પ્રત્યાખ્યાન, દશવૈકાલિક, ઉત્તરઅધ્યાયો (=ઉત્તરાધ્યયન), દશા, કલ્પ, વ્યવહાર, નિશીથ, ઋષિભાષિત વગેરે.

(૧) **સામાયિક–** સામાયિક એટલે ચારિત્ર. ચારિત્રનું પ્રતિપાદક અધ્યયન પણ સામાયિક કહેવાય.

(૨) **ચતુર્વિંશતિસ્તવ–** ચોવીસ તીર્થંકરોની અને બીજા પણ તીર્થંકરોની સ્તુતિને કહેનાર ચતુર્વિંશતિસ્તવ અધ્યયન છે.

(૩) **વંદન–** વંદન કોને કરવું અને કોને ન કરવું એવું વર્ણન જેમાં હોય તે વંદન અધ્યયન છે.

(૪) **પ્રતિક્રમણ–** અસંયમસ્થાનને પામેલા સાધુનું અસંયમસ્થાનથી પાછા વળવાનું વર્ણન જેમાં હોય તે પ્રતિક્રમણ અધ્યયન છે.

(૫) **કાયવ્યુત્સર્ગ–** જેમાં કરેલા પાપોની કાયાના ત્યાગથી વિશુદ્ધિ કહેવામાં આવી હોય તે કાયવ્યુત્સર્ગ અધ્યયન છે.

(૬) **પ્રત્યાખ્યાન–** જેમાં મૂલગુણો-ઉત્તરગુણોને ધારણ કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હોય તે પ્રત્યાખ્યાન અધ્યયન છે.

(૭) **દશવૈકાલિક–** વિકાળે(=સંધ્યા સમયે) પુત્રના હિત માટે (પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને) સ્થાપેલા દશ અધ્યયનો તે દશવૈકાલિક.

(૮) **ઉત્તરાધ્યયનો–** પૂર્વકાળે સાધુઓ આચારાંગ પછી આ અધ્યયનો ભણતા હતા તેથી ઉત્તરાધ્યયનો કહેવાય છે.

(૯) **દશા–** પોતાના અને સંઘસંતતિના હિત માટે પૂર્વમાંથી ઉદ્ધરીને સ્થાપેલા અધ્યયનો દશા કહેવાય છે. દશાશબ્દ અવસ્થાને કહેનારો છે. જેમાં સાધુઓની વિશેષ પ્રકારની અવસ્થાઓનું વર્ણન હોય તે દશા.

(૧૦)**કલ્પ–** મૂલગુણ આદિના ભેદો જેમાં કહ્યા તે કલ્પ.

(૧૧)**વ્યવહાર–** જેમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો અને માલિકીનો(=કઇ વસ્તુ કયા સાધુની માલિકીની થાય એવો) વ્યવહાર કહ્યો હોય તે વ્યવહાર.

(૧૨)**નિશીથ**– જે સૂત્રથી અર્થથી પ્રકાશિત ન કરી શકાય=પરિણત સાધુ સિવાય કોઈને ન કહી શકાય તે નિશીથ અધ્યયન.

(૧૩)**ઋષિભાષિત**– પ્રત્યેકબુદ્ધ આદિ ઋષિઓએ કહેલા અધ્યયનો ઋષિભાષિત છે. જેમકે- કપિલ મુનિએ રચેલ કાપિલીય અધ્યયન વગેરે. ઇત્યાદિ સઘળું શ્રુત અંગબાહ્ય જાણવું.

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના બાર ભેદો

હવે અંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુતને જણાવવા માટે કહે છે- "अङ्गप्रविष्टम्" ઇત્યાદિ,

પૂર્વે જેનો નિર્દેશ કર્યો છે તે અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત બાર પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે- આચાર, સૂત્રકૃત, સ્થાન, સમવાય, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ, જ્ઞાતાધર્મકથા, ઉપાસકાધ્યયનદશા, અંતકૃદ્દશા, અનુત્તરોપપાતિકદશા, પ્રશ્નવ્યાકરણ, વિપાકસૂત્ર અને દૃષ્ટિવાદ.

(૧) **આચાર**– જેમાં જ્ઞાનાદિ આચારનું વર્ણન કરાય છે તે આચાર.

(૨) **સૂત્રકૃત**– જેમાં અજ્ઞાનિક વગેરે વાદીઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સૂત્રકૃત.

(૩) **સ્થાન**– જેમાં એક વગેરે અન્ય અન્ય પર્યાયોનું(=સ્થાનોનું) વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સ્થાન.

(૪) **સમવાય**– જેમાં વર્ષધર, નદી, પર્વતો વગેરેનું સમ્યક્ નિશ્ચિત વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સમવાય.

(૫) **વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ**– જેમાં જીવાદિ સંબંધી વ્યાખ્યાનું નય દ્વારા પ્રરૂપણા કરાય છે તે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ.

(૬) **જ્ઞાતાધર્મકથા**– જ્ઞાત એટલે દૃષ્ટાંત. જેમાં દૃષ્ટાંતપૂર્વક ધર્મ કહેવાય છે તે જ્ઞાતાધર્મકથા.

(૭) **ઉપાસકદશા**– જેમાં શ્રાવકોએ કેવી રીતે રહેવું જોઈએ=વર્તવું જોઈએ એવું વર્ણન જે દશ અધ્યયનોમાં હોય તે ઉપાસકદશા.

(૮) **અંતકૃદ્દશા–** અંતકૃદ્ એટલે સિદ્ધ. જેમાં સિદ્ધ જીવોનું વર્ધમાન સ્વામીના અને સર્વ તીર્થંકરોના તીર્થમાં આટલા સિદ્ધ થયા એવું વર્ણન કરાય છે તે અંતકૃદ્દશા.

(૯) **અનુત્તરોપપાતિકદશા–** અનુત્તરોપપાતિક દેવોનું જેમાં વર્ણન હોય તે અનુત્તરોપપાતિકદશા.

(૧૦)**પ્રશ્નવ્યાકરણ–** પૂછાયેલા જીવાદિ તત્ત્વના ભગવાને આપેલા પ્રત્યુત્તરનું વર્ણન જેમાં હોય તે પ્રશ્નવ્યાકરણ.

(૧૧)**વિપાકસૂત્ર–** કર્મના વિપાકનું જે સૂત્રમાં વર્ણન હોય તે વિપાકસૂત્ર.

(૧૨)**દૃષ્ટિવાદ–** અજ્ઞાનિક આદિ (મિથ્યા)દૃષ્ટિઓની પ્રરૂપણા જેમાં કરાયેલી હોય તે દૃષ્ટિવાદ. અથવા દૃષ્ટિઓનું જેમાં પાત(=સમાવેશ) છે તે દૃષ્ટિપાત.

મતિશ્રુતમાં ભેદનું કારણ

અહીં પ્રશ્નકાર પૂછે છે કે, મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં શી વિશેષતા છે ? પ્રશ્નકારનો આશય એ છે કે બંને જ્ઞાનમાં પરોક્ષત્વ (બંને જ્ઞાન પરોક્ષજ્ઞાન છે.) વગેરે સમાન છે તો પછી એ બેમાં શી વિશેષતા છે ? સિદ્ધાંતવાદી કહે છે કે, પ્રશ્નકારના પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર અપાય છે- મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન અને અવિનષ્ટ એવા રૂપ આદિ અર્થને ગ્રહણ કરનારું છે અને વર્તમાનકાળના વિષયવાળું છે.

ઉત્પન્ન– પોતાના સ્વરૂપથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય, પણ વર્તમાનમાં ઉત્પન્ન થતું હોય તેવું નહિ. ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ નાશ પણ પામી ગઈ હોય. આથી અહીં અવિનષ્ટ એમ કહ્યું, અર્થાત્ ઉત્પન્ન થયેલી વસ્તુ નાશ પામી ગયેલી ન હોવી જોઈએ, વિદ્યમાન હોવી જોઈએ. મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન અને અવિનષ્ટ એવાં રૂપાદિ અર્થને જાણે છે. ઉત્પન્ન અને અવિનષ્ટ પણ ત્રિકાળસ્થાયી પદાર્થોમાં ત્રિકાળ વિષયવાળું જ્ઞાન સંભવે છે. આથી તેનો

નિષેધ કરવા માટે કહે છે- 'साम्प्रतकालविषयम्' इति, મતિજ્ઞાન વર્તમાનકાલીન વિષયને ગ્રહણ કરનારું છે.

શંકા– સ્મરણનો વિષય અતીતકાળ સંબંધી હોય છે. આથી જ સઘળું ય મતિજ્ઞાન વર્તમાનકાળનું જ હોય એવું નથી.

સમાધાન– એમ ન કહેવું. કારણ કે વર્તમાનકાળમાં ગ્રહણ ન કરેલા કોઈ અર્થનું સ્મરણ થતું નથી. જેવી રીતે પૂર્વકાળે જોયેલા અર્થનું અન્યકાળે દર્શન (આ તે જ માણસ છે કે જેને પૂર્વે મેં જોયો હતો) પ્રમાણ છે, તેવી રીતે પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુનું વર્તમાનમાં સ્મરણ પ્રમાણ છે.

'श्रुतज्ञानं तु' इत्यादि, तु શબ્દ મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન ભિન્ન છે એમ જણાવવા માટે છે. શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળના વિષયવાળું છે, અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાનથી ત્રણે કાળના પદાર્થોનો બોધ થાય છે. કાળના કારણે શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ ભલે હોય, પણ વિષયનો અભેદ જ છે એમ કોઈ ન માની લે એટલા માટે કહે છે- 'उत्पन्नविनष्टानुत्पन्नार्थग्राहकम्' इति, શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન, વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન અર્થને ગ્રહણ કરે છે. **ઉત્પન્ન**=વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન. **વિનષ્ટ**=ભૂતકાળ. **અનુત્પન્ન**=ભાવી. શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન, વિનષ્ટ અને અનુત્પન્ન અર્થને જાણે છે. કેમકે શ્રુત મનના નિમિત્તથી વિશિષ્ટ ચિંતન સ્વરૂપ છે, અર્થાત્ શ્રુતથી ત્રણે કાળના પદાર્થોનું ચિંતન કરવા દ્વારા જ્ઞાન થાય છે.

પ્રશ્ન– શ્રુતજ્ઞાન ઉત્પન્ન, વિનષ્ટ, અનુત્પન્નનું ગ્રાહક છે એટલું જ કહેવું જોઈએ. શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળના વિષયવાળું છે એમ કેમ કહ્યું ? કારણ કે જે ઉત્પન્નાદિ રૂપ હોય તે ત્રિકાળ વિષયવાળું હોય જ ?

ઉત્તર– તમારું આ કથન બરોબર નથી. કારણ કે જે પદાર્થ ઉત્પન્નાદિ ભેદવાળો હોય તે ત્રિકાળ વિષયક જ હોય એવો નિયમ નથી. પ્રત્યેક ઉત્પન્નાદિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન ત્રિકાળ વિષયક નથી હોતું. આથી ઉત્પન્નાદિ વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને ત્રિકાળ વિષય એ બેમાં કથંચિત્ એકત્વ છે એ બતાવવાને માટે ત્રિકાળ વિષયક એમ કહ્યું છે.

અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત

પ્રશ્ન– 'अत्राह' ઇત્યાદિ, આ અવસરે પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે- પૂર્વે પૂછાયેલ મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનમાં ભેદ જાણ્યો. હવે પ્રસ્તુત શ્રુતજ્ઞાનના બે પ્રકાર અને તે બે પ્રકારના ક્રમશઃ અનેક પ્રકાર અને બાર પ્રકાર છે. આવો ભેદ શાના કારણે કરાયેલો છે ? તે સઘળુંય દ્રવ્યશ્રુત સામાન્યથી ભાવશ્રુતનું કારણ છે. તો આવો ભેદ શાના કારણે છે ?

ઉત્તર– ગ્રંથ સમૂહને રચનારાઓના ભેદથી શ્રુતના બે ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે- સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી અને પરમર્ષિ અરિહંત ભગવંતોએ તીર્થંકરપણાના સ્વભાવથી તથા પરમશુભ અને તીર્થ સ્થાપનાના ફળ સ્વરૂપ તીર્થંકરનામકર્મના પ્રભાવથી જે કહ્યું અને તેને અતિશયવાળા, ઉત્તમ અતિશયવાળા અને વાગ્બુદ્ધિથી સંપન્ન એવા ભગવાનના શિષ્ય ગણધરોએ રચ્યું તે આચારાંગ વગેરે અંગપ્રવિષ્ટ છે.

સર્વજ્ઞ=સર્વદ્રવ્ય-સર્વપર્યાયોને વિશેષથી જાણનારા.

સર્વદર્શી=સર્વદ્રવ્ય-સર્વપર્યાયોને સામાન્યથી જોનારા.

પરમર્ષિ=કેવળીઓમાં મુખ્ય.

અરિહંત=દેવો આદિની પૂજાને યોગ્ય.

ભગવંત=ઐશ્વર્યાદિ ગુણોથી યુક્ત.

સ્વભાવથી=તીર્થંકરોનો આ જ સ્વભાવ છે કે કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય ત્યારે સંક્ષેપમાં ગણધરોને શ્રુત કહેવું. કારણ કે તીર્થંકરો સદાય પરહિતમાં રત હોય છે. અથવા તીર્થંકરો કેવલજ્ઞાન પામવા છતાં કૃતકૃત્ય થયા નથી, આથી ગણધરોને શ્રુત કહેવાનું બીજું કારણ કહે છે- પરમશુભ અને પ્રવચન સ્થાપનાના ફળ સ્વરૂપ તીર્થંકરનામકર્મના પ્રભાવથી શ્રુતને કહે છે.

પરમશુભ=તીર્થંકરનામ પરમશુભ છે, એનાથી અધિક બીજું કોઇ કર્મ શુભ નથી. કારણ કે તીર્થંકરનામકર્મનો ઉદય થયે છતે બીજી અસાતા વગેરે પ્રકૃતિઓ ઉદય પામવા છતાં પોતાના પ્રકૃષ્ટ વિપાકને બતાવવા માટે સમર્થ થતી નથી. જેમકે, દૂધથી ભરેલા ઘડામાં લીમડાના રસનું

એક બિંદુ નાંખવામાં આવે તો તે રસબિંદુ પોતાના કટુગુણની અસર બતાવવા સમર્થ થતો નથી.

પ્રવચનસ્થાપનાના ફળ સ્વરૂપ=પ્રવચન એટલે ગણિપિટક એવી દ્વાદશાંગી. અથવા પ્રવચન એટલે દ્વાદશાંગીમાં જેનું ચિત્ત છે એવો સંઘ. આવા પ્રવચનની સ્થાપના કરવાના ફળવાળું તીર્થંકરનામકર્મ છે.

તીર્થંકર=તીર્થ એટલે દ્વાદશાંગી રૂપ ગણિપિટક, અથવા સંઘ અથવા સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણ. આવા તીર્થને જે કરે=આવા તીર્થનો જે ઉપદેશ આપે તે તીર્થંકર.

નામકર્મ=તીર્થંકરોને જે નમાવે=કરે તે તીર્થંકરનામકર્મ.

જે કહ્યું=માતૃકાપદ આદિ સ્વરૂપે જેનું પ્રતિપાદન કર્યું.

અતિશયવાળા=સામાન્ય પુરુષો પણ તીર્થંકરના શિષ્યો હોય આથી અતિશયવાળા એમ કહ્યું. અતિશયવાળા એટલે વિશિષ્ટ શક્તિથી યુક્ત.

ઉત્તમ અતિશયવાળા=વિશિષ્ટ શક્તિથી યુક્ત વૈક્રિયલબ્ધિવાળા પણ હોય છે. આથી અહીં ઉત્તમ અતિશયવાળા એમ કહ્યું. અપ્રમાદ વગેરે જે મુખ્ય અતિશયો(=ગુણો) તેનાથી યુક્ત હોય છે.

વાગ્બુદ્ધિથી સંપન્ન=વિવક્ષિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરનારી વાણીથી યુક્ત અને બીજ, કોષ્ઠ આદિ બુદ્ધિથી યુક્ત.

ભગવાનના શિષ્ય=તીર્થંકરના શિષ્યો.

ગણધર=સાધુ આદિના ગણને(=સમુદાયને) ધારણ કરનારા.

અંગબાહ્ય શ્રુત

ગણધરોથી બીજાઓએ, અર્થાત્ ગણધરો સિવાયના મહાપુરુષોએ રચેલું શ્રુત અંગબાહ્ય છે એમ गणधरानन्तर्यादिभिस्तु ઇત્યાદિથી કહે છે- ગણધરોની પછી થયેલા, અત્યંત નિર્મળ જ્ઞાનવાળા, પરમપ્રકૃષ્ટવાણી-મતિશક્તિવાળા જંબૂસ્વામી, પ્રભવસ્વામી વગેરે આચાર્યો વડે દુઃષમા કાળના, છેવટ્ટું સંઘયણના અને સો વર્ષથી અધિક આયુષ્યના અભાવરૂપ

આયુષ્યના દોષથી અલ્પશક્તિવાળા શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે દશવૈકાલિક વગેરે જે કહ્યું તે અંગબાહ્ય છે.

ગણધરો=ગૌતમસ્વામી વગેરે.

પરમ=ઉત્તમ.

પ્રકૃષ્ટ=તેમની જાતિમાં (બધા સાધુ સમુદાયોમાં) શ્રેષ્ઠ.

વાણી=વાણી શ્રેષ્ઠ વચનોવાળી હોય.

મતિ=ઔત્પાતિકી આદિ શ્રેષ્ઠ મતિ હોય.

શક્તિ=ગ્રંથરચના આદિની લબ્ધિવાળા હોય.

આચાર્ય=જ્ઞાનાચાર આદિ આચારોનું પાલન કરનારા.

અલ્પશક્તિવાળા શિષ્યોના અનુગ્રહ માટે=કાળદોષોથી શિષ્યો અલ્પશક્તિવાળા થતા જાય છે. આથી શિષ્યોના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે નાના જ ગ્રંથથી તત્ત્વને સમજશે એમ માનતા પૂર્વોક્ત ગુણવાળા આચાર્યો વડે દશવૈકાલિક વગેરે જે કહેવાયું છે તે દશવૈકાલિક વગેરે અંગબાહ્યશ્રુત છે.

આથી જ શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ અધિક વિષયવાળું છે એમ 'સર્વજ્ઞ' ઇત્યાદિથી કહે છે- સર્વજ્ઞપ્રણીત હોવાથી અને શ્રુતજ્ઞાન સંબંધી જ્ઞેય પદાર્થો અનંત હોવાથી શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનથી મહાવિષયવાળું છે. શ્રુતજ્ઞાન મહાવિષયવાળું હોવાથી તે તે જીવાદિ પદાર્થોને આશ્રયીને પ્રકરણની સમાપ્તિની અપેક્ષાએ અંગ અને ઉપાંગ એવા ભેદ પડ્યા છે. વળી બીજું- શિષ્યો સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકે, જાણી શકે, નિર્ણય કરી શકે અને વ્યાપાર કરી શકે તે માટે ભેદ કર્યો છે.

સર્વજ્ઞપ્રણીત– તીર્થંકરોથી ઉપદેશાયેલું.

વર્તમાનકાળના વિષયવાળું હોવાથી અલ્પવિષયને જણાવનારા મતિજ્ઞાનથી શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળ વિષયવાળું હોવાથી અધિક વિષયવાળું છે, અર્થાત્ અનેક અર્થને જણાવનારું છે.

પ્રકરણ સમાપ્તિની અપેક્ષાએ=વિવક્ષિત અધિકારની પૂર્ણતાની અપેક્ષાએ. અહીં ભાવાર્થ આ છે- જ્યાં આચારાદિ રૂપ અર્થ પૂર્ણ થયો તે આ આચારાદિ અંગ છે. જેમાં બીજો વિવિધ અર્થ છે તે રાજપ્રસેનકીય આદિ ઉપાંગ છે.

किञ्चान्यद्=વળી આ કારણથી પણ અંગ અને ઉપાંગ એવો ભેદ છે. 'સુખગ્રહણ' ઇત્યાદિ, અંગ-ઉપાંગ એવા ભેદ કરવાથી પૂર્વે ગ્રહણ નહિ કરેલા શ્રુતને કષ્ટ વિના ગ્રહણ કરશે. ગ્રહણ કરેલા શ્રુતને સુખપૂર્વક બુદ્ધિથી ધારણ કરશે. તેના અર્થને સાંભળતા શિષ્યો સુખપૂર્વક વિશિષ્ટ જ્ઞાનને ઉત્પન્ન કરશે, સુખપૂર્વક અર્થનો નિર્ણય કરશે. આ પ્રમાણે આ અર્થ નિશ્ચિત થયો કે પ્રત્યુપેક્ષણાદિને કાળભેદથી જાણીને(=કયા કાળે કયું અનુષ્ઠાન કરવાનું છે એમ જાણીને) સુખપૂર્વક વ્યાપારને (=પડિલેહણાદિ સાધુ વ્યાપારને) યથાકાળ કરશે.

'अन्यथा' ઇત્યાદિ, ભેદથી રચવામાં ન આવે તો અંગ-ઉપાંગ એવા ભેદથી નહિ રચાયેલું શ્રુત સમુદ્રને તરવાની જેમ દુઃખેથી જાણી શકાય તેવું બને. આનાથી પૂર્વો, વસ્તુઓ, પ્રાભૃતો, પ્રાભૃત-પ્રાભૃતો, અધ્યયનો, ઉદ્દેશાઓ અને પદોનું વ્યાખ્યાન થઈ ગયેલું જાણવું.

આનાથી=અંગ-ઉપાંગના ભેદનું સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય ઇત્યાદિ પ્રયોજન જણાવવાથી પૂર્વ આદિના ભેદનું પણ પ્રયોજન જણાવ્યું, અર્થાત્ અંગ-ઉપાંગ એવો ભેદ કરવામાં સુખપૂર્વક ગ્રહણ કરી શકાય ઇત્યાદિ જે કારણો છે તે જ કારણો પૂર્વ આદિ ભેદો કરવામાં છે.

પૂર્વ=દૃષ્ટિવાદમાં આવેલા વિભાગો. ગણધરોએ સર્વપ્રથમ પૂર્વોની રચના કરી હોવાથી પૂર્વ કહેવાય છે.

વસ્તુ=પૂર્વનો જ અલ્પ વિભાગ.

પ્રાભૃત=વસ્તુનો અલ્પ વિભાગ.

પ્રાભૃત-પ્રાભૃત=પ્રાભૃતનો અલ્પ વિભાગ.

અધ્યયન=ગ્રન્થનો અલ્પ વિભાગ.

ઉદ્દેશો=અધ્યયનનો અલ્પ વિભાગ.

પદ=ઉદ્દેશાનો અલ્પ વિભાગ.

મતિ-શ્રુતમાં ભેદ

પૂર્વપક્ષ– 'अत्राह' ઇત્યાદિ, જેનું સ્વરૂપ પૂર્વે કહ્યું છે તે મતિ-શ્રુતનો વિષય તુલ્ય છે, અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય પદાર્થોમાં કોઇ ભેદ નથી. આને અહીં જ હવે પછીના સૂત્રમાં કહેશે. જે સૂત્ર હવે પછી કહેવાશે તે સૂત્રના એક દેશનો ઉપન્યાસ કરે છે- "द्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु" મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વદ્રવ્યો અને કેટલાક પર્યાયો છે. વિષય સમાન હોવાથી મતિ-શ્રુતમાં સમાનતા છે, ભેદ નથી.

ઉત્તરપક્ષ– अत्रोच्यते- ભેદનું પ્રયોજન પૂર્વે કહેલું જ છે. પૂર્વોક્તને જ 'साम्प्रत' ઇત્યાદિથી પ્રકાશિત કરે છે. મતિજ્ઞાન વર્તમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે, શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળના પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે, અને અધિક વિશુદ્ધ છે. કારણ કે તે વ્યવહિત, દૂર રહેલા અને અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થોને ગ્રહણ કરે છે. વળી તે બેમાં બીજો ભેદ આ છે- મતિજ્ઞાન સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોના, મનના અને ઓઘજ્ઞાનના નિમિત્તથી પ્રવર્તે છે. તથા આત્માનો જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી મતિજ્ઞાન પારિણામિક હોવાથી સદા કાળ પ્રવર્તે છે. સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતા જીવને મતિજ્ઞાન ક્યારેય ન હોય એવું બનતું નથી=સદા કાળ હોય છે. કારણ કે નિગોદજીવોને પણ જ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ સદા ઉઘાડો હોય છે(=આવરાયેલો હોતો નથી) એમ આગમ બોલે છે. આથી મતિજ્ઞાન પારિણામિક છે. શ્રુતજ્ઞાન આવું નથી. કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક હોવા છતાં માત્ર મતિના નિમિત્તથી થતું નથી, કિંતુ અરિહંત આદિના વચનથી થાય છે.

પૂર્વપક્ષ– 'अत्राह' ઇત્યાદિ, પૂર્વપક્ષકાર કહે છે કે પહેલાં કહ્યું જ છે કે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનના ભેદને અમોએ જાણી લીધો છે. તો પછી ફરી ભેદ સંબંધી પ્રશ્ન અને તેનો ઉત્તર એ બંનેય અયુક્ત છે.

ઉત્તરપક્ષ– અયુક્ત નથી. ક્યારેક કોઇ વિષયને જાણી લેવા છતાં કોઇ અન્ય નિમિત્તથી આશંકા થાય તો શિષ્યને એનું સમાધાન જ યાદ કરાવવું જોઇએ અથવા કંઇક અધિક પણ બતાવવું જોઇએ. પણ ગુસ્સે નહિ થવું જોઇએ. આ બતાવવા માટે ફરી ભેદનું કથન કર્યું છે. (૧-૨૦)

टीकावतरणिका– अत्रावसरे चोदक आह-'उक्तं श्रुतज्ञानं' भवतेति, 'अथावधिज्ञानं किं' यदस्यानन्तरमुद्दिष्टमिति, अत्रोच्यते इत्याह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– આ અવસરે પ્રેરક કહે છે કે, આપે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું. શ્રુત પછી જેનો નામથી નિર્દેશ કર્યો છે તે અવધિજ્ઞાન કેવું છે ?, અર્થાત્ કેવા સ્વરૂપવાળું છે ? અહીં તેને કહીએ છીએ. આથી સૂત્રકાર કહે છે–

અવધિજ્ઞાનનાં બે ભેદો–

द्विविधोऽवधिः ॥१-२१॥

સૂત્રાર્થ– અવધિના બે ભેદ છે. (૧-૨૧)

भाष्यं– भवप्रत्ययः क्षयोपशमनिमित्तश्च ॥१-२१॥

ભાષ્યાર્થ– અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય અને ક્ષયોપશમનિમિત્તક એમ બે પ્રકારનું છે. (૧-૨૧)

टीका– द्वे विधे-द्वौ भेदौ यस्य स द्विविधोऽवधिः-ज्ञानविशेष इति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थाभिधित्सया द्वैविध्यमेवाह भाष्यकारः-'भवप्रत्यय' इत्यादिना भवनं भवः जन्मोत्पाद इत्यनर्थान्तरं, स एव प्रत्ययः-कारणं यस्यावधेः स भवप्रत्ययः, तथा क्षयोपशमः-अवधिज्ञानावरणपरिशाटोदयविघातलक्षणः निमित्तं यस्य स तथाविधः, चशब्दः स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थः, न च लक्षणविधानावसरेऽस्य भेदाभिधानमयुक्तं, भेदकथनेनैव लक्षणाभिधानात्, एतदुक्तं भवति-भवक्षयोपशमाभ्यां लक्ष्यमाणो द्विविधोऽवधिरिति ॥१-२१॥

ટીકાર્થ– જેના બે ભેદ છે તે દ્વિવિધ. અવધિ જ્ઞાનવિશેષ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને કહેવાની ઇચ્છાથી

ભાષ્યકાર ભવપ્રત્યય ઇત્યાદિથી અવધિના બે ભેદને જ કહે છે- ભવનિમિત્તક અને ક્ષયોપશમ નિમિત્તક એમ બે પ્રકારે અવધિ જ્ઞાન છે. ભવન, ભવ, જન્મ, ઉત્પાદ(=ઉત્પત્તિ) આ બધા શબ્દોનો એક જ અર્થ છે. ભવ જ જેનું કારણ છે તે ભવનિમિત્તક છે. ક્ષયોપશમ જેનું નિમિત્ત છે તે ક્ષયોપશમનિમિત્તક છે. ઉદયમાં આવેલા અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય અને ઉદયમાં નહિ આવેલા અવધિજ્ઞાનાવરણીયકર્મનો ઉપશમ=ઉદયવિઘાત તે ક્ષયોપશમ કહેવાય.

ચ શબ્દ પોતાનામાં રહેલા અનેક ભેદોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે, અર્થાત્ ભવનિમિત્તક અને ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાનના પ્રત્યેકના અનેક ભેદો છે તે જણાવવા માટે ચ શબ્દનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રશ્ન– અવધિજ્ઞાનના લક્ષણનું વિધાન કરવાના અવસરે અવધિજ્ઞાનના ભેદોનું કહેવું અયુક્ત છે.

ઉત્તર– એમ ન કહેવું. કેમકે ભેદના કથનથી જ લક્ષણનું કથન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં આ ભાવ છે- ભવથી અને ક્ષયોપશમથી ઓળખાતું અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારે છે. (૧-૨૧)

ટીકાવતરણિકા– સૂત્રાન્તરસમ્બન્ધમાહ-'તત્ર'તયોરુદ્ઘટિતયો-ર્ભેદયોરાદ્યસ્તાવદુચ્યતે, તમાહ–

ટીકાવતરણિકાર્થ– અન્ય સૂત્રના સંબંધને કહે છે- તત્ર, બતાવેલા બે ભેદોમાંથી પ્રથમ ભેદ કહેવાય છે.

અવધિજ્ઞાનના પ્રથમ ભેદને કહે છે–

ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના સ્વામી–

ભવપ્રત્યયો નારકદેવાનામ્ ॥૧-૨૨॥

સૂત્રાર્થ– નારકોને અને દેવોને ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય છે. (૧-૨૨)

ભાષ્યં– નારકાણાં દેવાનાં ચ યથાસ્વં ભવપ્રત્યયમવધિજ્ઞાનં ભવતિ। ભવપ્રત્યયં ભવહેતુકં ભવનિમિત્તમિત્યર્થઃ। તેષાં હિ ભવોત્પત્તિરેવ તસ્ય હેતુર્ભવતિ પક્ષિણામાકાશગમનવત્, ન શિક્ષા ન તપ ઇતિ ॥૧-૨૨॥

ભાષ્યાર્થ– નારકો અને દેવોને પોતાના ભવમાં ઉત્પન્ન થતી વખતે જેટલું અવધિજ્ઞાન હોય તે ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન કહેવાય છે. ભવ પ્રત્યય એટલે ભવ જેનો હેતુ છે તેવું, અર્થાત્ ભવના નિમિત્તવાળું. તેઓને ભવની ઉત્પત્તિ જ અવધિજ્ઞાનનો હેતુ બને છે. પક્ષીઓને આકાશમાં જવાની શક્તિની જેમ. પક્ષીઓને આકાશમાં ઊડવામાં શિક્ષા કે તપ કારણ નથી. (૧-૨૨)

टीका– अवधिरिति वर्त्तते, सूत्रसमुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थमाह भाष्यकारः-'नारकाणा'मित्यादिना नरकाः-सीमन्तादयस्तेषु भवाः प्राणिनस्तीव्रदुःखभाजो नारकास्तेषां, तथा दीव्यन्त इति देवाः भवनवास्यादयः प्रधानसुखभाजः प्राणिन एव तेषां, 'यथास्व'मिति यथा स्वात्मीयं यस्य यत् स्वक्षेत्रादि नियतं गव्यूतपञ्चविंशतियोजनादिमानमित्यर्थः, किमित्याह ?-'भवप्रत्ययं' भवकारणमवधिज्ञानं भवतीति, क्षायोपशमिकत्वादवधेर्भवस्य कारणत्वमपश्यतः मा भूत् प्रत्ययशब्दो ज्ञानवचन इति विभ्रमः, स्वयमेव व्याचष्टे-'भवप्रत्ययं भवहेतुकं भवनिमित्त'मित्यर्थः, कारणवचन एवायं प्रत्ययशब्द इति भावः, आह-कथमौदयिको भावोऽस्य कारणं ?, क्षायोपशमिकमेतदिति सुप्रतीतं ?, उच्यते, सत्यमेतत्, किन्तु तस्मिन्नेव क्षयोपशम एवावश्यं भावीत्येवमुच्यते, एतदेवाह-'तेषां ही'त्यादि, तेषां-नारकदेवानां यस्माद्भवोत्पत्तिरेवेति, उत्पत्तिशब्दः सत्तावचनो, भवसत्तैव, नान्यत् किञ्चित् 'तस्य हेतुर्भवती'ति तस्येति-निश्चयतो ज्ञानाव्यभिचारिणः क्षयोपशमस्य व्यवहारतस्तु ज्ञानस्यैव कारणं भवतीति, निदर्शनमाह 'पक्षिणा'मित्यादिना, पक्षिणां-हंसादीनामाकाशगमनवत्, यच्चैषामाकाशगमनं, तच्छक्तेस्तद्भव एव नियमभावात् भवोत्पत्तिरेव हेतुः, न शिक्षा-अन्योपदेशरूपा, तथा 'न तपः' अनशनादिलक्षणं, तद्वन्नारकदेवानामप्यवधेरिति भावः ॥१-२२॥

નારક-દેવોને ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય

ટીકાર્થ– નારકોને અને દેવોને ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય છે. સૂત્રનો સમુદિત અર્થ સ્પષ્ટ છે. અવયવાર્થને ભાષ્યકાર नारकाणाम् ઇત્યાદિથી કહે છે–

નારકોને અને દેવોને યથાસ્વ ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય છે, ભવપ્રત્યય એટલે ભવહેતુક, અર્થાત્ ભવનિમિત્તક. જેમ પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવાની શક્તિ ભવપ્રત્યય હોય છે, તેમ નારક-દેવોને અવધિજ્ઞાન ભવપ્રત્યય હોય છે. તેમને અવધિજ્ઞાન માટે શિક્ષા કે તપની જરૂર નથી. સીમંત વગેરે નરકો છે. તેમાં ઉત્પન્ન થયેલા તીવ્ર દુઃખના ભાગી જીવો નારકો છે. જે દીપે તે દેવો. અતિશય સુખના ભાગી એવા ભવનવાસી વગેરે જીવો જ દેવો છે.

યથાસ્વ– જેનું જેનું જેટલું જેટલું ક્ષેત્ર નિયત થયેલું હોય તેને તેટલું તેટલું અવધિજ્ઞાન હોય. જેમકે- કોઈને એક ગાઉ જેટલું અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર હોય, કોઈનું પચીસ યોજન જેટલું અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર હોય. આ રીતે યથાયોગ્ય ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય.

અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે તેથી અવધિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં ભવરૂપ કારણને ન જોતા કોઈકને અહીં પ્રત્યયશબ્દ જ્ઞાનવાચી છે એવો ભ્રમ ન થાય એટલા માટે ભાષ્યકાર સ્વયં જ પ્રત્યય શબ્દના અર્થને કહે છે- ભવપ્રત્યય એટલે ભવહેતુક, અર્થાત્ ભવનિમિત્તક. આ પ્રત્યય શબ્દ કારણવાચી જ છે.

પ્રશ્ન– (ભવ ઔદયિકભાવ છે.) ઔદયિકભાવ અવધિજ્ઞાનનું કારણ કેવી રીતે બને ? અવધિજ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે એમ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ઉત્તર– તમારું કથન સાચું છે, પણ તે જ ભવમાં ક્ષયોપશમ અવશ્ય થાય છે. આથી ભવ કારણ છે એમ કહેવાય છે.

આ જ વિષયને કહે છે- 'तेषां हि' ઇત્યાદિ, નારક-દેવોને ભવસત્તા જ નિશ્ચયથી જેનાથી અવધિજ્ઞાન અવશ્ય થાય તેવા ક્ષયોપશમનું કારણ બને છે. વ્યવહારથી તો જ્ઞાનનું જ કારણ બને છે, અર્થાત્ ભવસત્તા

નિશ્ચયનયથી અવધિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમનું કારણ છે, અને વ્યવહારથી અવધિજ્ઞાનનું કારણ છે.

'पक्षिणां' ઇત્યાદિથી દૃષ્ટાંતને કહે છે- હંસ આદિ પક્ષીઓને આકાશમાં ઉડવાની જે શક્તિ છે તે શક્તિ પક્ષીના ભવમાં જ અવશ્ય પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તે શક્તિનો હેતુ ભવોત્પત્તિ જ છે, તે શક્તિ અન્યના ઉપદેશ રૂપ નથી, તથા અનશનાદિ રૂપ તપ પણ નથી, અર્થાત્ તે શક્તિ અન્યના ઉપદેશથી કે તપથી પ્રાપ્ત થતી નથી. તેવી રીતે નારક-દેવોને પણ ભવના કારણે અવધિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૧-૨૨)

टीकावतरणिका– 'द्विविधोऽवधि'रित्युक्तं, तत्रैकं भेदमभिधायाधुना द्वितीयमभिधातुमाह–

टीकावतरणिकार्थ– અવધિજ્ઞાન બે પ્રકારનું છે એમ કહ્યું. તેમાં એક ભેદને કહીને હવે બીજા ભેદને જણાવવા માટે કહે છે–

ક્ષયોપશમપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના સ્વામી–

यथोक्तनिमित्तः षड्विकल्पः शेषाणाम् ॥१-२३॥

સૂત્રાર્થ– શેષ જીવોને શાસ્ત્રોક્ત ક્ષયોપશમ રૂપ નિમિત્તથી ઉત્પન્ન થનાર અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું હોય છે. (૧-૨૩)

भाष्यं– यथोक्तनिमित्तः क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः । तदेतदवधिज्ञानं क्षयोपशमनिमित्तं षड्विधं भवति शेषाणाम् । शेषाणामिति नारकदेवेभ्यः शेषाणां । तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च । अवधिज्ञानावरणीयस्य कर्मणः क्षयोपशमाभ्यां भवति षड्विधम् । तद्यथा-अनानुगामिकं, आनुगामिकं, हीयमानकं, वर्धमानकं, अनवस्थितं, अवस्थितमिति ।

तत्रानानुगामिकं यत्र क्षेत्रे स्थितस्योत्पन्नं ततः प्रच्युतस्य प्रतिपतति, प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत् ॥ आनुगामिकं यत्र क्वचिदुत्पन्नं क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति, भास्करप्रकाशवत् घटरक्तभाववच्च ॥ हीयमानकं असङ्ख्येयेषु द्वीपेषु समुद्रेषु पृथिवीषु विमानेषु तिर्यगूर्ध्वमधो यदुत्पन्नं

क्रमशः संक्षिप्यमाणं प्रतिपतति आ अङ्गुलासङ्ख्येयभागात् प्रतिपतत्येव वा परिच्छिन्नेन्धनोपादानसन्तत्यग्निशिखावत् ॥ वर्धमानकं यदङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागादिषूत्पन्नं वर्धते आ सर्वलोकात् । अधरोत्तरारणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानाधीयमानेन्धनराश्यग्निवत् ॥ अनवस्थितं हीयते वर्धते च वर्धते हीयते च । प्रतिपतति चोत्पद्यते चेति पुनः पुनरूर्मिवत् ॥ अवस्थितं यावति क्षेत्रे उत्पन्नं भवति ततो न प्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेः आभवक्षयाद्वा जात्यन्तरस्थायि वा भवति लिङ्गवत् ॥१-२३॥

બાકીના જીવોને છ વિકલ્પવાળું અવધિજ્ઞાન હોય છે

ભાષ્યાર્થ– શેષ જીવોને યથોક્ત નિમિત્તવાળું=ક્ષયોપશમ નિમિત્તવાળું અવધિજ્ઞાન હોય છે. આ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે. શેષ જીવોને એટલે નારક અને દેવો સિવાયના તિર્યંચયોનિમાં ઉત્પન્ન થનારા અને મનુષ્યોને અવધિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે. તે આ પ્રમાણે- અનાનુગામિક, આનુગામિક, હીયમાન, વર્ધમાન, અનવસ્થિત અને અવસ્થિત.

અનાનુગામિક– જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી બીજે સ્થળે જનારને જતું રહે. જેવી રીતે કોઇ નૈમિત્તિક કોઇક દેવસ્થાનમાં નિમિત્તને બરોબર કહેવા માટે સમર્થ થાય છે, બધા સ્થળે નહિ. તેવી રીતે અનાનુગામિક અવધિ બીજા સ્થળે જનારનું જતું રહે છે.

આનુગામિક– જે ક્ષેત્રમાં રહેલાને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તે ક્ષેત્રથી અન્યક્ષેત્રમાં ગયેલાનું પણ અવધિજ્ઞાન સૂર્યના પ્રકાશની જેમ અને ઘડાના લાલ રંગની જેમ જતું ન રહે.

હીયમાનક– અસંખ્ય દ્વીપ-સમુદ્રોમાં (રત્નપ્રભા વગેરે) પૃથ્વીઓમાં અને વિમાનોમાં તિર્ચ્છું, ઉપર અને નીચે ઉત્પન્ન થયેલું જે અવધિજ્ઞાન ક્રમશઃ સંક્ષિપ્ત થતું જાય અને અંતે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું રહે અથવા સર્વથા નાશ પણ પામે. જેમ અગ્નિમાં ઇંધનરૂપ ઉપાદાન સતત નાખવાનું બંધ થઈ જાય તો અગ્નિજવાળાઓ ક્રમશઃ ઘટતી જાય અને અંતે સર્વથા નાશ પણ પામે તેમ.

વર્ધમાનક– ઉત્પન્ન થતી વખતે અંગુલના અસંખ્યાત ભાગ આદિ પ્રમાણવાળું હોય, પછી વધતા સંપૂર્ણલોક સુધી વધે તે વર્ધમાનક અવધિજ્ઞાન છે. જેમ ઉપર નીચેના અગ્નિકાષ્ઠના સંઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિમાં સૂકા છાણા આદિનો પ્રક્ષેપ કરવાથી અગ્નિ વધે છે અને ફરી ફરી ઈંધનોનો પ્રક્ષેપ કરવાથી અગ્નિ ક્રમશઃ અધિક વધે છે તેમ.

અનવસ્થિત– સમુદ્રના તરંગોની જેમ જે અવધિજ્ઞાન ફરી ફરી ઘટે છે અને વધે છે અથવા વધે છે અને ઘટે છે અથવા પડે છે અને ફરી ઉત્પન્ન થાય છે તે અનવસ્થિત અવધિજ્ઞાન છે.

અવસ્થિત– જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે ક્ષેત્રથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી કે ભવના ક્ષય સુધી જાય નહિ અથવા અન્ય જન્મ સુધી સાથે આવે તે અવસ્થિત અવધિજ્ઞાન છે. જેમ આ જન્મમાં પુરુષવેદ વગેરે બાંધીને જીવ અન્ય જન્મમાં જાય ત્યારે તે વેદ વગેરે સાથે આવે તેમ. (૧-૨૩)

ટીકા– सूत्रोक्तक्षयोपशमहेतुः षड्विधस्तिर्यङ्नराणामवधिरिति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः अवयवोल्लिंगितेन, तत्र 'यथोक्तनिमित्त'इति यथोक्तं निमित्तं यस्य स तथा, भवोऽप्युक्तमेव निमित्तमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह-'क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः' क्षयोपशमः पूर्ववत् स निमित्तं यस्य स तथा, क्व पुनरिदमुक्तं निमित्तं ?, अधिकारे ज्ञानाज्ञानदर्शन(दानादि)लब्धयः इत्यत्र, य इहावधिशब्दः प्रकृत-ज्ञानविशेषणमिति। एतदाह-'तदेतदि'त्यादि, तदिति पुरस्ताद्यदादिष्टं तत् अवधिज्ञानं, किम्भूतमित्याह-क्षयोपशमनिमित्तं, नेतरत् भवप्रत्ययिकम्, (किमिति)आह-'षड्विधं भवति' क्षयोपशमस्य षड्विधत्वात्, केषामित्याह-'शेषाणा'मिति, एतदेव व्याचष्टे-'शेषाणा'मित्यादिना, शेषाणामित्युपर्युक्तवर्जितानां, उपर्युक्ताश्च नारकदेवा इत्याह-'नारक-देवेभ्यः शेषाणा'मिति, ते च नान्य इत्याह-'तिर्यग्योनिजानां मनुष्याणां च', चशब्द एतेषामेव गर्भजत्वादिविशेषणार्थः, तदन्येषामवधिज्ञानायोगात्,

तथैतत् षड्विधमुपाधिभेदात्, तथा चाह-'अवधिज्ञाने'त्यादिना, अवधि-ज्ञानस्य-प्रागुक्तस्वरूपस्यावरणीयम्-आच्छादकं यत् कर्म-भास्कर-स्येवाभ्रादि तस्य क्षयोपशमाभ्याम्-उक्तस्वरूपाभ्यां समुदिताभ्यामेव, नैकैकस्मात् क्षयादेः, भवत्यवधिविज्ञानं, 'षड्विधं' षट्प्रकारं, 'तद्यथे'ति प्रकारोपन्यासार्थः, 'अनानुगामिक'मित्यादि, उपन्यस्य चार्थं कथयति-'नात्रे'त्यादिना, 'तत्र'तेषु षट्सु 'अनानुगामिकं' अनुगच्छत्यवश्यमनुगामि तदेवानुगामिकमाद्यर्थं अनुगमप्रयोजनं वा अनुगामिकं तस्य प्रतिषेधेऽनानुगामिकमिति, अर्थमस्य भावयति-'यत्रे'त्यादिना, यत्र क्षेत्रे प्रतिश्रयस्थानादौ 'स्थितस्ये'ति कायोत्सर्गक्रियादिपरिणतस्य' उत्पन्नम्-उद्भूतं भवति, तेन चोत्पन्नेन यावत्तस्मात् स्थानात् न निर्याति तावज्जानात्यर्थान्, ततो (प्रच्युतस्य-) अपक्रान्तस्य- स्थानान्तरवर्त्तिनः 'प्रतिपतति' नश्यति, कथमिव ?, उच्यते-'प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत्' प्रश्नं-प्रच्छनं जीवधातुमूलानां तं प्रश्नमादिशतीति प्रश्नादेशः प्रश्नादेशश्चासौ पुरुषश्चेति विग्रहस्तस्य ज्ञानं तेन तुल्यमेतद् दृश्यं, पुरुषप्रश्नादेशज्ञानवदित्येवं गमकत्वं, अथवा प्रश्नादेशः-प्रधानपुरुषः तन्निष्ठः-तत्परायणस्तस्य ज्ञानं तद्वदिति, का पुनर्भावना ?, यथा नैमित्तिकः कश्चिदादिशन् कस्मिँश्चिदेव स्थाने शक्नोति संवादयितुं, न सर्वत्र, पृच्छ्यमानमर्थम्, एवं तदप्यवधिज्ञानं यत्र स्थितस्योपजातं तत्रस्थ एवोपलभते तेन, नान्यत्रेति, 'आनुगामिकम्' एतद्विपरीतमिति, यत्र क्वचिदाश्रयादुत्पन्नं ततस्तस्य क्षेत्रान्तरगतस्यापि न प्रतिपतति-न प्रच्यवते, भास्करप्रकाशवत्, आदित्यप्रकाशो हि तदनुयायीति प्रतीतं, क्षेत्रान्तरे तत्परोक्षतया संदेहात् प्रत्यक्षं निदर्शनान्तरमाह-'घटरक्त-भाववच्च' न हि घटस्यापाकात् समुपजातो रक्तभावः गृहादेस्त-डागादिगतस्यापि प्रतिपतति, 'हीयमानकं' हीयते-क्रमेण अल्पीभवति यत् तद्धीयमानकं, 'असङ्ख्येयेषु' अतिक्रान्तशीर्षप्रहेलिकागणितेष्वि-

तियावत् द्वीपा-जम्बूद्वीपादयः (तेषु) समुद्रा-लवणादयः तेषु 'पृथिवीषु' च रत्नप्रभादिकासु विमानेषु-ज्योतिर्विमानादिषु, तिर्यग् द्वीपसमुद्रेषु ऊर्द्धं विमानेषु अधः पृथिवीषु यदवधिज्ञानमुत्पन्नं भवति तत् क्रमशः संक्षिप्यमाणं प्रतिपतति सर्वान् द्वीपान् पश्यन् स तेषामेकांशं पुनर्न प्रेक्षते, शेषं पश्यति, पुनर्द्वियोजनं न पश्यत्येवं क्रमेण हीयमानं तावद्धीयते यावदङ्गुलासङ्ख्येयभागः शेषः, तदाह-'आ अङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागात्' अङ्गुलपरिमाणस्य क्षेत्रस्य अङ्ख्येयानि खण्डानि कृतस्य एकस्मिन् अङ्ख्येयभागे यावन्ति द्रव्याणि समवस्थितानि तानि पश्यतीत्यर्थः, ततः कदाचिदवतिष्ठते कदाचित्प्रतिपतत्येव, तान्यपि न पश्यतीत्यर्थः, अङ्गुलशब्दस्य परिभाषितोऽर्थो द्रष्टव्यः, अन्यथा अङ्गुलसङ्ख्येयभागादि भवितव्यं, अन्येषां त्वेवंविधं भाष्यमिति, कथं हीयत इति चेद् दृष्टान्तमुपन्यस्यति-'परिच्छिन्ने'त्यादि, परितः-सर्वासु दिक्षु छिन्ना परिच्छिन्ना, इन्धनं-पलालादि तस्योपादानं-प्रक्षेपः तस्य सन्ततिः-नैरन्तर्यं, सा विशिष्यते-परिच्छिन्नेति, नातःपरमिन्धनप्रक्षेपः, परिच्छिन्ना इन्धनोपादानसन्ततिः, एतदुभयं पुनरपि शिखाविशेषणं-परिच्छिन्ना इन्धनोपादानसन्ततिर्यस्यामग्निशिखायां सा परिच्छिन्नेन्धनोपादानसन्ततिः, अग्नेः शिखा अग्निशिखा, परिच्छिन्नेन्धनोपादानसन्ततिश्चासावग्निशिखा च परिच्छिन्नेन्धनोपादानसन्तत्यग्निशिखा तया तुल्यमेतद् हीयमान-मवधिज्ञानं, यथा अपनीतेन्धनाग्निज्वाला नाशमाशु प्रतिपद्यते तद्वदेतद-पीति, 'वर्द्धमानकं यदङ्गुलासङ्ख्येयभागादिषु' अङ्गुलासङ्ख्येयभागमात्रे क्षेत्रे, ततोऽङ्गुलमात्रे ततो रत्निमात्र इत्यादिषूत्पन्नं तावद्वर्द्धते यावत् सर्वलोको-धर्माधर्मद्रव्यपरिच्छिन्नो व्याप्तो भवति, तदा 'आ सर्वलोकात्' कथमिव वर्धते ?, अत आह-'अधरोत्तरे'त्यादि, अधरः-अधोवर्ती उत्तरः-उत्तरवर्ती तावेवारणी ताभ्यामधरोत्तरारणिभ्यां निर्मथनं-संघर्षणं तेन निष्पन्नः-उद्भूतः, तदेवमुत्पन्नोऽवधिर्वृद्धिमधिगच्छति, तथाह-

'उपात्ते'त्यादिना, उपात्तं-प्रक्षिप्तं शुष्कम्-आर्द्रं न भवतीति करीषादि तेनोपात्तेन शुष्केण उपचीयमानः वृद्धिं गच्छन्नित्यर्थः, आधीयमानः-प्रक्षिप्यमाणोऽन्योऽपि पुनरिन्धनानां पलालादीनां राशिः-समूहो यत्राग्नौ स अधरोत्तरारणिनिर्मथनोत्पन्नोपात्तशुष्कोपचीयमानप्रचीयमानेन्धनराश्यग्निस्तेन तुल्यमेतदिति, यथा अग्निः प्रयत्नादुपजातः सन् पुनरिन्धनलाभाद् विवृद्धिमुपगच्छति एवं परमशुभाध्यवसायलाभादसौ पूर्वोत्पन्नो वर्द्धत इत्यर्थः, 'अनवस्थित'मिति नावतिष्ठते क्वचिद् एकस्मिन् वस्तुनि, शुभाशुभानेकसंयमस्थानलाभात्, यत आह-हीयते योजनं दृष्ट्वा तस्यैवार्द्धमवगच्छति तस्याप्यर्द्धमेवमादि वर्धते चार्द्धक्रोशं दृष्ट्वा क्रोशमवैत्यर्द्धयोजनमेवमादि, कदाचिदुभयीमवस्थामनुभवति वर्धते हीयते च तस्यैव कोशस्यैकस्यां दिश्यपरकोशो वृद्धः, अन्यस्यां तस्य क्रोशस्यार्द्धं हीनमिति, अथवा 'प्रतिपतति चोत्पद्यते च' क्वचित् कालान्तरे उदितं पुनर्न पश्यति पुनश्चोदेति, तत्क्षयोपशमवैचित्र्यात् पुनः पुनर्नाशोत्पादस्वभावम्, ऊर्मिवत्, यथा महति सरसि स्वच्छवारिभारिणि पूर्वे प्रबलानिलवेगनिक्षिप्यमाणजलपटले अदभ्रोर्मयः समुपजाताः समासादितरोधसः शनैः शनैः शमं भजन्ते, पुनश्चाभिघातविशेषात् प्रादुर्भवन्ति, अतो यथोर्म्मयोऽनवस्थिता एवमवधिज्ञानमपि, 'अवस्थित'मिति अवतिष्ठते स्म अवस्थितं, यया मात्रयोत्पन्नं तां मात्रां न जहातीतियावत्, एतदाह-'यावति क्षेत्रे' इत्यादि, यावति-यत्परिमाणे क्षेत्रे अङ्गुलासङ्ख्येयभागादावुत्पन्नमासर्वलोकात् 'तत' इति तस्मात् क्षेत्रात् न प्रतिपतति-न नश्यति, सर्वकालमास्ते, कुतोऽवधिर्यावदास्त इति ?, उच्यते-'आकेवलप्राप्तेः' आङ् मर्यादायां केवलं ज्ञानं तस्य प्राप्तिः-लाभः आकेवलप्राप्तिः (तां) यावत्, एतदाह-'यावति क्षेत्र' इत्यादि, केवलज्ञानं न प्राप्नोति, प्राप्ते तु केवले छाद्मस्थिकं ज्ञानं व्यावर्त्तते, अथवा आमरणात्, तदाह-'आ भवक्षयात्' भवो मनुष्यादिजन्म यावत्तत्र जीवति

तावद्भवति ततः परं नश्यति, अथवा जात्यन्तरमपि गच्छन्तं जीवं न मुञ्चति, तदवधिज्ञानं तेनान्वित एव गच्छति, लिङ्गवज्जात्यन्तरावस्थायिता भवतीत्येतदाह-जातेरन्या जातिः जात्यन्तरं तत्रावतिष्ठते, तच्छीलं च, कथमिव तदादाय गच्छति ?, आह-'लिङ्गवत्' पुरुषवेदादिलिङ्गं त्रिधा तेन तुल्यं वर्त्तत इति लिङ्गवत्, यथा इह जन्मन्युपादाय पुरुषवेदं जन्तुर्जात्यन्तरमाधावत्येवमवधिमपि ॥१-२३॥

ટીકાર્થ– તિર્યંચ-મનુષ્યોને શાસ્ત્રોક્ત ક્ષયોપશમ હેતુ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું હોય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને તો અવયવને સ્પર્શીને ભાષ્યકાર કહે છે- "यथोक्तनिमित्त" इति, यथोक्त નિમિત્ત જેને છે તે यथोक्तनिमित्त. ભવને પણ ક્ષયોપશમનો નિમિત્ત કહ્યો છે, આથી ભવની વ્યાવૃત્તિ માટે કહે છે- "क्षयोपशमनिमित्त इत्यर्थः" પૂર્વે જેનું સ્વરૂપ કહ્યું છે તે ક્ષયોપશમ જેમાં નિમિત્ત છે તે યથોક્તનિમિત્ત.

પ્રશ્ન– આ નિમિત્ત ક્યાં કહ્યું છે ?

ઉત્તર– ક્ષાયોપશમિકભાવના અધિકારમાં આ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના બીજા અધ્યાયના "ज्ञानाज्ञानदर्शनदानादिलब्धयः० (૨-૫)" એ સૂત્રમાં કહ્યું છે. અહીં (એ સૂત્રના ભાષ્યમાં) જે અવધિ શબ્દ છે તે પ્રસ્તુત જ્ઞાનનું વિશેષણ છે. આને કહે છે- "तदेतद्" इत्यादि, પૂર્વે કહેલું અવધિજ્ઞાન, અર્થાત્ ક્ષયોપશમ નિમિત્ત અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે. કેમકે ક્ષયોપશમ છ પ્રકારનો છે.

પ્રશ્ન– આ છ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન કોને હોય છે ?

ઉત્તર– નારક-દેવો સિવાય બીજા તિર્યંચ-મનુષ્યોને હોય છે.

मनुष्याणां च એમ च શબ્દ ગર્ભજ આદિ વિશેષ પ્રકારના તિર્યંચ-મનુષ્યોને ક્ષયોપશમનિમિત્તક અવધિજ્ઞાન હોય એમ જણાવવા માટે છે. કારણ કે તે સિવાયના બીજા તિર્યંચ-મનુષ્યોને અવધિજ્ઞાન ન હોય. તથા ઉપાધિના ભેદથી આ અવધિજ્ઞાન છ પ્રકારનું છે. તે પ્રમાણે "अवधिज्ञाने"

ઇત્યાદિથી કહે છે- જેવી રીતે વાદળ વગેરે સૂર્યને આચ્છાદિત કરે છે તેવી રીતે પૂર્વોક્ત સ્વરૂપવાળા અવધિજ્ઞાનનું આચ્છાદન કરનાર અવધિજ્ઞાનાવરણીયકર્મના ક્ષયોપશમથી છ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન થાય છે. છ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન ક્ષય અને ઉપશમ એ બંને સમુદિતથી જ થાય છે, એકલા ક્ષયથી કે એકલા ઉપશમથી નહિ. ક્ષય-ઉપશમનું સ્વરૂપ પૂર્વે જણાવ્યું છે.

અવધિજ્ઞાનના છ ભેદો

તે છ પ્રકાર આ પ્રમાણે છે- અનાનુગામિક, આનુગામિક, હીયમાનક, વર્ધમાનક, અનવસ્થિત અને અવસ્થિત.

(૧) **અનાનુગામિક—** તે છમાં અનાનુગામિક આ પ્રમાણે છે- જે અવશ્ય સાથે આવે તે અનુગામી. એને સ્વાર્થમાં इकण् પ્રત્યય લાગતાં આનુગામિક થાય. અથવા અનુગમન (સાથે જવું) પ્રયોજન છે જેનું તે આનુગામિક. અનુગામિક નહિ તે અનાનુગામિક. આનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે- ઉપાશ્રય આદિ જે ક્ષેત્રમાં કાયોત્સર્ગ ક્રિયા આદિના પરિણામવાળા બનેલા જીવને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય, તે સ્થાનમાંથી જ્યાં સુધી ન નીકળે ત્યાં સુધી પદાર્થોને જાણે, ત્યાંથી અન્ય સ્થાનમાં ગયેલાનું અવધિજ્ઞાન નાશ પામે, તે અનાનુગામિક છે.

પ્રશ્ન— કોની જેમ ?

ઉત્તર— प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत्- પ્રશ્નનો જવાબ આપનારા પુરુષના જ્ઞાનની જેમ. જીવ, ધાતુ અને મૂળિયા (આદિ) સંબંધી પ્રશ્ન પૂછવા તે પ્રશ્ન. તેનો જવાબ આપવો તે આદેશ. प्रश्नादेशपुरुषज्ञानवत् એટલે પૂછાયેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપનારા પુરુષના જ્ઞાનની જેમ. અથવા પૂછાયેલા પ્રશ્નમાં પરાયણ=પૂછાયેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપવામાં તત્પર એવા પુરુષના જ્ઞાનની જેમ.

અહીં ભાવના આ પ્રમાણે છે- પ્રશ્નનો જવાબ આપતો કોઇ નૈમિત્તિક પૂછાયેલા અર્થનો કોઇક જ સ્થાને સાચો જવાબ આપી શકે છે, બધા સ્થળે

નહિ. એ રીતે તે અવધિજ્ઞાન પણ જે સ્થાનમાં થયું હોય તે સ્થાનમાં જ જાણે છે, અન્ય સ્થળે નહિ. આનાથી વિપરીત અવધિજ્ઞાન આનુગામિક છે.

(૨) **આનુગામિક–** અનાનુગામિકથી વિપરીત આનુગામિક છે. જે કોઈ સ્થાને ઉત્પન્ન થયું હોય ત્યાંથી બીજા સ્થાને જનારને પણ પડે નહિ-નાશ પામે નહિ તે આનુગામિક છે. આમાં સૂર્યના પ્રકાશનું દૃષ્ટાંત છે. સૂર્યનો પ્રકાશ સૂર્યની સાથે જાય છે એ પ્રસિદ્ધ છે. સૂર્ય અન્ય ક્ષેત્રમાં પરોક્ષરૂપે હોય છે. આથી સંદેહ થઈ શકે છે. આથી બીજું પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટાંત કહે છે- જેવી રીતે ઘડો પાકસ્થાનમાં લાલ હોય છે, તેમ ઘરમાંથી તળાવ વગેરે અન્ય સ્થળે ગયેલો પણ લાલ જ રહે છે.

(૩) **હીયમાનક–** જે ક્રમશઃ ઘટતું જાય તે હીયમાનક.શીર્ષપ્રહેલિકા સુધી સંખ્યા છે. શીર્ષપ્રહેલિકાથી આગળ અસંખ્ય છે. જંબૂદ્વીપ વગેરે અસંખ્ય દ્વીપોમાં, લવણ વગેરે અસંખ્ય સમુદ્રોમાં, રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓમાં, જ્યોતિષ્ક વગેરે વિમાનોમાં, અર્થાત્ તિર્છું દ્વીપ-સમુદ્રોમાં, ઊર્ધ્વ વિમાનોમાં અને નીચે પૃથ્વીઓમાં ઉત્પન્ન થયેલું અવધિજ્ઞાન ક્રમશઃ ઘટતું ઘટતું ત્યાં સુધી ઘટે કે છેલ્લે અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ પ્રમાણ ક્ષેત્રને જુએ છે. અહીં ભાવાર્થ આ છે- ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તિર્છું બધા દ્વીપ-સમુદ્રોને, ઉપર બધા વિમાનોને અને નીચે બધી પૃથ્વીઓને જુએ છે. પછી તે બધાના એક ભાગને ન જુએ, બાકીનું બધું જુએ. પછી બે યોજન જેટલું ન જુએ, એ પ્રમાણે ક્રમશઃ ઘટતું ઘટતું તેટલું ઘટે છે કે અંગુલપરિમાણ ક્ષેત્રના અસંખ્યભાગો કરીને તેના એક અસંખ્યભાગમાં જેટલાં દ્રવ્યો રહે તેટલાં દ્રવ્યોને જુએ છે. ત્યારબાદ ક્યારેક રહે અને ક્યારેક નાશ પામે, અર્થાત્ તેટલાં પણ દ્રવ્યોને ન જુએ.

અહીં અંગુલશબ્દનો પારિભાષિક(=શાસ્ત્રોક્ત) અર્થ જાણવો. અન્યથા अङ्गुलसङ्ख्येयभागाद् એવો પ્રયોગ થવો જોઈએ. બીજાઓ अङ्गुलसङ्ख्येयभागाद् એવા જ ભાષ્યપાઠને માન્ય કરે છે. (અહીં ભાવાર્થ આ છે- અંગુલનો શાસ્ત્રોક્ત અર્થ હોય તો જ अङ्गुलासङ्ख्येय-

भागाद् એવો પાઠ ઘટે છે. શાસ્ત્રોક્ત અંગુલના અર્થ પ્રમાણે એક અંગુલના અસંખ્યપ્રદેશો છે. જ્યારે લોકપ્રસિદ્ધ અંગુલના તો સંખ્યાતપ્રદેશો છે. એથી જો અહીં લોકપ્રસિદ્ધ અંગુલ ભાષ્યકારને ઇષ્ટ હોય તો ભાષ્યકાર अङ्गुलसङ्ख्येयभागाद् એમ લખે. જ્યારે ભાષ્યકારે अङ्गुलासङ्ख्येयभागाद् એવો પ્રયોગ કર્યો છે. તેથી અહીં અંગુલ શબ્દનો પારિભાષિક(=શાસ્ત્રોક્ત) જ અર્થ સમજવો જોઇએ.)

કેવી રીતે ઘટે છે એ વિષયને સમજાવવા દૃષ્ટાંતનો ઉલ્લેખ કરે છે- 'परिच्छिन्न' ઇત્યાદિ, અગ્નિમાં સર્વદિશાઓમાં પલાલ(=પરાળ) આદિ ઇંધણ સતત નાંખવામાં આવે તો જ્વાળાઓ વધે. પણ સર્વ દિશાઓમાં ઇંધણ સતત નાંખવાનું બંધ થઇ જાય તો અગ્નિજ્વાળાઓ ક્રમશઃ ઘટતી જાય અને જલદી નાશ પામે, તેમ હીયમાન અવધિજ્ઞાન પણ ક્રમશઃ ઘટતાં ઘટતાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલું રહે અથવા સર્વથા નાશ પણ પામે.

(૪) **વર્ધમાનક**– જે ક્રમશઃ વધતું જાય તે વર્ધમાનક. પહેલાં અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય, પછી અંગુલ જેટલા ક્ષેત્રમાં અને પછી હાથ જેટલા ક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થાય, એમ વધતાં વધતાં ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય દ્રવ્યથી વ્યાપ્ત એવા સંપૂર્ણલોક સુધી વધે.

કોની જેમ વધે છે એને કહે છે- 'अधरोत्तर' ઇત્યાદિ, જેવી રીતે નીચે અને ઉપરના અરણિકાષ્ઠના સંઘર્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા અગ્નિમાં શુષ્ક છાણ આદિનો પ્રક્ષેપ કરવાથી અગ્નિ વધે છે. વધી રહેલા અગ્નિમાં ફરી પરાળ આદિ ઇંધણ નાંખવાનું ચાલુ રાખવાથી અગ્નિ વધે છે. જેવી રીતે પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન થયેલો અગ્નિ ફરી ઇંધણના લાભથી વિશેષ વધે છે, તેવી રીતે પૂર્વે થયેલું અવધિજ્ઞાન પરમશુભ અધ્યવસાયની પ્રાપ્તિથી વધે છે.

(૫) **અનવસ્થિત**– શુભાશુભ અનેક સંયમસ્થાનોની પ્રાપ્તિ થવાના કારણે ક્યારેક એક વસ્તુમાં સ્થિત(=એકસરખું) ન રહે તે અનવસ્થિત છે. જેમકે એક યોજન જોઇને તેનું જ અર્ધું જાણે. ત્યારબાદ તેનું પણ

અર્ધું જાણે, ક્યારેક અર્ધો ગાઉ જોઈને એક ગાઉને જાણે, પછી અર્ધયોજન જાણે વગેરે ફેરફાર થાય. ક્યારેક વધે અને ઘટે એમ બંને અવસ્થાને અનુભવે. જેમકે, કોઇ એક દિશામાં એક ગાઉ જુએ છે, પછી એક ગાઉ વધારે જુએ છે, અને બીજી દિશામાં અર્ધો ગાઉ ઓછું જુએ છે અથવા ક્યારેક જતું રહે છે અને ક્યારેક ઉત્પન્ન થાય છે, અર્થાત્ ક્યારેક અન્ય કાળે ઉત્પન્ન થયેલું જતું રહે છે, ફરી ઉત્પન્ન થાય છે. અવધિજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વિચિત્ર છે. અનવસ્થિત અવધિજ્ઞાન સમુદ્રના તરંગોની જેમ ફરી ફરી નાશ પામવાના અને ઉત્પન્ન થવાના સ્વભાવવાળું છે. જેમકે, સ્વચ્છ જલથી પરિપૂર્ણ મોટા સરોવરમાં જ્યારે પ્રબળ પવનના વેગથી પાણી સમૂહ ફેંકાય છે, ત્યારે મોટા તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થયેલા એ તરંગો સરોવરના કિનારે આવીને ધીમે ધીમે શાંત થાય છે. ફરી અભિઘાતવિશેષથી(=વિશેષ પવનના ઝપાટા વગેરેથી) તરંગો ઉત્પન્ન થાય છે. જેવી રીતે આ તરંગો અનવસ્થિત(=અસ્થિર) હોય છે તેવી રીતે અવધિજ્ઞાન પણ અનવસ્થિત છે.

(૬) **અવસ્થિત–** જેટલા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થયું હોય તેટલા જ પ્રમાણમાં સદા રહે તે અવસ્થિત. આને જ ભાષ્યકાર કહે છે- અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગથી પ્રારંભી લોકાંત સુધીમાં જેટલા ક્ષેત્રમાં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેટલા ક્ષેત્રથી ઘટે નહિ, તેટલું જ સદાકાળ રહે.

ક્યાં સુધી રહે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં કહે છે- કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી રહે. કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થતાં છાદ્મસ્થિક જ્ઞાન જતું રહે છે. અથવા મૃત્યુ થાય ત્યાં સુધી રહે છે, પછી નાશ પામે છે. અથવા અન્ય જાતિમાં(=ભવમાં) પણ જતા જીવને અવધિજ્ઞાન છોડતું નથી, અર્થાત્ પરભવમાં પણ અવધિજ્ઞાન સહિત જ જાય છે. કોની જેમ ? લિંગની જેમ. પુરુષવેદ આદિ ત્રણ પ્રકારનું લિંગ છે. જેવી રીતે આ ભવમાં (બાંધેલા) પુરુષવેદને લઈને જીવ અન્ય જન્મમાં જાય છે. એ પ્રમાણે (આ ભવમાં ઉત્પન્ન થયેલા) અવધિજ્ઞાનને પણ લઈને અન્ય જન્મમાં જાય છે. (૧-૨૩)

ભાષ્યાવતરણિકા– उक्तमवधिज्ञानम् । मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– અવધિજ્ઞાન કહ્યું. મનઃપર્યાયજ્ઞાનને કહીશું.

ટીકાવતરણિકા– प्रस्तुतवस्तुपरिसमाप्तिं सूचयति 'उक्तमवधिज्ञान'मित्यनेन, उक्तं लक्षणतो विधानतश्चावधिज्ञानं, न पुनर्वाच्यमिति । तदनन्तरानुसारि 'मनःपर्यायज्ञानं वक्ष्यामः'–

'અવધિજ્ઞાન કહ્યું' એમ કહેવા દ્વારા પ્રસ્તુત વિષયની સમાપ્તિનું સૂચન કરે છે. લક્ષણથી અને પ્રકારથી અવધિજ્ઞાન કહ્યું. હવે ફરી અવધિજ્ઞાન અંગે કંઈ કહેવા યોગ્ય રહેતું નથી. હવે અવધિજ્ઞાન પછી આવતા મનઃપર્યાયજ્ઞાનને કહીશું.

મનઃપર્યાયજ્ઞાનના ભેદો–

ऋजुविपुलमती मनःपर्यायः ॥१-२४॥

સૂત્રાર્થ– મનઃપર્યાયના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે ભેદો છે. (૧-૨૪)

ભાષ્યં– मनःपर्यायज्ञानं द्विविधम् । ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं च ॥१-२४॥

ભાષ્યાર્થ– મનઃપર્યાયજ્ઞાન ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે પ્રકારનું છે. (૧-૨૪)

ટીકા– ऋजुविपुलमती विषयभेदात् ज्ञानभेदौ मनःपर्यायज्ञानमभिधीयत इति सूत्रपिण्डार्थः, अवयवार्थमाह भाष्यकार इति 'मनःपर्याये'त्यादिना ज्ञानप्रक्रमादेव मनःपर्यायज्ञानं प्राग्निरूपितशब्दार्थं, किमित्याह-'द्विविध'मिति, द्वे विधे यस्येति द्विविधं, द्वैविध्यमाह-'ऋजुमती'त्यादिना, ऋजुमतिः घटादिमात्रचिन्तनद्रव्यज्ञानाद् ऋजुमतिः सैव मनःपर्यायज्ञानं, मन्यमानमनोद्रव्यपरिणामालम्बनत्वाद् ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं, एवं विपुला मतिर्महद्रक्तश्यामादिघटादिचिन्तनद्रव्यज्ञानाद् विपुलमतिः सैव मनःपर्यायज्ञानं, मन्यमानमनोद्रव्यविशिष्टपरिणामगोचर-

त्वाद् विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानमिति, चशब्दः स्वगतानेकभेदसमुच्चयार्थः ॥१-२४॥

મનઃપર્યાયજ્ઞાનના બે ભેદો

ટીકાર્થ– વિષયના ભેદથી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બે જ્ઞાનભેદો મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહેવાય છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને ભાષ્યકાર મનઃપર્યાય ઇત્યાદિથી કહે છે- જ્ઞાનનો અધિકાર હોવાથી જ મનઃપર્યાયજ્ઞાન છે એમ સમજી શકાય છે. મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો શબ્દાર્થ પૂર્વે (પહેલાં અધ્યાયના ૯મા સૂત્રમાં) જણાવ્યો છે. બે પ્રકારને જણાવે છે- મનઃપર્યાયજ્ઞાનના ઋજુમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન અને વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન એમ બે ભેદ છે. રક્ત, શ્યામ આદિ વિશેષતા વિના સામાન્યથી ઘટાદિ ચિંતિત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થતું હોવાથી ઋજુમતિ છે, અર્થાત્ ચિંતવાતા મનોદ્રવ્યના (સામાન્ય) પર્યાયોનું જ્ઞાન થતું હોવાથી ઋજુમતિમનઃપર્યાય કહેવાય છે. રક્ત-શ્યામ આદિ વિશેષતા સહિત ઘટાદિ ચિંતિત દ્રવ્યોનું જ્ઞાન થતું હોવાથી વિપુલમતિ છે, અર્થાત્ ચિંતવાતા મનોદ્રવ્યના વિશિષ્ટ પર્યાયોનું જ્ઞાન થતું હોવાથી વિપુલમતિમનઃપર્યાય કહેવાય છે.

ચ શબ્દ સ્વગત(=ઋજુમતિ-વિપુલમતિમાં રહેલા) અનેક ભેદોનો સંગ્રહ કરવા માટે છે, અર્થાત્ ચ શબ્દના ઉલ્લેખથી ઋજુમતિના અને વિપુલમતિના અનેક ભેદો છે એમ જણાવે છે.

[મનઃપર્યાયજ્ઞાનથી મનના પર્યાયો-વિચારો જ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, વિચારણીય વસ્તુ નહિ. જેના સંબંધી વિચાર કરવામાં આવે એ વસ્તુ અનુમાનથી જણાય છે. મન જ્યારે વિચાર કરે છે ત્યારે વિચારણીય વસ્તુ પ્રમાણે મનોવર્ગણાના પુદ્ગલોના જુદા જુદા આકારો ગોઠવાય છે. આ આકારો એ જ મનના પર્યાયો કે વિચારો છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાની એ વિચારોને પ્રત્યક્ષ દેખે છે, પછી એ આકારોથી અનુમાન કરી લે છે કે

અમુક વસ્તુનો વિચાર કર્યો. કુશળ વૈદ્ય મુખાકૃતિ વગેરે પ્રત્યક્ષ જોઈને શરીરમાં રહેલા રોગને અનુમાનથી જાણે છે તેમ.] (૧-૨૪)

भाष्यावतरणिका—अत्राह- कोऽनयोः प्रतिविशेष इति। अत्रोच्यते—

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– પ્રશ્ન– આ બેમાં શો ભેદ છે.

ઉત્તર– અહીં કહેવાય છે—

टीकावतरणिका—सूत्रान्तरसम्बन्धाभिधानायाह-'अत्राहे'त्यादि, अत्र द्वैविध्ये दर्शिते चोदकोऽभिधत्ते-'कोऽनयोः प्रतिविशेष'इति, क इत्यसम्भावने, नैव कश्चित् सम्भाव्यते अनयोर्ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषः-स्वगतो भेदः, मनःपर्यायाणामुभयत्र दर्शनात्, तद्विशेषाणां च बहुत्वेन द्वैविध्यानुपपत्तेरिति चोदकाभिप्रायः, 'अत्रोच्यत' इति परिहारमाह सूत्रेण—

टीकावतरणिकार्थ– અન્ય સૂત્રના સંબંધને જણાવવા માટે કહે છે- 'अत्राह' ઇત્યાદિ, અહીં મનઃપર્યાયના બે પ્રકાર બતાવ્યે છતે પ્રશ્નકાર પૂછે છે કે, ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં શો ભેદ છે ? कः પદ અસંભાવનામાં છે. ઋજુમતિ-વિપુલમતિમાં કોઈ ભેદ સંભવતો નથી=જણાતો નથી. કારણ કે મનના પર્યાયો બંને ભેદોમાં સમાન છે. જો મનોદ્રવ્યોના વિશેષોની અપેક્ષાએ ભેદ માનવામાં આવે તો વિશેષો તો ઘણા છે. આથી બે પ્રકાર નહિ ઘટે. પ્રશ્નકારનો આ અભિપ્રાય છે. અહીં સૂત્રદ્વારા નિરાકરણ કરે છે—

ઋજુમતિ-વિપુલમતિમાં ભેદ–

विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां तद्विशेषः ॥१-२५॥

સૂત્રાર્થ– વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાત(=કાયમ ટકવું તે) વડે ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં વિશેષ=ભેદ છે. (૧-૨૫)

भाष्यं— विशुद्धिकृतश्चाप्रतिपातकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । तद्यथा-ऋजुमतिमनःपर्यायाद्विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम् । किञ्चान्यत्-

ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानं प्रतिपतत्यपि भूयः । विपुलमतिमनःपर्यायज्ञानं तु न प्रतिपततीति ॥१-२५॥

ભાષ્યાર્થ– ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં વિશુદ્ધિનો અને અપ્રતિપાતનો (કાયમ ટકવું તે) ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે- ઋજુમતિમનઃપર્યાયથી વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ છે. વળી બીજું ઋજુમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન જતું પણ રહે, વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન જતું નથી. (૧-૨૫)

टीका– विशुद्ध्यप्रतिपाताभ्यां वक्ष्यमाणस्वरूपाभ्यां 'तद्विशेष' इति ऋजुविपुलमत्योर्नानात्वमिति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'विशुद्धिकृतश्चे'त्यादिना विशुद्ध्या-बहुतरपर्यायज्ञानरूपया कृतः-जनितः विशुद्धिकृतः, चः समुच्चये, तथा अप्रतिपातेन-अच्यवनरूपेण कृतोऽप्रतिपातकृतश्चानयोः ऋजुविपुलमत्योः प्रतिविशेषो-भेद इति, एतदेव भावयति-'तद्यथे'त्यादिना, तद्यथेत्युपन्यासार्थः, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानात्तु उक्तलक्षणात् सकाशात् विपुलमतिमनः-पर्यायज्ञानमुक्तलक्षणमेव विशुद्धतरमिति, जातिभेदेन बहुतरपर्यायावगमा-दिति, तथाहि-घटे चिन्तिते ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानेन घटोऽनेन चिन्तित इत्यानुगामिकावगमने मनोद्रव्याणि साक्षात् क्रियन्ते, विपुलमतिमनः-पर्यायज्ञानेन तु घटोऽनेन विचिन्तितः स महान् रक्तः श्यामो वेत्यानुगामिकावगमनिबन्धनानीति, 'किञ्चान्यद्' इत्ययमपरो भेदहेतुः, ऋजुमतिमनःपर्यायज्ञानमुक्तलक्षणं प्राप्तं सदप्रमत्ततयतिना प्रतिपतत्यपि प्रच्यवते, अपिशब्दात्तु न प्रतिपतत्यपि, भूयः-पुनः विपुलमतिमनः-पर्यायज्ञानं तु न प्रतिपतत्याकेवलप्राप्तेरिति, बहुत्वेऽपि मनोद्रव्यविशेषाणां तद्ज्ञानस्य द्वैविध्योपपत्तिः ॥१-२५॥

टीकार्थ– જેનું સ્વરૂપ હવે કહેવાશે તે વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાતથી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં ભેદ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ

છે. અવયવાર્થને તો વિશુદ્ધિકૃતશ્ચ ઇત્યાદિથી ભાષ્યકાર કહે છે- ઋજુમતિ અને વિપુલમતિમાં ઘણાં પર્યાયોના જ્ઞાનરૂપ વિશુદ્ધિથી અને નાશ ન પામવારૂપ અપ્રતિપાતથી કરાયેલો ભેદ છે. આ જ વિષયને ભાષ્યકાર તદ્યથા ઇત્યાદિથી વિચારે છે. ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એ બંનેનું લક્ષણ પૂર્વે કહ્યું છે. ઋજુમતિથી વિપુલમતિ અધિક વિશુદ્ધ છે. કારણ કે વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન જાતિભેદથી અધિક પર્યાયોને જાણે છે. તે આ પ્રમાણે- કોઇ ઘટ ચિંતવે ત્યારે ઋજુમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાનથી અમુકે ઘટ વિચાર્યો એમ સામાન્ય બોધરૂપ મનોદ્રવ્યના પર્યાયો જણાય છે. વિપુલમતિમનઃપર્યાયથી અમુકે મહાન, લાલ કે શ્યામ ઘટ વિચાર્યો એમ વિશેષ બોધરૂપ મનોદ્રવ્યના પર્યાયો જણાય છે.

ઋજુમતિ-વિપુલમતિના ભેદમાં આ બીજો હેતુ છે- અપ્રમત્ત સાધુએ પ્રાપ્ત કરેલું ઋજુમતિ જ્ઞાન પડી પણ જાય. અપિ શબ્દના પ્રયોગથી ન પણ પડે એમ જણાવે છે. પણ વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય ત્યાં સુધી પડતું નથી.

મનોદ્રવ્યના વિશેષો ઘણા હોવા છતાં આ બે કારણોથી મનઃપર્યાયજ્ઞાનના બે ભેદ ઘટી શકે છે. (ઋજુમતિમનઃપર્યાયવાળો જીવ "અમુક વ્યક્તિએ ઘડાનો વિચાર કર્યો" એમ સામાન્યથી જાણે. જ્યારે વિપુલમતિમનઃપર્યાયવાળો જીવ "અમુક વ્યક્તિએ અમદાવાદના, અમુક રંગના, અમુક આકારના, અમુક સ્થળે રહેલા ઘડાનો વિચાર કર્યો." ઇત્યાદિ વિશેષથી જાણે. ઋજુમતિજ્ઞાન જતું પણ રહે, જ્યારે વિપુલમતિજ્ઞાન ન જ જાય. વિપુલમતિમનઃપર્યાયજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ કેવળજ્ઞાન મોડું કે વહેલું અવશ્ય ઉત્પન્ન થાય.) (૧-૨૫)

भाष्यावतरणिका– अत्राह- अथावधिमनःपर्यायज्ञानयोः कः प्रतिविशेष इति । अत्रोच्यते–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– પ્રશ્ન– અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં શું ભેદ છે ?

ઉત્તર– અહીં કહેવાય છે–

टीकावतरणिका– सूत्रान्तरयोगमाह-'अत्राहे'त्यादि, अत्र-ऋजुविपुलमत्योर्भेदे उक्ते चोदक आह-अथ अवधिमनःपर्यायज्ञानयोः-उक्तलक्षणयोः कः प्रतिविशेष इति पूर्ववत्, अतीन्द्रियत्वाविशेषात् प्रष्टुर्भ्रान्तिहेतुः, अत्रोच्यते गुरुणा–

टीकावतरणिकार्थ– અન્ય સૂત્રના સંબંધને કહે છે- अत्राह इत्यादि, ઋજુમતિ-વિપુલમતિ એવા બે ભેદ કહ્યે છતે પ્રશ્નકાર પૂછે છે કે અવધિ-મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં શો ભેદ છે ? બંને અતીન્દ્રિય હોવાથી અતીન્દ્રિયપણાની દૃષ્ટિએ બંને સમાન છે એવી ભ્રાન્તિ પ્રશ્નનું કારણ છે. અહીં ગુરુ પ્રત્યુત્તર કહે છે–

અવધિ અને મનઃપર્યાયમાં ભેદ–

विशुद्धिक्षेत्रस्वामिविषयेभ्योऽवधिमनःपर्याययोः ॥१-२६॥

સૂત્રાર્થ– વિશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, સ્વામી અને વિષય એ ચાર હેતુઓથી અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં ભેદ છે. (૧-૨૬)

भाष्यं– विशुद्धिकृतः क्षेत्रकृतः स्वामिकृतो विषयकृतश्चानयोर्विशेषो भवत्यवधिमनःपर्यायज्ञानयोः ॥ तद्यथा- अवधिज्ञानान्मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरम् । यावन्ति हि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते तानि मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि मनोगतानि जानीते ॥ किञ्चान्यत् क्षेत्रकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः अवधिज्ञानमङ्गुलस्यासङ्ख्येयभागादिषूत्पन्नं भवत्यासर्वलोकात् । मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यक्षेत्र एव भवति नान्यक्षेत्र इति ॥ किञ्चान्यत्- स्वामीकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । अवधिज्ञानं संयतस्य असंयतस्य वा सर्वगतिषु भवति । मनःपर्यायज्ञानं तु मनुष्यसंयतस्यैव भवति, नान्यस्य ॥ किञ्चान्यत्- विषयकृतश्चानयोः प्रतिविशेषः । रूपिद्रव्येष्वसर्वपर्यायेष्ववधेर्विषयनिबन्धो भवति । तदनन्तभागे मनःपर्यायस्येति ॥१-२६॥

ભાષ્યાર્થ– અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિથી કરાયેલો, ક્ષેત્રથી કરાયેલો, સ્વામીથી કરાયેલો અને વિષયથી કરાયેલો ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે- અવધિજ્ઞાનથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ છે. અવધિજ્ઞાની રૂપીદ્રવ્યોને જેટલી વિશુદ્ધિથી જાણે છે તેનાથી અધિક વિશુદ્ધિથી મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનોગતરૂપી દ્રવ્યોને જાણે છે. વળી બીજું- આ બેમાં ક્ષેત્રથી કરાયેલો ભેદ છે. અવધિજ્ઞાન અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ વગેરેથી પ્રારંભીને સંપૂર્ણલોક સુધીનું ઉત્પન્ન થાય છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન તો મનુષ્યક્ષેત્રમાં જ હોય છે, બીજા ક્ષેત્રમાં નહિ. વળી બીજું- આ બેમાં સ્વામીકૃત ભેદ છે. અવધિજ્ઞાન સંયત કે અસંયતને સર્વગતિઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન તો મનુષ્ય સંયતને જ થાય છે, બીજાને નહિ. વળી બીજું- આ બેમાં વિષયથી કરાયેલો ભેદ છે. તે આ પ્રમાણે- અવધિજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર(=કાર્યક્ષેત્ર=મર્યાદા) સર્વ રૂપીદ્રવ્યો અને કેટલાક પર્યાયો છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર તેના અનંતમાં ભાગે હોય છે. (૧-૨૬)

ટીકા– विशुद्ध्यादिकृतः अवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेष इति सूत्रसमुदायार्थः, अवयवार्थमाह भाष्यकारः 'विशुद्धिकृत' इत्यादिना विशुद्ध्या कृतः विशुद्धिकृतः, एवं क्षेत्रादिष्वपि योजनीयं, एतदेव प्रकटयन्नाह-'अवधिज्ञानादि'त्यादि, अवधिज्ञानाद्-उक्तलक्षणात् मनःपर्यायज्ञानं विशुद्धतरं, विशुद्धतरता स्वयमेव भाष्यकृदाह-यावन्ति-यत्परिमाणानि, नियमादनन्तानि, हिरेव इत्यस्यार्थे, यावन्त्येव रूपमेषामस्तीति रूपीणि, प्रदर्शनं चैतद् रूपरसगन्धस्पर्शशब्दवन्ति द्रव्याणि गुणसद्भावात्मकानि अवधिज्ञानी जानीते, पश्यति चेति दृश्यं, तेषामवधिज्ञानिनोपलब्धानां रूपिद्रव्याणि यावन्ति मनःपर्यायज्ञानिनो विषयभुवमास्कन्दन्ति तान्यसौ मनःपर्यायज्ञानी विशुद्धतराणि, बहुतरपर्यायाणि जानातीत्यर्थः, तान्यपि च मनोगतानीति मनोव्यापार-भाञ्जीत्यर्थः, असञ्चित्यमानानि तु नैव जानीते साक्षात्, 'किञ्चान्यदि'त्ययं

चापरो भेद इति, 'क्षेत्रकृतश्चानयोः' अवधिमनःपर्याययोः प्रतिविशेषो-भेदो द्रष्टव्यः, एतद्भावयति-'अवधिज्ञानमङ्गुले'त्यादि अङ्गुलमसङ्ख्येयानि खण्डानि कृतानि तत्रैकस्मिन्नसङ्ख्येयभागमात्रे क्षेत्रे यावन्ति रूपिद्रव्याणि समवगाढानि सर्वस्तोकानि यः पश्यति ततः स एव वर्द्धमानेन तेन बहूनि बहुतराणि द्रव्याण्यवगच्छति यावत् सर्वलोकावस्थितानि द्रव्याणि पश्यति शुभाध्यवसायविशेषादिति, एतदाह-'अङ्गुलस्यासङ्ख्येय-भागादिषूत्पन्नं भवत्यासर्वलोकादिति, मनःपर्यायज्ञानं, तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, मनुष्यक्षेत्र एव-अर्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रपरिमाणे भवति, नान्यक्षेत्र इति-सौधर्म्मादौ अन्यक्षेत्रे एव, न अन्यक्षेत्रजमनःपर्याप्तिमत्-प्राणिविषयं तु, मनुष्यलोक एव भवतीति क्षेत्रग्रहणं, 'किञ्चान्यत्-स्वामिकृत' इत्यादि पूर्ववत्, अवधिज्ञानमवधिकृतं संयतस्य-साधोः विरतस्यासंयतस्य-अविरतस्य संयतासंयतस्य-विरताविरतस्य श्रावकस्य सर्वगतिषु नारकादिषु चतसृष्वपि भवति, मनःपर्यायज्ञानं पुनर्मनुष्य-संयतस्यैव भवति, मनुष्यग्रहणान्नारकादिव्युदासः, संयतग्रहणान्मिथ्या-दृष्ट्यादीनां प्रमत्तान्तानां षण्णां व्युदासः, एवकारेण नियमयति-मनुष्यसंयतस्यैव, फलं नियमस्य दर्शयति-'नान्यस्ये'ति देवादेः नैतदुत्पद्यत इत्यर्थः, 'किञ्चान्यत् विषयकृत' इत्यादि, रूपिषु परमाणुद्रव्येषु सर्वेषु 'असर्वपर्यायेष्वि'ति सर्वे-सम्पूर्णाः पर्याया-उत्पादादयो येषां तानि सर्वपर्यायाणि न सर्वपर्यायाणि असर्वपर्यायाणि तेषु, तानि हि रूपिद्रव्याण्यवधिज्ञानी सर्वाणि जानाति, न तु तेषां सर्वान् पर्यायान् इति, एकैकस्य तु परमाणोः कदाचिदसङ्ख्येयान् कदाचित् सङ्ख्येयान् पर्यायान् जानाति, कदाचिज्जघन्येन चतुरो रूपरसगन्धस्पर्शान्, न पुनरेकैकस्य परमाणोरनन्तान् ज्ञातुं प्रत्यलं स्यात् पर्यायानिति, यदि हि सर्वानेव जानीयात् केवल्येवासौ स्यात्, 'जे एगं जाणति से सव्वं जाणती'त्यागमात्, अतः असर्वपर्यायेषु 'अवधेः' अवधिज्ञानस्य

विषयनिबन्धो भवति, गोचरव्यवस्थेत्यर्थः, नैवं मनःपर्यायस्येति, एतदाह-'तदनन्तभागे मनःपर्यायस्ये'ति तेषाम्-अवधिज्ञानज्ञानिज्ञातानां द्रव्याणामनन्तभागे मनोवर्गणासम्बन्धिनि मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्ध इति। एवमतीन्द्रियत्वाविशेषेऽप्यवधिमनःपर्याययोर्विशेष इति। (१-२६)

અવધિ અને મનઃપર્યાયમાં વિશુદ્ધિ આદિથી ભેદ

ટીકાર્થ– અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં વિશુદ્ધિ આદિથી કરાયેલો ભેદ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને વિશુદ્ધિકૃત ઇત્યાદિથી ભાષ્યકાર કહે છે- વિશુદ્ધિની અપેક્ષાએ કરાયેલો ભેદ વિશુદ્ધિકૃત છે. એ રીતે ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ કરાયેલો ભેદ ક્ષેત્રકૃત છે. એ પ્રમાણે સ્વામી અને વિષયમાં પણ યોજના કરવી.

વિશુદ્ધિ– અવધિજ્ઞાનથી મનઃપર્યાયજ્ઞાન અધિક વિશુદ્ધ છે. રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દવાળા એ ગુણ સ્વરૂપ જેટલા દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની અવધિજ્ઞાનથી જાણે છે અને જુએ છે, અવધિજ્ઞાનથી જણાયેલાં દ્રવ્યોમાંથી જેટલાં દ્રવ્યો મનઃપર્યાયજ્ઞાનીની વિષયભૂમિને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ ચિંતનમાં ઉપયોગી બને છે, એટલે કે મનદ્વારા ચિંતવાય છે તે દ્રવ્યોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની અધિક વિશુદ્ધ જુએ છે, અર્થાત્ અધિક પર્યાયોને જાણે છે. મનદ્વારા જે દ્રવ્યો ચિંતવાતા નથી તે મનોદ્રવ્યોને સાક્ષાત્ ન જાણે. ચિંતવાઇ રહેલાં મનોદ્રવ્યોને સાક્ષાત્ જાણે છે.

ક્ષેત્ર– किञ्चान्यद् इति, અવધિ-મનઃપર્યાયમાં ક્ષેત્રકૃત ભેદ પણ છે. ક્ષેત્રકૃત ભેદને વિચારે છે- "अवधिज्ञानमङ्गुल" ઇત્યાદિ, અંગુલના અસંખ્યભાગ કરીને તેમાંના એક અસંખ્યભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં જેટલા રૂપીદ્રવ્યો રહે એને અવધિજ્ઞાન જઘન્યથી જાણે છે, અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનનો જઘન્ય વિષય અંગુલના અસંખ્યાતમા ભાગ જેટલા ક્ષેત્રમાં રહેલા રૂપી દ્રવ્યો છે. અવધિજ્ઞાનથી સર્વથી અલ્પદ્રવ્યોને જે જુએ છે, તે જ વધતા અવધિજ્ઞાનથી ઘણા અને અધિક ઘણા દ્રવ્યોને જાણે છે, યાવત્ શુભાધ્યવસાયવિશેષથી સર્વલોકમાં રહેલા દ્રવ્યોને જુએ છે. પણ

મનઃપર્યાયજ્ઞાન અઢીદ્વીપ-સમુદ્ર પરિમાણ મનુષ્યક્ષેત્રમાં (રહેલા મનો દ્રવ્યોને) જુએ છે, સૌધર્મ દેવલોક વગેરે અન્યક્ષેત્રમાં નહિ. અન્યક્ષેત્રમાં ઉત્પન્ન થયેલા મનઃપર્યાપ્તિવાળા જીવોના મનોદ્રવ્યને ન જુએ. મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય મનુષ્યલોક જ છે. આથી ક્ષેત્રનું ગ્રહણ કર્યું છે.

સ્વામી– 'किञ्चान्यत् स्वामिकृत' ઇત્યાદિ, વળી અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં સ્વામીથી કરાયેલો ભેદ છે. અવધિજ્ઞાન વિરતિધરને, અવિરતિધરને અને દેશવિરતિધર શ્રાવકને નરકાદિ ચારેય ગતિમાં થાય. મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનુષ્ય સંયતને જ થાય. મનુષ્ય શબ્દના ઉલ્લેખથી નારકાદિનો નિષેધ કર્યો. સંયત શબ્દના ઉલ્લેખથી મિથ્યાદૃષ્ટિથી પ્રારંભી [1]પ્રમત્ત સુધીના છ પ્રકારના મનુષ્યોનો નિષેધ કર્યો. મનઃપર્યાયજ્ઞાન મનુષ્યસંયતને જ ઉત્પન્ન થાય, અન્ય દેવાદિને ઉત્પન્ન ન થાય.

વિષય– 'किञ्चान्यद् विषयकृत' ઇત્યાદિ, અવધિજ્ઞાની રૂપી સર્વદ્રવ્યોને જાણે છે, પણ સઘળા પર્યાયોને ન જાણે. એક એક પરમાણુના ક્યારેક અસંખ્ય, ક્યારેક સંખ્યાતા પર્યાયોને જાણે છે. ક્યારેક જઘન્યથી રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ એ ચાર પર્યાયોને જાણે છે. પણ એક એક પરમાણુના અનંત પર્યાયોને જાણવા માટે સમર્થ ન થાય. જો બધાય પર્યાયોને જાણે તો તે કેવળી જ બની જાય. કારણ કે "જે એકને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે" એવું આગમ છે. આથી અવધિજ્ઞાનની વિષયવ્યવસ્થા અસર્વપર્યાયો (કેટલાક પર્યાયો) છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાનની વિષયવ્યવસ્થા એ પ્રમાણે નથી. એને કહે છે - "तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य" इति, મનઃપર્યાયજ્ઞાનની વિષયવ્યવસ્થા અવધિજ્ઞાની વડે જણાયેલા દ્રવ્યોનો અનંતમો ભાગ છે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાની મનોવર્ગણાના મનરૂપે પરિણમેલા દ્રવ્યોને જ જાણે છે. તે દ્રવ્યો અવધિજ્ઞાનના વિષયભૂત દ્રવ્યોના અનંતમા ભાગે છે. અવધિજ્ઞાન-મનઃપર્યાયજ્ઞાનમાં અતીન્દ્રિયપણાની અપેક્ષાએ સમાનતા હોવા છતાં વિશુદ્ધિ આદિની અપેક્ષાએ ભેદ છે. (૧-૨૬)

---

૧. મનઃપર્યવજ્ઞાન અપ્રમત્તસંયતને જ ઉત્પન્ન થાય તેથી પ્રમત્ત સુધીના છનો નિષેધ કર્યો.

ભાષ્યાવતરણિકા– અત્રાહ- उक्तं मनःपर्यायज्ञानम् । अथ केवलज्ञानं किमिति । अत्रोच्यते- केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते । मोहक्षयाज्ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च केवलमिति ॥ (१०.१)

अत्राह- एषां मतिज्ञानादीनां ज्ञानानां कः कस्य विषयनिबन्ध इति। अत्रोच्यते–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– પ્રશ્ન– મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહ્યું. હવે કેવળજ્ઞાન શું છે ?, અર્થાત્ કેવા સ્વરૂપવાળું છે ?

ઉત્તર– અહીં કહેવાય છે- મોહના ક્ષયથી અને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાયના ક્ષયથી કેવળજ્ઞાન થાય છે એમ દશમા અધ્યાયમાં કહેશે.

પ્રશ્ન– આ મતિજ્ઞાનાદિ જ્ઞાનોમાં કયા જ્ઞાનનો કયો વિષયનિબંધ છે ?

ઉત્તર– અહીં કહેવાય છે-

टीकावतरणिका– 'अत्राहे'त्यादि अत्रावसरे आह चोदकः 'उक्तं मनःपर्यायज्ञानं' भवता अथ तदनन्तरोद्दिष्टं केवलज्ञानं किमिति-किंस्वरूपमिति प्रश्नः, अत्रोच्यते परिहारः-'केवलज्ञानं दशमेऽध्याये वक्ष्यते', तद्धि घातिकर्मणां क्षयादेव भवति, असावपि च संवरात्, संवरश्च नवमेऽध्याये वक्ष्यमाण इतिकृत्वा, अत एव दशमाध्यायादि-सूत्रमाह-'मोहक्षया'दित्यादि, मोहो-मोहनीयं कर्म्म तत्क्षयात्, तथा ज्ञानदर्शनावरणान्तरायक्षयाच्च, किमित्याह-'केवल'मिति केवलज्ञानं भवति। 'अत्राहे'त्यादि अत्रावसरे आह चोदकः-'एषा'मिति पूर्वोदितानां मतिज्ञानादीनां (ज्ञानानां) कः कस्य ज्ञानस्य विषयनिबन्धो-विषयव्यापार इति, अत्रोच्यते सूत्रकृता–

ટીકાવતરણિકાર્થ– 'अत्राह' इत्यादि, આ અવસરે પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે, આપે મનઃપર્યાયજ્ઞાન કહ્યું. હવે તેના પછી તુરત ઉદ્દિષ્ટ(=નામથી જણાવેલ) કેવળજ્ઞાનનું સ્વરૂપ શું છે ? અહીં તેનો ઉત્તર કહેવામાં આવે

છે- કેવળજ્ઞાન દશમા અધ્યાયમાં કહેવાશે. કેવળજ્ઞાન ઘાતીકર્મોના ક્ષયથી જ થાય. ઘાતીકર્મોનો ક્ષય સંવરથી થાય. તેથી સંવર નવમા અધ્યાયમાં કહેવાશે. આથી જ દશમા અધ્યાયના પ્રથમ સૂત્રને કહે છે- "मोहक्षयाद्" इत्यादि, મોહ એટલે મોહનીયકર્મ. તેના ક્ષયથી અને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ અને અંતરાયના ક્ષયથી કેવલજ્ઞાન થાય છે.

'अत्राह' इत्यादि, આ અવસરે પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે કે પૂર્વોક્ત મતિજ્ઞાન આદિમાં કયા જ્ઞાનનો કયો વિષયનિબંધ છે ?=કયા જ્ઞાનનો કયો વિષય છે ? અર્થાત્ કયું જ્ઞાન કેટલું જાણી શકે છે ? અહીં સૂત્રકાર પ્રત્યુત્તરને કહે છે–

મતિ-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય–

मतिश्रुतयोर्निबन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्वपर्यायेषु ॥१-२७॥

સૂત્રાર્થ– મતિ-શ્રુત જ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો અને કેટલાક પર્યાયો છે. (૧-૨૭)

भाष्यं– मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोर्विषयनिबन्धो भवति सर्वद्रव्येष्वसर्व-पर्यायेषु । ताभ्यां हि सर्वाणि द्रव्याणि जानीते, न तु सर्वैः पर्यायैः ॥१-२७॥

ભાષ્યાર્થ– મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સર્વદ્રવ્યોમાં અને કેટલાક પર્યાયોમાં હોય છે. તે બે જ્ઞાનથી સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે પણ સર્વપર્યાયોથી સહિત નથી જાણતો, અર્થાત્ સર્વદ્રવ્યોને સર્વપર્યાયોથી સહિત નથી જાણતો. (૧-૨૭)

टीका– अस्य समुदायार्थः प्रकटः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः, प्रकृतं ज्ञानमित्येवमाह-'मतिज्ञानश्रुतज्ञानयोः' उक्तस्वरूपयोर्विषय-निबन्धो-विषयव्यापारो भवति, क्वेत्याह-'सर्वद्रव्येषु' धर्मास्तिकायादिषु, 'असर्वपर्यायेष्वि'त्यसम्पूर्णपर्यायेष्वित्यर्थः, पर्याया उत्पादादयः, एतदेव

भावयति-'ताभ्यां ही'त्यादि, ताभ्यां-मतिश्रुताभ्यां यस्मात् सर्वाणि द्रव्याणि धर्मादीनि जानीते, न तु सर्वैः पर्यायैः उत्पादादिभिः, अस्य भावना-मतिज्ञानी तावच्छ्रुतज्ञानोपलब्धेषु सर्वद्रव्येषु यदाऽक्षरपरिपाटी-मन्तरेण स्वभ्यस्तविन्यस्तानि ध्यायति तदा सर्वाणि जानाति, न तु सर्वान् पर्यायान्, अल्पकालत्वान्मनसश्चाशक्तेरिति, एवं श्रुतग्रन्थानुसारेणापि भावनीयम् ॥१-२७॥

ટીકાર્થ– આ સૂત્રનો સમુદિત અર્થ સ્પષ્ટ છે. અવયવાર્થને તો ભાષ્યકાર કહે છે- [1]જ્ઞાન પ્રસ્તુત છે. એથી ભાષ્યકાર એ પ્રમાણે કહે છે- મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વદ્રવ્યોમાં અને ઉત્પત્તિ આદિ કેટલાક પર્યાયોમાં થાય છે, અર્થાત્ મતિ-શ્રુતજ્ઞાનથી સર્વદ્રવ્યો અને કેટલાક પર્યાયો (સર્વ નહિ, કિંતુ કેટલાક પર્યાયો) જાણી શકાય છે. આને જ ભાષ્યકાર વિચારે છે- "ताभ्यां हि" ઇત્યાદિ, કારણ કે મતિ-શ્રુત વડે ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વદ્રવ્યોને જીવ જાણે છે. પણ તે દ્રવ્યોના ઉત્પત્તિ આદિ સર્વપર્યાયોને નથી જાણતો. આનો ભાવાર્થ આ છે- મતિજ્ઞાની, શ્રુતજ્ઞાનથી ઉપલબ્ધ(=જાણેલાં) સર્વદ્રવ્યોમાં જ્યારે અક્ષરપરિપાટી વિના(=શ્રુતની સહાય વિના) સારી રીતે [2]અભ્યસ્ત વિષયોનું ચિંતન કરે છે ત્યારે તે સર્વદ્રવ્યોને જાણે છે, પણ સઘળા પર્યાયોને જાણતો નથી. (કેટલાક જ પર્યાયોને જાણે છે.) કારણ કે ઇન્દ્રિયોનો વિષય અલ્પકાલીન છે અને મનમાં એટલી શક્તિ નથી કે જેથી સર્વપર્યાયોને જાણી શકે. એ પ્રમાણે શ્રુતગ્રંથાનુસારે થતાં ચિંતનમાં પણ વિચારવું. (૧-૨૭)

टीकावतरणिका– अवधेर्विषयनिबन्धनमाह–

---

૧. મૂળ સૂત્રમાં મતિ-શ્રુત એવો પ્રયોગ છે. તેમાં જ્ઞાન શબ્દ નથી, ભાષ્યકારે મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન એમ જ્ઞાન શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. આના સંદર્ભમાં ટીકાકારે જ્ઞાન પ્રસ્તુત છે ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

૨. વિન્યસ્ત શબ્દનો શબ્દાર્થ મૂકેલ, થાપેલ કે ગોઠવેલ એવો છે. ભાવાર્થ તો અનુવાદમાં લખ્યા મુજબ છે.

ટીકાવતરણિકાર્થ– અવધિજ્ઞાનના વિષયવ્યાપારને સૂત્રકાર કહે છે–

અવધિજ્ઞાનનો વિષય–

રૂપિષ્ववધેઃ ॥૧-૨૮॥

સૂત્રાર્થ– અવધિજ્ઞાનનો વિષય (કેટલાક પર્યાયોથી યુક્ત) રૂપીદ્રવ્યો છે. (૧-૨૮)

ભાષ્યં– રૂપિષ્વેવ દ્રવ્યેષ્ववધિજ્ઞાનસ્ય વિષયનિબન્ધો ભવતિ અસર્વપર્યાયેષુ । સુવિશુદ્ધેનાપ્યવધિજ્ઞાનેન રૂપીણ્યેવ દ્રવ્યાણ્યવધિજ્ઞાની જાનીતે તાન્યપિ ન સર્વૈઃ પર્યાયૈરિતિ ॥૧-૨૮॥

ભાષ્યાર્થ– અવધિજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર રૂપી જ સર્વદ્રવ્યોમાં અને કેટલાક પર્યાયોમાં હોય છે. વિશુદ્ધ પણ અવધિજ્ઞાની રૂપી જ દ્રવ્યોને જાણે છે. તે રૂપીદ્રવ્યોને પણ સર્વપર્યાયોથી (સર્વપર્યાયોથી સહિત) જાણતો નથી. (૧-૨૮)

ટીકા– રૂપિષુ દ્રવ્યેષ્ववધેર્નિબન્ધઃ ઇતિ સૂત્રપિણ્ડાર્થઃ । એનમેવ પ્રકટયન્નાહ ભાષ્યકારઃ 'રૂપિષ્વેવે'ત્યાદિ રૂપિષ્વેવે'તિ મૂર્ત્તેષ્વેત્યર્થઃ, દ્રવ્યેષુ-પુદ્ગલદ્રવ્યેષુ સ્કન્ધાદિષુ અવધિજ્ઞાનસ્યોક્તલક્ષણસ્ય વિષય-નિબન્ધો-વિષયવ્યાપારો ભવતિ સર્વેષુ, અસર્વપર્યાયેષુ, મા ભૂત્ પરમાવ-ધેરન્યોઽપિ પ્રકાર ઇત્યાશઙ્કાપોહાયાહ-'સુવિશુદ્ધેનાપી'ત્યાદિ, સુવિશુદ્ધે-નાપ્યવધિજ્ઞાનેન, પરમપ્રકર્ષપ્રાપ્તેનાપીત્યર્થઃ, રૂપીણ્યેવ દ્રવ્યાણ્યવધિજ્ઞાની જાનીતે સ્કન્ધાદીનિ, તાન્યપિ ન સર્વૈઃ પર્યાયૈરતીતાનાગતૈરુત્પાદાદિભિરિતિ ॥૧-૨૮॥

ટીકાર્થ– અવધિજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો છે એમ સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. આને જ સ્પષ્ટ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે- "રૂપિષ્વેવ" ઇત્યાદિ, અવધિજ્ઞાનનું લક્ષણ પૂર્વે (પ્રથમ અધ્યાયના ૯મા સૂત્રમાં) કહ્યું છે. અવધિજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સ્કંધ વગેરે સર્વ રૂપી જ દ્રવ્યોમાં થાય છે, સર્વપર્યાયોમાં થતો નથી. (કેટલાક જ પર્યાયોમાં થાય છે.)

પરમાવધિજ્ઞાનનો બીજો પણ પ્રકાર ન થાઓ, અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનથી પરમાવધિજ્ઞાન કદાચ ભિન્ન હશે એવી આશંકાને દૂર કરવા કહે છે- "सुविशुद्धेनापि" ઇત્યાદિ, સુવિશુદ્ધ=પરમ પ્રકર્ષને પામેલા અવધિજ્ઞાનથી અવધિજ્ઞાની સ્કંધ વગેરે રૂપી જ દ્રવ્યોને જાણે છે, રૂપીદ્રવ્યોના પણ અતીત અને અનાગત એવા ઉત્પાદ આદિ સર્વપર્યાયોને જાણી શકે નહિ. (૧-૨૮)

टीकावतरणिका– मनःपर्यायनिबन्धनमाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– મનઃપર્યાયના વિષયને કહે છે–

મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય–

तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य ॥१-२९॥

સૂત્રાર્થ– મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અવધિજ્ઞાનના વિષયનો અનંતમો ભાગ છે. (૧-૨૯)

भाष्यं– यानि रूपीणि द्रव्याण्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे मनःपर्यायस्य विषयनिबन्धो भवति । अवधिज्ञानविषयस्यानन्तभागं मनःपर्यायज्ञानी जानीते रूपिद्रव्याणि मनोरहस्यविचारगतानि च मानुषक्षेत्रपर्यापन्नानि विशुद्धतराणि चेति ॥१-२९॥

ભાષ્યાર્થ– અવધિજ્ઞાની જે(=જેટલા) રૂપીદ્રવ્યોને જાણે છે તેનાથી અનંતમા ભાગમાં મનઃપર્યાયજ્ઞાનીનો વિષયવ્યાપાર હોય છે. અવધિજ્ઞાનના વિષયના અનંતમા ભાગને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જાણે છે તથા મનુષ્યક્ષેત્રના પર્યાયને પામેલા એવા અપ્રગટ માનસિક વિચાર સંબંધી રૂપીદ્રવ્યોને અધિક વિશુદ્ધ જાણે છે. (૧-૨૯)

टीका– अवधिज्ञानविषयानन्तभागे मनःपर्यायज्ञानस्य विषयनिबन्धः इति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'यानी'त्यादिना

यानि रूपाणि द्रव्याणि स्कन्धादीन्यवधिज्ञानी जानीते ततोऽनन्तभागे-तेषामवधिज्ञानदृष्टानां योऽनन्तभागस्तस्मिन् मनःपर्यायस्य-उक्तरूपस्य विषयनिबन्धो भवतीति । विशेषाभिधानायैतदेव स्पष्टयन्नाह-'अवधिज्ञाने'त्यादि, अवधिज्ञानविषयस्य-सकलपुद्गलराशेः अनन्तभागं स्तोकपुद्गलरूपं मनःपर्यायज्ञानी जानीते, किमुक्तं भवति ? रूपिद्रव्याणि, मूर्त्तानीत्यर्थः, तान्यपि न यानि कानिचित्, किन्तु 'मनोरहस्यविचारगतानी'त्यत्र मनः-अनिन्द्रियं प्रतिविशिष्टपुद्गलप्रचितं चेतः परिगृह्यते तदेव रहस्यम्-अप्रकाशरूपं तस्मिन् विचारो-विचारणा, कथमयं पदार्थो व्यवस्थितः इत्येवंरूपा, तत्र गतानि-प्रविष्टानि जीवेन चिन्त्यमानानीतियावत्, तान्यपि न सर्वलोकवर्त्तीनि, किन्तु मानुषक्षेत्र-पर्यापन्नानीति, मानुषक्षेत्रं-मानुषोत्तरार्द्धतृतीयद्वीपसमुद्रप्रमाणं तत्र पर्यापन्नानि-व्यवस्थितानि 'विशुद्धतराणि चे'त्यवधिज्ञानिज्ञेयेभ्यः सकाशाद्बहुतरपर्यायाणि जानीत इति ॥१-२९॥

ટીકાર્થ– અવધિજ્ઞાનના અનંતમા ભાગે મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય વ્યાપાર છે એ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને ભાષ્યકાર 'यानि' ઇત્યાદિ થી કહે છે- અવધિજ્ઞાની સ્કંધ વગેરે જે રૂપીદ્રવ્યોને જાણે છે, અવધિજ્ઞાનથી જોવાયેલા તે દ્રવ્યોનો જે અનંતમો ભાગ છે તે અનંતમા ભાગમાં મનઃપર્યાયનો વિષયવ્યાપાર થાય છે. મનઃપર્યાયનું સ્વરૂપ પૂર્વે (આ અધ્યાયના ૯મા સૂત્રમાં) કહ્યું છે. વિશેષ કહેવા માટે આને જ સ્પષ્ટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- "अवधिज्ञान" ઇત્યાદિ, અવધિજ્ઞાનનો વિષય સર્વપુદ્ગલસમૂહ છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાની સર્વપુદ્ગલ સમૂહના અનંતમા ભાગને જાણે છે. અનંતમો ભાગ (બહુ જ) અલ્પ-પુદ્ગલ રૂપ છે. અહીં ભાવાર્થ આ છે- મનઃપર્યાયજ્ઞાની રૂપીદ્રવ્યોને જુએ છે, રૂપીદ્રવ્યોમાં પણ ગમે તે રૂપીદ્રવ્યોને નહિ, કિંતુ मनोरहस्यविचारगतानि=મનો વર્ગણાના વિશિષ્ટ પુદ્ગલોથી રચિત મન કે જે અપ્રકાશ રૂપ છે, (સામાન્ય માણસો તેને જોઈ શકતા નથી) તેવા મનમાં થતી આ પદાર્થ કેવી રીતે રહેલો છે એવી વિચારણામાં પ્રવિષ્ટ

દ્રવ્યોને, અર્થાત્ જીવ વડે ચિંતવાતા દ્રવ્યોને જાણે છે. જીવ વડે ચિંતવાતા દ્રવ્યો પણ સર્વલોકમાં રહેલા નહિ, કિંતુ માનુષોત્તર પર્વત સુધીના અઢી દ્વીપ-સમુદ્ર પ્રમાણ ક્ષેત્રમાં રહેલા દ્રવ્યોને જુએ છે. એ દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાનીના જ્ઞેય દ્રવ્યોથી અધિક વિશુદ્ધ=ઘણા પર્યાયવાળા જાણે છે, અર્થાત્ અધિક સ્પષ્ટ જાણે છે.

તાત્પર્યાર્થ– વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાની પણ મનના વિચારોને જાણી શકે છે. આમ છતાં વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાની પણ મનના વિચારોને મનઃપર્યાયજ્ઞાની જેટલી સૂક્ષ્મતાથી જાણી શકે છે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી જાણી શકે નહિ. (૧-૨૯)

ટીકાવતરણિકા– केवलज्ञानस्य निबन्धमाह–

ટીકાવતરણિકાર્થ– કેવળજ્ઞાનના વિષયને કહે છે–

કેવળજ્ઞાનનો વિષય–

सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवलस्य ॥१-३०॥

સૂત્રાર્થ– કેવળજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યો અને સર્વપર્યાયો છે. (૧-૩૦)

ભાષ્યં– सर्वद्रव्येषु सर्वपर्यायेषु च केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो भवति । तद्धि सर्वभावग्राहकं सम्भिन्नलोकालोकविषयम् । नातःपरं ज्ञानमस्ति । न च केवलज्ञानविषयात्परं किञ्चिदन्यज्ज्ञेयमस्ति ॥ केवलं परिपूर्णं समग्रमसाधारणं निरपेक्षं विशुद्धं सर्वभावज्ञापकं लोकालोक-विषय(यं निरावरण)मनन्तपर्यायमित्यर्थः ॥१-३०॥

ભાષ્યાર્થ– કેવળજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સર્વદ્રવ્યોમાં અને સર્વપર્યાયોમાં હોય છે. કેવળજ્ઞાન સર્વભાવને ગ્રહણ કરનારું અને સંપૂર્ણ લોક, અલોકના વિષયવાળું છે, અર્થાત્ સંપૂર્ણ લોકને અને અલોકને જાણે છે. આનાથી (કેવળજ્ઞાનથી) શ્રેષ્ઠ કોઈ જ્ઞાન નથી અને કેવળજ્ઞાનના વિષયથી અધિક અન્ય કોઈ જ્ઞેય (જાણવા યોગ્ય) નથી. કેવળ એટલે પરિપૂર્ણ, સમગ્ર, અસાધારણ, નિરપેક્ષ, વિશુદ્ધ, સર્વભાવને જાણનારું, લોકાલોકના વિષયવાળું, આવરણથી રહિત અને અનંત-પર્યાયવાળું છે. (૧-૩૦)

ટીકા– सर्वद्रव्यपर्यायेषु केवल(स्य)विषयनिबन्धः अनन्तज्ञेयविषयमेतदिति सूत्रसमुदायार्थः । एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः-'सर्वद्रव्येषु' धर्मादिषु सर्वपर्यायेषु चोत्पादादिषु केवलज्ञानस्य विषयनिबन्धो-गोचरव्यापारो भवति, कथमेतदेवमित्याह-'तद्धी'त्यादिना तत् केवलज्ञानं यस्मात् सर्वभावग्राहकं भूतभव(द्भाविभाव)ग्राहकं, मा भूदुपचारतो लोक एवेत्याह-'संभिन्नलोकालोकविषयं' संभिन्नौ-सम्पूर्णौ स्वपर-पर्यायोपेतौ लोकालोकौ धर्मादिसमन्वितासमन्विताकाशरूपौ विषयो-गोचरो यस्य तत् तथा, ज्ञानप्रकर्षतामस्याह-'नातःपरं ज्ञानमस्ति' अतः-केवलज्ञानात् परं-प्रधानतरं ज्ञानं नास्ति, अनेनाप्रकाशितं ज्ञेयं तर्हि परं भविष्यतीत्याशङ्क्याह-'न चे'त्यादि, न च केवलज्ञानविषयात् परं दुरवबोधं सूक्ष्मतया प्रधानतरं किञ्चिद्-अन्यद् ज्ञेयमस्ति, षष्ठास्तिकायादि, अन्यभाववैकल्येनेतराभावरूपतया पञ्चानामेव प्रतीतेरिति । केवलस्यैव पर्यायानाह-'केवल'मित्यादिना, तत्र केवलमेकम् अन्यज्ञानासम्पर्कात्, परिपूर्णं-सर्वतः सकलखण्डशो भवनात्, समग्रम्-अन्यज्ञानाधिक-सर्वविषयग्रहणात्, असाधारणं मत्यादिभिरतुल्यं क्षायिकत्वात्, निरपेक्षम्-आलोकाद्यपरतन्त्रमुत्तमबोधत्वात्, विशुद्धम्-एकान्तविमलं सकला-वरणविगमात्, सर्वभावख्यापकं धर्मादिपर्यायप्ररूपकं, ततस्तथा-विधदेशनाभावात्, लोकालोकविषयं-सर्ववस्त्वालम्बनं, निरावरणं-सर्वज्ञात्मस्वभावत्वात्, अनन्तपर्यायम्-अनन्तपरिणामं, ज्ञेयानन्तत्वा-दित्यर्थः, इत्येतत् पर्यायशब्दाभिधायकमिति ॥१-३०॥

ટીકાર્થ– કેવળજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સર્વદ્રવ્ય-સર્વપર્યાયોમાં છે. કેવળજ્ઞાનનો વિષય અનંત જ્ઞેય પદાર્થો છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. આ વિષયને જ સ્પષ્ટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- સર્વદ્રવ્યેષુ= ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વદ્રવ્યોમાં અને ઉત્પાદ આદિ સર્વપર્યાયોમાં કેવળજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર થાય છે.

કેવળજ્ઞાનનો વિષય સર્વદ્રવ્યોમાં અને સર્વપર્યાયોમાં કેવી રીતે છે એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને "तद्धि" ઇત્યાદિ થી કહે છે- કારણ કે કેવળજ્ઞાન ભૂતકાળના, વર્તમાનકાળના અને ભવિષ્યકાળના એમ ત્રણે કાળના ભાવોનું ગ્રાહક છે. સર્વશબ્દથી ઉપચારથી લોક જ ન સમજાય એથી કહે છે- "संभिन्नलोकालोकविषयं" ધર્માસ્તિકાય આદિથી યુક્ત, સ્વપર પર્યાયોથી યુક્ત સંપૂર્ણ લોક અને ધર્માસ્તિકાય આદિથી રહિત અલોક કેવળજ્ઞાનનો વિષય છે. કેવળજ્ઞાનની સર્વજ્ઞાનમાં ઉત્કૃષ્ટતાને કહે છે- नातःपरं ज्ञानमस्ति=કેવળજ્ઞાનથી શ્રેષ્ઠ અન્ય કોઈ જ્ઞાન નથી. તો પછી કેવળજ્ઞાનથી અપ્રકાશિત બીજું જ્ઞેય હશે એવી આશંકા કરીને કહે છે- "न च" ઇત્યાદિ, કેવળજ્ઞાનનો વિષય ન હોય તેવી દુર્જ્ઞેય અને સૂક્ષ્મ બીજી કોઈ વસ્તુ નથી. જેમકે છઠ્ઠું અસ્તિકાય નથી. કેમકે કેવલજ્ઞાનનો વિષય ન હોય તેવા અન્ય કોઈ પદાર્થો ન હોવાથી પાંચ જ અસ્તિકાયની પ્રતીતિ થાય છે.

કેવળજ્ઞાનના પર્યાય શબ્દોને કહે છે- કેવળ, પરિપૂર્ણ, સમગ્ર, અસાધારણ, નિરપેક્ષ, વિશુદ્ધ, સર્વભાવજ્ઞાપક, લોકાલોકવિષય, નિરાવરણ અને અનંતપર્યાય આ બધા શબ્દો કેવળજ્ઞાનના એકાર્થક છે.

કેવળ– કેવળ એટલે એક. કેવળજ્ઞાન એકલું જ હોય છે. કેમ કે કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં અન્ય કોઈ જ્ઞાનનો સંબંધ હોતો નથી.

પરિપૂર્ણ– કેવળજ્ઞાન બધી રીતે સંપૂર્ણ છે. કેમકે ખંડશઃ હોતું નથી, અર્થાત્ પહેલાંથી જ સંપૂર્ણ જ ઉત્પન્ન થાય છે. પહેલાં થોડું ઉત્પન્ન થાય, પછી વધતું જાય, અને અંતે સંપૂર્ણ થાય એમ ખંડશઃ વધતું વધતું સંપૂર્ણ થતું નથી.

સમગ્ર– અન્યજ્ઞાનોથી અધિક છે. સર્વ વિષયોને ગ્રહણ કરવાવાળું હોવાથી કેવળજ્ઞાન સમગ્ર છે.

અસાધારણ– ક્ષાયિક હોવાથી મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોની તુલ્ય ન હોવાથી કેવળજ્ઞાન અસાધારણ છે.

નિરપેક્ષ– ઉત્તમબોધ સ્વરૂપ હોવાના કારણે સૂર્ય આદિના પ્રકાશની અપેક્ષાથી રહિત હોવાથી કેવળજ્ઞાન નિરપેક્ષ છે.

વિશુદ્ધ– સઘળા આવરણો દૂર થવાથી કેવળજ્ઞાન એકાંતે નિર્મલ છે.

સર્વભાવજ્ઞાપક– કેવળજ્ઞાન ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વદ્રવ્યોની અને તેના પર્યાયોની પ્રરૂપણા કરનાર છે. કેમકે કેવળજ્ઞાનથી તેવા પ્રકારની(=ધર્માસ્તિકાય આદિને પ્રકાશિત કરનારી) દેશના થાય છે.

લોકાલોકવિષય– લોક-અલોકમાં રહેલી સર્વ વસ્તુઓને વિષય કરવાથી કેવળજ્ઞાન લોકાલોક વિષય છે.

નિરાવરણ– (સર્વ આવરણોનો ક્ષય થવાના કારણે) સર્વ વસ્તુઓને જાણવાના સ્વભાવવાળું હોવાના કારણે નિરાવરણ છે.

અનંતપર્યાય– જ્ઞેય અનંત હોવાના કારણે કેવળજ્ઞાન અનંત-પર્યાયવાળું=અનંતપરિણામવાળું છે.

આ બધા શબ્દો કેવળજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો છે. (૧-૩૦)

ભાષ્યાવતરણિકા– અત્રાહ- એષાં મતિજ્ઞાનાદીનાં યુગપદેકસ્મિન્જીવે કતિ ભવન્તીતિ । અત્રોચ્યતે–

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– એક જીવમાં એકી સાથે આ મતિજ્ઞાન વગેરેમાંથી કેટલા જ્ઞાન હોય ? તેને બતાવે છે-

ટીકાવતરણિકા– સૂત્રાન્તરપ્રસ્તાવગ્રન્થ અત્રાહેત્યાદિઃ, 'અત્રાહે'તિ પૂર્વવત્, 'એષામ્'-અનન્તરપ્રપઞ્ચખ્યાપિતાનાં 'મતિજ્ઞાનાદીનાં' પઞ્ચાનાં 'યુગપદેકસ્મિન્' કાલે એકસ્મિન્ 'જીવે' પ્રમાતરિ 'કતિ ભવન્તીતિ' પ્રશ્નઃ, 'અત્રોચ્યતે' ઇતિ નિર્વચનોપન્યાસઃ ।

ટીકાવતરણિકાર્થ– 'અત્રાહ' ઇત્યાદિ, અન્ય સૂત્રની પ્રસ્તાવના માટેનો ગ્રંથ છે. અત્રાહ નો અર્થ પૂર્વવત્ છે, અર્થાત્ પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે એવો અર્થ છે. હમણાં જ વિસ્તારથી પ્રકાશિત કરેલા મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી એક કાળે પ્રમાતા(=યથાર્થ જ્ઞાન કરનાર) એક જીવમાં કેટલા

જ્ઞાનો હોય એવો પ્રશ્ન છે. "અહીં કહેવાય છે" એવો ઉલ્લેખ પ્રત્યુત્તર આપવા સંબંધી છે, અર્થાત્ અહીં પ્રત્યુત્તર કહેવાય છે–

એક જીવને એકી સાથે ચાર જ્ઞાન હોય–

एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः[1] ॥१-३१॥

સૂત્રાર્થ– એક જીવને એકી સાથે એક, બે, ત્રણ કે ચાર જ્ઞાન હોઈ શકે. (૧-૩૧)

भाष्यं– एषां मत्यादीनां ज्ञानानामादित एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिञ्जीवे आ चतुर्भ्यः। कस्मिंश्चिज्जीवे मत्यादीनामेकं भवति। कस्मिंश्चिज्जीवे द्वे भवतः। कस्मिंश्चित्त्रीणि भवन्ति। कस्मिंश्चिच्चत्वारि भवन्ति। श्रुतज्ञानस्य तु मतिज्ञानेन नियतः सहभावस्तत्पूर्वकत्वात्। यस्य तु मतिज्ञानं तस्य श्रुतज्ञानं स्याद्वा न वेति ।

अत्राह- अथ केवलज्ञानस्य पूर्वैर्मतिज्ञानादिभिः किं सहभावो भवति नेति । अत्रोच्यते- केचिदाचार्या व्याचक्षते । नाभावः, किन्तु तदभिभूतत्वादकिञ्चित्कराणि भवन्तीन्द्रियवत्। यथा वा व्यभ्रे नभसि आदित्ये उदिते भूरितेजस्त्वादादित्येनाभिभूतान्यन्यतेजांसि ज्वलनमणिचन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि प्रकाशनं प्रत्यकिञ्चित्कराणि भवन्ति तद्वदिति । केचिदप्याहुः । अपायसद्द्रव्यतया मतिज्ञानं, तत्पूर्वकं श्रुतज्ञानम्, अवधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च रूपिद्रव्यविषये, तस्मान्नैतानि केवलिनः सन्तीति ॥ किञ्चान्यत् । मतिज्ञानादिषु चतुर्षु पर्यायेणोपयोगो भवति, न युगपत्। संभिन्नज्ञानदर्शनस्य तु भगवतः केवलिनो युगपत्सर्वभावग्राहके निरपेक्षे केवलज्ञाने केवलदर्शने चानुसमयमुपयोगो भवति॥ किञ्चान्यत्। क्षयोपशमजानि चत्वारि ज्ञानानि पूर्वाणि, क्षयादेव केवलं । तस्मान्न केवलिनः शेषाणि ज्ञानानि सन्तीति ॥१-३१॥

ભાષ્યાર્થ– મતિજ્ઞાન આદિ પ્રથમથી આરંભી ચાર સુધી એકી સાથે

---

૧. અહીં आङवधौ (सिद्धहेमशब्दानुशासन ૨-૨-૭૦) સૂત્રથી પાંચમી વિભક્તિ આવી છે.

એક જીવમાં ભાજ્ય છે એટલે કે વિકલ્પ કરવા યોગ્ય છે. તે આ પ્રમાણે- કોઈક જીવમાં એક જ્ઞાન હોય છે, કોઈક જીવમાં બે જ્ઞાન હોય છે, કોઈક જીવમાં ત્રણ જ્ઞાન હોય છે, કોઈક જીવમાં ચાર જ્ઞાન હોય છે. શ્રુતજ્ઞાન તો અવશ્ય મતિજ્ઞાનની સાથે હોય છે. કેમકે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે. જેને મતિજ્ઞાન હોય તેને શ્રુતજ્ઞાન હોય કે ન પણ હોય.

પ્રશ્ન– કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે પૂર્વના મતિજ્ઞાન વગેરે જ્ઞાનો હોય કે ન હોય ?

ઉત્તર– આ વિશે કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે- કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે આ ચાર જ્ઞાનનો અભાવ નથી હોતો, કિંતુ કેવળજ્ઞાનથી પરાભવ પામી જવાના કારણે ઇન્દ્રિયોની જેમ સ્વકાર્ય કરવા સમર્થ બનતા નથી. અથવા વાદળ રહિત આકાશમાં સૂર્યનો ઉદય થયે છતે સૂર્ય અતિશય તેજસ્વી હોવાના કારણે સૂર્યથી પરાભવને પામેલા અગ્નિ-મણિ-ચન્દ્ર-નક્ષત્ર વગેરે તેજસ્વી પદાર્થો પ્રકાશ માટે અસમર્થ બની જાય છે તેની જેમ, કેવળજ્ઞાન થયે છતે મતિ આદિ જ્ઞાનો પોતાનું કાર્ય કરવા અસમર્થ બની જાય છે.

કેટલાકો કહે છે કે અપાયસદ્દ્રવ્યતાના કારણે મતિજ્ઞાન છે. શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક હોય છે. અવધિ અને મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો વિષય રૂપી દ્રવ્યો છે તેથી આ ચાર જ્ઞાનો કેવલીને હોતા નથી.

વળી બીજું- મતિજ્ઞાનાદિ ચાર જ્ઞાનોમાં ક્રમશઃ ઉપયોગ પ્રવર્તે છે એકી સાથે નહિ. કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનવાળા કેવલીભગવંતને તો એકી સાથે સર્વભાવોને ગ્રહણ કરનારા અને નિરપેક્ષ એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનમાં પ્રત્યેક સમયે ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

વળી બીજું- પૂર્વના ચાર જ્ઞાનો ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે જ્યારે કેવળજ્ઞાન ક્ષયથી જ ઉત્પન્ન થાય છે તેથી કેવલજ્ઞાનીને શેષજ્ઞાનો હોતા નથી. (૧-૩૧)

टीका– ('एकादीनि' इत्यादि) निर्वचनसूत्रं, प्रथमादीनि विकल्प्यानि एकस्मिन् काले एकस्मिन् प्राणिनि चत्वारि यावद्, आङोऽभिविधिवाचकादिति सूत्रसमुदायार्थः । एनमेवोपदर्शयन्नाह भाष्यकारः-'एषां मत्यादीनां ज्ञानानां' एतद्विचाराधिकारात् प्रस्तुतानां आदित आरभ्य एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन् जीवे प्रमातरि आ चतुर्भ्य इत्यभिविधावाङ्, एतदेव स्पष्टयन्नाह-'कस्मिँश्चि'दित्यादि कस्मिँश्चिज्जीवे-मनुष्यादौ मत्यादीनां पञ्चानां ज्ञानानां एकं भवति, आद्यं मतिज्ञानमेव, एतच्च क्वचिन्निसर्गसम्यग्दर्शनस्यानवाप्ताक्षरश्रुतेः निसर्गतः प्रवचनमातृमात्रपरिज्ञानवति द्रष्टयं, तथा कस्मिँश्चिज्जीवे द्वे भवतः मतिश्रुते, एते अपि सम्यग्दर्शनवत्यवाप्ताक्षरश्रुते द्रष्टये, तथा कस्मिँश्चित् त्रीणि भवन्ति, मतिश्रुतावधीनि, प्राक्तने (द्वये) एवावधिसमुत्पत्तेः, तथा कस्मिँश्चिच्चत्वारीति मतिश्रुतावधिमनःपर्यायाणि, ज्ञानत्रयवति मनःपर्यायोत्पत्तौ, आह-मतिश्रुतयोर्युगपल्लाभ उक्तः तत् कथं मतिज्ञानमेकं भवति ?, उच्यते, युगपल्लाभेऽपि तदुपयोगयोर्भिन्नप्रकारत्वात्, तदुपयोगमधिकृत्यान्यापूर्वकत्वान्मतिज्ञानमेवैकं भवति, श्रुतज्ञानमप्येवं न किमिति-चेदित्याह-'श्रुतज्ञानस्य त्वि'त्यादि, श्रुतज्ञानस्य पुनः-ग्रन्थानुसार्युपयोगरूपस्य 'मतिज्ञानेन' यथोदितरूपेण नियतो-निश्चितः 'सहभावः'-एकत्रवृत्तिः, कुत इत्याह-'तत्पूर्वकत्वात्'-मतिज्ञानपूर्वकत्वादिति, एतदेव स्पष्टयति 'यस्ये'त्यादिना, यस्य जन्तोः श्रुतज्ञानं श्रुतानुसार्यस्ति तस्य नियतम्-अवश्यं मतिज्ञानं यथोक्तलक्षणं सम्भवति, यस्य पुनर्मतिज्ञानं केवलं निसर्ग्गसम्यग्दर्शनकाले अनवाप्ताक्षरश्रुतस्य तस्यैवंभूतस्य श्रुतज्ञानं ग्रन्थानुसारि स्यादुत्तरकालं पठतो न वा अनधीयानस्येत्यत एकमुक्तं, (अथ) चेन्मतिज्ञानमेव केवलज्ञानस्य सकलज्ञेयग्राहिणः पूर्वैः-पूर्वकालप्राप्तैः पूर्वसन्निवेशिभिर्वा मतिज्ञानादिभिश्चतुर्भिः सह किं सहभावः सहावस्थानं भवति नेति ?, उत

शेषज्ञानानामभाव एवेति, अत्रोच्यत इत्युत्तरग्रन्थोपन्यासः, 'केचिदि'त्यादि, विप्रतिपत्तिरिति केषाञ्चिन्मतोपन्यासः, केचिदजुमतयः आचार्याः-सूरयो व्याचक्षते अत्र, किमित्याह-नाभावः शेषज्ञानानां, सतः सर्वथा असत्ताऽयोगात्, समु(सत्सु) सुखादेरप्यसत्त्वप्रसङ्गात्, किन्तु अभिभूतत्वात्-तिरस्कृतत्वात् केवलेन अकिञ्चित्कराणि भवन्ति, स्वप्रयोजनासमर्थानीत्यर्थः, दृष्टान्तमाह-'इन्द्रियवत्' यथेन्द्रियमकिञ्चित्करं चक्षुरादि केवलिनः, सर्वात्मना केवलेनैव तद्विषयदर्शनात् तद्वदिति, शिष्यव्युत्पत्तये निदर्शनान्तरमाह-'यथा वे'त्यादि, यथा वा-येन वा प्रकारेण एतत् स्थितं लोके, किमित्याह-'व्यभ्रे नभसि' विगताभ्रे आकाशे आदित्ये उदिते सति, किं विशिष्टे इत्याह-'भूरितेजसि' प्रभूतोद्योते, किमित्याह-भूरितेजस्त्वादेव कारणात् आदित्येनाभिभूतानि तिरोहितस्वसामर्थ्यानि, कानीत्याह-अन्यतेजांसि-अन्यानि च तानि तेजांसि च अन्यतेजांसि, तेजसोऽभेदात्तेजोमयानि द्रव्याण्येव गृह्यन्ते, तथा चाह-'ज्वलनमणि-चन्द्रनक्षत्रप्रभृतीनि' ज्वलनः-अर्च्चिः मणिः-सूर्यकान्तचन्द्रकान्तादिः चन्द्रः-शशी नक्षत्रं-अश्विन्यादि, प्रभृतिशब्दात्तारकादिपरिग्रहः, एतानि प्रकाशनम्-उद्योतनं प्रत्यकिञ्चित्कराणि भवन्ति, ते (तानि न) किञ्चिद्बहिरवस्थितं प्रकाशयन्ति, हतप्रभावत्वात्, 'तद्वदि'ति तेन प्रकारेण केवलभास्वता भूरितेजसाऽऽक्रान्तानि न विषयप्रकाशनं प्रति व्याप्रियन्ते मत्यादीनि, अत्रैव मतान्तरमाह-'केचिदप्याहु'रित्यादिना, अन्ये पुनर्ब्रुवते-'अपाये'त्यादि, युक्तिग्रन्थान्नैतानि मत्यादीनि केवलिनः सन्ति, तत्रापाय-सद्द्रव्यतयेति पूर्ववत्, अनेन प्रकारेण न मतिज्ञानं, श्रोत्रादीन्द्रियोपलब्धे-हितार्थनिश्चयरूपं न, तदभावात् तत्पूर्वकं-मतिज्ञानपूर्वकं श्रुतज्ञानम्-उक्तलक्षणं न, अवधिज्ञानमनःपर्यायज्ञाने च यथोक्तस्वरूपे रूपिद्रव्य-विषयनियमगोचरे, अत एते अपि न, सकलवस्तुविषयत्वात् केवलस्य, यस्मादेवं तस्मान्नैतानि सर्वाण्येव केवलिनः सतः प्रवृत्तक्षायिकालोकस्य

सन्तीति, उपपत्त्यन्तरमुपन्यस्यन्नाह-'किञ्चान्यदि'त्यादि, इदं वा यदत्र क्षूणं मतिज्ञानादिषु चतुर्षु मनःपर्यायज्ञानान्तेषु पर्यायेण क्रमेणोपयोगः-स्वविषयग्रहणव्यापारो भवति, न युगपद्-एकस्मिन्नेव काले, मत्यादीनामन्यतमेनोपयुक्तस्य श्रुताद्यन्यतमोपयोगाभावात्, अन्योपयोगासंकीर्ण उपयोगो भवतीत्यर्थः, 'संभिन्ने'त्यादि, संभिन्ने-सर्वपर्यायग्राहके ज्ञान-दर्शने-विशेषसामान्यविषये यस्य स तथा तस्य पुनर्भगवतः समग्रैश्वर्यादियुक्तस्य 'केवलिनः' परमज्ञानिनः, किमित्याह-'युगपद्' अक्रमेण, किमित्याह-'सर्वभावग्राहके' पञ्चास्तिकायग्राहके, एतदेव विशेष्यते-'निरपेक्षे' ज्ञेयं मुक्त्वाऽन्यापेक्षारहिते, कस्मिन्नित्याह-'केवलज्ञाने केवलदर्शने च' इतरेतरानुविद्धविशेषसामान्यग्राहिणि क्षायिकबोध इत्यर्थः, 'अनुसमयं उपयोगो भवती'ति अनुगतः-अव्यवहितः समयः-अत्यन्तोऽविभागः कालो यत्र कालसन्ताने सोऽनुसमयस्तं, प्रतिसमयमित्यर्थः, उपयोगः-स्वविषयग्रहणव्यापारो भवति, ततः सदा केवलोपयोगद्वयभावात् अन्योपयोगासंकीर्णोपयोगरूपलक्षणमत्यादि-ज्ञानाभाव इत्यभिप्रायः। 'किञ्चान्यदि'त्युपपत्त्यन्तरमालम्बते 'क्षयोपशमे'-त्यादि, क्षयोपशमादुद्भूतानि चत्वारि ज्ञानानि पूर्वाणि-मतिश्रुतावधिमनः-पर्यायलक्षणानि, क्षयादेव स्वावरणस्य केवलं भवति, क्षये च क्षयोपशमाभाव इत्यभिप्रायो, निगमयन्नाह-'तस्मादि'त्यादि, तस्मात् क्षयोपशमाभावात् न केवलिनो भगवतः शेषाणि केवलात् ज्ञानानि मत्यादीनि सन्तीति ॥१-३१॥

ટીકાર્થ– 'एकादीनि' इत्यादि, સૂત્ર પ્રત્યુત્તર સૂત્ર છે. પ્રથમ વગેરે જ્ઞાનો વિકલ્પ કરવા યોગ્ય છે. એક કાળે એક જીવમાં ચાર જ્ઞાન સુધી હોઇ શકે છે. કેમ કે आङ् અવ્યય અભિવિધિ[1] વાચક છે. આ પ્રમાણે

१. આ શબ્દના મર્યાદા અને અભિવિધિ એવા બે અર્થ છે. તેમાં મર્યાદા એટલે જે શબ્દને આ લાગેલો હોય તે ન આવે=છૂટી જાય. અભિવિધિ એટલે જેને આ લાગેલો હોય તે પણ આવે. જેમકે आपाटलिपुत्राद् वृष्टो मेघः અહીં જો 'आ' અવ્યયનો મર્યાદા અર્થ કરવામાં આવે તો

સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. આ જ અર્થને બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- જ્ઞાનની વિચારણાનો અધિકાર ચાલતો હોવાથી પ્રસ્તુત મતિજ્ઞાન આદિમાંથી પ્રથમથી શરૂ કરીને ચાર સુધી પ્રમાતા એક જીવમાં એકી સાથે ચાર જ્ઞાન હોય છે.

આને જ સ્પષ્ટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- कस्मिंश्चिद् इत्यादि, મનુષ્ય વગેરે કોઇક જીવમાં પાંચમાંથી એક જ્ઞાન હોય છે, અર્થાત્ પહેલું મતિજ્ઞાન જ હોય છે. આ જ્ઞાન જેણે અક્ષરશ્રુતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી તેવા નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શનવાળા અને નિસર્ગથી માત્ર પ્રવચનમાતાના જ્ઞાનવાળા જીવમાં જાણવું. તથા કોઇક જીવમાં મતિ-શ્રુત એ બે જ્ઞાન હોય. આ બે જ્ઞાન પણ જેણે અક્ષરશ્રુતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તેવા સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવમાં હોય.

તથા કોઇક જીવમાં મતિ-શ્રુત-અવધિ એ ત્રણ જ્ઞાન હોય. અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવાથી પૂર્વના બે જ્ઞાન સહિત મતિ-શ્રુત-અવધિ એમ ત્રણ જ્ઞાન હોય. (અથવા મતિ-શ્રુત-મનઃપર્યવ એ ત્રણ જ્ઞાન હોય.)

કોઇક જીવમાં મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય એમ ચાર જ્ઞાન હોય. ત્રણ જ્ઞાનવાળા જીવને મનઃપર્યાય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં ચાર થાય.

પ્રશ્ન– મતિ-શ્રુતનો એકી સાથે લાભ (श्रुतं मतिपूर्वम् ૧-૨૦ સૂત્રમાં) કહ્યો છે. તેથી મતિજ્ઞાન એકલું કેવી રીતે હોય ?

ઉત્તર– મતિ-શ્રુતનો લાભ એકી સાથે થતો હોવા છતાં તેમના ઉપયોગનો પ્રકાર ભિન્ન હોવાથી તેમના ઉપયોગને આશ્રયીને મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વક ન હોવાથી મતિજ્ઞાન જ એકલું હોય છે.

પાટલિપુત્ર સુધી વરસાદ વરસ્યો, અર્થાત્ પાટલિપુત્રની હદ સુધી વરસાદ વરસ્યો, પણ પાટલિપુત્રમાં ન વરસ્યો. હવે જો અભિવિધિ અર્થ કરવામાં આવે તો પાટલિપુત્રમાં પણ વરસાદ વરસ્યો એવો અર્થ થાય. પ્રસ્તુતમાં आचतुर्भ्यः શબ્દમાં રહેલા આ અવ્યયનો અભિવિધિ અર્થ હોવાથી ચાર પણ આવી જાય. આથી એકી સાથે ચાર જ્ઞાન હોઇ શકે એવો અર્થ થાય. પણ જો મર્યાદા અર્થ કરવામાં આવે તો ચાર છૂટી જાય. એકી સાથે ત્રણ જ્ઞાન હોઇ શકે એવો અર્થ થાય.

પ્રશ્ન– શ્રુતજ્ઞાન પણ એકલું કેમ ન હોય ?

ઉત્તર– શ્રુતગ્રંથોના અનુસારે જેનો ઉપયોગ થાય છે તેવું શ્રુતજ્ઞાન અવશ્ય મતિજ્ઞાનની સાથે જ હોય છે. કારણ કે શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાનપૂર્વક જ હોય છે. આ જ વિષયને यस्य इत्यादि થી સ્પષ્ટ કરે છે. જે જીવને શ્રુતાનુસારી શ્રુતજ્ઞાન છે તેને અવશ્ય યથોક્તલક્ષણવાળું મતિજ્ઞાન હોય. જે જીવને નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શનકાળે અક્ષરશ્રુત પ્રાપ્ત થયું નથી તે જીવ જો પછીથી શ્રુતગ્રંથાનુસારી શ્રુતજ્ઞાન ભણે તો શ્રુતજ્ઞાન હોય, ન ભણે તો ન હોય. આથી મતિજ્ઞાન એકલું હોય એમ કહ્યું છે.

કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં અન્ય જ્ઞાનોની સત્તા અંગે મતાંતરો

શંકા– સર્વ જ્ઞેયના ગ્રાહક કેવલજ્ઞાનનો [1]પૂર્વના મતિજ્ઞાન આદિ ચાર જ્ઞાનોની સાથે અવસ્થાન છે કે નહિ ? અથવા તો કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે અન્ય ચાર જ્ઞાનનો અભાવ જ હોય છે ?

સમાધાન– આમાં વિવાદ છે. સરળમતિવાળા કોઇ આચાર્યો કહે છે કે, અન્ય જ્ઞાનોનો અભાવ થતો નથી. કેમકે જે સત્ હોય તેનું સર્વથા અસત્ત્વ ન થઇ જાય, અર્થાત્ સત્ સર્વથા અસત્ ન બને. જો સત્ સર્વથા અસત્ થાય તો સત્ સ્વરૂપ સુખાદિના પણ અભાવનો પ્રસંગ આવે. કેવળજ્ઞાન હોય ત્યારે ચાર જ્ઞાન હોય ખરા, પણ અભિભૂત= હતપ્રભાવવાળા થઇ જતા હોવાથી પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ બનતા નથી. કેવળીભગવંતની ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયો પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ બનતી નથી. કેમકે કેવળજ્ઞાનથી જ બધી જ રીતે ઇન્દ્રિયોના વિષયો દેખાય છે. તેવી રીતે અન્ય ચાર જ્ઞાન પણ કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં પોતાનું કાર્ય કરવા સમર્થ બનતા નથી.

---

૧. ભાષ્યના पूर्वैः પદનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- पूर्वैः=पूर्वकालप्राप्तैः=કેવળજ્ઞાનની પૂર્વકાળમાં પ્રાપ્ત થનારા અથવા पूर्वसन्निवेशिभिर्वा=ક્રમમાં કેવળજ્ઞાનની પૂર્વે જેમનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે તેવા મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યયજ્ઞાન.

શિષ્યને વિશેષ બોધ પમાડવા માટે બીજું દૃષ્ટાંત કહે છે- "यथा वा" ઇત્યાદિ, જેવી રીતે વાદળ રહિત આકાશમાં અત્યંત તેજસ્વી સૂર્યનો ઉદય થયે છતે સૂર્ય અત્યંત તેજસ્વી હોવાથી જ અન્ય અગ્નિ, સૂર્યકાંત-ચંદ્રકાંત વગેરે મણિ, ચંદ્ર, નક્ષત્ર અને તારા વગેરે તેજોમય વસ્તુઓનું સામર્થ્ય સૂર્યથી અંતર્ધાન (અદૃશ્ય) થઇ જાય છે. તેથી તે વસ્તુઓ પ્રકાશ કરવા માટે સમર્થ બનતી નથી. તે વસ્તુઓ હતપ્રભાવવાળી થઇ જવાથી બહાર રહેલી કોઇ વસ્તુને પ્રકાશિત કરતી નથી. તેવી રીતે અત્યંત તેજસ્વી કેવળજ્ઞાન રૂપ સૂર્યથી આક્રાંત કરાયેલા મતિ આદિ જ્ઞાનો સ્વવિષયનું પ્રકાશન કરવા માટે વ્યાપાર કરતા નથી.

અહીં જ "केचिदप्याहुः" ઇત્યાદિથી મતાંતરને કહે છે- બીજાઓ કહે છે કે, યુક્તિવાળા ગ્રંથોના આધારે કેવળીને મતિ આદિ જ્ઞાનો ન હોય.

તેમાં अपायसद्व्यतया નો અર્થ પૂર્વવત્ (અ.૧ સૂ.૧૧માં જણાવ્યા પ્રમાણે) છે. મતિજ્ઞાન અપાયસદ્દ્રવ્યની વિદ્યમાનતામાં થતું હોવાથી કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં ન હોય. મતિજ્ઞાન શ્રોત્રેન્દ્રિય આદિથી ઉપલબ્ધ તથા ઇહિત પદાર્થના નિશ્ચયરૂપ છે. આવું મતિજ્ઞાન કેવળજ્ઞાનની વિદ્યમાનતામાં ન હોય. મતિજ્ઞાન ન હોવાથી મતિજ્ઞાનપૂર્વક થતું શ્રુતજ્ઞાન પણ ન હોય. શ્રુતજ્ઞાનનું લક્ષણ પૂર્વે (અ.૧ સૂ.૯માં) જણાવ્યું છે.

અવધિજ્ઞાન અને મનઃપર્યાયજ્ઞાન નિયમા રૂપી દ્રવ્યોને જાણે છે. આથી આ બે જ્ઞાન પણ ન હોય. કેમકે કેવળજ્ઞાન સઘળી વસ્તુઓને જાણે છે. તેથી ક્ષાયિકજ્ઞાનવાળા કેવળીને આ બધા ય જ્ઞાનો ન હોય.

આ વિષે બીજી યુક્તિનો ઉલ્લેખ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- "किञ्चान्यद्" ઇત્યાદિ, વળી અહીં આ પ્રસિદ્ધ છે કે મતિજ્ઞાનથી પ્રારંભી મનઃપર્યાયજ્ઞાન સુધીના ચાર જ્ઞાનોમાં ક્રમથી ઉપયોગ થાય છે, એક જ કાળમાં એકી સાથે ઉપયોગ ન થાય. ઉપયોગ એટલે પોતાના વિષયને જાણવાનો વ્યાપાર. કેમકે મતિ આદિ કોઇ એકમાં ઉપયોગવાળાને તે

સમયે શ્રુત વગેરે અન્યનો ઉપયોગ હોતો નથી, અર્થાત્ અન્ય ઉપયોગની સાથે નહિ ભળેલો ઉપયોગ હોય છે.

"संभिन्न" ઇત્યાદિ, સંભિન્ન જ્ઞાન-દર્શનવાળા ભગવાન કેવળીને એકી સાથે સર્વભાવગ્રાહક અને નિરપેક્ષ એવા કેવળજ્ઞાનમાં અને કેવળદર્શનમાં અનુસમય ઉપયોગ હોય છે. **संभिन्न**=સર્વપર્યાયોના ગ્રાહક (જ્ઞાતા). **ज्ञान**=વિશેષવિષયવાળું. **दर्शन**=સામાન્ય વિષયવાળું. **भगवान**=સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યાદિથી યુક્ત. **केवळी**=પરમજ્ઞાની. **એકીસાથે**=ક્રમ વિના. **सर्वभावग्राहक**=પંચાસ્તિકાયના ગ્રાહક. **निरपेक्ष**=જ્ઞેય સિવાય અન્ય વસ્તુની અપેક્ષાથી રહિત. કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પરસ્પર સંકળાયેલા એવા વિશેષ અને સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે, અર્થાત્ ક્ષાયિક બોધ સ્વરૂપ છે.

અનુસમય– અનુ એટલે અનુગત, અર્થાત્ વ્યવધાનથી રહિત. સમય એટલે જેનો વિભાગ ન થઈ શકે તેવો અંતિમ કાળ. જે કાળ પ્રવાહમાં વ્યવધાનથી રહિત અને વિભાગથી રહિત હોય તે અનુસમય, અર્થાત્ પ્રત્યેક સમય.

ઉપયોગ– પોતાના વિષયને ગ્રહણ કરવાનો વ્યાપાર.

કેવળીને પ્રતિસમય સદા કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન એ બે ઉપયોગ હોવાથી અન્ય ઉપયોગથી [1]असंकिर्ण=અમિશ્રિત ઉપયોગવાળા મતિ આદિ જ્ઞાનનો અભાવ છે.

"किञ्चान्यद्" इति, અન્ય યુક્તિનું આલંબન લે છે, "क्षयोपशम" ઇત્યાદિ, પૂર્વના મતિ, શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય એ ચાર જ્ઞાન ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. કેવળજ્ઞાન સ્વાવરણના ક્ષયથી જ પ્રગટ થાય છે. ક્ષયમાં ક્ષયોપશમ ન હોય એવો અભિપ્રાય છે. ઉપસંહાર કરતા

૧. અહીં ભાવાર્થ આ છે- મત્યાદિ ચાર જ્ઞાનમાંથી કોઇ એક જ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય ત્યારે અન્ય ત્રણ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન હોય. મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય ત્યારે શ્રુતાદિ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન હોય. શ્રુતજ્ઞાનનો ઉપયોગ હોય ત્યારે મત્યાદિ જ્ઞાનનો ઉપયોગ ન હોય. માટે અહીં ટીકામાં अन्योपयोगासंकिर्णोपयोग... ઇત્યાદિ લખ્યું છે.

ભાષ્યકાર કહે છે - "तस्माद्" इत्यादि, क्षयमां क्षयोपशम न होवाथी केवळीभगवंतने केवळज्ञान सिवाय अन्य मति आदि ज्ञान न होय. (१-३१)

टीकावतरणिका– एवं मत्यादिज्ञानपञ्चकं प्रमाणं प्रदर्श्य आद्यत्रयं साभासं तदुपदर्शयन्नाह–

टीकावतरणिकार्थ– આ પ્રમાણે પ્રમાણ સ્વરૂપ મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનને બતાવીને પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાન પ્રમાણાભાસ છે એમ બતાવતા સૂત્રકાર કહે છે–

પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાન અજ્ઞાન પણ હોય–

[1]मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च ॥१-३२॥

सूत्रार्थ– મતિ, શ્રુત અને અવિભંગ(=અવધિ) વિપરીત એટલે કે અજ્ઞાન પણ હોય છે. (૧-૩૨)

भाष्यं– मतिज्ञानं श्रुतज्ञानमवधिज्ञानमिति । विपर्ययश्च भवत्यज्ञानं चेत्यर्थः । ज्ञानविपर्ययोऽज्ञानमिति ।

अत्राह- तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञानमिति, ननु छायातपवच्छीतोष्णवच्च तदत्यन्तविरुद्धमिति । अत्रोच्यते- मिथ्यादर्शनपरिग्रहाद्विपरीतग्राहकत्वमेतेषाम् । तस्मादज्ञानानि भवन्ति । तद्यथा- मत्यज्ञानं श्रुताज्ञानं विभङ्गज्ञानमिति । अवधिर्विपरीतो विभङ्ग इत्युच्यते ।

अत्राह- उक्तं भवता सम्यग्दर्शनपरिगृहीतं मत्यादिज्ञानं भवत्यन्यथाऽज्ञानमेवेति । मिथ्यादृष्टयोऽपि च भव्याश्चाभव्याश्चेन्द्रियनिमित्तानविपरीतान्स्पर्शादीनुपलभन्ते, उपदिशन्ति च स्पर्शं स्पर्श इति रसं रस इति । एवं शेषान् । तत्कथमेतदिति । अत्रोच्यते- तेषां हि विपरीतमेतद् भवति ॥१-३२॥

---

१. प्रसिद्ध सूत्र मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च એવું છે.

ભાષ્યાર્થ– મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન વિપરીત પણ હોય છે. વિપરીત એટલે અજ્ઞાન. કેમકે જ્ઞાનથી વિપરીત અજ્ઞાન છે.

પ્રશ્ન– જે જ્ઞાન હોય તે જ અજ્ઞાન કેવી રીતે હોય ? આ તો છાયા અને તડકાની જેમ અથવા શીત અને ઉષ્ણની જેમ અત્યંત વિરુદ્ધ છે.

ઉત્તર– મિથ્યાદર્શનના ઉદયને કારણે આ ત્રણ જ્ઞાનો વિપરીતભાવને ગ્રહણ કરનારા છે. તેથી જ્ઞાનના ફળને આપતા નથી પણ અજ્ઞાનના ફળને આપે છે. તે આ પ્રમાણે- મતિઅજ્ઞાન, શ્રુતઅજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન. વિપરીત અવધિ(જ્ઞાન) વિભંગજ્ઞાન કહેવાય છે.

પ્રશ્ન– સમ્યગ્દર્શનથી ગ્રહણ કરાયેલા મત્યાદિજ્ઞાન જ્ઞાન છે અન્યથા અજ્ઞાન જ છે એમ આપે કહ્યું. મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ ભવ્ય અને અભવ્ય હોય છે. તે બંને પ્રકારના મિથ્યાદૃષ્ટિઓ ઇન્દ્રિયો નિમિત્ત છે જેમાં એવા સ્પર્શ વગેરે વિષયોને અવિપરીત પણે જાણે છે અને સ્પર્શને સ્પર્શ કહે છે, રસને રસ કહે છે એ પ્રમાણે બીજા વિષયોને પણ અવિપરીતપણે કહે છે તેથી મિથ્યાદૃષ્ટિના જ્ઞાન અજ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

ઉત્તર– તેઓનું જ્ઞાન વિપરીત હોય છે. (અર્થાત્ તેઓનું જ્ઞાન વિષય પ્રતિભાસ રૂપે હોય છે પણ આત્મપરિણતિ રૂપે હોતું નથી તેથી વિપરીત છે.) (૧-૩૨)

ટીકા– अत्रावधौ वक्तव्ये अविभङ्गग्रहणमवधेर्विभङ्गो विपर्यय इति ज्ञापनार्थं, एते त्रयो ज्ञानभेदाः अज्ञानं ज्ञानं चेति सूत्रसमुदायार्थः, एनमेव प्रकटयन्नाह भाष्यकारः 'मतिज्ञान'मित्यादि ज्ञानविपर्ययोऽयथार्थोऽवबोधः अज्ञानमिति, अत्राह चोदकः-'तदेव'इत्यादि, तदेव ज्ञानं मत्यादि तदेवाज्ञानं विपर्यय इति, नन्वित्यसूयायां, छायातपवत् शीतोष्णवच्चेति निदर्शनं, 'तदत्यन्तविरुद्ध'मिति तत् ज्ञानादज्ञानं अज्ञानाच्च ज्ञानं परस्परपरिहारेणावस्थानादत्यन्तविरुद्धं, यथा छायादेरातपादि, एकस्य विरुद्धधर्मद्वयसमारोपायोगादिति, अत्रोच्यते परिहारः-'मिथ्यादर्शने'त्यादि,

मिथ्यादर्शनेन तत्त्वार्थाश्रद्धानरूपेण- परिग्रहात्-अध्यासात् कारणात्, किमित्याह-'विपरीतग्राहकत्वम्' अयथावस्तुपरिच्छेदित्वमेतेषां-मत्यादीनां, तस्माद्विपरीतग्राहकत्वात् अज्ञानानि भवन्ति, मिथ्यात्वलक्षणौदयिकभावयोगादित्यर्थः, 'तद्यथे'त्युदाहरणोपन्यासार्थः, मतिज्ञानमिति ज्ञानं मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतग्राहकं मत्यज्ञानं भवति, एवं श्रुताज्ञानं, एवं विभङ्गज्ञानमिति, विभङ्गावयवं व्याचष्टे-अवधेर्विपरीतो-मिथ्यात्वोदयाद्विपरीतग्राहकः अतीन्द्रियार्थविषयो बोधः विभङ्ग इत्युच्यते शास्त्र इति, ततश्च न तदेव ज्ञानं तदेवाज्ञानम्, अपि तु निमित्तभेदात् ज्ञानाज्ञानव्यवस्थेति भावार्थः। 'अत्राहे'त्यादि, अत्र ज्ञानेतरविभाग उक्ते चोदक आह-'उक्तं भवता' प्रतिपादितं त्वया, किमित्याह-'सम्यगि'त्यादि, सम्यग्दर्शनेन-तत्त्वार्थश्रद्धानरूपेण परिगृहीतम्-अधिष्ठितं मत्यादित्रयं ज्ञानं भवत्यविपरीतार्थग्राहि, अन्यथा मिथ्यादर्शनपरिगृहीतमज्ञानमेवेत्ययथार्थग्राहीति यावता मिथ्यादृष्टयोऽपि च लौकिकास्तन्त्रान्तरीयाश्च एते च द्विविधा इत्याह-'भव्याश्चाभव्याश्च' सिद्धिभवनयोग्या भव्याः अयोग्यास्त्वभव्याः, एते च 'इन्द्रियनिमित्तान्' उपलब्धौ स्पर्शनादीन्द्रियापेक्षान् 'अविपरीतान्' यथावस्थितान् 'स्पर्शादीनर्थान्' स्पर्शरसगन्धवर्णशब्दान् उपलभन्ते स्वतः उपदिशन्ति चान्येभ्यः, कथमित्याह-'स्पर्शं' शीतादिकं 'स्पर्श' इत्येवमुपलभन्ते उपदिशन्ति च, तथा रसं-तिक्तादिकं रस इत्येवं, एवं शेषान्-गन्धरूपशब्दानवैपरीत्येन, ततः कथमेतदिति, न बाधकं प्रत्ययमन्तरेण मिथ्यादृष्टिज्ञानानामयथार्थग्राहितेत्यर्थः, अत्रोच्यते गुरुवर्गेण, 'तेषां ही'त्यादि तेषां-मिथ्यादृष्टीनां यस्माद्विपरीतमेतद्-अधिकृतज्ञानं मिथ्यात्वग्रहावेशाद्भवत्यतोऽज्ञानमेवेति ॥१-३२॥

ટીકાર્થ– અહીં સૂત્રમાં અવધિ શબ્દનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, તેના બદલે અવિભંગ શબ્દનું ગ્રહણ કર્યું તે અવધિજ્ઞાનનો વિપર્યય વિભંગ છે એમ જણાવવા માટે છે. આ ત્રણ જ્ઞાનભેદો અજ્ઞાન પણ હોય અને

જ્ઞાન પણ હોય. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. આ જ અર્થને પ્રગટ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- "मतिज्ञानम्" ઇત્યાદિ, જ્ઞાનવિપર્યય એટલે અયથાર્થ બોધ એટલે કે અજ્ઞાન.

શંકા– મતિ આદિને જ્ઞાન કહેવું અને તેને જ અજ્ઞાન કહેવું એ છાયા-આતપ અને શીત-ઉષ્ણની જેમ અત્યંત વિરુદ્ધ છે. જ્ઞાન અને અજ્ઞાન પરસ્પર એક-બીજાને છોડીને રહેતા હોવાથી જ્ઞાનથી અજ્ઞાન અને અજ્ઞાનથી જ્ઞાન અત્યંત વિરુદ્ધ છે. એક જ વસ્તુમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ બે ધર્મોનો સમારોપ કરવામાં આવતો નથી.

સમાધાન– તત્ત્વભૂત પદાર્થોની અશ્રદ્ધા રૂપ મિથ્યાદર્શનથી ગ્રહણ કરાયેલા હોવાથી અને એથી જ વિપરીત વસ્તુના ગ્રાહક હોવાથી અજ્ઞાન થાય છે, અર્થાત્ મિથ્યાત્વરૂપ ઔદયિકભાવના સંબંધથી ત્રણે અજ્ઞાન થાય છે. તે આ પ્રમાણે- મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીત વસ્તુનું ગ્રાહક મતિજ્ઞાન જ મતિઅજ્ઞાન થાય છે. એ પ્રમાણે શ્રુતજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન વિષે પણ જાણવું. વિભંગ એવા અવયવનું વ્યાખ્યાન કરે છે- મિથ્યાત્વના ઉદયથી વિપરીત વસ્તુના ગ્રાહક અતીન્દ્રિય પદાર્થ સંબંધી અવધિના બોધને શાસ્ત્રમાં વિભંગ કહેવામાં આવે છે. તેથી તે જ્ઞાન છે તે જ અજ્ઞાન નથી, કિંતુ નિમિત્તના ભેદથી જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એવી વ્યવસ્થા છે.

પ્રથમના ત્રણ જ્ઞાન શા કારણે અજ્ઞાન પણ હોય

"अत्राह" ઇત્યાદિ, અહીં જ્ઞાન-અજ્ઞાનના વિભાગને કહ્યે છતે પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન કરે છે- તત્ત્વભૂત પદાર્થોની શ્રદ્ધારૂપ સમ્યગ્દર્શનથી ગૃહીત અને એથી જ અવિપરીત અર્થ ગ્રાહક મતિ આદિ ત્રણ જ્ઞાન છે, મિથ્યાદર્શનથી ગૃહીત અને એથી જ અયથાર્થ ગ્રાહી મતિ આદિ ત્રણ અજ્ઞાન છે એમ આપે કહ્યું. પણ લૌકિકો અને અન્યદર્શનીઓ એમ બે પ્રકારના તથા ભવ્યો(=મુક્તિમાં જવા માટે યોગ્ય) અને અભવ્યો (=મુક્તિમાં જવા માટે અયોગ્ય) એમ બે પ્રકારના મિથ્યાદૃષ્ટિઓ પણ

ઇન્દ્રિયનિમિત્ત[૧] એવા સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ, શબ્દોને યથાવસ્થિત પોતે જાણે છે અને બીજાઓને તે પ્રમાણે ઉપદેશ આપે છે. શીતાદિક સ્પર્શને આ સ્પર્શ આવો છે એમ જાણે છે અને બીજાઓને કહે છે. તિક્ત વગેરે રસને આ રસ આવો છે એમ જાણે છે અને બીજાઓને કહે છે. એ પ્રમાણે ગંધ, રૂપ અને શબ્દોને અવિપરીતપણે જાણે છે અને બીજાઓને કહે છે. તેથી આપે કહેલી વાત કેવી રીતે ઘટે ? બાધક જ્ઞાન વિના મિથ્યાદૃષ્ટિઓનાં જ્ઞાન અયથાર્થગ્રાહી છે એમ ન કહી શકાય.

અહીં ગુરુવર્ગ કહે છે- મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોનું પ્રસ્તુત જ્ઞાન મિથ્યાત્વરૂપ ગ્રહના આવેશવાળું હોવાથી વિપરીત છે. એથી અજ્ઞાન જ છે. (૧-૩૨)

टीकावतरणिका– तथा चाह सूत्रकारः–

ટીકાવતરણિકાર્થ– સૂત્રકાર તે પ્રમાણે કહે છે–

મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન કેમ ?–

सदसतोरविशेषाद् यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत् ॥१-३३॥

સૂત્રાર્થ– પોતાની મતિ પ્રમાણે અર્થ કરવાથી ઉન્મત્તની જેમ સત્(=વિદ્યમાન) પદાર્થની અને અસત્(=અવિદ્યમાન) પદાર્થની વિશેષતા ન સમજી શકવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું મતિ આદિ જ્ઞાન અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (૧-૩૩)

भाष्यं– यथोन्मत्तः कर्मोदयादुपहतेन्द्रियमतिर्विपरीतग्राही भवति । सोऽश्वं गौरित्यध्यवस्यति गां चाश्व इति, लोष्टं सुवर्णमिति सुवर्णं लोष्ट इति, लोष्टं च लोष्ट इति सुवर्णं सुवर्णमिति, तस्यैवमविशेषेण लोष्टं सुवर्णं सुवर्णं लोष्टमिति विपरीतमध्यवस्यतो नियतमज्ञानमेव भवति । तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहतेन्द्रियमतेर्मतिश्रुतावधयोऽप्यज्ञानं भवन्ति ॥१-३३॥

ભાષ્યાર્થ– કર્મના ઉદયથી જેની ઇન્દ્રિયો અને મતિ હણાઇ ગયા છે એવો ઉન્મત્ત પુરુષ પદાર્થને વિપરીત ગ્રહણ કરે છે. જેમ કે તે અશ્વને ગાય કહે છે, ગાયને અશ્વ કહે છે. માટીના ઢેફાને સુવર્ણ કહે છે અને સુવર્ણને

૧. ઇન્દ્રિયનિમિત્ત એટલે જાણવામાં સ્પર્શન આદિ ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાવાળા.

માટીનું ઢેફું કહે છે. તે ક્યારેક માટીના ઢેફાને માટીનું ઢેફું કહે છે અને સુવર્ણને સુવર્ણ કહે છે. આમ છતાં સામાન્યથી તો માટીના ઢેફાને સુવર્ણ અને સુવર્ણને માટીનું ઢેફું એમ વિપરીતપણે જાણતા તેનું ચોક્કસ અજ્ઞાન જ છે. તેવી રીતે મિથ્યાદર્શનથી જેની ઇન્દ્રિયો અને મતિ હણાઈ ગઇ છે એવા મિથ્યાદૃષ્ટિના મતિ-શ્રુત-અવધિજ્ઞાન પણ અજ્ઞાન છે. (૧-૩૩)

ટીકા– सच्चासच्च सदसती, सद्विद्यमानं असदविद्यमानमुभयोः सदसतोरविशेषाद्-अभेदात्, अबोधमधिकृत्य, अयथावबोधादित्यर्थः, यत्रापि यथाबोधाध्यवसायस्तत्रापि यदृच्छोपलब्धेः-अनालोचितोपलब्धेः उन्मत्तवद् उन्मत्तस्येवाज्ञानमेवेति सूत्रार्थः, अवयवार्थं त्वाह भाष्यकारः-'यथोन्मत्ते'त्यादिना, यथोन्मत्तो वायुपिशाचादिगृहीतः 'कर्मोदयाद्' ज्ञानावरणीयादिकर्मविपाकात् उपहतेन्द्रियमतिः स्मरन्, किमित्याह-'विपरीतग्राही भवति' अन्यथावस्थितवस्तुपरिच्छेदीत्यर्थः, अत एव 'सोऽश्व'मित्यादि, स उन्मत्तः अश्वं सन्तं गौरित्यध्यवस्यति-गौरयमित्येवं गृह्णाति, तथाभिधानात्, गां च संतमश्वोऽयमित्यध्यवस्यति, एवं लोष्ट-मृदात्मकं सुवर्णमिति, सुवर्णं लोष्टमिति, कदाचिल्लोष्टं च लोष्टमित्यध्यवस्यति, एवं सुवर्णं च सुवर्णमिति, तस्योन्मत्तस्य एवमुक्तनीत्याऽविशेषेण अयथावद्बोधेन लोष्टसुवर्णे द्वे अपि संमूढचेतनत्वात्तत्त्वतस्तुल्ये, गवाश्वोपलक्षणमेतत्, एतावपि तुल्यौ, चेतनाचेतनेषु सर्वत्र सङ्ग्रह इति ज्ञापनार्थं उदाहरणबहुत्वं, ततश्च 'लोष्ट'मित्यादि, लोष्टं सुवर्णमित्येवं विपरीतमध्यवस्यतः-गृह्णतः, किमित्याह-नियतं-निश्चितं अज्ञानमेव, कुत्सितं ज्ञानमेव, न ज्ञानं भवति, एवं दृष्टान्तमभिधाय दार्ष्टान्तिकयोजनामाह-'तदि'त्यादिना, यद्वत् प्रागुक्तमज्ञानं तद्वन्मिथ्यादर्शनोपहतेन्द्रियमतेः प्रमातुः मतिश्रुतावधयोऽपि प्रागुक्तस्वरूपाः अज्ञानान्येव भवन्ति, मिथ्यादर्शनग्रहणेन संमूढचेतनत्वात्, अत एव मनुष्य एव देवः तदव्यतिरिक्तो वेति साङ्ख्यादीनां प्रतिपत्तिः सदसदविशेषेणेति भावनीयमलं प्रसङ्गेनेति, निगमनमाह ॥१-३३॥

ટીકાર્થ– બોધ ન થવાથી, અર્થાત્ અયથાર્થબોધ થવાના કારણે સત્ (=વિદ્યમાન) પદાર્થ અને અસત્(=અવિદ્યમાન) પદાર્થના ભેદને ન સમજી શકવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન છે.

જ્યાં યથાર્થબોધ કરવાનો અધ્યવસાય છે ત્યાં પણ ઉન્મત્ત માણસની જેમ વિચાર કર્યા વિના જ્ઞાન થવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન અજ્ઞાન જ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો અર્થ છે. અવયવાર્થને તો 'યથોન્મત્ત' ઇત્યાદિથી ભાષ્યકાર કહે છે–

જેવી રીતે વાયુ, પિશાચ આદિથી ગૃહીત ઉન્મત્ત માણસ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મના વિપાકથી ઉપહત ઇન્દ્રિય-મતિવાળો થયો છતો વિપરીત ગ્રાહી થાય છે=વસ્તુ જેવા સ્વરૂપે છે તેનાથી વિપરીત રૂપે જાણે છે. એથી જ તે ઉન્મત્ત અશ્વને આ ગાય છે એમ સમજે છે. કારણ કે તે પ્રમાણે બોલે છે. ગાયને આ અશ્વ છે એમ સમજે છે. એ પ્રમાણે માટીના ઢેફાને સુવર્ણ સમજે છે, અને સુવર્ણને માટીનું ઢેફું સમજે છે. ક્યારેક ઢેફાને આ ઢેફું છે એમ સમજે છે. એ પ્રમાણે ક્યારેક સુવર્ણને સુવર્ણ સમજે છે. આ રીતે યથાર્થ બોધ ન થવાથી માટી-સુવર્ણમાં રહેલા ભેદને ન સમજી શકવાથી સંમૂઢચેતનાવાળા ઉન્મત્તને માટી અને સુવર્ણ એ બંનેય પરમાર્થથી તુલ્ય જણાય છે. માટી-સુવર્ણનું દૃષ્ટાંત ગાય-અશ્વનું ઉપલક્ષણ છે, અર્થાત્ માટી-સુવર્ણના દૃષ્ટાંતથી ગાય-અશ્વનું દૃષ્ટાંત પણ સમજી લેવું. ઉન્મત્તને ગાય-અશ્વ પણ તુલ્ય જણાય છે.

પ્રશ્ન– અહીં એક દૃષ્ટાંતથી સમજાવી શકાતું હોવા છતાં ઘણાં ઉદાહરણો કેમ જણાવ્યાં ?

ઉત્તર– [1]ચેતન-જડ સર્વ પદાર્થોનો સંગ્રહ કરવા માટે, અર્થાત્ ચેતન-જડ સર્વ પદાર્થોમાં મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવ સત્-અસત્ના ભેદને સમજી શકતો નથી એમ જણાવવા માટે, ઘણાં ઉદાહરણોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

---

૧. અશ્વ અને ગાયથી સર્વ સચેતન પદાર્થોનો અને ઢેફા-સુવર્ણથી સર્વ અચેતન પદાર્થોનો સંગ્રહ કરાયેલો જાણવો.

તેથી ઢેફાને આ સુવર્ણ છે એમ વિપરીત જાણતા મિથ્યાદૃષ્ટિનું નિશ્ચિત અજ્ઞાન જ છે. અહીં અજ્ઞાન એટલે જ્ઞાનનો અભાવ નહિ, કિંતુ મિથ્યાજ્ઞાન (કે વિપરીત જ્ઞાન) એવો અર્થ છે. તે જ્ઞાન જ નથી.

આ પ્રમાણે દૃષ્ટાંતને કહીને 'तद्' ઇત્યાદિથી દાર્ષ્ટાન્તિકની સાથે યોજનાને કહે છે- જેવી રીતે પૂર્વે અજ્ઞાન કહ્યું તેવી રીતે મિથ્યાદર્શન (=મિથ્યાત્વ મોહનીય) કર્મથી જેના ઇન્દ્રિય-મન હણાયેલા છે તે પ્રમાતાના મતિ-શ્રુત-અવધિ પણ અજ્ઞાન જ હોય છે. કેમકે તે જીવ મિથ્યાદર્શનથી ગૃહીત હોવાથી સંમૂઢચેતનાવાળો છે. આથી જ મનુષ્ય એજ દેવ છે કે મનુષ્ય દેવથી ભિન્ન છે ? એવી સાંખ્ય આદિની માન્યતા સત્-અસત્નું ભેદ કરનારી નથી એમ વિચારવું. પ્રાસંગિક વર્ણન આટલું પૂર્ણ છે. (૧-૩૩)

भाष्यावतरणिका– उक्तं ज्ञानम् । चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः । प्रमाणे चोक्ते । नयान् वक्ष्यामः । तद्यथा-

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– જ્ઞાન કહ્યું. ચારિત્રને નવમા અધ્યાયમાં કહીશું. બે પ્રમાણો કહ્યા. હવે નયોને કહીશું. તે આ પ્રમાણે-

टीकावतरणिका– 'उक्तं ज्ञानं' मत्यादिप्रागुपन्यस्तं, इदानीं चारित्रावसर इत्यत आह-'चारित्रं नवमेऽध्याये वक्ष्यामः' आश्रवनिरोधः संवरः (९.१) स गुप्तिसमितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रै' (९.२) रित्यादिना ग्रथेन, ततः शास्त्रार्थपरिज्ञानगम्यत्वादस्येति सूत्रान्तर-सम्बन्धाभिधित्सयाऽऽह-प्रमाणे चोक्ते, प्रमाणनयैरधिगम इति सूत्रानुवृत्तौ प्रमाणे च परोक्षप्रत्यक्षे उक्ते, अधुना नयान् वक्ष्यामः, 'तद्यथे'-त्येतदुपन्यासार्थः ।

ટીકાવતરણિકાર્થ– ઉપસંહારને કહે છે- "उक्तं ज्ञानम्" ઇત્યાદિ, જ્ઞાન કહ્યું. હવે ચારિત્રને કહેવાનો અવસર છે. આથી કહે છે- ચારિત્રને નવમા અધ્યાયમાં પહેલું અને બીજું સૂત્ર વગેરે સૂત્રો દ્વારા કહીશું. કેમકે ચારિત્ર શાસ્ત્રાર્થના જ્ઞાનથી જાણી શકાય છે.

હવે અન્યસૂત્રના સંબંધને જણાવવાની ઇચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે- પ્રમાણનયૈરધિગમઃ એ સૂત્રના અનુસંધાનમાં પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એ બે પ્રમાણ કહ્યાં. હવે નયોને કહીશું. તે આ પ્રમાણે-

નૈગમ વગેરે નયોનું વર્ણન–

नैगमसङ्ग्रहव्यवहारऋजुसूत्रशब्दा नयाः ॥१-३४॥

સૂત્રાર્થ– નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ એ પાંચ નયો છે. (૧-૩૪)

भाष्यं– नैगमः, सङ्ग्रहो, व्यवहारः, ऋजुसूत्रः, शब्द इत्येते पञ्च नया भवन्ति ॥१-३४॥

ભાષ્યાર્થ– નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર અને શબ્દ આ પાંચ નયો છે. (૧-૩૪)

ટીકા– नैगमश्च सङ्ग्रहश्चेत्यादि कृतद्वन्द्वसमासानां पञ्चानामपि प्रथमा-बहुवचनान्तं, नया इति चानेकधर्मात्मकस्य वस्तुन एकधर्माध्यवसायादि-लक्षणा इति सूत्रसमुदायार्थः। अवयवार्थमाह-'नैगम'इत्यादिना निगम्यन्ते-परिच्छिद्यन्त इति निगमाः-पदार्थाः लौकिकास्तेषु भवो नैगमः, सदभेदेन सर्वं गृह्णातीति सङ्ग्रहः सत्सङ्गृहीतानां विधिपूर्वकं व्यवहरणं व्यवहारः, ऋजु-सममकुटिलं सूत्रयतीति ऋजुसूत्रः, यथार्थ-शब्दनाच्छब्द इत्येवमर्थाः, एते पञ्च नया भवन्ति ॥१-३४॥

ટીકાર્થ– દ્વન્દ્વસમાસવાળા નૈગમ વગેરે પાંચેય શબ્દોનું પ્રથમાબહુવચનાંત રૂપ છે. નયો અનેક ધર્મસ્વરૂપ વસ્તુના (આ નિત્ય જ છે, આ અનિત્ય જ છે એ રીતે) એક ધર્મનો નિશ્ચય કરનારા છે.[1]

આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. ભાષ્યકાર "નૈગમ" ઇત્યાદિથી અવયવાર્થને કહે છે–

નૈગમ– જે જણાય છે(=જેનો બોધ કરાય છે) તે નૈગમ, અર્થાત્ નિગમ એટલે લૌકિક પદાર્થો. લૌકિક પદાર્થોમાં થનાર(=લોક વ્યવહારને

૧. આદિ શબ્દથી એક ધર્મનો સ્વીકાર કરનારા છે વગેરે સમજવું.

અનુસરનાર) જ્ઞાન નૈગમ કહેવાય. (લોકો જે રીતે વ્યવહાર કરે તે રીતે નૈગમનય પણ વ્યવહાર કરે.)

સંગ્રહ– સત્‌ના અભેદથી સઘળું ગ્રહણ કરે છે એથી સંગ્રહનય કહેવાય છે.

વ્યવહાર– સત્‌થી સંગ્રહ કરાયેલી વસ્તુઓનો વિધિપૂર્વક વ્યવહાર કરવો તે વ્યવહારનય છે.

ઋજુસૂત્ર– ઋજુ એટલે સરળ. જે સરળને ગુંથે, અર્થાત્‌ વર્તમાનકાલીન વસ્તુને ગ્રહણ કરે તે ઋજુસૂત્ર.

શબ્દ– યથાર્થ પદાર્થને કહેવાના કારણે શબ્દનય છે.

આવા પ્રકારના અર્થવાળા આ પાંચ નયો છે. (૧-૩૪)

भाष्यावतरणिका– तत्र-

ભાષ્યાવતરણિકાર્થ– તે પાંચ નયોમાં–

टीकावतरणिका– 'तत्रे'ति पूर्ववत् ॥

ટીકાવતરણિકાર્થ– 'तत्रे'ति પૂર્વની જેમ.

નયોના ભેદો–

आद्यशब्दौ द्वित्रिभेदौ ॥१-३५॥

સૂત્રાર્થ– આદ્ય(=નૈગમ) નયના (સામાન્ય અને વિશેષ એમ) બે ભેદો છે. શબ્દનયના (સાંપ્રત, સમભિરુઢ અને એવંભૂત એમ) ત્રણ ભેદો છે. (૧-૩૫)

भाष्यं– आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यान्नैगममाह। स द्विभेदो देशपरिक्षेपी सर्वपरिक्षेपी चेति। शब्दस्त्रिभेदः साम्प्रतः समभिरूढ एवम्भूत इति ॥

अत्राह- किमेषां लक्षणमिति। अत्रोच्यते- निगमेषु येऽभिहिताः शब्दास्तेषामर्थः शब्दार्थपरिज्ञानं च देशसमग्रग्राही नैगमः। अर्थानां सर्वैकदेशसङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः। लौकिकसम उपचारप्रायो विस्तृतार्थो व्यवहारः। सतां साम्प्रतानामर्थानामभिधानपरिज्ञानमृजुसूत्रः। यथार्थाभिधानं शब्दः। नामादिषु प्रसिद्धपूर्वाच्छब्दादर्थे प्रत्ययः साम्प्रतः। सत्स्वर्थेष्वसङ्क्रमः समभिरूढः। व्यञ्जनार्थयोरेवम्भूत इति ॥

अत्राह- उद्दिष्टा भवता नैगमादयो नयाः । तन्नया इति कः पदार्थ इति । नयाः प्रापकाः कारकाः साधका निर्वर्तका निर्भासका उपलम्भका व्यञ्जका इत्यनर्थान्तरम् । जीवादीन्पदार्थान्नयन्ति प्राप्नुवन्ति कारयन्ति साधयन्ति निर्वर्तयन्ति निर्भासयन्ति उपलम्भयन्ति व्यञ्जयन्तीति नयाः ॥

अत्राह- किमेते तन्त्रान्तरीया वादिन आहोस्वित्स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणो मतिभेदेन विप्रधाविता इति । अत्रोच्यते- नैते तन्त्रान्तरीया, नापि स्वतन्त्रा मतिभेदेन विप्रधाविताः । ज्ञेयस्य त्वर्थस्याध्यवसायान्तराण्येतानि । तद्यथा- घट इत्युक्ते योऽसौ चेष्टाभिर्निर्वृत्त ऊर्ध्वकुण्डलौष्ठायतवृत्तग्रीवोऽधस्तात्परिमण्डलो जलादी-नामाहरणधारणसमर्थ उत्तरगुणनिर्वर्तनानिर्वृत्तो द्रव्यविशेषस्तस्मिन्नेक-स्मिन्विशेषवति तज्जातीयेषु वा सर्वेष्वविशेषात्परिज्ञानं नैगमनयः ॥ एकस्मिन्वा बहुषु वा नामादिविशेषितेषु साम्प्रतातीतानागतेषु घटेषु सम्प्रत्ययः सङ्ग्रहः । तेष्वेव लौकिकपरीक्षकग्राह्येषूपचारगम्येषु यथास्थूलार्थेषु संप्रत्ययो व्यवहारः । तेष्वेव सत्सु साम्प्रतेषु संप्रत्यय ऋजुसूत्रः । तेष्वेव साम्प्रतेषु नामादीनामन्यतमग्राहिषु प्रसिद्धपूर्वकेषु घटेषु सम्प्रत्ययः साम्प्रतः शब्दः । तेषामेव साम्प्रतानामध्यवसायासङ्क्रमो वितर्कध्यानवत् समभिरूढः । तेषामेव व्यञ्जनार्थयोरन्योन्यापेक्षार्थ-ग्राहित्वमेवम्भूत इति ॥

अत्राह- एवमिदानीमेकस्मिन्नर्थेऽध्यवसायनानात्वान्ननु विप्रतिपत्ति-प्रसङ्ग इति । अत्रोच्यते- यथा सर्वमेकं सदविशेषात् । सर्वं द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात् । सर्वं त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात् । सर्वं चतुष्टयं चतुर्दर्शनविषयावरोधात् सर्वं पञ्चत्वमस्तिकायावरोधात् । सर्वं षट्त्वं षड्द्रव्यावरोधादिति । यथैता न विप्रतिपत्तयोऽथ चाध्यवसायस्थाना-न्तराण्येतानि तद्वन्नयवादा इति ॥ किञ्चान्यत् । यथा मतिज्ञानादिभिः पञ्चभिर्ज्ञानैर्धर्मादीनामस्तिकायानामन्यतमोऽर्थः पृथक् पृथुगुपलभ्यते,

पर्यायविशुद्धिविशेषादुत्कर्षेण, न च ता विप्रतिपत्तयः तद्वन्नयवादाः । यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनैः प्रमाणैरेकोऽर्थः प्रमीयते, स्वविषय-नियमात्, न च ता विप्रतिपत्तयो भवन्ति, तद्वन्नयवादा इति ।

आह च–

नैगमशब्दार्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः ।

देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ॥१॥

यत्सङ्गृहीतवचनं सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे ।

तत्सङ्ग्रहनयनियतं ज्ञानं विद्यान्नयविधिज्ञः ॥२॥

समुदायव्यक्त्याकृतिसत्तासञ्ज्ञादिनिश्चयापेक्षम् ।

लोकोपचारनियतं व्यवहारं विस्तृतं विद्यात् ॥३॥

साम्प्रतविषयग्राहकमृजुसूत्रनयं समासतो विद्यात् ।

विद्याद्यथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम् ॥४॥ इति ॥

अत्राह- अथ जीवो नोजीवः अजीवो नोअजीव इत्याकारिते केन नयेन कोऽर्थः प्रतीयत इति । अत्रोच्यते- जीव इत्याकारिते नैगमदेशसङ्ग्रहव्यवहारर्जुसूत्रसाम्प्रतसमभिरूढैः पञ्चस्वपि गतिष्वन्यतमो जीव इति प्रतीयते । कस्मात् । एते हि नया जीवं प्रत्यौप-शमिकादियुक्तभावग्राहिणः । नोजीव इत्यजीवद्रव्यं जीवस्य वा देशप्रदेशौ । अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव । नोअजीव इति जीव एव, तस्य वा देशप्रदेशाविति । एवम्भूतनयेन तु जीव इत्याकारिते भवस्थो जीवः प्रतीयते । कस्मात् । एष हि नयो जीवं प्रत्यौदयिकभावग्राहक एव । जीवतीति जीवः प्राणिति प्राणान्धारयतीत्यर्थः । तच्च जीवनं सिद्धे न विद्यते तस्माद् भवस्थ एव जीव इति । नोजीव इत्यजीवद्रव्यं सिद्धो वा । अजीव इत्यजीवद्रव्यमेव । नोअजीव इति भवस्थ एव जीव इति । समग्रार्थग्राहित्वाच्चास्य नयस्य नानेन देशप्रदेशौ गृह्येते । एवं जीवौ

जीवा इति द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि । सर्वसङ्ग्रहणे तु जीवो नोजीवः अजीवो नोअजीवः जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोअजीवौ इत्येकद्वित्वाकारितेषु शून्यम् । कस्मात् । एष हि नयः सङ्ख्यानन्त्याज्जीवानां बहुत्वमेवेच्छति यथार्थग्राही । शेषास्तु नया जात्यपेक्षमेकस्मिन्बहुवचनत्वं बहुषु बहुवचनं सर्वाकारितग्राहिण इति । एवं सर्वभावेषु नयवादाधिगमः कार्यः ।

अत्राह- पञ्चानां ज्ञानानां सविपर्ययाणां कानि को नयः श्रयत इति । अत्रोच्यते- नैगमादयस्त्रयः सर्वाण्यष्टौ श्रयन्ते । ऋजुसूत्रनयो मतिज्ञान-मत्यज्ञानवर्जानि षट् ।

अत्राह- कस्मान्मतिं सविपर्ययां न श्रयत इति । अत्रोच्यते- श्रुतस्य सविपर्ययस्योपग्रहत्वात् । शब्दनयस्तु द्वे एव श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते ।

अत्राह- कस्मान्नेतराणि श्रयत इति । अत्रोच्यते- मत्यवधिमनःपर्यायाणां श्रुतस्यैवोपग्राहकत्वात् । चेतनाज्ञस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां नास्य कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वा जीवो विद्यते । तस्मादपि विपर्ययान्न श्रयत इति । अतश्च प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायत इति । अत्राह च—

विज्ञायैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च ।
विन्यस्य परिक्षेपान्नयैः परीक्ष्याणि तत्त्वानि ॥१॥

ज्ञानं सविपर्यासं त्रयः श्रयन्त्यादितो नयाः सर्वम् ।
सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः ॥२॥

ऋजुसूत्रः षट् श्रयते मतेः श्रुतोपग्रहादनन्यत्वात् ।
श्रुतकेवले तु शब्दः श्रयते नाऽन्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥३॥

मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने न श्रयते नास्य कश्चिदज्ञोऽस्ति ।
ज्ञस्वाभाव्याज्जीवो मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञः ॥४॥

इति नयवादाश्चित्राः क्वचिद्विरुद्धा इवाथ च विशुद्धाः ।
लौकिकविषयातीतास्तत्त्वज्ञानार्थमधिगम्याः ॥५॥ ॥१-३५॥

इति तत्त्वार्थाधिगमसूत्रे स्वोपज्ञभाष्यसमेते प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

નૈગમ અને શબ્દનયના ભેદો

ભાષ્યાર્થ– સૂત્રમાં જણાવેલા ક્રમ પ્રમાણે આદ્ય શબ્દથી નૈગમનયને કહે છે.

નૈગમનય દેશપરિક્ષેપી અને સર્વપરિક્ષેપી એમ બે પ્રકારે છે. શબ્દનયના સાંપ્રત, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એમ ત્રણ પ્રકાર છે.

પ્રશ્ન– આ નયોનું લક્ષણ શું છે ?

ઉત્તર– નૈગમનય– નિગમ એટલે દેશ. જે દેશમાં જે શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય અને તે શબ્દનો જે અર્થ થતો હોય તેનું જ્ઞાન થવું તે નૈગમનય છે. નૈગમનયના દેશ પરિગ્રાહી અને સમગ્ર પરિગ્રાહી એમ બે ભેદ છે. (દેશ પરિગ્રાહી એટલે વિશેષ પરિગ્રાહી અને સમગ્ર પરિગ્રાહી એટલે સામાન્ય પરિગ્રાહી. દરેક વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપવાળી છે. જેમકે ઘટ એ સામાન્ય છે અને લાલઘટ, કૃષ્ણઘટ વગેરે વિશેષ છે. કોઈપણ વિશેષતા વિના કોઈ પ્રકારનો ઘડો જોઈતો હોય ત્યારે ઘડો લાવ એમ બોલાય છે, પણ જ્યારે અમુક જ વિશેષ પ્રકારનો ઘડો જોઈતો હોય ત્યારે લાલ ઘડો લઈ આવ કે કાળો ઘડો લઈ આવ ઈત્યાદિ પ્રયોગ થતો હોય છે. આ બે પ્રકારના વસ્તુના સ્વરૂપમાંથી સામાન્યને ગ્રહણ કરનાર નૈગમનય સમગ્ર પરિગ્રાહી છે અને વિશેષને ગ્રહણ કરનાર નૈગમનય દેશપરિગ્રાહી છે.

સંગ્રહનય– સર્વવિશેષનો સામાન્યથી એક રૂપે ગ્રહણ કરનાર નય સંગ્રહનય છે. (જેમ કે ચેતન અને જડ એ બંને પદાર્થો ભિન્ન છે પણ સંગ્રહનય સત્ તરીકે બંનેનો સંગ્રહ કરે છે, અર્થાત્ સત્ તરીકે બંનેને સમાન માને છે જુદા માનતો નથી.)

વ્યવહારનય– (i) **લૌકિકસમ–** વ્યવહારનય લૌકિકસમ છે. જેમ લોકમાં વસ્તુના વિશેષ અંશને ગ્રહણ કરીને વ્યવહાર થાય છે તેમ જે

નય વિશેષને ગ્રહણ કરે તે વ્યવહારનય. (જેમ કે લોકમાં ઔષધિ મંગાવવી હોય તો ઔષધિ લઇ આવ એમ નથી બોલાતું કિંતુ જે ઔષધિ જોઇતી હોય તેનું નામ લઇને કહેવાય છે, જેમ કે હરડે લઇ આવ, અથવા આમળા લઇ આવ. એમ વિશેષથી કહેવાય છે.)

(ii) **ઉપચારપ્રાય–** આ નય પ્રાયઃ ઉપચારમાં પ્રવર્ત્તે છે. (જેમ કે ઘડામાં રહેલું પાણી ઝરતું હોવા છતાં ઘડો ઝરે છે એમ ઉપચાર થાય છે.)

(iii) **વિસ્તૃતાર્થ–** વ્યવહારનય ઉપચારની બહુલતાવાળો હોવાથી જ વિસ્તીર્ણ અધ્યવસાયવાળો છે, અર્થાત્ એના જ્ઞેય વિષય અનેક હોવાના કારણે વ્યવહારનય વિશેષ અર્થવાળો છે.

ઋજુસૂત્રનય– કેવળ વર્તમાનમાં વિદ્યમાન પદાર્થને ગ્રહણ કરે તે ઋજુસૂત્રનય.

શબ્દ– પદાર્થનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું જ ઉચ્ચારણ કરવું, અર્થાત્ કર્તા, કર્મ આદિ કારકોનું નિરૂપણ અર્થને અનુરૂપ કરવું તે શબ્દનય છે.

સાંપ્રત– પૂર્વે નામ આદિમાં પ્રસિદ્ધ બનેલા શબ્દથી અર્થનો બોધ કરવો તે સાંપ્રતનય.

સમભિરૂઢ– સત્ય અર્થોમાં અસંક્રમ તે સમભિરૂઢ નય છે, અર્થાત્ પર્યાયવાચી શબ્દોમાં એક શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી થતા અર્થમાં બીજા શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી થતો અર્થનો સંક્રમ ન કરવો. એટલે કે પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ વ્યુત્પત્તિભેદથી અર્થનો ભેદ માનવો એ સમભિરૂઢ નય છે.

એવંભૂતનય– વ્યંજન=પદાર્થ વાચક શબ્દ અને અર્થ=અભિધેય રૂપ પદાર્થ એ બેના યથાર્થ સંબંધને સ્વીકારે તે એવંભૂતનય. અર્થાત્ વસ્તુમાં જ્યારે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ સિદ્ધ થતો હોય ત્યારે તે શબ્દથી તે વસ્તુને સંબોધતો એવંભૂતનય છે. (જેમ કે આ નય ગાયક તેને જ કહે કે જે વર્તમાનમાં ગીત ગાતો હોય.)

પ્રશ્ન– આપે નૈગમ વગેરે નયો કહ્યા. તેથી તેમાં નયો એ શું પદાર્થ છે ? અર્થાત્ નય એવા શબ્દનો શો અર્થ છે ?

ઉત્તર– નય, પ્રાપક, કારક, સાધક, નિર્વર્તક, નિર્ભાસક, ઉપલમ્ભક, વ્યંજક આ બધા શબ્દો એક અર્થના વાચક છે. નય=જે વસ્તુના અંશ તરફ લઈ જાય છે=દોરે છે, અર્થાત્ જે જીવાદિ પદાર્થોને સામાન્યાદિ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે તે નયો છે. જીવાદિ પદાર્થોને લઈ જાય (દોરે) તે નય. પ્રાપ્ત કરાવે તે પ્રાપક. સિદ્ધ કરાવે તે સાધક. ઉત્પન્ન કરે તે નિર્વર્તક. ભાસ કરાવે (વસ્તુના અંશનું જ્ઞાન કરાવે) તે નિર્ભાસક. ઓળખાવે તે ઉપલમ્ભક. પ્રગટ કરાવે તે વ્યંજક.

પ્રશ્ન– આ નયો અન્યદર્શનના વાદીઓ છે કે સ્વતંત્ર જ પ્રેરકના પક્ષને ગ્રહણ કરનારા અયથાર્થ નિરૂપણો છે ?

ઉત્તર– આ નયો અન્યદર્શનના વાદીઓ નથી અને સ્વતંત્રમતિમોહથી અયથાર્થ નિરૂપકો પણ નથી, કિંતુ જ્ઞેય પદાર્થના અન્ય-અધ્યવસાય રૂપ(=વિશેષ બોધરૂપ) છે. તે આ પ્રમાણે-

નૈગમનય– ઘટ એ પ્રમાણે બોલતા નૈગમનય આ પ્રમાણે માને છે. કુંભાર આદિના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરાયેલ, જેના ઉપરના ભાગમાં ઓષ્ઠનો ભાગ કુંડલાકારે ગોળ છે જેની ડોક લંબગોળ છે, સમાન પરિધિવાળો છે તથા જે નીચેના ભાગમાં ગોળ છે, જે પાણી-દૂધ વગેરે લાવવામાં અને ધારણ કરવામાં સમર્થ છે, અગ્નિપાકથી ઉત્પન્ન થનારા લાલરંગ આદિ ઉત્તરગુણોની પરિસમાપ્તિ થવાથી જે બની ગયો છે એવા માટીના દ્રવ્યવિશેષને ઘટ કહે છે.

સંગ્રહનય– એક ઘટમાં અથવા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવથી વિશિષ્ટ વર્તમાનકાલીન, ભૂતકાલીન, ભવિષ્યકાલીન, ઘણા ઘડાઓમાં આ ઘટ છે એવો સામાન્ય રૂપે બોધ એ સંગ્રહનય છે.

વ્યવહારનય– એક, બે કે ઘણા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવરૂપ લૌકિક પરીક્ષકોથી ગ્રાહ્ય ઉપચારગમ્ય અને યથાયોગ્ય સ્થૂલઅર્થવાળા તે જ ઘડાઓમાં આ ઘટ છે એવો જે બોધ તે વ્યવહારનય છે.

ઋજુસૂત્ર– વર્તમાનકાળમાં જ વિદ્યમાન ઘડાઓમાં આ ઘટ છે એવો બોધ તે ઋજુસૂત્ર નય છે.

સાંપ્રત– વર્તમાનકાળમાં જ વિદ્યમાન અને પૂર્વપ્રસિદ્ધ એવા નામાદિમાંથી કોઇ એકના વાચક શબ્દોમાં તેવા પ્રકારની વસ્તુનો ઘટ એવો જે બોધ તે સાંપ્રત નય છે.

સમભિરૂઢ– વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન ઘટાદિ પદાર્થોના નામનું(=વાચક શબ્દોનું) સંક્રમણ ન થવું, અન્ય વાચકમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી તે સમભિરૂઢ છે. ઘટાદિના પ્રકારથી કૂટ ન કહેવાય (ઘટાદિ જ કહેવાય), અર્થાત્ ઘટ શબ્દથી કૂટ ન કહેવાય (ઘટ શબ્દથી ઘટ જ કહેવાય). કેમ કે બંનેનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત ભિન્ન છે. (ઘટનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત ચેષ્ટા છે, કૂટનું પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત કૂટન છે.)

અહીં અધ્યવસાયનો અર્થ જ્ઞાન છે. આમ છતાં જ્ઞાનના ઉત્પાદક નામને(=શબ્દને) પણ ઉપચારથી અધ્યવસાય કહેવાય. આથી વિતર્ક ધ્યાનની જેમ અધ્યવસાયનો નામ(=શબ્દ) અર્થ કર્યો છે.

એવંભૂત– સમભિરૂઢથી સ્વીકૃત ઘટાદિ પદાર્થોના જે વ્યંજન(=શબ્દ) અને અર્થ એ બેની અન્યોન્યની અપેક્ષાથી અર્થને ગ્રહણ કરવું તે એવંભૂત નય છે.

પ્રશ્ન– એક પદાર્થમાં જુદો જુદો બોધ થવાથી વિરુદ્ધજ્ઞાનનો પ્રસંગ આવશે.

ઉત્તર– વિરુદ્ધજ્ઞાનનો પ્રસંગ ન આવે. તે આ પ્રમાણે- બધું એક જ છે. કેમ કે સત્ રૂપે કોઇમાં ભેદ નથી, અર્થાત્ બધા જ સત્ છે. બધી વસ્તુઓ બે છે. કેમ કે બધી વસ્તુઓ જીવ સ્વરૂપ કે અજીવ સ્વરૂપ છે. (જીવ કે અજીવથી ત્રીજી કોઇ વસ્તુ નથી.) બધી વસ્તુઓ ત્રણ છે. કારણ કે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય એ ત્રણમાં બધાનો સમાવેશ થઇ જાય છે. બધી વસ્તુઓ ચાર છે. કારણ કે બધી વસ્તુઓનો ચક્ષુદર્શન વગેરે ચારમાં સમાવેશ થઇ જાય છે. બધી વસ્તુઓ પાંચ છે. કેમ કે બધી વસ્તુઓનો

ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ કાયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. બધી વસ્તુઓ છ છે. કેમ કે બધી વસ્તુઓનો છ દ્રવ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જેમ આ જ્ઞાનો વિરુદ્ધ જ્ઞાનો થતા નથી- અન્યોન્ય બોધ રૂપ છે. તેવી રીતે આ નયવાદો અન્યોન્ય બોધ રૂપ છે. વળી બીજું- જેવી રીતે મતિજ્ઞાન વગેરે પાંચ જ્ઞાનોથી ધર્માસ્તિકાય વગેરે પાંચ કાયોનો કોઇ એક અર્થ જુદો જુદો ગણાય છે. કેમ કે તે જ્ઞાનોમાં પર્યાય વિશુદ્ધિના ભેદથી ઉત્કર્ષ છે. જેમ આ જ્ઞાનો વિરુદ્ધ જ્ઞાનો નથી તેમ નયવાદો વિરુદ્ધ જ્ઞાનો નથી. અથવા જેમ પ્રત્યક્ષ અનુમાન-ઉપમાન અને આગમ એ પ્રમાણોથી કોઇ એક અર્થ જણાય છે. કેમ કે દરેક પ્રમાણનો પોતાનો વિષય નિશ્ચિત છે. જેમ તે જ્ઞાનો વિરુદ્ધ જ્ઞાનો નથી તેમ નયવાદો વિરુદ્ધ જ્ઞાનો નથી.

જુદા જુદા દેશોમાં ઉચ્ચારાતા (વપરાતા) શબ્દો અને અર્થોના એક (વિશેષરૂપ) અનેક(=સામાન્યરૂપ) પદાર્થોને પ્રકાશન કરવાના પ્રકારોના (પ્રકાશન કરવાની રીતના) બોધની અપેક્ષાવાળો દેશગ્રાહી અને સમગ્રગ્રાહી એમ બે પ્રકારે નૈગમનય જાણવો. (૧)

સામાન્યમાં, સામાન્ય-વિશેષમાં કે વિશેષમાં સંગ્રહ કરેલ વચનરૂપ જ્ઞાનને નયભેદોના જાણકાર પુરુષે સંગ્રહમાં નિયત થયેલો જાણવો. (૨)

સમુદાય, વ્યક્તિ, આકૃતિ, સત્તા(=સામાન્ય), સંજ્ઞા વગેરેના નિશ્ચયની અપેક્ષાવાળો તથા લોકોપચારમાં નિયત થયેલો અને વિસ્તૃત અર્થવાળો, આવા નયને વ્યવહારનય જાણવો. (૩)

વર્તમાનકાળના પદાર્થને ગ્રહણ કરનાર નયને સંક્ષેપથી ઋજુસૂત્ર નય જાણવો. યથાર્થશબ્દવાળો=યથાર્થશબ્દના પ્રયોગવાળો અને (વિશેષિતપદં=)જેના નામાદિ વિશેષતાવાળા કરાયેલા છે તે નયને શબ્દનય જાણવો. (૪)

પ્રશ્ન– જીવ, નોજીવ, અજીવ, નોઅજીવ એ પ્રમાણે ઉચ્ચારાયે છતે નૈગમાદિ નયોમાંથી કયા નયથી કયો અર્થ જણાય છે ?

ઉત્તર– જીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે દેશગ્રાહી નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, સાંપ્રત અને સમભિરૂઢ નયથી પાંચેય ગતિમાં રહેલો કોઇ એક જીવ જણાય છે.

પ્રશ્ન– શાથી ?

ઉત્તર– આ નયો જીવને આશ્રયીને ઔપશમિકાદિ ભાવોથી યુક્ત પદાર્થને ગ્રહણ કરનારા છે.

નોજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે અજીવ દ્રવ્ય અથવા જીવદ્રવ્યના દેશ અને પ્રદેશ જણાય છે.

અજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે અજીવ દ્રવ્ય જ જણાય છે.

નોઅજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે જીવ જ અથવા તેના દેશ અને પ્રદેશ જણાય છે.

એવંભૂત નયથી તો જીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે ભવમાં રહેલો જીવ જણાય છે. (શાથી ?) આ નય જીવને આશ્રયીને ઔદયિક ભાવને જ ગ્રહણ કરનાર છે. જે જીવે તે જીવ, અર્થાત્ જે પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. તે(=પ્રાણોને ધારણ કરવા રૂપ) જીવન સિદ્ધમાં નથી હોતું તેથી ભવમાં રહેલો જ જીવ જણાય છે.

નોજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે અજીવદ્રવ્ય કે સિદ્ધજીવ જણાય છે.

અજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે અજીવદ્રવ્ય જ જણાય છે.

નોઅજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરાયે છતે ભવમાં રહેલો જ જીવ જણાય છે. કેમ કે આ નય સંપૂર્ણ અર્થને ગ્રહણ કરનારો હોવાથી આ નય વડે દેશ અને પ્રદેશ ગ્રહણ કરાતા નથી.

એ પ્રમાણે "जीवौ" એમ દ્વિવચનમાં અને "जीवाः" એમ બહુવચનમાં ઉચ્ચારાયે છતે આ રીતે જાણવું.

સર્વ (ગ્રાહી) સંગ્રહનયમાં તો જીવો, નોજીવઃ, અજીવો, નોઅજીવઃ, જીવૌ, નોજીવૌ, અજીવૌ અને નોઅજીવૌ આ પ્રમાણે એકવચન અને દ્વિવચનમાં ઉચ્ચાર કરાયે છતે શૂન્ય છે. સંગ્રહનયને આ વિકલ્પો ઇષ્ટ

નથી. (શાથી ?) આ(=સર્વગ્રાહી સંગ્રહ)નય જીવોની અનંત સંખ્યા હોવાથી બહુવચનને જ ઇચ્છે છે. કારણ કે આ નય યથાર્થ પદાર્થને ગ્રહણ કરે છે. શેષ નયો તો જાતિની અપેક્ષાએ એકમાં બહુવચન અને બહુમાં બહુવચન માને છે. કારણ કે બાકીના નયો બહુવચન વગેરે બધાય વચનોથી ઉચ્ચારણ કરાયેલા વિકલ્પોને ગ્રહણ કરનારા છે.

આ પ્રમાણે સર્વ પદાર્થોમાં નયવાદોથી બોધ કરવો.

પ્રશ્ન– વિપર્યયથી સહિત પાંચ જ્ઞાનોમાં કયો નય કયા જ્ઞાનનો આશ્રય કરે છે(=સ્વીકારે છે) ?

ઉત્તર– નૈગમ વગેરે ત્રણ નયો બધાય=આઠેય જ્ઞાનોનો આશ્રય (સ્વીકાર) કરે છે. ઋજુસૂત્ર નય મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાન એ બેને છોડીને છ જ્ઞાનોનો આશ્રય કરે છે.

પ્રશ્ન– ઋજુસૂત્ર નય શા કારણથી મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાનનો આશ્રય કરતો નથી ?

ઉત્તર– મતિજ્ઞાન વિપર્યય સહિત શ્રુતજ્ઞાનને ઉપગ્રહ કરે છે.

શબ્દનય તો શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ બે જ્ઞાનનો જ આશ્રય કરે છે.

પ્રશ્ન– શબ્દનય કયા કારણથી શ્રુત અને કેવલજ્ઞાન સિવાયના જ્ઞાનોનો આશ્રય કરતો નથી ?

ઉત્તર– મતિ, અવધિ, મનઃપર્યાય એ ત્રણ જ્ઞાનો શ્રુતને જ ઉપગ્રહ કરે છે માટે શબ્દનય તેનો (શ્રુતજ્ઞાન, કેવળજ્ઞાન સિવાયનો) આશ્રય કરતો નથી. તથા સર્વ જીવોનો સામાન્ય રૂપે અને વિશેષરૂપે જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી આના મતે કોઇ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અજ્ઞાન નથી તેથી પણ વિપર્યયવાળા જ્ઞાનોનો આશ્રય કરતો નથી. આથી (કોઇ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અજ્ઞાન ન હોવાથી) પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમ પ્રામાણ્યની અનુજ્ઞા આપે છે=પ્રામાણ્યને સ્વીકારે છે. કહ્યું છે કે- એકાર્થપદોને, અર્થપદોને, વિધાનને, ઇષ્ટને, શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિ વગેરેને જાણીને સર્વત્ર નામાદિથી વિન્યાસ(=રચના) કરીને નયો વડે જીવાદિ સાત તત્ત્વોની વિચારણા કરવી જોઇએ. કારિકા (૧)

પ્રારંભના નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર એ ત્રણ નયો વિભંગ સુધીના આઠ પ્રકારના જ્ઞાન (૫ જ્ઞાન + ૩ અજ્ઞાન)ને સ્વીકારે છે. સામાન્યથી સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે, મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. કારિકા (૨)

ઋજુસૂત્ર નય મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન સિવાય છ જ્ઞાનને સ્વીકારે છે. શ્રુતનો ઉપકારક હોવાથી અને શ્રુતથી અભિન્ન હોવાથી આ નય મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાનને સ્વીકારતો નથી. શબ્દનય શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાનને સ્વીકારે છે. મતિ આદિ અન્યને સ્વીકારતો નથી. કેમકે અન્ય જ્ઞાનો શ્રુતનું અંગ છે. કારિકા (૩)

શબ્દનય મિથ્યાદૃષ્ટિને અને અજ્ઞાનને સ્વીકારતો નથી. કારણ કે શબ્દનયના મતે કોઇ જીવ અજ્ઞાન નથી, જીવનો જાણવાનો સ્વભાવ હોવાથી કોઇ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ નથી અને અજ્ઞાન પણ નથી. કારિકા (૪)

આ પ્રમાણે નયવાદો નૈગમાદિ ભેદોથી વિવિધ પ્રકારના છે. સ્વરૂચિથી ગ્રહણ કરેલી વસ્તુના અંશમાં જાણે વિરુદ્ધ હોય તેવા જણાય છે. આમ છતાં તે નયવાદો વિશુદ્ધ છે. આ નયવાદો લૌકિક શાસ્ત્રોને ઓળંગી ગયા છે, અર્થાત્ વૈશેષિકાદિ લૌકિક શાસ્ત્રોમાં નયોનું વર્ણન નથી. વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે, અર્થાત્ સ્વપર દર્શનના બોધ માટે આ નયવાદો જાણવા જોઇએ. કારિકા (૫)

આ પ્રમાણે સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યયુક્ત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રમાં પહેલો અધ્યાય પૂર્ણ થયો. (૧-૩૫)

ટીકા– आदौ भवः आद्यः, शब्दनाच्छब्दः, आद्यश्च शब्दश्च आद्यशब्दौ, नयौ द्वित्रिभेदाविति सूत्रसमुदायार्थः । अवयवार्थमाह-'आद्य' इत्यादिना ग्रन्थेन, आद्य इति सूत्रक्रमप्रामाण्यात् यथोपन्यासात् नैगमसंग्रहेत्यादिपाठात् नैगमनयं ब्रवीति, स द्विभेदः, असौ यो नैगमः द्विभेदः द्वौ भेदौ अस्येति द्विभेदः, भेदावेवाह-'देशपरिक्षेपी च, सर्वपरिक्षेपी च' देशः-विशेषः परमाण्वादिगतस्तं परिक्षेषुं शीलमस्येति देशपरिक्षेपी, विशेषग्राहीत्यर्थः, सर्वं-सामान्यं तद्व्यापित्वात् तत्

परिक्षेसुं शीलमस्येति सर्वपरिक्षेपी, सामान्यग्राहीत्यर्थः, चशब्दौ पृथक्पृथक्स्वातन्त्र्यख्यापनपरौ, शब्दनयः (त्रिभेदः) त्र्यंशः, तानाह 'साम्प्रते'त्यादिना, साम्प्रतवस्त्वाश्रयणात् साम्प्रतः, नानार्थसमभिरोहणात् समभिरूढः, यथाभूतः-एवम्भूतोऽन्वर्थप्रधानत्वात्, इति समुच्चये परिसमाप्तौ वा, 'अत्राहे'त्यादि अत्राधिकारे आह परः, किमेषां नैगमादीनां लक्षणमिति, प्रश्नोत्तराभिधित्सयाऽऽह-'अत्रोच्यते-निगमेष्वि'त्यादि, निश्चयेन गम्यते उच्चार्यते प्रयुज्यते येषु शब्दास्ते निगमा-जनपदास्तेषु निगमेषु-जनपदेषु येऽभिहिताः उच्चारिताः शब्दा-घटादयस्तेषामर्था-जलाद्यानयनार्थक्रियासमर्था घटादय एव, शब्दार्थ-प्रतिज्ञानं च वाच्यवाचकभावेन, सोऽयमित्थं प्रपञ्चः, किमित्याह-'देशसमग्रग्राही नैगम'इति देशो-विशेषः देशत्वादेव समग्रं-सामान्यं समग्रव्याप्तेः एतद्ग्राही नैगमः, सौवर्णो घटः घट इति च ग्रहणात्, उभयग्रहणेऽपि नय एव, स्वविषयप्राधान्यादिति । सङ्ग्रहलक्षणमाह-'अर्थाना'मित्यादिना, अर्थानां-घटादीनां सर्वैकदेशसङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः, सर्वं-सामान्यं सर्वव्याप्तेः देशो-विशेषः देशत्वादेव, तयोः सर्वैकदेशयोः सामान्यविशेषात्मकयोः एकीभावेन सङ्ग्रहणं सङ्ग्रहः, सन्मात्राविशेषात् तदतिरिक्तवस्त्वभावादिति । व्यवहारलक्षणाभिधित्सया त्वाह-'लौकिके'त्यादि, लोके-मनुष्यादिस्वभावे ये विदितास्ते लौकिकाः-पुरुषाः तैः समः-तुल्यः, यथा चैते विशेषैर्व्यवहरन्ति तथाऽयमपीति 'उपचारप्रायः' उपचारबहुलः, अन्यत्र सिद्धस्यार्थस्यान्यत्राध्यारोप उपचारः यथा कुण्डिका श्रवति पन्था गच्छतीत्यादि, इह कुण्डिकास्थं जलं श्रवति, पथिस्थाः पुरुषा गच्छन्तीति, अत एव 'विस्तृतार्थः' विस्तीर्णाध्यवसायः व्यवहार इति । ऋजुसूत्रलक्षणं तु 'सता'मित्यादि, सतां-विद्यमानानां, नासतां खपुष्पादीनां, सतामपि साम्प्रतानां, नातीतानामनागतानाम् अर्थानां-घटादीनां, नानर्थानां कल्पितानां,

'अभिधानपरिज्ञानं' अभिधानं-शब्दः परिज्ञानम्-अवबोधः अभिधानं च परिज्ञानं चाभिधानपरिज्ञानं यच्च ऋजुसूत्र इति । शब्दलक्षणमाह-''यथार्थाभिधानं शब्दः' यथार्थं च तदभिधानं च यथार्थाभिधानं, भावघटाभिधानमित्यर्थः, शब्द इति शब्दनयः, तदाश्रयोऽध्यवसाय इत्यर्थः, अयं च समानलिङ्गसङ्ख्यापुरुषकालवचनः, अतः स्वाति तारा नक्षत्रमित्यस्यावस्तु, तथा चाम्रकदम्बा वनं, तथा स पचति त्वं पचसि अहं पचामीत्यादि, तथा अग्नीष्टोमयाज्यस्य पुत्रो यति(भवि)तेत्येवमादि सर्वमवस्तु, परस्परव्याघातात्, नीलरक्तादिवत्, अयं च साम्प्रतादि-भेदात्त्रिविध उक्त इति साम्प्रतलक्षणमाह-'नामे'त्यादिना, 'नामादिष्वि'ति नामस्थापनाद्रव्यभावेषु 'प्रसिद्धपूर्वकत्वादि'ति प्रसिद्धो-निर्ज्ञातः पूर्व-संज्ञासंज्ञिसम्बन्धकाले, प्रसिद्धः पूर्वमिति प्रसिद्धपूर्वः, अयमेव प्रसिद्धपूर्वकस्वभावस्तस्मात् शब्दाद्-घटादेः-अर्थे भावरूपे तस्यैवा-भिधेयत्वात् प्रत्यय इत्यध्यवसायः साम्प्रत इति, अयं चेह सामान्यशब्द एवेति सप्त नयाः, अन्ये त्वनेकवाचकैकशब्दानभ्युपगमेनास्य भेदमाहुः, सिंहादावनेकस्मिन्नर्थे हरिशब्दानभ्युपगमात् । समभिरूढलक्षणमाह-'सत्सु अर्थेष्वि'त्यादि, सत्सु-विद्यमानेषु वर्त्तमानपर्यायापन्नेषु अर्थेषु-घटादिषु घटः कुटः कुम्भ इत्येवमनेकप्रवृत्तिनिमित्तसमुपलक्षणेषु 'असंक्रम' इत्यन्यत्रागमनं, शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं विहाय, घटशब्दस्य कुटार्थवत्यसंक्रमाध्यवसायः समभिरूढ इति, घटनाद् घटः कुटनात् कुटः कुम्भनात् कुम्भ इति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्ता एवैते शब्दा घटकुटादि-शब्दवदिति पर्यायशब्दाभावः, इन्द्रादिशब्दानामपि इन्दनशकनपूर्दारणादि-क्रियाभेदादिति । इत्थम्भूतलक्षणं त्वदः-'व्यञ्जनार्थयोरेवंभूत' इति व्यञ्जनं-शब्दः तदभिधेयोऽर्थः तयोर्व्यञ्जनार्थयोः एवं पर्यायाभाव-वद्वाच्यवाचकप्रवृत्तिनिमित्तभावे भूतो यथार्थ एवंभूत इति, यथा घटशब्दो न कुटार्थवाचकः, प्रवृत्तिनिमित्ताभावात् एवं नाचेष्टावदर्थ-

वाचकोऽप्यत एव हेतोः, अर्थोऽपि तत्क्रियाशून्यो न स इति, तथा अर्यमाणत्वाभावात्, अतो यदैव योषिन्मस्तकाधिरूढो जलाद्यानयनाय चेष्टते तदैव घटः, घटवाचकोऽपि घटशब्दोऽस्य तदैवेत्यध्यवसाय एवम्भूतः । एतानि वाक्यानि सूत्राणि इति केचित्, तत्तु न वृत्त्यभावात्, तन्नयलक्षणवाक्यान्येवेति । उक्तं नयलक्षणं, एतेषां चाद्याश्चत्वारोऽर्थनयाः, अर्थप्रधानत्वाच्छब्दोपसर्जनाः, शेषास्तु शब्दनयाः, शब्दप्रधानत्वात् अर्थोपसर्जना इति । 'अत्राहे'त्यादि, अत्रावकाशे यथोदितगृहीत-नयस्वरूपश्चोदक आह-'उद्दिष्टा' अभिहिता लक्षणतः 'भवता' त्वया नैगमादयो नयाः, 'तन्नया इति कः पदार्थ इति, तन्नया इति लौकिकवाचोयुक्तिः,तद्राजा कीदृश इति यथा, इह नयाः शब्दनया गृह्यन्ते, यदाह-नया इत्यस्य कः पदार्थ इति, तदस्य पदार्थत्वोपपत्तेः, कोऽर्थ इति वा, अनभिधानं गम्यार्थव्यपोहेन वाच्यार्थसंग्रहार्थं, कः पदार्थ इति को वाच्योऽर्थः ?, अनेककारकसन्निधाने सति कः प्रत्ययार्थो ग्राह्य इति प्रश्ननिमित्तं, एवं चोदकेन प्रश्ने कृते सत्याचार्य आह-'तत्रोच्यत' इत्यादि, नयाः प्रापका इत्यादिना कर्त्रर्थः प्रदर्श्यते, नयन्त इति नयाः, सामान्यादिरूपेणार्थं प्रकाशयन्तीत्यर्थः, प्रापका इत्यनेन नयतेरन्तर्णीतण्यर्थता ख्याप्यते, प्रापयन्त्यात्मनि तं तमर्थं स्वाभिमताभि-रुपपत्तिभिरिति प्रापकाः, कारका इत्यादिभिस्तु नयतेरर्थान्तरतापि भवति, अनेकार्थत्वाद् धातूनामिति दर्शयति, कुर्वन्ति तद् तद्विज्ञानमात्मन इति कारकाः, एवं साधयन्ति तं तमात्मीयं योगिनमिति साधकाः, एवं निर्व्वर्त्तयन्ति तथा आत्मानमिति निर्वर्त्तकाः, एवं निर्भासयन्ति-दीपयन्ति स्वां स्वां व्यक्तिमिति निर्भासकाः, एवमुपलम्भयन्ति ताँस्तान् सूक्ष्मान् अर्थविशेषानित्युपलम्भकाः, एवं व्यञ्जयन्ति-स्पष्टयन्ति तथा तथा स्वाभिप्रायेण वस्त्विति व्यञ्जकाः 'इत्यनर्थान्तर'मिति कथञ्चिद्भेदे सत्यपि पर्यायभेदा एत इत्यर्थः, सकर्म्मकाणां प्राप्येन कर्मणा भवि-

तव्यमिति तद्दर्शयन्नाह-जीवादीन् सप्त पदार्थान् प्रागुद्दिष्टान् नयन्ति इति नयाः, तद्धर्म्मा एवं सन्तस्तानेव नयन्ते, अनेन कर्तृकरणानां वास्तवं न्यायमधिकृत्य कथञ्चिद्भेदमाह, इत्यत्र बहु वक्तव्यं तत्तु नोच्यते, ग्रन्थविस्तारभयादिति, 'अत्राहे'ति पूर्ववत्, किमेते नैगमादयो नयास्तन्त्रान्तरीयाः तन्यन्ते-विस्तार्यन्ते अर्था अनेनास्मिन्निति वा तन्त्रं-प्रवचनं तस्मादन्यत् कापिलादि तन्त्रान्तरं तस्मिन् भवाः कुशला वा तन्त्रान्तरीया वादिनः स्वशास्त्रसिद्धार्थवदनेन, आहोस्विदित्युत स्वतन्त्रा एव 'चोदकपक्षग्राहिण इति' दुरुक्तादीनि चोदयतीति चोदकः तस्य पक्षो-विषयः तं ग्रहीतुं शीला इति, मतिभेदो-बुद्धिभेदस्तेन विप्रधावितः-अयथार्थनिरूपका इति, एतत्परिहारार्थमाह-'अत्रोच्यते' इत्यादि, न एते तन्त्रान्तरीयाः, ते हि निर्विषया एव, अवधारणदोषात्, नापि स्वतन्त्रा एव चोदकपक्षग्राहिणः मतिभेदेन विप्रधावितः, तदसम्बद्धप्रलापित्वादिति, 'ज्ञेयस्ये'त्यादि, ज्ञेयस्यार्थस्य जीवादिघटादेः अध्यवसायान्तराण्येवैतानि, विज्ञानभेदा इत्यर्थः, वाच्यं ज्ञेयमधिकृत्यैतदुपदर्शयन्नाह-'तद्यथे'ति पूर्ववत् घट इत्युक्ते नैगमाध्यवसाय एवं मन्यते 'योऽसा'विति यो लोकप्रसिद्धः 'चेष्टाभिर्निवृत्तः' इति कुलालादिचेष्टानिष्पादितः, किमाकार इत्याह-'ऊर्ध्वकुण्डलोष्टायतवृत्तग्रीवः' ऊर्ध्वकुण्डलोष्ठश्चासावायतश्च वृत्तग्रीवश्चेति समासः, तथा चोर्ध्वं परिकुण्डलं वृत्तावौष्ठो यस्य एवं आयता-दीर्घा वृत्ता-समपरिधि ग्रीवेति, तथा अधस्ताद्-अधोभागे परिमण्डलो-वृत्तः, एवं जलक्षीरादीनां आहरणधारणसमर्थः, आहरणं देशाद्देशान्तसञ्चारणं, धारणं तेषामेव देशनियतं, एतत्प्रत्यलं उत्तर-गुणनिर्वर्त्तनया-आपाकजरक्ततादिगुणपरिसमाप्त्या निर्वृत्तो-निष्पन्नः द्रव्यविशेष इति मृद्द्रव्यभेदः, तस्मिन्नेवमात्मके एकस्मिन्नेव विशेषवति-शुक्लपीतादिविशेषयुक्ते तज्जातीयेषु वा तत्प्रकारेषु वा सर्वेष्वविशेषाद्-अभेदेन सामान्येन परिज्ञानम्-अवबोधो नैगमः, तथा एकस्मिन् घटे

बहुषु घटेषु 'नामादिविशेषितेष्वि'ति नामस्थापनाद्रव्यभावविशिष्टेषु साम्प्रतेषु-वर्त्तमानेषु अतीतेषु-अतिक्रान्तेषु अनागतेषु-भाविषु घटेषु सम्प्रत्ययो घट इति सामान्याध्यवसायः सङ्ग्रहः, सामान्यप्रधानत्वादिति, एवं तेष्वेव घटेषु एकद्विबहुनामादिरूपेषु 'लौकिकपरीक्षकग्राह्येषु' लोके विदिता लौकिकाः-अव्युत्पन्नमतयः परीक्षकास्तु-शास्त्रव्युत्पन्नमतय इति, एतद्ग्राह्येषु तत्फलार्थमविप्रतिपन्नाः, 'उपचारगम्येष्वि'ति समुद्रो घट इत्यादिनीतेर्यथास्थूलार्थेष्विति सूक्ष्मसामान्यव्यपोहेन सम्प्रत्ययो घट इत्यध्यवसायो व्यवहारो विशेषप्रधानत्वादिति, तथा 'तेष्वेवे'त्यादि, तेष्वेव घटेषु 'सत्सु' विद्यमानेषु (साम्प्रतेषु-वर्त्तमानेषु) सम्प्रत्ययो घट इत्यध्यवसायः ऋजुसूत्रः । एवं 'तेष्वि'त्यादि, तेष्वेव साम्प्रतेषु-वर्त्तमानेषु 'नामादीनां' नामस्थापनाद्रव्यभावानामन्यतमग्राहिषु यस्माद्यस्य शब्दस्य नम्यमानः पदार्थो वाच्यः न तस्य स्थापना न तस्य द्रव्यं न तस्य भाव इत्यतो नामादीनां घटानां ये शब्दा अन्यतमं-नामस्थापनादिकं गृह्णाति तेऽन्यतमग्राहिणस्तेषु, एतेष्वपि 'प्रसिद्धपूर्वकेषु' प्रसिद्धः पूर्वो येषां प्रथमसङ्केतस्ते प्रसिद्धपूर्वाः त एव प्रसिद्धपूर्वकाः तेषु, नामादीनामन्यतमवाचकेषु, सम्प्रत्ययस्तथा घट इत्यध्यवसायः साम्प्रतः, शब्दः सामान्य इत्यर्थः, एवं 'तेषा'मित्यादि, तेषामेव घटादीनां साम्प्रतानां-वर्त्तमानावधिकानां सम्बन्धी 'अध्यवसायासङ्क्रमः' अध्यवसायो-ज्ञानं तदुत्पादकमभिधानमप्यध्यवसायः तस्यासङ्क्रमः अन्यत्र वाच्ये अप्रवृत्तिः, न हि घटादिभेदेन कुट उच्यते, भिन्नप्रवृत्ति-निमित्तत्वात्, इहैव निदर्शनमाह-'वितर्क्कध्यानवदि'ति, वितर्कः-श्रुतं तत्प्रधानं ध्यानं वितर्क्कध्यानं तद्वत्, एतच्चैकत्ववितर्कं, द्वितीयमिह गृह्यते इत्यध्यवसायः समभिरूढ इति । 'तेषामेवे'त्यादि, 'तेषामेव' अनन्तरनयपरिगृहीतघटादीनां यौ व्यञ्जनार्थौ तयोर्व्यञ्जनार्थयोरन्यो-ऽन्यापेक्षार्थग्राहित्वमिति स्वप्रवृत्तिनिमित्तभावेन यथा व्यञ्जनं तथाऽर्थो

यथाऽर्थः तथा व्यञ्जनम्, एवं हि सति वाच्यवाचकसम्बन्धो, नान्यथा, पुष्टप्रवृत्तिनिमित्ताभावेनेत्यध्यवसाय एवंभूत इति । इह चाध्यवसायो ज्ञाननय उक्तः, साक्षाच्छास्त्राधिकारात्, ज्ञेयः अस्यार्थनयः, वाचकस्तु शब्दनय इत्येवमवगन्तव्यमिति । 'अत्राहे'त्यादि एवमुक्तनीत्या (इदानीं) एकस्मिन्नर्थे घटादौ अध्यवसायनानात्वात् विज्ञानभेदात् ननु विप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति, ननुशब्दो मीमांसायां, मीमांसनीयमेतत्-एवं विप्रतिपत्तिप्रसङ्ग इति-विरुद्धा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः तस्याः प्रसङ्गोऽनिष्टमित्यर्थः, न ह्येकनिमित्ताः अनेकाः प्रतिपत्तयो भवितुमर्हन्ति, कृष्णे नीलादिप्रतिपत्तय इवेत्यभिप्रायः, एवं पूर्वपक्षमाशङ्क्याह-'अत्रोच्यत'इत्यादिना, अत्र विरुद्धाः प्रतिपत्तिः, न चैकान्तेनैकनिमित्ता अतः साध्व्येवेति 'यथे'त्यादिना दर्शयति, यथा सर्वं जगदनेकावयवात्मकमपि सत् एकं, कुत इत्याह-'सदविशेषात्' सत्त्वेनाभेदात्, अविशेषेण सच्छब्दवदिति प्रतीतिसिद्धेः, एवं सर्वं द्वित्वं, द्वयोर्भावो द्वित्वं जीवाजीवात्मकत्वात् सर्वस्य, तथोभयभेदश्च प्रतीतिभेदात्, न हि सत्प्रतीतिमात्रं जीवादिप्रतीतेरिति, एवं सर्वं त्रित्वं, त्रयाणां भावः त्रित्वं द्रव्यगुणपर्यायावरोधात्सर्वस्य, इहान्वयि द्रव्यं, गुणा-रूपादयः, पर्यायाः-कपालादयः इति प्रतीतिः, अत्रापि भेदनिमित्तमिति त्रिषु सर्वस्यावरोधः, एवं सर्वं चतुष्कं, चतुर्णां भावः चतुष्कं चतुर्दर्शनावरोधात् सर्वस्य, चक्षुर्दर्शनादीनि चत्वारि दर्शनानि तैः सर्वस्यावरोधो-ग्रहणं, विशेषाणामपि कथञ्चित् सामान्यभेदादिति, एवं सर्वं पञ्चत्वं पञ्चानां भावः अस्तिकायावरोधात् सर्वस्य पञ्चभिरस्तिकायैर्धर्म्मादिभिरवरुद्धत्वादित्यर्थः, एवं सर्वं षट्कं, षण्णां भावः, षड्द्रव्यावरोधाच्च षड् द्रव्याणि धर्मास्तिकायादीन्येव कालावसानानि, 'कालश्चेत्येके' इति (५-३८) वचनात्, भिन्नश्च कथञ्चिद्द्रव्यपरिणामोऽस्तिकायपरिणामात्, प्रदेशसंघातद्रवणनिमित्तभेदादिति । प्रकृतयोजनामाह- 'यथे'त्यादिना, यथैताः सदादिप्रति-

प्रत्तयोऽनन्तरोपन्यस्ता न विप्रतिपत्तयो न विरुद्धाः प्रतिपत्तयः, सर्वस्य जगतः तत्तद्धर्मभेदेन तस्यैव तथाप्रतीतेः, अथ च अध्यवसाय-स्थानान्तराणि-विज्ञानान्तराण्येतानि, प्रतिपत्त्यपह्नवायोगात्, अतिप्रसङ्गा-पत्तेः शून्यताप्रसङ्गादिति, 'तद्वन्नयवादा' इत्यनेकधर्मात्मकवस्तुगोचराः क्षयोपशमवैचित्र्यतस्तत्तद्धर्म्माध्यवसायनिबन्धना इत्यर्थः, निदर्शनान्तर-माह-'किञ्चान्यदि'त्यादिना, यथा मतिज्ञानादिभिः प्रागभिहितस्वरूपैः पञ्चभिः केवलान्तैः ज्ञानैर्धर्मादीनामस्तिकायानां वक्ष्यमाणलक्षणा-नामन्यतमोऽर्थ इति-धर्मादिः पृथक् पृथगध्यवसायभेदेनोपलभ्यते, तथा अनुभवसिद्धत्वाद्, इहैव निमित्तमाह-'पर्यायविशुद्धिविशेषादि'ति, पर्याया-वस्तुभेदाः विशुद्धिः-क्षयोपशमादिरूपा तद्विशेषात्-तद्भेदात् उत्कर्षेण-प्रकर्षेण लभ्यते, एकं च तद्वस्तु अनेकधर्मात्मकतया, न च ता विप्रतिपत्तयो मिथ्यादिप्रतिपत्तयः, तद्वन्नयवादा न विप्रतिपत्तय इति भावितमेतत्, निदर्शनान्तरमाह-'यथा वे'त्यादिना, यथा वा प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनैः चतुर्भिः प्रमाणैः एकोऽर्थः प्रमीयते अग्न्यादिः प्रत्यक्षेणासन्नेन प्रमात्रा ज्वलद्भास्वराकारस्तार्णादिविशेषः, अनुमानेन तु धूमाद्विप्रकृष्टेन सामन्यतस्तद्देशनियतः, उपमानेन तु मध्यदेशवर्त्तिना निर्धूमः कनकपुञ्जपिञ्जरत्वसाधर्म्येण, आप्तवचनेन तु विप्रकृष्टेन प्रमात्रा तथा अनवच्छिन्नदेशसामान्य एवेति, एवमेकोऽर्थः प्रमीयते-परिच्छिद्यते, कथं न सर्वेषामेवैकाकारा प्रतिपत्तिरित्याह-'स्वविषयनियमादि'ति स्वः-आत्मीयो विषयो-ज्ञेयः स्वश्चासौ विषयश्चेति स्वविषयः तस्मान्नियमात्-नियतत्वात्, अनेनैकान्ततः प्रमाणसम्प्लवव्य-वच्छेदमाह, प्रतीतिभेदानुभूतेर्वैय्यधिकरण्यव्यवच्छेदं च, तथा तथा अग्न्यनुभवोपपत्तेः, 'न चे'त्यादि, न च ता ज्वलद्भास्वदाकारादिलक्षणाः प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयो भवन्ति, सर्वाभिरपि तथा तत्परिच्छेदात्, तथा अनुभवसिद्धेः, तद्वन्नयवादा इति न विप्रतिपत्तयः, एतदुक्तं भवति-

एकानेकस्वभावे वस्तुनि सन्निबन्धनोऽयं सकलव्यवहारः सर्वथैकस्वभावे त्वनिबन्धन इत्यत्याज्य एव, प्रत्यक्षादिज्ञानाभेदप्रसङ्गात्, सर्वथैकालम्बनत्वापत्तेः, निर्विषयत्वे चातिप्रसङ्गात्, सङ्ख्यादिनियमत्वानुपपत्तेरिति प्रपञ्चितमेतदन्यत्रेति नेह प्रयासः, अभिहितमेवार्थं पूर्वाचार्यबहुमतोऽयमिति तत्सङ्गृह्यार्याभिरुपप्रदर्शयन्नाह-'आह चे'त्यादि, आह च कस्मिन्-'नैगमे'त्यादि, नैगमशब्दार्थानामिति निगमा-जनपदा तत्र भवाः नैगमाः-शब्दा अर्थाश्च तेषामेकानेकार्थनयगमापेक्ष इति, एको-विशेषः एकत्वात् अनेकं-सामान्यमनेकाश्रितत्वात् तावेव अर्थावर्यमाणत्वात्, तथा नयगमः-परिच्छेदप्रकारः तमपेक्षते-अभ्युपैति यः स तथाविधः, अमुमेवार्थं पूर्वाचार्यवाचोयुक्त्याऽनुस्मारयन्नाह-'देशसमग्रग्राही'ति देशो-विशेषः समग्रं-सामान्यं तयोर्ग्राही-आश्रयति, 'व्यवहारी'ति व्यवहारोऽस्य सामान्यविशेषाभ्यां परस्परविमुखाभ्यामस्तीति व्यवहारी 'नैगमो ज्ञेयः' नैगमनयो ज्ञातव्य इति १॥ सङ्ग्रहार्यामाह-'यत् सङ्गृहीतवचन'मित्यादि, यदिति ज्ञानं सम्बध्यते, कीदृशं तदित्याह-'सङ्गृहीतवचनं' सङ्गृहीतं-सामान्यं तदेवोच्यत इति वचनं, ततश्च सङ्गृहीतं वचनं यस्य ज्ञानस्य तत् सङ्गृहीतवचनं, सामान्यज्ञानमित्यर्थः, एतच्च सामान्ये सत्तायां देशतः प्रक्रमात् गोत्वादेरेतद्देशात् विशेषाच्च खण्डादेः अपोह्येति शेषः, तद्व्यतिरेकेण तदभावात्, तदसत्त्वप्रसङ्गात्, एवंभूतं यद् ज्ञानं तत् सङ्ग्रहनयसंज्ञं-सङ्ग्रहनयनियतं विद्यात्-जानीयात् 'नयविधिज्ञो' नयभेदवित् २॥ व्यवहारार्यात्वियं-'समुदाये'त्यादि, समुदायः-संघातः, व्यक्तिः-मनुष्यत्वं, आकृतिः-संस्थानं, सत्ता-महासामान्यं संज्ञादयो-नामस्थापनाद्याः एषां निश्चयो-विशेषः तमपेक्षते-अभ्युपैति समुदायादिनां निश्चयापेक्षः, समुदायादीनां समुदायादिव्यतिरेकेणाभावात्, न समुदायादीनां समुदायः समुदायिभ्योऽन्यः, न च मनुष्यत्वं मनुष्यातिरिक्तं, न चाकृतिराकृतिमद्भ्यः, न सत्ता सद्भ्यः, न च नामादयो नम्यमाना-

दीन्यन्तरेण, विशेषप्रधानत्वात्, तदपेक्षं तं विद्यादिति सम्बन्धः, 'लोकोपचारनियत'मिति लोकोपचारनिषण्णः, लोकोपचारस्तु दह्यते गिरिर्गलति भाजनमित्यादि, 'व्यवहार'मिति नयं, विस्तृतमुपचरितार्थाश्रयणाद्विस्तीर्णं विद्यादित्यवबुध्येत ३॥ ऋजुसूत्रशब्दनयसङ्ग्रहमाह 'साम्प्रत'मित्यादिना, साम्प्रतविषयग्राहकं-वर्त्तमानज्ञेयपरिच्छेदकं ऋजुसूत्रनयं प्रकान्तमेव समासतः-सङ्क्षेपेण विद्यात्-जानीयाद्, यथार्थशब्दमित्यनेनैवंभूत एव प्रकाशितो लक्ष्यते, सर्वविशुद्धत्वादस्येति, दर्शितमेतत्, साम्प्रतसमभिरूढसङ्ग्रहार्थमाह-'विशेषितपदं त्वि'ति विशेषितं पदं-नामादि प्रसिद्धपूर्वकत्वादित्यादिना, 'शब्दनय'मिति ४॥ इतिशब्दो नयानुस्मरणनिष्ठासूचकः। अत्राह परः-'अथे'त्युपन्यासे, जीव इति शुद्धपदेनाकारिते-आदिष्ट इति योगः, तथा नोजीव इति देशसर्वप्रतिषेधे वा नियुक्ते, एवं 'अजीव' इति प्रतिषेधे वा नियुक्ते, एवं नोअजीव इति प्रतिषेधद्वयसमन्विते एवमाकारिते उच्चरिते सति केन नयेन नैगमादिना कोऽर्थः प्रतीयत इति, प्राग् घटपदार्थमजीवमेव केवलमधिकृत्यैव तदर्थप्ररूपणा कृतेति संशयबीजं परस्य, एवं पूर्वपक्षसम्भवे सूरिराह-'अत्रोच्यत' इत्यादि, जीव इत्याकारिते शुद्धपदेनादिष्टे किमित्याह-'नैगमे'त्यादि, नैगमश्च देशसङ्ग्रहश्च व्यवहारश्चेत्यादिः समासः, नैगमेन देशग्राहिणा तथा व्यवहारेण विशेषग्राहिणा ऋजुसूत्रेण वर्त्तमानग्राहिणा साम्प्रतेन समभिरुढेन च एभिः सर्वैरेव सङ्गृह्यैवंभूतवर्जैः पञ्चस्वपि गतिषु-नरकतिर्यङ्मनुष्यदेवसिद्धिगतिलक्षणेभ्यः अन्यतमो नारकादिगतिवर्त्ती जीव इत्येवं जीवः प्रतीयते, नाभावो नापि भावान्तरं, कस्मादिति चोदकाभिप्रायमाशङ्क्याह-एते हि यस्मान्नैगमादयो नया जीवं प्रति जीवमङ्गीकृत्य 'औपशमिकादियुक्तभावग्राहिणः' औपशमिकादियुक्तं भावं-अर्थं ग्रहीतुं शीला यतः, अतः सिद्धिगतावपि क्षायिकभावात् पञ्चग्रहणमिति ।

'नोजीव' इत्यादिना, नोजीव उच्चरिते अजीवद्रव्यं धर्मादि प्रतीयत इति वर्त्तते, जीवस्य वा देशप्रदेशौ, देशः शिरोऽङ्गादिविभागः, प्रदेशस्त्वविभजनीयः कश्चित्, नोशब्दस्य सर्वदेशप्रतिषेधवचनत्वादिति, 'अजीव' इत्यादि, अजीव इति वोच्चरिते अजीवद्रव्यमेव धर्म्मादि, प्रतीयत इति वर्त्तते, सर्वप्रतिषेधवाचकत्वादकारस्य, पर्युदासस्य चाश्रितत्वादिति, 'नोअजीव' इत्यादि, नोअजीव इति चादिष्टे जीव एव, नाभावो नापि भावान्तरं, प्रतीयत इति वर्त्तते, तस्य वाऽजीवस्य देशप्रदेशाविति पूर्ववत्, द्वयोरपि नोकाराकारयोः सर्वप्रतिषेधवाचकत्वात्, द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतं गमयत इतिकृत्वा ॥ एवमधिकृतनयवक्तव्यतामभिधाय एवंभूतवक्तव्यतामधिकृत्याह-'एवंभूते'त्यादि, एवंभूतनयेन तु जीव इत्याकारिते-उच्चरिते सति 'भवस्थ' इति भवे स्थितो भवस्थः-संसारी जीवः प्रतीयते, कस्मात् सिद्धिगतित्याग इत्याह-'एष हि' इत्यादि, एष यस्मान्नयः-एवंभूतः जीवं प्रत्येवं प्रवृत्तः-यदुत औदयिकादिभावग्राहक एव-औदयिकादिभावयुक्तं जीवमिच्छति, शब्दप्रवृत्तिनिमित्तापेक्षणात् यदाह-जीवतीति, जीव प्राणधारणे, प्राणानिन्द्रियादीन् धारयतीत्यर्थः, तच्च जीवनमिन्द्रियादिलक्षणं सिद्धे न विद्यते, तन्निबन्धनकर्म्माभावात्, तस्माद्भवस्थ एव जीव इत्येवंभूतनिगमनं ॥ 'नोजीव'इत्युच्चरिते अजीवद्रव्यं धर्म्मादि, प्रतीयत इति वर्त्तते, सिद्धो वा, तस्य प्राणलक्षणजीवलिङ्गानुपपत्तेः, नोशब्दस्य सर्वप्रतिषेधवाचकत्वात्, एतन्नयमतेन देशवाचकत्वासिद्धेः, देशिन एव देशत्वात्, भिन्नस्य तद्देशत्वायोगात्, सम्बन्धानुपपत्तेः, अनवस्थाप्रसङ्गादिति, 'अजीवे'त्यादि, अजीव इति उच्चरिते अजीवद्रव्यमेवाण्वादि, सर्वप्रतिषेधवाचक-त्वादकारस्य, 'नोअजीव' इत्याकारिते भवस्थ एव जीव इति प्रतीयते, प्रतिषेधद्वयस्य प्रकृतगमकत्वाद्, देशप्रदेशानभ्युपगमे कारणमाह-'समग्रार्थे'त्यादिना, समग्रः-सम्पूर्णः अर्थो-वस्तु समग्रार्थं ग्रहीतुं

शीलमस्येति विग्रहस्तद्भावः तस्मात्, अस्य नयस्यैवंभूतस्य नानेन एवंभूतनयेन देशप्रदेशौ-स्थूलसूक्ष्मावयवौ गृह्येते इति, एवमेकवचनेन चत्वारो विकल्पा दर्शिताः, एवं द्विवचनबहुवचनाभ्यामपि द्रष्टव्या इत्यभिधातुमाह-'एवं जीवौ जीवा' इति, द्वित्वबहुत्वाकारितेष्वपि चत्वारो विकल्पाः, तद्यथा-जीवौ नोजीवौ अजीवौ नोअजीवौ, बहुवचनेऽपि जीवाः नोजीवाः अजीवा नोअजीवा इति, एकवचनद्वित्वबहुत्वाकारितेष्वप्येवमेवाभ्युपगमो नैगमादीनामित्यर्थः, सर्वसङ्ग्रहमधिकृत्याह-'सर्वसङ्ग्रहे'त्यादि, सर्वसङ्ग्रहेण तु नयेन-सामान्यवस्तुग्राहिणा जीवो नोजीव इत्यादि एकवचनद्विवचनानां विकल्पा नेष्यन्ते, अस्य ह्येवंभूतं वस्तु शून्यं-प्रतिपत्त्यगोचरः, कस्मादित्याह-'एष ही'त्यादि, एष यस्मान्नयः सङ्ख्यानन्त्याज्जीवानां बहुत्वमेवेच्छतीति प्रतीयते, 'यथार्थग्राही'ति नैकवचनद्विवचनार्थः इह विद्यत इत्यभिप्रायः, चित्रमतश्चैष इत्येवमविरोधः, अयं विशेषोऽनेन प्रतिपन्नो देशसङ्ग्रहव्यवहारादिभ्य इति भावना पूर्ववत्, 'शेषास्त्वि'त्यादि, शेषास्तु नैगमादयो नयाः जात्यपेक्षमेकस्मिन्नेव जीवादौ बहुवचनमिच्छन्ति, कथमित्याह-'जात्यपेक्षं' जातिम्-सामान्यरूपामपेक्षते यत्तज्जात्यपेक्षं बहुवचनं, जातेरनेकाश्रयत्वात्, जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्यां (पा० १-२-५८) बहुवचनात् बहुषु चैकवचनं जात्यपेक्षमेवेति, 'सर्वाकारितग्राहिण' इति सर्ववचनादिभिराकारितान्-उच्चारितान् अनेकान् विकल्पान् गृह्णन्ति तच्छीलाश्चेति सर्वाकारितग्राहिण इति एतन्मत-समाप्त्यर्थः, 'एव'मित्यादि, एवं सर्वभावेषु-धर्मास्तिकायादिषु नयवादेनानुगमः अनुसरणलक्षणः कार्यः इत्यतिदेश एषः । एवं प्रमेयनयानुगम उक्तः, साम्प्रतं प्रमाणमधिकृत्यैनमभिधातुं चोदकद्वारेणाह-'अत्राहे'त्यादि, 'अत्रे'त्युपन्यासार्थः पञ्चानां ज्ञानानां मत्यादीनां सविपर्ययाणां सह विपर्ययेण-अज्ञानस्वभावेन यानि वर्त्तन्ते तेषां कानि

मत्यादीनि को नयो नैगमादिः श्रयते अभ्युपगच्छतीति, अत्रोच्यते, 'नैगमे'त्यादि, नैगमादयस्तु य आद्या एव-नैगमसङ्ग्रहव्यवहाराः सर्वाणि मत्यादीनि श्रयन्ते, कानीत्याह-अष्टौ मतिज्ञानं मत्यज्ञानमित्यादिना प्रकारेण पञ्च ज्ञानानि त्रयो विपर्यया इतिकृत्वा श्रयन्ते-अभ्युपगच्छन्ति, यतः सर्वाण्येव तान्यर्थं परिच्छिन्दन्ति, 'ऋजुसूत्रनयो मतिमत्यज्ञान-विवर्ज्जितानि षट् श्रयत' इति, अत्राह परः-कस्मात् मतिमुक्तलक्षणां सविपर्ययां मत्यज्ञानसहितां न श्रयति-नेच्छति ?, अत्रोच्यते-श्रुतस्य-श्रुतज्ञानस्य सविपर्ययस्य श्रुताज्ञानसहितस्य उपग्रहत्वात् उपकारकत्वात्, मतिमत्यज्ञाने श्रुतस्य श्रुताज्ञानसहितस्य उपग्रहं कुरुते, तत्कार्यभूतत्वात् श्रुतस्य, फलप्रधानश्चैष नय इत्यभिप्रायः । शब्दनय पुनर्भावार्थावलम्बी द्वे एव, के ते इत्याह-श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने श्रयते-अभ्युपैति, अत्राह-अथ कस्मान्नेतराणि-मत्यादीनि श्रयत इति, अत्रोच्यते-मत्यवधिमनःपर्यायाणां त्रयाणामपि, किमित्याह-श्रुतस्यैवोपग्रहत्वात्-उपकारकत्वादिति, नात्मान-मात्मना प्रतिपादयितुं क्षमाण्येतानि, मूककल्पत्वात्, श्रुतेन तु प्रतिपाद्यत इति श्रुतमुपकारकमेषां, उपकारि च श्रेयो जघन्यमुपकार्यमित्यधि-कृतनयाभिप्रायः, केवलज्ञानं तु प्रधानमन्येनानुपकार्यं स्वसामर्थ्येनैव च प्रवर्त्तितवाग्योगमिति श्रयते, विपर्ययानाश्रयणे तु कारणमाह-'चेतने'त्यादि, चेतना-जीवत्वं परिच्छेदत्वसामान्यं गृह्यते ज्ञ इत्यनेन तु विशेषपरिच्छेदिता, तयोश्चेतनाज्ञयोः स्वाभाव्यं-तथाभवनं तस्माच्च चेतनाज्ञस्वाभाव्याच्च सर्वजीवानां-पृथिवीकायिकादीनां नास्य नयस्य कश्चिन्मिथ्यादृष्टिरज्ञो वैकान्तेन जीवो विद्यते, यथावस्थितस्पर्शादि-परिच्छेदात्, आगमोऽपि किलैवमेव व्यवस्थितः 'सव्वजीवाणंपि अ णं अक्खरस्स अणंतभागो णिच्चुग्घाडिओ'त्ति (नन्दीसूत्र)वचनात् सर्वे सम्यग्दृष्टयो ज्ञानिनश्च, तस्मादपि कारणात्, न केवलं श्रुतोपग्रहत्वेन, विपर्ययान्-मत्यादीन् न श्रयत इति नाभ्युपैति अतश्च-अस्मात्

कारणात् प्रत्यक्षानुमानोपमानाप्तवचनानामपि च प्रागभिहितस्वरूपाणां प्रामाण्यमभ्यनुज्ञातमि(वंत इ)ति, एतेन यत् 'प्रत्यक्षमन्यदि'त्यस्मिन् सूत्रे प्रतिज्ञातं नयवादान्तरेण तु यथा मतिश्रुतविकल्पजानि भवन्ति तथा परस्ताद्वक्ष्यामः इति तदुक्तं वेदितव्यं, एवं हि सम्यग्दृष्टित्वात् सम्यग्ज्ञानित्वाच्च सर्वजीवानां सर्वज्ञानानामेव प्रामाण्यं, प्रतिभास-कत्वादिति ॥ साम्प्रतं प्रमाणनयविचारसमनन्तराध्यायार्थमुपसंहरन्नशङ्कार्थं वास्य पूर्वसूरिबहुमतत्वं कारिकाभिरुपदर्शयन्नाह 'आह चे'त्यादि, आह च कश्चित् पूर्वसूरिः 'विज्ञाये'त्यादि, विज्ञाय एकार्थानि पदानि-पर्यायशब्दरूपाणि तद्यथा-जीवः प्राणी जन्तुः इत्यादीनि च, अर्थपदानि च-निरुक्तपदानि, जीवतीति जीवः, प्राणा अस्य विद्यन्त इति प्राणी, जायत इति जन्तुरित्येवमादीनि, विधानं नामस्थापनादिकं इष्टं च निर्देशस्वामित्वादि चशब्दादन्यच्च तन्त्रयुक्त्यादि, तथाऽऽद्यं परोक्षस्य प्रामाण्यस्यादावभिधानं तत्पूर्वकमेव प्रत्यक्षमिति ज्ञापनार्थमित्यादि, विन्यस्य नामादिभिः परिक्षेपात्-समन्तात् नयैः नैगमादिभिः परीक्ष्याणि-मीमांस्यानि तत्त्वानि-जीवादीनि ॥१॥ ज्ञानं-मत्यादि सविपर्यासं-सह विपर्यासैः त्रिभिः त्रयः श्रयन्तीति त्रयो-नैगमादयः अभ्युपगच्छन्ति, आदितः आदेरारभ्य नयाः सर्वमष्टविधं ज्ञानं विभङ्गान्तं, एतच्च सामान्यतः सम्यग्दृष्टेः-उक्तलक्षणस्य ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः मिथ्यात्वग्रहावेशादिति ॥२॥ 'ऋजुसूत्र' इत्यादि, ऋजुसूत्रो नयः षण् मतिमत्यज्ञानरहितानि श्रुतादीनि श्रयते, मतिं सविपर्ययां श्रुतोपग्रहात् श्रुतोपकारकत्वात् अनन्यत्वात्-श्रुतानन्यत्वेन न श्रयत इति, श्रुतकेवले तु-श्रुतज्ञानकेवलज्ञाने तु पुनः शब्दः श्रयते उक्तनीत्या, अत एवाह-नान्यत् मत्यादि श्रयते, श्रुताङ्गत्वात्, श्रुतस्यैव तत्प्रतिविशिष्टबलाधान-हेतुत्वादिति ॥३॥ 'मिथ्यादृष्टी'त्यादि, मिथ्यादृष्ट्यज्ञाने प्राक् प्रदर्शिते न श्रयते, कस्मादित्याह-नास्य शब्दनयस्य कश्चिदज्ञोऽस्ति, कुत इत्याह-

'ज्ञस्वाभाव्यादि'ति पूर्ववत्, जीवः-आत्मा, मिथ्यादृष्टिर्न चाप्यज्ञोऽस्ति जीव एव इत्यादि ॥३॥ 'इति नयवादाश्चित्रा' नैगमादिभेदेन क्वचिद्-वस्त्वंशे स्वरुचिगृहीते विरुद्धा इव लक्ष्यन्ते, विशेषे कथं सामान्यं ? सामान्ये वा विशेष ?, इत्यादि, अथ च विशुद्धा एते, विशेषस्य सामान्याननुविद्धस्यासत्त्वात् सामान्यस्य विशेषाननुविद्धस्येति प्रपञ्चित-मेतदन्यत्र, एते च 'लौकिकविषयातीता' इति लौकिकानां-वैशेषिकादीनां विषयाः-शास्त्राणि तान्यतीताः-अतिक्रान्ताः अवधृतस्वरूपत्वेन तदसम्भवात्, एते च तत्त्वज्ञानार्थं सद्भूतसर्वदोषरहितज्ञानाय अधि-गम्या-ज्ञेयाः, दर्शनज्ञानार्थमित्यर्थः ॥१-३५॥

इति हरिभद्रसूरि विरचितायां तत्त्वार्थवृत्तिटीकायां डुपडुपिकाभिधानायां तत्त्वार्थाटीकायां प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

નૈગમનયના બે ભેદ

ટીકાર્થ– આદિમાં થનાર આદ્ય કહેવાય. જે કહે તે શબ્દ. આદ્ય અને શબ્દ એ બે નયોના અનુક્રમે બે અને ત્રણ ભેદ છે. આ પ્રમાણે સૂત્રનો સમુદિત અર્થ છે. અવયવાર્થને ભાષ્યકાર "आद्य" इत्यादि, ગ્રંથથી કહે છે- આદ્ય એવા પદથી પૂર્વોક્ત નૈગમ-સંગ્રહ ઇત્યાદિ સૂત્રમાં કહેલાં ક્રમના અનુસારથી નૈગમનયને કહે છે, અર્થાત્ આદ્ય એટલે નૈગમનય. નૈગમનયના બે ભેદ છે. બે ભેદને કહે છે- દેશપરિક્ષેપી અને સર્વપરિક્ષેપી. દેશ એટલે પરમાણુ આદિમાં રહેલ વિશેષ. વિશેષમાં ફેલાઇ જવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે દેશપરિક્ષેપી, અર્થાત્ વિશેષને જાણવાના સ્વભાવવાળો. સર્વ એટલે સામાન્ય. સામાન્યમાં ફેલાનારો હોવાથી સામાન્યમાં ફેલાઇ જવાનો જેનો સ્વભાવ છે તે સર્વપરિક્ષેપી, અર્થાત્ સામાન્યગ્રાહી= સામાન્યને જાણવાના સ્વભાવવાળો. બે ચ શબ્દ દેશપરિક્ષેપી અને સર્વપરિક્ષેપી એ બંનેની અલગ અલગ સ્વતંત્રતાને જણાવનારા છે.

શબ્દનયના ત્રણ ભેદ

શબ્દનયના ત્રણ ભેદ છે. ત્રણ ભેદોને "साम्प्रत" इत्यादिથી ભાષ્યકાર કહે છે- (સામ્પ્રત એટલે વર્તમાનકાળ.) સામ્પ્રતકાળની વસ્તુનો આશ્રય

(=સ્વીકાર) કરવાથી સામ્પ્રત કહેવાય છે. (પર્યાયવાચી શબ્દોના) વિવિધ અર્થોને ગ્રહણ કરવાથી સમભિરૂઢ કહેવાય છે. જે શબ્દનો જે અન્વર્થ છે તે યથાભૂત અન્વર્થનો ગ્રાહક નય સમભિરૂઢ નય છે. કેમકે આ નય અન્વર્થની પ્રધાનતાવાળો છે. इति શબ્દ સમુચ્ચય અર્થમાં કે પરિસમાપ્તિના અર્થમાં છે.

નૈગમનયનું સ્વરૂપ

"अत्राह" ઇત્યાદિ, આ અધિકારમાં અન્ય પ્રશ્ન કરે છે કે, આ નૈગમાદિ નયોનું લક્ષણ શું છે ? પ્રશ્નનો ઉત્તર કહેવાની ઇચ્છાથી કહે છે- "अत्रोच्यते निगमेषु" ઇત્યાદિ, નૈગમ-નિશ્ચયથી જણાય છે, ઉચ્ચારાય છે, પ્રયોજાય છે શબ્દો જેમાં તે નિગમ. નિગમ એટલે દેશ. નિગમોમાં=દેશોમાં કહેલા=ઉચ્ચારેલા જે ઘટાદિ શબ્દો અને ઉચ્ચારેલા ઘટાદિ શબ્દોના જલ આનયનાદિ કાર્ય કરવામાં સમર્થ એવા ઘટાદિ અર્થો(=પદાર્થો)નું પરિજ્ઞાન એ વાચ્ય-વાચક ભાવથી શબ્દાર્થનું પરિજ્ઞાન, અર્થાત્ આ શબ્દનો આ અર્થ છે, અને આ અર્થ માટે આ શબ્દનો પ્રયોગ કરાય છે એ રીતે વાચ્ય-વાચક ભાવથી શબ્દાર્થનું જે પરિજ્ઞાન[1] તે દેશ-સમગ્રગ્રાહી નૈગમનય છે. અંશ રૂપ હોવાથી જ દેશ એટલે વિશેષ. સંપૂર્ણમાં વ્યાપ્ત(=ફેલાયેલ) હોવાથી સમગ્ર એટલે સામાન્ય. નૈગમનય વિશેષ અને સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે. સુવર્ણનો ઘટ છે એવું કથન દેશગ્રાહી નૈગમનયથી છે. ઘટ એવું કથન સમગ્રગ્રાહી નૈગમનયથી છે. અહીં સામાન્ય અને વિશેષ એ ઉભયનો સ્વીકાર હોવા છતાં નય જ છે. કેમકે સ્વવિષયની પ્રધાનતા છે, અર્થાત્ દેશગ્રાહી નૈગમનયમાં વિશેષની પ્રધાનતા છે અને સમગ્રગ્રાહી નૈગમનયમાં સામાન્યની પ્રધાનતા છે.

[૧. નૈગમનય[2]— આ નયની અનેક દૃષ્ટિઓ છે. ગમ એટલે દૃષ્ટિ-જ્ઞાન. જેની અનેક દૃષ્ટિઓ છે તે નૈગમ. વ્યવહારમાં થતી લોકરૂઢિ આ

૧. "सोऽयमित्थंप्रपञ्चः" આ પદોનો અર્થ લખવામાં વાક્ય રચના ક્લિષ્ટ બને, એથી અનુવાદમાં તેનો અર્થ કર્યો નથી. તેનો અર્થ આ પ્રમાણે છે- જે આ વિસ્તાર છે, અર્થાત્ ઘટાદિ શબ્દો. ઘટાદિ શબ્દોના અર્થો એમ શબ્દાર્થ પરિજ્ઞાન એ બધુ દેશ-સમગ્રગ્રાહી નૈગમનય છે.

૨. કાંઉસવાળું આ લખાણ, હવે પછી પણ આવનારું કાંઉસનું નયસંબંધી લખાણ "તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર"ના મારા (આ. રાજશેખરસૂરિ) કરેલા વિવેચનમાંથી અહીં લીધું છે.

નૈગમનયની દૃષ્ટિથી છે. આ નયના મુખ્ય ત્રણ ભેદો છે- (૧) સંકલ્પ, (૨) અંશ અને (૩) ઉપચાર.

(૧) **સંકલ્પ–** સંકલ્પને સિદ્ધ કરવા જે કોઈ અન્ય પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે તેને પણ સંકલ્પની જ પ્રવૃત્તિ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે- રમણલાલે મુંબઈ જવાનો સંકલ્પ=નિર્ણય કર્યો. આથી તે પોતાને જરૂરી કપડાં આદિ સામગ્રી પોતાની પેટીમાં ભરવા લાગ્યો. આ વખતે તેનો મિત્ર ચંપકલાલ ત્યાં આવ્યો. તેણે રમણલાલને ક્યાંક જવા માટેની તૈયારી કરતો જોઈ પૂછ્યું: 'તમે ક્યાં જાવ છો ?' રમણલાલે કહ્યું: 'હું મુંબઈ જાઉં છું.' અહીં મુંબઈ જવાની ક્રિયા તો હજી હવે થવાની છે. હમણાં તો માત્ર તેની તૈયારી થઈ રહી છે. છતાં મિત્રે વર્તમાનકાળનો ગમન ક્રિયાનો પ્રશ્ન કર્યો અને રમણલાલે જવાબ પણ વર્તમાનકાળમાં આપ્યો. વર્તમાનકાળમાં મુંબઈ તરફ ગમન ન હોવા છતાં વર્તમાનકાળનો પ્રશ્ન અને જવાબ સંકલ્પરૂપ નૈગમનયની દૃષ્ટિથી સત્ય છે. આ નય કહે છે કે જ્યારથી સંકલ્પ કર્યો ત્યારથી તે સંકલ્પ પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે માટેની સઘળી ક્રિયાઓ સંકલ્પની જ કહેવાય. એટલે મુંબઈ જવાની તૈયારી પણ મુંબઈના ગમનની ક્રિયા છે.

(૨) **અંશ–** અંશનો પૂર્ણમાં ઉપચાર. મકાનનો ભીંત આદિ કોઈ એક ભાગ=અંશ પડી જતાં આપણે 'મકાન પડી ગયું' એમ કહીએ છીએ. આંગળીનો એક ભાગ પાક્યો હોવા છતાં 'આંગળી પાકી' એમ કહેવામાં આવે છે. પુસ્તકનું એકાદ પાનું ફાટી જતાં 'પુસ્તક ફાટી ગયું' એમ કહેવાય છે. આ સઘળો વ્યવહાર અંશનૈગમની દૃષ્ટિથી ચાલે છે.

(૩) **ઉપચાર–** ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં, ભવિષ્યકાળનો વર્તમાનમાં, કારણનો કાર્યમાં, આધેયનો આધારમાં એમ અનેક રીતે ઉપચાર કરવામાં આવે છે. જ્યારે દિવાળી આવે છે ત્યારે આપણે "આજે દિવાળીના દિવસે ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા" એમ કહીએ છીએ. ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા તેને ૨૫૦૦ વર્ષ ઉપરાંત કાલ થઈ ગયો. છતાં

આપણે ભૂતકાળનો વર્તમાનકાળમાં આરોપ કરીને 'આજે ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા" એમ બોલીએ છીએ. ઘી જીવન છે એમ બોલાય છે. ઘી જીવન થોડું છે ? ઘી તો જીવવાનું સાધન છે=કારણ છે. કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને 'ઘી જીવન છે' એમ કહેવામાં આવે છે. નગરના લોકો રડી રહ્યા હોવા છતાં 'નગર રડે છે' એમ બોલવામાં આવે છે. અહીં આધેય લોકોનો આધારરૂપ નગરમાં ઉપચાર કરવામાં આવ્યો છે. પર્વત ઉપર રહેલું ઘાસ બળવા છતાં 'પર્વત બળે છે' એમ કહેવામાં આવે છે. સિંહ સમાન બળવાળા માણસને 'આ તો સિંહ છે' એમ સિંહ તરીકે સંબોધવામાં આવે છે. કેટલીકવાર આપણે વર્તમાનકાળમાં ભૂતકાળનો આરોપ કરીએ છીએ. જેમકે દૂધપાક તૈયાર થઇ રહ્યો છે તે વખતે કોઇ પૂછે કે- 'આજે શું બનાવ્યું છે ?' તો 'આજે દૂધપાક બનાવ્યો છે' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં દૂધપાક હજી હવે બનવાનો છે, બની રહ્યો છે, છતાં 'બનાવ્યો' એમ ભૂતકાળનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે કેટલીક વાર ભવિષ્યકાળનો વર્તમાનમાં આરોપ કરીએ છીએ. કોઇ કાર્ય માટે બહાર જવાને જરા વાર હોવા છતાં 'ક્યારે જવાના છો ?' એમ પૂછવામાં આવે તો 'હમણાં જ જઉં છું' એમ કહેવામાં આવે છે. અહીં જવાની ક્રિયા તો ભવિષ્યકાળમાં=થોડીવાર પછી થવાની છે, એથી 'હમણાં જ જઇશ' એમ કહેવું જોઇએ તેના બદલે 'હમણાં જ જઉં છું' એમ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.

આમ અનેક પ્રકારની વ્યવહારરૂઢિ=લોકરૂઢિ આ નૈગમનયની દૃષ્ટિથી છે.

હવે બીજી રીતે નૈગમનયને વિચારીએ.

નૈગમનયના સર્વપરિક્ષેપી અને દેશપરિક્ષેપી એમ બે ભેદ છે. સર્વપરિક્ષેપી એટલે સામાન્યગ્રાહી અને દેશપરિક્ષેપી એટલે વિશેષગ્રાહી. *પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયસ્વરૂપ છે.* જેમકે ઘટ. માટીની દૃષ્ટિએ ઘટવિશેષ છે, કારણ કે માટીની અનેક વસ્તુઓ બને છે. માટીની દરેક વસ્તુમાં માટી રહેલી છે. માટે માટી સામાન્ય છે અને

તેમાંથી બનેલી દરેક વસ્તુ વિશેષ છે. આથી માટીની અપેક્ષાએ ઘટ વિશેષ રૂપ છે. ઘટના પણ અનેક પ્રકારો હોય છે. જુદા જુદા પ્રકારના ઘટની અપેક્ષાએ ઘટ એ સામાન્ય છે અને જુદા જુદા પ્રકારના ઘટ વિશેષ છે. આમ દરેક વસ્તુ અપેક્ષાભેદથી સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપ છે.

નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષ ઉભયને અવલંબે છે. પણ તેનો આધાર લોકરૂઢિ છે. નૈગમનય લોકરૂઢિ પ્રમાણે ક્યારેક સામાન્યને અવલંબે છે તો ક્યારેક વિશેષને અવલંબે છે. જેમકે, ભારતમાં અમદાવાદની અમુક પોળમાં અમુક નંબરના ઘરમાં રહેતા ચંદ્રકાંતને જ્યારે જ્યારે અન્ય અજાણ વ્યક્તિ 'તમે ક્યાં રહો છો ?' એ પ્રશ્ન પૂછે છે ત્યારે ત્યારે તે એક સરખો ઉત્તર નથી આપતો, કિન્તુ ભિન્ન ભિન્ન ઉત્તર આપે છે. જ્યારે તે અમેરિકામાં હોય ત્યારે જો કોઇ તેને 'તમે ક્યાં રહો છો ?' એમ પૂછે તો તે કહે કે 'હું ભારતમાં રહું છું.' જ્યારે તે ભારતમાં મહારાષ્ટ્ર આદિ દેશમાં હોય ત્યારે તે 'હું ગુજરાતમાં રહું છું' એમ ઉત્તર આપે છે. ક્યારેક તે 'અમદાવાદમાં રહું છું' એમ ઉત્તર આપે છે. ક્યારેક 'અમુક પોળમાં અમુક નંબરના ઘરમાં રહું છું' એમ ઉત્તર આપે છે. અહીં પ્રશ્ન એક જ છે. તેના જવાબો અનેક છે. દરેક જવાબ સત્ય છે એમ નૈગમનય કહે છે. અહીં અમેરિકા, રશિયા વગેરે દેશોની અપેક્ષાએ ભારત વિશેષ છે. પણ ભારતના ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર આદિ ભાગોની અપેક્ષાએ ભારત સામાન્ય છે. ભારતની અપેક્ષાએ ગુજરાત વિશેષ છે, પણ ગુજરાતના કચ્છ-કાઠિયાવાડ વગેરે ભાગોની અપેક્ષાએ ગુજરાત સામાન્ય છે. નૈગમનય સામાન્ય-વિશેષ ઉભયને ગ્રહણ કરે છે.]

संग्रहनयनुं स्वरूप

संग्रह– ''अर्थानाम्' ઇત્યાદિથી સંગ્રહના લક્ષણને કહે છે- ઘટાદિ પદાર્થોના સર્વ સ્વરૂપનો અને એક દેશ સ્વરૂપનો એક રૂપે સંગ્રહ કરવો તે સંગ્રહ. સર્વ એટલે સામાન્ય. કારણ કે સામાન્ય સર્વમાં વ્યાપ્ત છે. દેશ એટલે વિશેષ. કારણ કે વિશેષ અંશ સ્વરૂપ જ છે. સામાન્ય-વિશેષ સ્વરૂપનો એક રૂપે સંગ્રહ કરવો તે સંગ્રહ. કારણ કે બધા પદાર્થો સત્ માત્ર

છે, સત્ માત્રથી ભિન્ન નથી. કેમકે સત્થી અતિરિક્ત વસ્તુનો અભાવ છે. નૈગમનયને અભિમત સામાન્યરૂપ અને વિશેષરૂપ એ બધા પદાર્થો સત્ છે એમ સત્ રૂપે બધા પદાર્થોનો સંગ્રહ કરે એ સંગ્રહનય છે.

[૨. **સંગ્રહનય**– જે નય સર્વ વિશેષોનો એક રૂપે=સામાન્યરૂપે સંગ્રહ કરી લે તે સંગ્રહનય. દરેક વસ્તુ અપેક્ષાભેદથી સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયરૂપે છે, એમ આપણે જોયું. આથી દરેક વસ્તુમાં સામાન્ય અંશ અને વિશેષ અંશ રહેલ છે. સંગ્રહનય સામાન્ય અંશને ગ્રહણ કરે છે. તે કહે છે કે સામાન્ય વિના વિશેષ હોઈ શકે જ નહિ. સામાન્ય વિના વિશેષ આકાશ કુસુમવત્ અસત્ જ છે. વનસ્પતિ વિના લીમડો હોઈ શકે જ નહિ. આથી જ્યાં જ્યાં વિશેષ છે ત્યાં ત્યાં સામાન્ય અવશ્ય હોય છે. આથી સંગ્રહનય દરેક વસ્તુની ઓળખાણ સામાન્યરૂપે આપે છે. એની દૃષ્ટિ સામાન્ય તરફ જ જાય છે.

આથી આ નયની દૃષ્ટિ વિશાળ છે. તે સર્વ વિશેષોનો સામાન્યથી એકરૂપે સંગ્રહ કરી લે છે. જેમકે ચેતન અને જડ એ બંને પદાર્થો જુદા છે. પણ આ નય તે બંનેને એકરૂપે સંગ્રહી લે છે. જડ અને ચેતન એ બંને પદાર્થો સત્ છે. સત્ તરીકે બંને સમાન છે=એક છે. પ્રત્યેક જીવ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં આ નય સર્વ જીવોને ચૈતન્યથી એકરૂપે માને છે. કારણ કે દરેકમાં ચૈતન્ય સમાન=એક છે. સાડી, બુશકોટ, બ્લાઉઝ, ધોતિયું વગેરે અનેક પ્રકારની વસ્તુને કાપડ કહીને એકરૂપ માને છે. આમ આ નય સામાન્ય અંશને ગ્રહણ કરે છે. સામાન્ય અંશમાં અનેક તરતમતા હોય છે. આથી સંગ્રહનયના દરેક દૃષ્ટાંતમાં પણ તરતમતા રહેવાની. સામાન્ય અંશ જેટલો વિશાળ તેટલો સંગ્રહનય વિશાળ. સામાન્ય અંશ જેટલો સંક્ષિપ્ત તેટલો સંગ્રહનય સંક્ષિપ્ત.]

વ્યવહારનયનું સ્વરૂપ

વ્યવહાર– વ્યવહારના લક્ષણને કહેવાની ઇચ્છાથી ભાષ્યકાર કહે છે– "લૌકિક" ઇત્યાદિ, વ્યવહાર લૌકિક સમાન છે, ઉપચારની બહુલતાવાળો છે અને વિસ્તૃત અર્થવાળો છે.

લૌકિક સમાન– મનુષ્યાદિ રૂપ લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ છે તે લૌકિક વ્યવહાર. વ્યવહાર લૌકિક પુરુષોની સમાન=તુલ્ય છે. જેમ લૌકિક પુરુષો વિશેષનો વ્યવહાર કરે છે તેમ વ્યવહારનય પણ વિશેષનો વ્યવહાર કરે છે. (જેમકે, શાક સામાન્ય છે, દૂધી, પરવળ, ગુવાર વગેરે વિશેષ છે. શાક લાવવાનું હોય ત્યારે શેઠ નોકરને શાક લઈ આવ એમ ન કહે, કિંતુ દૂધીનું શાક, પરવળનું શાક, ગુવારનું શાક લઈ આવ એમ કહે. આમ લોકમાં વિશેષનો વ્યવહાર થાય છે. માટે આ વ્યવહારનય પણ વિશેષનો વ્યવહાર કરે છે.)

ઉપચારની બહુલતાવાળો– અન્ય સ્થાને રહેલા અર્થનો અન્ય સ્થાને અધ્યારોપ[૧] કરવો તે ઉપચાર. જેમકે, કુંડિકા ઝરે છે=ગળે છે, માર્ગ જાય છે. અહીં પરમાર્થથી તો કુંડીમાં રહેલું પાણી ઝરે છે, માર્ગમાં રહેલા પુરુષો જાય છે, આમ છતાં ઉપચારથી કુંડિકા ઝરે છે, માર્ગ જાય છે એવો વ્યવહાર થાય છે.

વિસ્તૃત અર્થવાળો– વ્યવહારનય ઉપચારની બહુલતાવાળો હોવાથી જ વિસ્તીર્ણ અધ્યવસાયવાળો છે, અર્થાત્ એના જ્ઞેય વિષય અનેક હોવાના કારણે વ્યવહારનય વિસ્તૃત અર્થવાળો છે.[૨]

[**૩. વ્યવહારનય–** જે નય વિશેષ તરફ દૃષ્ટિ કરીને દરેક વસ્તુને જુદી જુદી માને તે વ્યવહારનય. આ નય કહે છે કે વિશેષ સામાન્યથી જુદું નથી એ વાત સાચી, પણ વિશેષ વિના વ્યવહાર ન ચાલી શકે. શું 'વનસ્પતિ લાવ' એટલું કહેવા માત્રથી લાવનાર વ્યક્તિ કંઈ લાવી શકશે ? નહિ જ. અહીં તમારે કહેવું જ પડશે કે 'અમુક વનસ્પતિ લાવ.' આમ કહેવાથી તે જોઈતી વસ્તુ લાવી શકે છે. વિશેષને માન્યા સિવાય વ્યવહાર ચાલે જ નહિ. આથી વ્યવહારનય વિશેષ અંશને માને છે.

૧. અધ્યારોપ=એક વસ્તુના ગુણને બીજી વસ્તુમાં જોડવો. અધ્યારોપ અને આરોપ એ બંને શબ્દોનો એક જ અર્થ છે.

૨. विस्तृतो=विस्तीर्णोऽनेकोऽर्थो ज्ञेयो यस्य स विस्तृतार्थः अध्यवसायविशेषो व्यवहार इति निगद्यते। (સિદ્ધસેન ગણિકૃત ટીકા)

અહીં સુધી આપણે જોઈ ગયા કે નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર એ ત્રણ નયોમાં નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભયને સ્વીકારે છે. સંગ્રહનય કેવળ સામાન્યને સ્વીકારે છે. વ્યવહારનય કેવળ વિશેષને સ્વીકારે છે. સંગ્રહ અને વ્યવહારનય પરસ્પર સાપેક્ષ છે. આથી એક જ વિચાર સંગ્રહનયનો પણ હોય અને વ્યવહારનયનો પણ હોય. જેમકે 'આ નગરમાં મનુષ્યો રહે છે' આ વિચાર સંગ્રહનયનો પણ છે અને વ્યવહારનયનો પણ છે. નગરમાં મનુષ્ય ઉપરાંત જાનવર પ્રાણીઓ પણ રહે છે. આથી જાનવર અને મનુષ્ય એ બંને જીવ છે. જીવની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય વિશેષ છે. આથી જીવની દૃષ્ટિએ 'આ નગરમાં મનુષ્યો રહે છે' એ વિચાર વ્યવહારનયથી છે. મનુષ્યોમાં સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, યુવાન, વૃદ્ધ વગેરે હોય છે. મનુષ્યના સ્ત્રી, પુરુષ આદિ વિશેષ ભેદોની અપેક્ષાએ 'આ નગરમાં મનુષ્યો રહે છે' એ વિચાર સંગ્રહનય છે. આ પ્રમાણે એક જ વિચાર સંગ્રહનય પણ કહેવાય અને વ્યવહારનય પણ કહેવાય.

આથી તાત્પર્ય એ આવ્યું કે- જેટલા અંશે સામાન્ય તરફ દૃષ્ટિ તેટલા અંશે સંગ્રહનય અને જેટલા અંશે વિશેષ તરફ દૃષ્ટિ તેટલા અંશે વ્યવહારનય.]

ઋતુસૂત્રનયનું સ્વરૂપ

ઋજુસૂત્ર– ઋજુસૂત્રનું લક્ષણ આ પ્રમાણે છે- "सताम्" ઇત્યાદિ, વિદ્યમાન વર્તમાનકાલીન ઘટાદિ પદાર્થોના જે શબ્દ અને જ્ઞાન તે ઋજુસૂત્ર છે.

અહીં વિદ્યમાન એમ કહેવા દ્વારા આકાશપુષ્પ આદિ જેવા અસત્ વસ્તુનો નિષેધ કર્યો. વર્તમાનકાલીન એમ કહેવા દ્વારા ભૂતકાળની અને ભવિષ્યકાળની વસ્તુનો નિષેધ કર્યો. ઘટાદિ પદાર્થોનો એમ કહેવા દ્વારા જે પદાર્થ નથી=કલ્પિત છે તેવી વસ્તુનો નિષેધ કર્યો.

અહીં ભાવાર્થ આ છે- વ્યવહારનય ત્રિકાળવર્તી વિશેષ અંશોને ગ્રહણ કરે છે. તેમાંથી ભૂતકાલીન અને ભવિષ્યકાલીન વસ્તુઓ છોડીને કેવળ વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન વિશેષ અંશોને જ ઋજુસૂત્રનય ગ્રહણ કરે છે.

[૪. **ઋજુસૂત્રનય**– જે નય કેવળ વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા તરફ લક્ષ્ય રાખે તે ઋજુસૂત્રનય. આ નય વસ્તુના વર્તમાન પર્યાયને જ માન્ય રાખે છે. અતીત અને અનાગત પર્યાયોને તે માન્ય નથી રાખતો.

આ નય વર્તમાનમાં જે શેઠાઈ ભોગવતો હોય તેને જ શેઠ કહે છે, જ્યારે વ્યવહારનય વર્તમાનમાં તે શેઠાઈ ન ભોગવતો હોય પણ ભૂતકાળમાં તેણે શેઠાઈ ભોગવી હતી એ દૃષ્ટિએ તેને વર્તમાનમાં પણ શેઠ કહેશે.

ઋજુસૂત્રનય જે વર્તમાનમાં રાજ્યનો માલિક હોય તેને જ રાજા કહે છે. જ્યારે વ્યવહારનય જે ભવિષ્યમાં રાજ્યનો માલિક બનવાનો છે તેને પણ રાજા કહે છે. આ પ્રમાણે વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ ઋજુસૂત્રનય સૂક્ષ્મ છે.]

શબ્દનયનું સ્વરૂપ

શબ્દ– શબ્દના લક્ષણને કહે છે- યથાર્થ કહેવું, અર્થાત્ (નામઘટ, સ્થાપનાઘટ અને દ્રવ્યઘટને છોડીને) ભાવઘટને ઘટ કહેવો તે શબ્દનય છે, અર્થાત્ શબ્દને આશ્રિત અધ્યવસાય શબ્દનય છે. આ નય સમાન લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ, કાળ અને વચનમાં સમાન અર્થ માને છે. (આનો અર્થ એ થયો કે લિંગ, સંખ્યા, પુરુષ, કાળ અને વચનના ભેદથી અર્થભેદ માને છે.)

લિંગભેદ–આથી શબ્દનયના મતેस्वातिः(पुल्लिंग),तारा(स्त्रीलिंग), नक्षत्रम् (नपुंसकलिंग) तथा आम्रः (पुल्लिंग), कदम्बा (स्त्रीलिंग), वनं (नपुंसकलिंग) આમ લિંગભેદથી અવસ્તુ છે=ભિન્ન વસ્તુ છે.

(**સંખ્યા**– ગાય, ગાયો, માણસ, માણસો વગેરેના અર્થ ભિન્ન ભિન્ન છે.)

પુરુષ– स पचति (ત્રીજો પુરુષ), त्वं पचसि (બીજો પુરુષ), अहं पचामि (પહેલો પુરુષ) આ રીતે પુરુષના ભેદથી અર્થભેદ માને છે.

કાળ– અગ્નિષ્ટોમ યાજ્ઞિકનો પુત્ર યતિ થશે એમ કાળના ભેદથી અર્થભેદ માને છે.

(**વચન**– ग्रामः (એક વચન), ग्रामौ (દ્વિવચન), ग्रामाः (બહુવચન) આમ વચનભેદથી અર્થ ભેદ માને છે.)

આ રીતે લિંગભેદ આદિથી અર્થભેદ છે. લિંગ આદિના ભેદમાં નીલ અને લાલ રંગ આદિની જેમ પરસ્પર વ્યાઘાત હોવાથી અર્થભેદ છે.

શબ્દનય સાંપ્રત આદિ ભેદથી ત્રણ પ્રકારે કહ્યો છે.

[**૫. સાંપ્રત-શબ્દનય**– આપણે સમજવું હોય કે અન્યને સમજાવવું હોય તો શબ્દોની જરૂર પડે છે. શબ્દો વિના વ્યવહાર ન ચાલે. શબ્દોથી થતા અર્થના બોધમાં શબ્દનયની પ્રધાનતા છે. શબ્દનય એટલે શબ્દને આશ્રયીને થતી અર્થવિચારણા. શબ્દનય લિંગ, કાળ, વચન વગેરેના ભેદથી અર્થભેદ માને છે. અર્થાત્ ભિન્ન ભિન્ન શબ્દ, લિંગ આદિનો અર્થ પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વીકારે છે.

લિંગભેદ– નર, નારી, કાળો, કાળી, કાળું, પ્યાલો, પ્યાલી, ઘડો, ઘડી, ચોપડો, ચોપડી વગેરે જુદા જુદા લિંગના જુદા જુદા અર્થો છે.

કાળભેદ– હતો, છે, હશે, રમ્યો, રમે છે, રમશે વગેરે જુદા જુદા કાળના જુદા જુદા અર્થો છે. ઇતિહાસલેખકને ભૂતકાળના અમદાવાદનું વર્ણન કરવું છે. આથી લેખકના કાળમાં અમદાવાદ હોવા છતાં લેખક 'અમદાવાદ હતું' એમ લખે છે. અહીં ભૂતકાળનો પ્રયોગ શબ્દનયની દૃષ્ટિએ છે. શબ્દનય કહે છે કે ભૂતકાળમાં જે અમદાવાદ નગર હતું અને અત્યારે જે છે તે બંને જુદા છે. ઇતિહાસલેખકે ભૂતકાળનો જ પ્રયોગ કરવો જોઇએ.

વચનભેદ– ગાય, ગાયો, માણસ, માણસો વગેરે જુદા જુદા વચનના જુદા જુદા અર્થ છે.

કારકભેદ– છોકરો, છોકરાને, છોકરાથી વગેરે કારકના ભેદથી અર્થભેદ થાય છે.

આ પ્રમાણે શબ્દનય લિંગ આદિના ભેદથી અર્થભેદ માને છે, પણ એક જ શબ્દના પર્યાયવાચી શબ્દોના ભેદથી અર્થભેદ નથી સ્વીકારતો. મનુષ્ય,

માણસ, મનુજ વગેરે શબ્દો જુદા જુદા હોવા છતાં એક જ શબ્દના પર્યાયવાચી શબ્દો હોવાથી તે સર્વ શબ્દોનો માનવ એવો એક જ અર્થ થશે.]

સાંપ્રત– આથી "નામ" ઇત્યાદિ થી સાંપ્રતનયનું લક્ષણ કહે છે- "નામાદિષુ" ઇતિ, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવમાં પ્રસિદ્ધપૂર્વકત્વાદ્ ઇતિ, પૂર્વે સંજ્ઞા-સંજ્ઞિ-સંબંધકાળે આ ઘટાદિ પદાર્થનો આ શબ્દ વાચક છે એમ જે જણાયો છે તે પ્રસિદ્ધપૂર્વ છે. આવી પ્રસિદ્ધપૂર્વ શબ્દથી ભાવરૂપ ઘટાદિ પદાર્થમાં આ ઘટ શબ્દનો જ અભિધેય(=વાચ્ય) છે એવો જે બોધ= અધ્યવસાય તે સાંપ્રતનય છે, અર્થાત્ નામાદિ રૂપ કોઇ પણ પદાર્થનું એવા શબ્દ દ્વારા કથન કરવું કે જેનો વાચ્ય-વાચક સંબંધ પૂર્વે જ્ઞાત થયેલો છે, તે સાંપ્રતનય છે.

[**તાત્પર્યાર્થ–** આપણે ઘડાની તરફ નજર કરતાં તુરત આ ઘટ છે એમ બોલીએ છીએ. આપણે કોઇને ઘડો લાવ કહીએ ત્યારે તે વ્યક્તિ ઘણી વસ્તુઓ પડી હોવા છતાં ઘડો જ લાવે છે. કારણ કે એને એ સમજ છે કે ઘટ શબ્દ અમુક આકારવાળી વસ્તુનો વાચક છે. આ રીતે વાચ્ય-વાચકના સંબંધથી થતા વ્યવહારનું કારણ સાંપ્રતનય છે.]

આ સાંપ્રતનય સામાન્યથી શબ્દનય જ છે. એથી નયો સાત જ છે. (આઠ નથી.)

બીજાઓ એક શબ્દ અનેક અર્થોનો વાચક છે એવો સ્વીકાર કરતા નથી. આથી સાંપ્રતનય શબ્દનયથી અલગ નય છે એમ કહે છે. કારણ કે હરિ શબ્દના સિંહ વગેરે અનેક અર્થ છે એમ બીજાઓ સ્વીકારતા નથી.

સમભિરૂઢનયનું સ્વરૂપ

સમભિરૂઢ– સમભિરૂઢના લક્ષણને કહે છે- "સત્સુ અર્થેષુ" ઇત્યાદિ, વિદ્યમાન=વર્તમાન પર્યાય પ્રાપ્ત ઘટ આદિ પદાર્થો કે જે પદાર્થો ઘટ, કુટ, કુંભ એ પ્રમાણે અનેક પ્રવૃત્તિનિમિત્તથી જણાય છે, તે ઘટાદિ પદાર્થોમાં શબ્દોનું સંક્રમણ ન થવું તે સમભિરૂઢનય, અર્થાત્ પોતાના પ્રવૃત્તિનિમિત્તને છોડીને અન્ય પ્રવૃત્તિનિમિત્ત પદાર્થમાં શબ્દનું ન જવું તે સમભિરૂઢનય.

જેમકે ઘટ એવા શબ્દનું વિદ્યમાન ચેષ્ટાત્મક ઘટને છોડીને અન્ય કુટ આદિ પદાર્થમાં અસંક્રમણનો અધ્યવસાય એ સમભિરૂઢનય છે. (શબ્દનય પર્યાયવાચી શબ્દોમાં અર્થભેદ ન માને. સમભિરૂઢનય પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ અર્થભેદ માને. કેમકે પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ દરેક શબ્દમાં પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન છે. તે આ પ્રમાણે-) ઘટનાદ્ (=ચેષ્ટા કરવાથી) ઘટઃ, કુટનાત્(=કુટવાથી) કુટઃ, કુમ્ભનાત્ (માટી ભરવાથી) કુમ્ભઃ - એ પ્રમાણે આ શબ્દો ઘટ-કુટ વગેરે શબ્દોની જેમ ભિન્નપ્રવૃત્તિ-નિમિત્તવાળા છે. આ પ્રમાણે ઘટ, કુટ, કુંભ એ શબ્દો પર્યાયવાચી નથી. ઇંદ્ર, શક્ર, પુરંદર આદિ શબ્દોમાં પણ ઇન્દન (ઐશ્વર્ય), શકન (સામર્થ્ય), પૂરદારણ (નગરને ભાંગવું) વગેરે ક્રિયાના ભેદથી પર્યાયવાચી શબ્દો નથી. અર્થાત્ પર્યાયવાચી શબ્દોનો એક અર્થ નથી.

[૬. **સમભિરૂઢનય–** આ નય એક જ પર્યાયવાચી વસ્તુનો શબ્દભેદે અર્થભેદ સ્વીકારે છે. શબ્દનય એક પર્યાયવાચી શબ્દોનો અર્થ એક જ માને છે. પણ સમભિરૂઢનય શબ્દભેદથી અર્થભેદ માને છે. તે કહે છે કે જો લિંગ આદિના ભેદથી અર્થનો ભેદ માનવામાં આવે તો વ્યુત્પત્તિભેદથી પણ અર્થનો ભેદ માનવો જોઈએ. દરેક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જુદી જુદી છે. માટે દરેક શબ્દનો અર્થ પણ જુદો જુદો છે. આથી નૃપ, ભૂપ, રાજા વગેરે દરેક શબ્દનો અર્થ પણ જુદો જુદો છે. જે માણસનું રક્ષણ કરે તે નૃપ, જે પૃથ્વીનું પાલન કરે તે ભૂપ, જે રાજચિહ્નોથી શોભે તે રાજા.

પ્રશ્ન– શું શબ્દનય શબ્દભેદથી અર્થભેદ સર્વથા નથી સ્વીકારતો ?

ઉત્તર– શબ્દનય શબ્દભેદથી અર્થભેદ સ્વીકારે પણ છે અને નથી પણ સ્વીકારતો. શબ્દનય એક પર્યાયવાચી શબ્દો સિવાયના શબ્દોમાં શબ્દભેદથી અર્થભેદ માને છે; જેમકે ચન્દ્ર, સૂર્ય, ઇન્દ્ર વગેરે શબ્દોના અર્થ જુદા જુદા છે. પણ એક પર્યાયવાચી શબ્દોમાં શબ્દભેદથી અર્થભેદ નથી માનતો. જ્યારે સમભિરૂઢનય એક પર્યાયવાચી શબ્દોમાં પણ શબ્દભેદથી અર્થભેદ માને છે. આ જ શબ્દનય અને સમભિરૂઢનયમાં વિશેષતા છે-તફાવત છે.]

એવંભૂતનયનું સ્વરૂપ

એવંભૂત– એવંભૂતનયનું લક્ષણ આ છે- "व्यञ्जनार्थयोरेवंभूतः" इति, વ્યંજન એટલે શબ્દ. અર્થ એટલે શબ્દથી અભિધેય. (જેમકે ઘટ એવો શબ્દ છે. એ ઘટ શબ્દથી અભિધેય ઘટ વસ્તુ અર્થ છે.) વ્યંજન અને અર્થ એ બેનો એવં એટલે એ પ્રમાણે. ભૂત એટલે થયેલો, અર્થાત્ વ્યંજન અને અર્થ એ બેનો એ પ્રમાણે થયેલો યથાર્થ(=સાચો અર્થ) એ એવંભૂત છે. એ પ્રમાણે=પર્યાયના અભાવવાળામાં વાચ્ય-વાચક સંબંધ હોય અને પ્રવૃત્તિનિમિત્તની સત્તામાં થયેલો જે યથાર્થ(=સાચો અર્થ) તે એવંભૂત છે. જેમકે, ઘટ શબ્દ કુટાર્થનો વાચક નથી, કેમકે ઘટ શબ્દમાં કૂટાર્થના પ્રવૃત્તિનિમિત્તનો અભાવ છે. એ પ્રમાણે ઘટ શબ્દ (જલાહરણાદિ) ચેષ્ટારહિત ઘટ અર્થનો વાચક પણ નથી. એથી જે જે પદાર્થ પણ તેની ક્રિયાથી(=જલાહરણાદિ ક્રિયાથી) રહિત છે=શબ્દાનુસાર પ્રવૃત્તિથી રહિત છે તે પદાર્થ (सः=) યથાર્થ નથી=ઘટશબ્દથી વાચ્ય નથી. કેમકે ઘટ શબ્દનો અર્થ જણાઇ રહ્યો નથી. આથી ઘટ જ્યારે સ્ત્રીના મસ્તકે રહેલો હોય, જલાદિ લાવવાની ક્રિયા કરતો હોય, ત્યારે જ ઘટ કહેવાય છે=ઘટવાચક પણ ઘટ શબ્દ ત્યારે જ (अस्य=) ઘટનો વાચક બને છે=તેને ઘટ કહે છે. આવા પ્રકારનો અધ્યવસાય એવંભૂતનય છે.

[**૭. એવંભૂતનય–** જે નય વસ્તુમાં જ્યારે શબ્દનો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે શબ્દથી તે વસ્તુને સંબોધે તે એવંભૂતનય. આ નય ગાયક તેને જ કહેશે કે જે વર્તમાનમાં ગાયન ગાતો હોય. ગાયક જ્યારે ગાયન સિવાયની ક્રિયા કરતો હોય ત્યારે તેને આ નય ગાયક નહિ કહે. રસોઇયો જ્યારે રસોઇ બનાવતો હોય ત્યારે જ તેને રસોઇયો કહેવાય. નૃપ માણસોનું રક્ષણ કરી રહ્યો હોય ત્યારે જ નૃપ કહેવાય. રાજા રાજચિહ્નોથી શોભી રહ્યો હોય ત્યારે જ રાજા કહેવાય.

આ પ્રમાણે આ નય ક્રિયાભેદથી=વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થના ભેદથી અર્થભેદ માને છે. જે શબ્દનો જે અર્થ હોય તે અર્થમાં તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિથી જે ક્રિયા જણાય તે ક્રિયા જ્યારે થતી હોય ત્યારે જ તે અર્થ માટે તે શબ્દનો પ્રયોગ કરવો જોઇએ એમ આ નય માને છે.]

કોઇ કહે છે કે આ વાક્યો નૈગમ વગેરે નયના લક્ષણ વાચક (નિગમેષુ येऽभिहिताः વગેરે) સૂત્રો છે, (ભાષ્ય નથી.) તે બરોબર નથી. કેમકે તેમના ઉપર કોઇ વૃત્તિ લખાયેલી નથી. આથી તે નય લક્ષણને જણાવનારા વાક્યો જ છે.

નયના અર્થનય-શબ્દનય એવા બે વિભાગ

નયોનું લક્ષણ કહ્યું. આ નયોમાં પહેલા ચાર નયો અર્થનયો છે. કેમકે તેમાં અર્થની પ્રધાનતા છે અને શબ્દો ગૌણ છે. બાકીના નયો શબ્દનયો છે. કેમકે તેમાં શબ્દની પ્રધાનતા છે અને અર્થ ગૌણ છે.

"अत्राह" ઇત્યાદિ, આ અવસરે યથોક્ત નયોનું સ્વરૂપ જેણે જાણ્યું છે એવો પ્રશ્નકાર કહે છે- આપે લક્ષણથી નૈગમાદિ નયો કહ્યા, અર્થાત્ આપે નૈગમાદિ નયોનું લક્ષણ કહ્યું, "तन्नया इति कः पदार्थः" इति, તે નયો શો પદાર્થ છે ? तन्नया(=ते च नयाश्चेति तन्नया) એ લૌકિકવચન છે. જેમકે, (स च राजा चेति तद्राजा) જેવી રીતે स च राजा चेति तद्राजा એવા વિગ્રહથી तद्राजा પ્રયોગ બન્યો, તે રીતે तन्नया પ્રયોગ બન્યો છે. તે રાજા કેવો છે ? અહીં નય શબ્દથી શબ્દનયોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે.

જ્યારે એમ કહેવામાં(=પૂછવામાં) આવે કે નય શબ્દનો પદાર્થ શો છે ? ત્યારે નયના પદાર્થનો બોધ થાય છે.

પ્રશ્ન– અહીં कोऽर्थः ? એમ ન કહેતાં પદ શબ્દને ઉમેરીને कः पदार्थः ? એમ કેમ કહ્યું ?

ઉત્તર– શબ્દના ગમ્ય અને વાચ્ય એમ બે પ્રકારના અર્થ છે. જેમકે ગુડ શબ્દનો વાચ્ય અર્થ ગોળ છે. મધુરતા વગેરે ગમ્યાર્થ છે. અહીં ગમ્યાર્થને દૂર કરીને વાચ્યાર્થનો સંગ્રહ કરવા માટે कः पदार्थः એમ કહ્યું છે. એથી कः पदार्थः એટલે વાચ્યાર્થ શો છે ? એવો અર્થ થાય. કારક અનેક હોવાથી નિશ્ચિત(=ચોક્કસ) અર્થ કયો લેવો એવો સંશય પ્રશ્નનું કારણ છે. આ પ્રમાણે પ્રશ્નકારે પ્રશ્ન કર્યો એટલે આચાર્યભગવંત

ઉત્તરને કહે છે- "तत्रोच्यते" इत्यादि नयाः प्रापकाः ઇત્યાદિથી કર્તા કારક અર્થ પ્રદર્શિત કરાય છે.

નયની વ્યાખ્યા અને નયના પર્યાયવાચી શબ્દોના અર્થ

નય– જે વસ્તુના અંશ તરફ લઈ જાય છે=દોરે છે, અર્થાત્ જે જીવાદિ પદાર્થોને સામાન્યાદિ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે તે નયો છે.

પ્રાપક– પ્રાપકા એવા પ્રયોગથી ની ધાતુના પ્રેરકપ્રયોગના અર્થને સૂચવે છે. સ્વને અભિમત યુક્તિથી તે તે અર્થને આત્મામાં પહોંચાડે છે તે પ્રાપક છે.

કારક– કારકાઃ ઇત્યાદિ પ્રયોગોથી તો નય ધાતુના અન્ય અર્થ પણ થાય છે એમ બતાવે છે. કેમકે ધાતુઓના અનેક અર્થો થાય છે. જે આત્મામાં તે તે જ્ઞાનને કરે, અર્થાત્ પૂર્વે નહિ થયેલા જ્ઞાનને આત્મામાં પ્રગટ કરે તે કારક છે.

સાધક– પોતાના(=પોતાને અભિમત) યોગવાળા (પ્રકૃતિ-પ્રત્યયના યોગથી થતા) તે તે અર્થને સિદ્ધ કરે તે સાધક.

નિર્વર્તક– પોતાના નિશ્ચિત અભિપ્રાયથી આત્માને તેવા અધ્યવસાયવાળો બનાવે તે નિર્વર્તક.

નિર્ભાસક– જે પોતપોતાના(=પોતપોતાને અભિમત) અંશને પ્રગટ કરે તે નિર્ભાસક.

ઉપલમ્ભક– જે તે તે સૂક્ષ્મ અર્થવિશેષોને જણાવે તે ઉપલંભક.

વ્યઞ્જક– જે પોતાના અભિપ્રાયથી વસ્તુને તે તે રીતે સ્પષ્ટ કરે તે વ્યંજક.

પ્રાપક વગેરે બધા શબ્દો એક અર્થવાળા છે. કથંચિત્ ભેદ હોવા છતાં આ બધા શબ્દો પર્યાયવાચી છે. સકમર્ક ધાતુઓનું કોઇ પ્રાપ્ય કર્મ હોવું જોઇએ. આથી કર્મને બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- પૂર્વે કહેલા જીવાદિ સાત પદાર્થોને જે સામાન્યાદિ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે તે નયો છે. નયો જીવાદિ પદાર્થોના ધર્મો જ થયા છતાં જીવાદિ પદાર્થોને જ સામાન્યાદિ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે.

આનાથી(=नयन्ति ઇત્યાદિ અર્થ દ્વારા) પારમાર્થિક નયને આશ્રયીને કર્તા અને ક્રિયાના કથંચિત્ ભેદને જણાવે છે. (સર્વથા ભેદ નથી.) અહીં ઘણું કહેવા જેવું હોવા છતાં ગ્રંથવિસ્તારના ભયથી કહેવાતું નથી.

"अत्राह" इति, નયશબ્દના અર્થનું નિરૂપણ કર્યે છતે પ્રશ્નકાર પ્રશ્ન પૂછે છે કે- શું આ નૈગમાદિ નયો તન્ત્રાંતરીય વાદીઓ છે કે સ્વતંત્ર જ ચોદકના પક્ષને ગ્રહણ કરનારા એવા બુદ્ધિભેદથી અયથાર્થ નિરૂપકો છે ?

तन्त्रान्तरीय– જેના વડે કે જેમાં અર્થો વિસ્તારાય તે તંત્ર=પ્રવચન. તેનાથી અન્ય કાપિલ (કપિલમુનિએ કહેલ) વગેરે તંત્રાંતર છે. તંત્રાંતરમાં થયેલા કે તંત્રાંતરમાં કુશલ તે તંત્રાંતરીય. તેઓ સ્વશાસ્ત્રથી સિદ્ધ થયેલા અર્થને કહેતા હોવાથી વાદીઓ કહેવાય છે.

चोदक– કઠિન કહ્યું હોય વગેરેમાં પ્રશ્નો કરે તે ચોદક.

આનું નિરાકરણ કરવા માટે કહે છે- "अत्रोच्यते" ઇત્યાદિ, ઉક્ત શંકાનું નિરાકરણ કરવામાં આવે છે- આ નયો તંત્રાંતરીય વાદીઓ નથી, કેમકે તંત્રાંતરીયો નયોનો વિષય નથી. કેમકે અવધારણ દોષ છે, અર્થાત્ એકાંતવાદી છે.

નયો વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપના ગ્રાહક છે. તથા સ્વતંત્ર જ ચોદકપક્ષગ્રાહી મતિભેદથી અયથાર્થનિરૂપકો પણ નથી. કેમકે અયથાર્થ નિરૂપકો સંબંધરહિત પ્રલાપ કરનારા છે. કિંતુ જીવાદિ અને ઘટાદિ જ્ઞેય પદાર્થના જ્ઞાનભેદો છે. અર્થાત્ આ નયો જિનપ્રવચનાનુસાર વસ્તુના યથાર્થ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરનારા છે.

વાચ્યને=જ્ઞેયને આશ્રયીને આ વિષયને દર્શાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- "तद्यथा" ઇત્યાદિ, તે આ પ્રમાણે–

નૈગમ– ઘટ એ પ્રમાણે બોલતાં નૈગમનય આ પ્રમાણે માને છે- કુંભાર આદિના પ્રયત્નથી ઉત્પન્ન કરેલ, જેના ઉપરના ભાગમાં ઓષ્ઠનો ભાગ કુંડલાકારે ગોળ છે, જેની ડોક લાંબી અને ગોળ સમાનપરિધિવાળી છે,

તથા જેનો નીચેનો ભાગ ગોળ છે, જે પાણી-દૂધ વગેરેને લાવવામાં અને ધારણ કરવામાં સમર્થ છે, અગ્નિપાકથી ઉત્પન્ન થનારા લાલરંગ આદિ ઉત્તરગુણોની પરિસમાપ્તિ થવાથી જે બની ગયો છે, એવા માટીના દ્રવ્યવિશેષને ઘટ કહે છે.

એ પ્રમાણે શુક્લ-પીત આદિ વિશેષ ધર્મથી યુક્ત કોઇ એક જ ઘટમાં, અથવા તેના જેવા સઘળા ઘટમાં, ભેદ વિના સામાન્યરૂપે "આ ઘટ છે" એવો બોધ એ નૈગમનય છે.

સંગ્રહ– એક ઘટમાં અથવા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવથી વિશિષ્ટ, વર્તમાનકાલીન, ભૂતકાલીન, ભવિષ્યકાલીન ઘણા ઘડાઓમાં "આ ઘટ છે" એવો સામાન્યરૂપે બોધ એ સંગ્રહનય છે. કારણ કે આમાં સામાન્યની પ્રધાનતા છે, અર્થાત્ સંગ્રહનય સામાન્યને પ્રધાન માને છે.

વ્યવહાર– એક, બે કે ઘણા, નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવરૂપ લૌકિક પરીક્ષકોથી ગ્રાહ્ય, ઉપચારગમ્ય અને યથાયોગ્ય સ્થૂલ અર્થવાળા તે જ ઘડાઓમાં "આ ઘટ છે" એવો જે બોધ તે વ્યવહારનય છે. કારણ કે આમાં વિશેષની પ્રધાનતા છે, અર્થાત્ વ્યવહારનય વિશેષને પ્રધાન માને છે.

લૌકિક– લોકમાં જે પ્રસિદ્ધ હોય તે લૌકિક, અર્થાત્ સાધારણ બુદ્ધિવાળા પુરુષો.

પરીક્ષકો– શાસ્ત્રથી થયેલી તીક્ષ્ણ બુદ્ધિવાળા પુરુષો.

ગ્રાહ્ય=ગ્રહણ કરવા યોગ્ય.

લૌકિકો અને પરીક્ષકો તેના જલાહરણ આદિ કાર્ય અંગે વિવાદથી રહિત છે.

ઉપચારગમ્ય– આ ઘડો સમુદ્ર છે(=સમુદ્ર જેવડો મોટો છે) એવા ઉપચારથી જાણી શકાય તેવા.

યથાયોગ્ય સ્થૂલ અર્થવાળા– સૂક્ષ્મ અને સામાન્યને દૂર કરીને યથાયોગ્ય સ્થૂલ અર્થવાળા.

ઋજુસૂત્ર– વર્તમાનકાળમાં જ વિદ્યમાન ઘડાઓમાં આ ઘટ છે એવો બોધ તે ઋજુસૂત્ર છે.

સાંપ્રત– વર્તમાનકાળમાં જ વિદ્યમાન અને પૂર્વપ્રસિદ્ધ એવા નામાદિમાંથી કોઇ એકના વાચક શબ્દોમાં તેવા પ્રકારની વસ્તુનો ઘટ એવો જે બોધ તે સાંપ્રતનય છે.

પૂર્વપ્રસિદ્ધ– જેમનો પ્રથમ સંકેત(=ઘટાદિ પદાર્થોના આ ઘટાદિ શબ્દો વાચક છે, ઘટાદિ શબ્દોના આ ઘટાદિ પદાર્થો વાચ્ય છે એમ વાચ્ય-વાચક રૂપ સંબંધ) પ્રસિદ્ધ છે તે પૂર્વપ્રસિદ્ધ છે.

નામાદિમાંથી કોઇ એકના વાચક– નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારના પદાર્થોમાંથી કોઇ એકના વાચક. જે શબ્દનો નામ પદાર્થ વાચ્ય છે તે શબ્દનો સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ પદાર્થ વાચ્ય નથી, આથી નામ ઘટ આદિના જે શબ્દો છે તેમાંથી કોઇ એક નામ, સ્થાપના આદિના વાચક.

આ સાંપ્રતનય સામાન્યરૂપે શબ્દનય જ છે.

સમભિરૂઢ– વર્તમાનકાળમાં વિદ્યમાન ઘટાદિ પદાર્થોના નામનું(=વાચક શબ્દનું) સંક્રમણ ન થવું=અન્યવાચ્યમાં પ્રવૃત્તિ ન થવી તે સમભિરૂઢ છે. ઘટાદિના પ્રકારથી કુટ ન કહેવાય, અર્થાત્ ઘટ શબ્દથી કુટ ન કહેવાય. (ઘટ શબ્દથી ઘટ જ કહેવાય.કુટ ન કહેવાય) કેમકે બંનેનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ભિન્ન છે. (ઘટનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ચેષ્ટા છે. કુટનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત કુટન છે.) અહીં અધ્યવસાયનો અર્થ જ્ઞાન છે. આમ છતાં જ્ઞાનના ઉત્પાદક નામને(=શબ્દને) પણ ઉપચારથી અધ્યવસાય કહેવાય. આથી અધ્યવસાયનો નામ(=શબ્દ) અર્થ કર્યો છે. અહીં જ દૃષ્ટાંતને કહે છે- વિતર્ક ધ્યાનની જેમ. વિતર્ક એટલે શ્રુત. શ્રુતની પ્રધાનતાવાળું ધ્યાન તે વિતર્ક ધ્યાન. આ શુક્લધ્યાનનું એકત્વવિતર્ક નામનું બીજું ધ્યાન સમજવું.

[પૃથક્ત્વ વિતર્ક સવિચાર નામનું પહેલું શુક્લધ્યાન પણ વિતર્ક પ્રધાન છે. છતાં તેનું ઉદાહરણ ન આપતાં બીજા શુક્લધ્યાનનું ઉદાહરણ આપ્યું

એનું કારણ એ છે કે- પહેલા ભેદમાં અર્થ-વ્યંજન-યોગની સંક્રાતિ છે. બીજા ભેદમાં સંક્રાતિ નથી. તે રીતે આ નય પણ સંક્રાંતિથી રહિત છે.]

એવંભૂત– સમભિરૂઢનયથી સ્વીકૃત ઘટાદિ પદાર્થોના જે વ્યંજન (=શબ્દ) અને અર્થ તે બેની અન્યોન્યની અપેક્ષાથી અર્થને ગ્રહણ કરવો તે એવંભૂતનય છે.

અન્યોન્યની અપેક્ષાથી– જેવો શબ્દ હોય તેવો જ અર્થ તે વસ્તુમાં ઘટતો હોય. જેવો અર્થ ઘટતો હોય તેવો જ શબ્દ હોય. આ પ્રમાણે થાય તો જ વાચ્ય-વાચકનો સંબંધ ઘટે, અન્યથા વાચ્ય-વાચક સંબંધ ન ઘટે. કેમકે પુષ્ટપ્રવૃત્તિનિમિત્તનો અભાવ છે. આવો અધ્યવસાય(=બોધ) તે એવંભૂતનય છે.

અહીં અધ્યવસાય(=બોધ) જ્ઞાનનય છે. કારણ કે તે સાક્ષાત્ શાસ્ત્રનો વિષય છે. જ્ઞાનનો જ્ઞેય અર્થનય છે. અર્થનો વાચક શબ્દ શબ્દનય છે. આ પ્રમાણે જાણવું.

નયવાદો વિરુદ્ધજ્ઞાન નથી

પૂર્વપક્ષ– "अत्राह" ઇત્યાદિ, પ્રશ્નકાર પોતાના અભિપ્રાયને વ્યક્ત કરે છે- ઉક્ત રીતે એક જ ઘટાદિ પદાર્થમાં વિજ્ઞાનનો ભેદ થાય છે. વિજ્ઞાનના ભેદથી વિરુદ્ધજ્ઞાનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. વિરુદ્ધજ્ઞાનનો પ્રસંગ વિચારણીય છે. વિરુદ્ધજ્ઞાનનો પ્રસંગ અનિષ્ટ છે. એક જ નિમિત્તથી અનેક જ્ઞાન ન થઇ શકે. જેમકે કૃષ્ણ વસ્તુમાં આ નીલ છે (આ શ્વેત છે) ઇત્યાદિ જ્ઞાન ન થઇ શકે.

ઉત્તરપક્ષ– આ પ્રમાણે પૂર્વપક્ષની આશંકા કરીને "अत्रोच्यते" ઇત્યાદિથી ઉત્તરપક્ષને કહે છે- અહીં વિરુદ્ધજ્ઞાન એકાંતે એક જ નિમિત્તથી(=એક જ વિષયના કારણે) નથી. આથી વિરુદ્ધજ્ઞાન સંગત જ છે, અસંગત નથી. જેમકે સઘળું જગત એક જ છે. અનેક અવયવસ્વરૂપ હોવા છતાં 'सत्' સામાન્યની અપેક્ષાએ સર્વ - એક જ

છે. સર્વ પદાર્થોમાં સત્તા સમાન રૂપે જોવામાં આવે છે, અર્થાત્ इदं सत् इदं सत् इदमपि सत् એમ આખું જગત્ सत् શબ્દથી વાચ્ય છે.

સર્વ જગત જીવરૂપ અને અજીવરૂપ એમ બે પ્રકારનું છે. કેમ કે બંને ભેદોની પ્રતીતિ થાય છે. જીવ-અજીવની પ્રતીતિ કેવળ सत्ની પ્રતીતિ નથી.

આખું વિશ્વ ત્રણ પ્રકારનું છે. દ્રવ્યરૂપ, ગુણરૂપ અને પર્યાયરૂપ. સંપૂર્ણ જગતનો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. જે ગુણ-પર્યાયોને અનુસરે=ગુણ પર્યાયો વિના ન રહે તે દ્રવ્ય. રૂપ વગેરે ગુણો છે. કપાલ વગેરે પર્યાયો છે. આવી પ્રતીતિ થાય છે. અહીં પણ નિમિત્ત ભિન્ન છે. આ પ્રમાણે ત્રણ ભેદોમાં સંપૂર્ણ વિશ્વનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વિશ્વ ચાર પ્રકારનું છે. કેમકે સંપૂર્ણ વિશ્વનો ચાર પ્રકારના દર્શનમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ચક્ષુદર્શન આદિ ચાર દર્શનોથી સંપૂર્ણ વિશ્વનું ગ્રહણ થઈ જાય છે. કેમકે વિશેષો પણ કથંચિત્ સામાન્યના ભેદ છે. (પુરુષો એ મનુષ્યરૂપ સામાન્યનો ભેદ છે.)

એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ વિશ્વ ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ અસ્તિકાયોની અપેક્ષાએ પાંચ પ્રકારનું છે. કેમકે સંપૂર્ણ જગતનો પાંચ અસ્તિકાયમાં સમાવેશ થઈ જાય છે.

એ પ્રમાણે સંપૂર્ણ જગત છ પ્રકારે છે. કેમકે સર્વનો છ દ્રવ્યોમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. ધર્માસ્તિકાય આદિ પાંચ અસ્તિકાય અને કાળ એમ છ દ્રવ્યો છે. કેમકે कालश्चेत्येके (=કેટલાક આચાર્યો કાળને પણ દ્રવ્ય તરીકે માને છે.) એવું સૂત્ર છે. અસ્તિકાયના પરિણામથી કાળદ્રવ્યનું પરિણામ પ્રદેશસંઘાત-દ્રવણરૂપ નિમિત્તભેદથી ભિન્ન છે. અસ્તિકાયમાં પ્રદેશોનો સંઘાત છે. કાળમાં તે નથી. અસ્તિકાયમાં (પુદ્ગલાસ્તિકાયની અપેક્ષાએ) અણુ આદિનું દ્રવણ=ગમનાગમન છે. કાળમાં તે નથી.

'यथा' ઇત્યાદિથી પ્રસ્તુત યોજનાને કહે છે- જેવી રીતે હમણાં જ કહેલા 'सत्' આદિ જ્ઞાન વિરુદ્ધજ્ઞાન નથી, કેમકે સંપૂર્ણ જગતની તે તે

ધર્મના ભેદથી સત્ આદિની જ તે રીતે પ્રતીતિ થાય છે. આ જ્ઞાનો એક આદિ સ્વરૂપથી થતા અન્ય અન્ય વિજ્ઞાનો છે. એ વિજ્ઞાનોનો અપલાપ કરી શકાય તેમ નથી. એ વિજ્ઞાનોનો અપલાપ કરવાથી અતિપ્રસંગ દોષ થાય. (જો આ જ્ઞાનો ખોટા છે તો અન્ય બધા જ્ઞાનો પણ ખોટા માનવા પડે.) એથી શૂન્યતાનો પ્રસંગ આવે. જેવી રીતે એક જ જગતને આશ્રયીને થતા આ જ્ઞાનો વિરુદ્ધ નથી, તેવી રીતે અનેક ધર્મસ્વરૂપ (એક જ) વસ્તુમાં ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી તે તે ધર્મના જ્ઞાનનું કારણ એવા નયવાદો વિરુદ્ધ નથી.

'किञ्चान्यद्' ઇત્યાદિથી અન્ય દૃષ્ટાંતને કહે છે- જેવી રીતે મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવળજ્ઞાન એ પાંચ જ્ઞાનોથી ધર્માસ્તિકાય આદિ અસ્તિકાયોમાંનો કોઇ એક પદાર્થ જ્ઞાનભેદથી ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે, કેમકે તે રીતે અનુભવથી સિદ્ધ થયેલું છે.

અહીં જ (જ્ઞાનભેદથી ભિન્ન ભિન્ન બોધ થવામાં) નિમિત્તને કહે છે- પર્યાયોના ભેદથી અને વિશુદ્ધિના ભેદથી એક જ પદાર્થ ભિન્ન ભિન્ન જણાય છે.

પર્યાયોના ભેદથી=વસ્તુના ભેદથી, અર્થાત્ વસ્તુના ધર્મોના ભેદથી (એક જ વસ્તુમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો હોવાથી એક જ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપવાળી થાય છે.)

વિશુદ્ધિના ભેદથી=ક્ષયોપશમાદિ રૂપ વિશુદ્ધિના ભેદથી.

પર્યાયોના ભેદથી અને વિશુદ્ધિના ભેદથી એક જ વસ્તુ ઉત્તરોત્તર પ્રકર્ષથી(=પ્રકૃષ્ટપણાથી) જણાય છે.

[તે આ પ્રમાણે- મતિજ્ઞાની વર્તમાનકાલીન મનુષ્ય પર્યાયને ચક્ષુ આદિ ઇન્દ્રિયથી સાક્ષાત્ જાણે છે. તેને જ શ્રુતજ્ઞાની આગમ-અનુમાનના સ્વભાવથી જાણે છે. તેને જ અવધિજ્ઞાની અતીન્દ્રિયજ્ઞાનથી જાણે છે. કોઇ સંજ્ઞી મનુષ્ય પર્યાય સંબંધી પ્રશ્નો પૂછે ત્યારે મનઃપર્યાયજ્ઞાની તેના

મનોગત દ્રવ્યોને જોઈને અનુમાનથી જ મનુષ્યના વિચારોને જાણે છે. કેવળી અત્યંત વિશુદ્ધ કેવળજ્ઞાનથી જાણે છે.]

જેમ તે જ્ઞાનો વિરુદ્ધજ્ઞાન સ્વરૂપ નથી, અર્થાત્ મિથ્યાજ્ઞાન આદિ સ્વરૂપ નથી, તેવી રીતે આ નયવાદો પણ વિરુદ્ધજ્ઞાન નથી. પહેલાં આ વિચાર્યું જ છે.

અથવા ઇત્યાદિથી અન્ય દૃષ્ટાંતને કહે છે- અથવા પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમ એ ચાર પ્રમાણોથી એક જ અગ્નિ વગેરે પદાર્થ (જુદી જુદી રીતે) જણાય છે. જેમકે નજીકમાં રહેલ એક માણસ અગ્નિને(=આગને) બળતા, પ્રકાશમાન, તૃણથી પ્રગટેલા ઇત્યાદિ સ્વરૂપે સાક્ષાત્ જુએ છે, દૂર રહેલો બીજો માણસ તે અગ્નિને ધૂમ રૂપ હેતુને જોઈને અનુમાનથી જાણે છે. મધ્યમાં (અગ્નિથી બહુ દૂર કે બહુ નજીક નહિ એવા સ્થાને) રહેલો ત્રીજો માણસ અગ્નિને ધૂમ રહિત અને સુવર્ણ પુંજ સમ પીતવર્ણની સમાનતાથી ઉપમાન પ્રમાણ દ્વારા જાણે છે. દૂર રહેલો ચોથો માણસ આપ્ત પુરુષના કથનથી અગ્નિના ચોક્કસ બોધ વિના સામાન્ય જ અગ્નિને(=આગને) જાણે છે.

આ પ્રમાણે એક જ પદાર્થ (ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે) જણાય છે.

પ્રશ્ન– બધાયને એક સરખું જ્ઞાન કેમ થતું નથી ?

ઉત્તર– પ્રમાણોનો પોતપોતાનો જ્ઞેયવિષય નિયત છે(=અમુક રીતે જ જ્ઞેય જાણી શકાય છે). આથી બધાને એક સરખું જ્ઞાન થતું નથી.

આનાથી પ્રમાણમાં સંપ્લવનો, એટલે કે એક બીજામાં સમાવેશ થઇ જવાનો નિષેધ કર્યો છે. કારણ કે દરેક પ્રમાણથી જ્ઞેયનો ભિન્ન-ભિન્ન રૂપે બોધ થાય છે એવો અનુભવ થાય છે.

તથા આનાથી વ્યધિકરણનો=ભિન્ન વિષયનો નિષેધ કર્યો છે, કારણ કે અગ્નિ આદિ એક જ વિષયમાં તે તે રીતે ભિન્ન જ્ઞાન થવાનો અનુભવ ઘટે છે.

[પ્રમાણના સંપ્લવના અને વ્યધિકરણના નિષેધથી એ વાત જણાવી કે એક જ સ્થાને રહેલ એક જ જ્ઞેયનો=વિષયનો વિવિધ પ્રમાણથી ભિન્ન ભિન્ન બોધ થાય છે.]

અગ્નિના આ (બળતો દેદીપ્યમાન વગેરે) જ્ઞાનો વિરુદ્ધ જ્ઞાનો નથી. કારણ કે તે સર્વ જ્ઞાનોથી તે રીતે પદાર્થનો બોધ થાય છે. એ અનુભવથી સિદ્ધ છે. તે રીતે નયવાદો પણ વિરુદ્ધ જ્ઞાનો નથી.

અહીં તાત્પર્યાર્થ આ છે- વસ્તુ એક સ્વરૂપવાળી અને અનેક સ્વરૂપવાળી છે. (જેમકે- બધા ઘડાઓ સામાન્યથી ઘટરૂપે એક છે, એક સ્વરૂપવાળા છે. વિશેષથી તો કાળો ઘડો, લાલ ઘડો, નાનો ઘડો, મોટો ઘડો એમ ઘડા અનેક સ્વરૂપવાળા છે.) એક સ્વરૂપવાળી અને અનેક સ્વરૂપવાળી વસ્તુમાં આ સઘળો વ્યવહાર (सनिबन्धनः) સકારણ છે, અર્થાત્ અપેક્ષાવાળો છે. જુદી જુદી અપેક્ષાએ જુદો જુદો વ્યવહાર થાય છે. (ઘટસામાન્યની અપેક્ષાએ આ બધા ઘડાઓ છે એવો વ્યવહાર થાય છે. ઘટવિશેષની અપેક્ષાએ આ ઘડો લાલ છે, આ ઘડો કાળો છે, આ ઘડો નાનો છે, આ ઘડો મોટો છે એવો વ્યવહાર થાય છે.) જો વસ્તુ એકાંતે એક સ્વરૂપવાળી જ હોય તો વ્યવહાર અકારણ બની જાય, અર્થાત્ અપેક્ષા વિનાનો થઈ જાય. આથી આવો વ્યવહાર(=સામાન્યની અપેક્ષાએ અને વિશેષની અપેક્ષાએ થતો વ્યવહાર) ત્યાગ કરવા યોગ્ય નથી જ. જો આવા વ્યવહારનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો પ્રત્યક્ષ આદિ જ્ઞાનોના અભેદનો પ્રસંગ આવે, અર્થાત્ બધા જ્ઞાનો એક સ્વરૂપ માનવાનો પ્રસંગ આવે અને એથી એકાંતે વ્યવહાર એક આલંબનવાળો બનવાનો પ્રસંગ આવે. તથા જો વ્યવહાર નિર્વિષય(=નિર્નિમિત્ત) એટલે નિમિત્ત વિના થતો હોય તો અતિપ્રસંગ આવે, અર્થાત્ ગમે તે કારણથી ગમે તે વ્યવહાર થાય.

વળી- જ્ઞાન પાંચ છે એવો સંખ્યા [1]આદિનો નિયમ ઘટી શકે નહિ. આ વિષયને બીજા સ્થળે વિસ્તારથી જણાવ્યો હોવાથી અમે અહીં વિસ્તારથી જણાવવાનો પ્રયત્ન કરતા નથી.

૧. આદિ શબ્દથી પ્રત્યક્ષપ્રમાણ, પરોક્ષપ્રમાણ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું.

પૂર્વાચાર્ય રચિત આર્યાઓથી નયોની વિચારણા

ઉપર્યુક્ત જ અર્થ પૂર્વાચાર્યોથી વિશેષ માન્ય કરાયો છે. એથી તેનો સંગ્રહ કરીને આર્યાઓથી બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે-

नैगमशब्दार्थानामेकानेकार्थनयगमापेक्षः ।
देशसमग्रग्राही व्यवहारी नैगमो ज्ञेयः ॥१॥

શબ્દાર્થ– નૈગમ એવા શબ્દોના અને અર્થોના એક-અનેક પદાર્થોના બોધના પ્રકારોની અપેક્ષા રાખનાર, તથા દેશ અને સમગ્રનો ગ્રાહક અને વ્યવહારી નૈગમનય જાણવો.

વિશેષાર્થ– નિગમ એટલે દેશ. તેમાં થયેલ નૈગમ. એક એટલે વિશેષ. કેમકે વિશેષ એક જ છે. અનેક એટલે સામાન્ય. કારણ કે સામાન્ય અનેકને આશ્રિત છે. વિશેષ અને સામાન્ય એ બે અર્થ છે. કારણ કે જે જણાય તે અર્થ. વિશેષ અને સામાન્ય જણાઈ રહ્યા છે માટે અર્થ(=પદાર્થ) છે. નૈગમ એટલે બોધનો(=જાણવાનો) પ્રકાર. દેશ એટલે વિશેષ. સમગ્ર એટલે સામાન્ય. તે બેને ગ્રહણ કરે તે દેશ-સમગ્રગ્રાહી.

ભાવાર્થ– તે તે દેશમાં બોલાતા શબ્દોને અને તેના અર્થોને તથા વિશેષને અને સામાન્યને જાણવાના પ્રકારોની જે અપેક્ષા રાખે તે નૈગમનય છે. પૂર્વાર્ધમાં કહેલા જ અર્થને પૂર્વાચાર્યના વચનપ્રયોગથી સ્મરણ કરતા ભાષ્યકાર કહે છે- તથા જે વિશેષ અને સામાન્યનો ગ્રાહક= આશ્રય કરનાર છે તે નૈગમનય છે. તથા જે પરસ્પર વિમુખ(=ભિન્ન) એવા સામાન્યથી અને વિશેષથી વ્યવહાર કરે છે તે નૈગમનય છે.

અહીં બે મુદ્દા છે. પહેલો મુદ્દો એ છે કે તે તે દેશમાં તે તે શબ્દનો જે જે અર્થ (અભિધેય) હોય તેને સ્વીકારે છે. તથા જે અર્થ(અભિધેય) માટે જે શબ્દ હોય તેને સ્વીકારે છે. જેમકે ગુજરાતમાં નવરો શબ્દનો આ માણસ નવરો(=કામ વિનાનો) છે એવો છે. મહારાષ્ટ્રવાસી નવરો શબ્દનો આ નવરો(=વર) છે એવો અર્થ માન્ય કરે છે. નૈગમનય બંને અર્થને માન્ય કરે છે.

અહીં બીજો મુદ્દો એ છે કે નૈગમનય સામાન્ય અને વિશેષ એ ઉભયને ગ્રહણ કરે છે. જેમકે રમેશ ભારતમાં રહે છે એવા વાક્યને નૈગમનય સત્ય કહે છે. રમેશ ગુજરાતમાં રહે છે એવા વાક્યને પણ નૈગમનય સત્ય માને છે. ભારત સામાન્યની અપેક્ષાએ ગુજરાત વિશેષ છે. (આર્યા-૧)

સંગ્રહનયની આર્યાને કહે છે–

यत्सङ्गृहीतवचनं सामान्ये देशतोऽथ च विशेषे ।
तत्सङ्ग्रहनयनियतं ज्ञानं विद्यान्नयविधिज्ञः ॥२॥

શબ્દાર્થ– જે જ્ઞાન સામાન્ય જ્ઞેયવાળું હોવાથી ગોત્વાદિરૂપ દેશથી અને વિભાગરૂપ વિશેષથી દૂર થઈને સત્તારૂપ સામાન્યમાં પ્રવર્તે છે તેને નયભેદોને જાણનારા વિદ્વાન પુરુષે સંગ્રહનય જાણવો.

સામાન્યનો ગોત્વાદિ દેશ હોવાથી અહીં ગોત્વાદિરૂપ દેશથી એમ કહ્યું છે.

સામાન્ય વિના વિશેષ ન હોય. સામાન્ય વિના વિશેષને માનવામાં સામાન્ય અસત્ત્વનો પ્રસંગ આવે.

(આથી આ નય સર્વવિશેષોનો એકરૂપે=સામાન્યરૂપે સંગ્રહ કરી લે છે.) (આર્યા-૨)

વ્યવહારનયની આર્યા આ છે–

समुदायव्यक्त्याकृतिसत्तासञ्ज्ञादिनिश्चयापेक्षम् ।
लोकोपचारनियतं व्यवहारं विस्तृतं विद्यात् ॥३॥

શબ્દાર્થ– જે નયસમુદાય, વ્યક્તિ, આકૃતિ, સત્તા અને સંજ્ઞા આદિના વિશેષની અપેક્ષાવાળો છે, લોકોપચારથી સિદ્ધ થયેલ છે, અને વિસ્તૃત છે તેને વ્યવહારનય જાણવો.

સમુદાય=સમૂહ, વ્યક્તિ=મનુષ્યત્વ, આકૃતિ=સંસ્થાન, સત્તા=મહા-સામાન્ય, સંજ્ઞા=નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ.

સમુદાય આદિ સમુદાયવાળા વિના ન હોય. સમુદાયવાળાઓનો સમુદાય સમુદાયવાળાઓથી ભિન્ન નથી. મનુષ્યત્વ મનુષ્યોથી ભિન્ન નથી.

આકૃતિ આકૃતિવાળાઓથી ભિન્ન નથી. સત્તા સત્ પદાર્થોથી ભિન્ન નથી. નામ વગેરે નામવાળા વગેરે વિના ન હોય. કારણ કે વિશેષની પ્રધાનતા છે.

લોકોપચાર– પર્વત બળે છે, પાત્ર ગળે છે, ઇત્યાદિ લોકોપચાર છે.

વિસ્તૃત– (વિશેષોનો અને) ઉપચરિત અર્થોનો આશ્રય હોવાથી વિશાળ છે. (આર્યા-૩)

ઋજુસૂત્રનયનો અને શબ્દનયનો સંગ્રહ કરવા માટે કહે છે–

साम्प्रतविषयग्राहकमृजुसूत्रनयं समासतो विद्यात् ।
विद्याद्यथार्थशब्दं विशेषितपदं तु शब्दनयम् ॥४॥

શબ્દાર્થ– વર્તમાનકાલીન જ્ઞેયને(=વિષયને) ગ્રહણ કરનાર નયને સંક્ષેપથી ઋજુસૂત્રનય જાણવો. यथार्थशब्दम् એ પદથી શબ્દનયના એવંભૂતનયને પ્રકાશિત કરેલો જણાય છે. કારણ કે સર્વનયોમાં એ વિશુદ્ધ છે. यथार्थशब्दम्=જેવો અર્થ હોય તેવો જ શબ્દ પ્રયોગ હોય, જેવો શબ્દપ્રયોગ હોય તેવો જ અર્થ ઘટતો હોય તો તે યથાર્થશબ્દ છે. જેમકે ઘટનો જલાહરણ આદિ અર્થ છે. એથી ઘટમાં જલાહરણ આદિ કાર્ય થતું હોય ત્યારે જ ઘટ શબ્દનો પ્રયોગ યથાર્થ છે.

સાંપ્રત અને સમભિરૂઢનો સંગ્રહ કરવા માટે કહે છે- વિશેષિતપદને શબ્દનય જાણવો.

પદ એટલે નામાદિ, અર્થાત્ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ. પ્રસિદ્ધ-પૂર્વકત્વાદ્ (૧-૩૫ સૂત્રમાં) ઇત્યાદિથી જેના નામાદિ વિશેષતાવાળા કરાયેલા છે તે શબ્દનય છે.

ભાવાર્થ– પૂર્વે સંજ્ઞા-સંજ્ઞી સંબંધકાળે આ ઘટાદિ પદાર્થનો આ ઘટાદિ શબ્દ વાચક છે એમ જે શબ્દ જણાયો છે તે શબ્દ પ્રસિદ્ધપૂર્વ છે. આવા પ્રસિદ્ધપૂર્વ શબ્દથી આ ઘટ શબ્દનો જ અભિધેય(=વાચ્ય) છે એવો જે ઘટાદિ પદાર્થનો બોધ તે સાંપ્રતનય છે, અર્થાત્ નામાદિ રૂપ કોઇ પણ પદાર્થનું એવા શબ્દદ્વારા કથન કરવું કે જેનો વાચ્ય-વાચક સંબંધ પૂર્વે જ્ઞાત થયેલો છે તે સાંપ્રતનય છે. (આર્યા-૪)

ઇતિ શબ્દ નયોના પુનઃ સ્મરણની સમાપ્તિનો સૂચક છે.

જીવાદિ ચારનો નયની દૃષ્ટિએ અર્થ

અહીં અન્ય પ્રશ્ન કરે છે- જીવ, નોજીવ, અજીવ, નોઅજીવ આવા કેવળ શુદ્ધપદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તો નૈગમાદિ નયોમાંથી કયા નયથી કયો અર્થ જણાય છે ? પહેલાં નયોની પ્રરૂપણા કેવળ અજીવ ઘટ પદાર્થને આશ્રયીને કરવામાં આવી છે. તેથી શંકા થાય છે કે જીવ, જીવના દેશ, સર્વપ્રતિષેધમાં નોજીવના, જીવના સર્વપ્રતિષેધમાં અજીવના અને દેશ-સર્વએ બે પ્રતિષેધથી યુક્ત નોઅજીવના વિષયમાં આ નયોની માન્યતા શી છે ?

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં આચાર્ય ઉત્તર કહે છે- "अत्रोच्यते" ઇત્યાદિ, ઉત્તરપક્ષ આ પ્રમાણે છે-

જીવ એવા શુદ્ધપદના ઉચ્ચારણથી દેશગ્રાહી નૈગમ, સંગ્રહ, વિશેષગ્રાહી વ્યવહાર, વર્તમાનગ્રાહી ઋજુસૂત્ર, સાંપ્રત અને સમભિરૂઢ, આ (એવંભૂત સિવાય) બધાય નયોવડે ભેગા થઈને નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, દેવ અને સિદ્ધિગતિ એ પાંચેય ગતિમાંથી નરકાદિ કોઈ એક ગતિમાં રહેલ જીવને આશ્રયીને "આ જીવ છે" એવો બોધ થાય છે. અભાવ કે અન્યભાવ જણાતો નથી.

પ્રશ્ન– શાથી ?

ઉત્તર– કારણ કે આ નૈગમાદિ નયો જીવને આશ્રયીને ઔપશમિકાદિ ભાવોથી યુક્ત પદાર્થને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા છે. આથી સિદ્ધિગતિમાં પણ ક્ષાયિકભાવ હોવાથી પાંચ ગતિનું ગ્રહણ કર્યું છે.

નોજીવ એવા શુદ્ધપદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તો (સર્વપ્રતિષેધમાં) ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવ દ્રવ્ય જણાય છે અથવા (દેશ પ્રતિષેધમાં) જીવના દેશ અને પ્રદેશ એ બે જણાય છે. શરીરનો મસ્તક આદિ વિભાગ દેશ છે. જેના બે વિભાગ ન થઈ શકે તેવો અંતિમ દેશ પ્રદેશ છે. કારણ કે નો શબ્દ સર્વનિષેધ અને દેશનિષેધને કહે છે.

અજીવ એવા શબ્દનું ઉચ્ચારણ કરવામાં ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવ દ્રવ્ય જ જણાય છે. કારણ કે અકાર સર્વપ્રતિષેધને કહે છે અથવા અકાર[1] પર્યુદાસનો આશ્રિત છે.

નોઅજીવ એવા શુદ્ધપદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં આવે તો જીવ જ જણાય છે, અભાવ કે અન્યભાવ જણાતો નથી. અથવા અજીવના દેશ અને પ્રદેશ એ બે જણાય છે. દેશ-પ્રદેશનો અર્થ પૂર્વવત્ સમજવો. નોકાર અને અકાર એ બંનેય સર્વપ્રતિષેધવાચક છે એવા અર્થમાં "બે નઞ્ પ્રસ્તુત અર્થને જણાવે છે" એ [2]ન્યાયથી નોઅજીવથી જીવ જ જણાય છે. [નો શબ્દ દેશપ્રતિષેધ વાચક છે એવા અર્થમાં અજીવના દેશ અને પ્રદેશ એ બે અર્થ છે.]

એવંભૂતની દૃષ્ટિએ જીવ આદિનો અર્થ

આ પ્રમાણે પ્રસ્તુત નયસંબંધી વક્તવ્યતાને કહીને એવંભૂતનયની વક્તવ્યતાને આશ્રયીને કહે છે- "एवंभूत" ઇત્યાદિ, એવંભૂતનયથી તો **'જીવ'** એવું ઉચ્ચારણ કરવામાં ભવમાં રહેલો સંસારી જીવ જણાય છે.

પ્રશ્ન– અહીં સિદ્ધિગતિનો ત્યાગ કેમ કરવામાં આવે છે ?

ઉત્તર– કારણ કે એવંભૂતનય ઔદયિકાદિ ભાવયુક્ત જીવને ઇચ્છે છે. આ નય શબ્દસંબંધી પ્રવૃત્તિનિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે. જે પદાર્થ જે શબ્દથી વાચ્ય હોય તે પદાર્થમાં તે શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત ઘટતું હોય તો જ તે પદાર્થ તે શબ્દથી વાચ્ય બની શકે. જીવ શબ્દનું પ્રવૃત્તિનિમિત્ત જીવ છે. જે જીવે તે જીવ. જીવ ધાતુનો અર્થ પ્રાણધારણ છે. ઇન્દ્રિય વગેરે (પાંચ ઇન્દ્રિય, ત્રણ યોગ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય એ દશ) પ્રાણો છે.

---

૧. पर्युदासः सदृग्ग्राही, प्रसज्यस्तु निषेधकृद् । નઞ્ના પર્યુદાસ અને પ્રસજ્ય એમ બે પ્રકાર છે. તેમાં પર્યુદાસનઞ્ સર્વથા નિષેધ ન કરે, કિંતુ સમાનને ગ્રહણ કરે. પ્રસજ્યનઞ્ સર્વથા નિષેધ કરે. અજીવ શબ્દમાં રહેલો નઞ્નો પ્રસજ્ય અર્થ કરવામાં આવે તો જીવનો સર્વથા અભાવ એવો અર્થ થાય, પર્યુદાસ અર્થ કરવામાં આવે તો જીવની સમાન અન્ય પદાર્થનું ગ્રહણ થાય. જીવ સમાન અન્ય પદાર્થ અજીવ છે. અહીં પહેલા પ્રસજ્યનઞ્ને આશ્રયીને અને પછી પર્યુદાસનઞ્ને આશ્રયીને અર્થ જણાવવામાં આવ્યો છે.

૨. द्वौ नञौ प्रकृतार्थं गमयतः એવો ન્યાય છે.

એથી જે ઇન્દ્રિય વગેરે પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. ઇન્દ્રિયાદિ રૂપ જીવન સિદ્ધમાં નથી. કારણ કે સિદ્ધમાં પ્રાણોનું કારણ કર્મો નથી. તેથી ભવસ્થ જ જીવ છે એવા પ્રકારનું [1]નિગમન(=ઉપસંહાર) છે.

નોજીવ એ પ્રમાણે ઉચ્ચારણ કરવામાં ધર્માસ્તિકાય આદિ અજીવ અથવા સિદ્ધ જીવ જણાય છે. અહીં નો શબ્દ સર્વપ્રતિષેધનો વાચક છે. કારણ કે એવંભૂતના મતથી દેશવાચકપણું સિદ્ધ થતું નથી. અર્થાત્ 'દેશ' જ સિદ્ધ થતો નથી. કારણ કે દેશી(=દેશવાળો) જ દેશરૂપ છે. જો દેશને દેશીથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો અત્યંત ભિન્ન અન્ય વસ્તુની જેમ દેશ દેશીનો ન કહેવાય. (જો દેશને દેશીથી અભિન્ન માનવામાં આવે તો તે દેશીરૂપ જ છે. દેશીથી ભિન્ન નથી.) એથી દેશ-દેશીનો (=આ દેશ છે અને આ તેનો દેશી છે એવો) સંબંધ ન ઘટે. છતાં જો સંબંધ માનવામાં આવે તો અનવસ્થાનો પ્રસંગ આવે, અર્થાત્ ગમે તેનો ગમે તેની સાથે સંબંધ થવાની આપત્તિ આવે. (માટે દેશીથી ભિન્ન કોઇ દેશ જેવી વસ્તુ ન હોવાથી નો શબ્દ સર્વપ્રતિષેધ વાચક છે.)

અજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં પરમાણુ આદિ અજીવદ્રવ્ય જ જણાય છે. કારણ કે અહીં અકાર સર્વપ્રતિષેધ વાચક છે.

નોઅજીવ એવા પદનું ઉચ્ચારણ કરવામાં સંસારમાં રહેલો જ જીવ જણાય છે. કારણ કે બે નિષેધ પ્રસ્તુત(=જીવ) અર્થને જણાવે છે.

પ્રશ્ન– દેશ-પ્રદેશ અર્થનો કેમ સ્વીકાર કર્યો નથી ?

ઉત્તર– એવંભૂતનય સંપૂર્ણ વસ્તુને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળો હોવાથી તેના મતે દેશ-પ્રદેશ (સ્થૂલ-સૂક્ષ્મ અવયવ) ગ્રહણ કરાતા નથી.

આ પ્રમાણે એકવચનથી ચાર વિકલ્પો બતાવ્યા. એ પ્રમાણે દ્વિવચન-બહુવચનથી પણ ચાર વિકલ્પો જાણવા એમ કહે છે- એ પ્રમાણે દ્વિવચન-બહુવચનના ઉચ્ચારણમાં પણ ચાર વિકલ્પો છે. તે આ પ્રમાણે- જીવૌ,

---

૧. ન્યાયના પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ, ઉપનય અને નિગમન એ પાંચ અંગો છે.

નોજીવૌ, અજીવૌ, નોઅજીવૌ, બહુવચનમાં પણ જીવાઃ, નોજીવાઃ, અજીવાઃ, નોઅજીવાઃ । એકવચન-દ્વિવચન-બહુવચનના ઉચ્ચારણમાં પણ નૈગમ વગેરે નયોની આ પ્રમાણે જ સ્વીકૃતિ સમજવી.

સર્વ(ગ્રાહી)સંગ્રહનયને આશ્રયીને કહે છે- સામાન્ય વસ્તુના ગ્રાહક સર્વસંગ્રહનયને એકવચન - દ્વિવચનના જીવ, નોજીવ ઇત્યાદિ વિકલ્પો ઇષ્ટ નથી. એના મતે આવી વસ્તુ નથી, અર્થાત્ જ્ઞાનનો વિષય બનતી નથી. કારણ કે આ નય જીવોની સંખ્યા અનંત હોવાથી બહુવચનને જ માને છે એમ જણાય છે. આ નય સત્ય અર્થનો ગ્રાહક હોવાથી એના મતે એકવચન-દ્વિવચનનો અર્થ જ નથી, અર્થાત્ એકવચન-દ્વિવચનના વિકલ્પો જ નથી. આ નય વિવિધ માન્યતાવાળો હોવાથી આમાં કોઇ વિરોધ નથી. સર્વસંગ્રહનયમાં દેશસંગ્રહવાળા વ્યવહારનય આદિથી આ (એકવચન-દ્વિવચનના વિકલ્પો નથી એ) વિશેષતા છે. આમાં (શેષ) ભાવના પૂર્વવત્ જ છે. (જેમકે જીવો એમ બહુવચનવાળા પદનું ઉચ્ચારણ કરતાં પાંચેય ગતિમાં રહેલા જીવો સમજાય છે વગેરે.)

"शेषास्तु" इत्यादि, બાકીના નૈગમ વગેરે નયો એક જીવ વગેરે પદાર્થમાં સામાન્ય રૂપ જાતિની અપેક્ષાએ બહુવચનને ઇચ્છે છે. કારણ કે જાતિ અનેકના આશ્રયવાળી છે, અર્થાત્ જાતિમાં અનેક જીવો રહેલા હોય છે. जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम् (પાણિની વ્યા. ૧-૨-૫૮) એ સૂત્રથી જાતિની અપેક્ષાએ બહુવચનનો પ્રયોગ થાય. ઘણાઓ હોય ત્યારે જાતિની અપેક્ષાએ જ એકવચનનો પ્રયોગ થાય.

सर्वाकारितग्राहिणः=બાકીના નયો બહુવચન વગેરે બધાય વચનોથી ઉચ્ચારણ કરાયેલા વિકલ્પોને ગ્રહણ કરવાના સ્વભાવવાળા છે.

इति શબ્દ એકવચન વગેરે વચનને આશ્રયીને નયમતના વર્ણનની સમાપ્તિનો સૂચક છે. "एवम्" ઇત્યાદિ, આ પ્રમાણે ધર્માસ્તિકાય આદિ સર્વ પદાર્થોમાં નયવાદથી અનુસરણ કરવું, અર્થાત્ નયવાદથી વિચારણા કરવી, એવી ભાષ્યકારની ભલામણ છે.

પ્રમાણને આશ્રયીને નયોની વિચારણા

આ પ્રમાણે પ્રમેય(=જ્ઞેય)ને આશ્રયીને નયોની વિચારણા કરી. હવે પ્રમાણને આશ્રયીને નયોની વિચારણા કરવા માટે પ્રશ્નકાર દ્વારા(=પ્રશ્નકારના મુખથી) કહે છે- "अत्राह" इत्यादि,

પ્રશ્ન– નૈગમાદિ કયો નય અજ્ઞાન સ્વરૂપ વિપર્યયથી સહિત મતિજ્ઞાન આદિ જ્ઞાનોમાંથી કયા જ્ઞાનોને સ્વીકારે છે ?

ઉત્તર– નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર એ ત્રણ નયો મતિજ્ઞાન આદિ પાંચ જ્ઞાન અને મતિ અજ્ઞાન આદિ ત્રણ વિપર્યય એમ આઠેયને સ્વીકારે છે.કારણ કે તે બધાય પદાર્થનો નિર્ણય કરે છે. ઋજુસૂત્રનય મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન સિવાય છનો સ્વીકાર કરે છે.

પ્રશ્ન– ઋજુસૂત્રનય મતિજ્ઞાન સહિત મતિઅજ્ઞાનને કેમ સ્વીકારતો નથી ?

ઉત્તર– મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન એ બંનેય શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનના ઉપકારક છે, અર્થાત્ મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન એ બે શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાનના કારણ છે. શ્રુતજ્ઞાન અને શ્રુતઅજ્ઞાન કાર્ય છે. આ નય ફળને=કાર્યને પ્રધાન માને છે, કારણને નહિ. આથી તે મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાનને સ્વીકારતો નથી.

શબ્દનય ભાવઅર્થનો અવલંબી છે. આથી તે શ્રુતજ્ઞાન અને કેવળજ્ઞાન એ બે જ્ઞાનને સ્વીકારે છે.

પ્રશ્ન– શબ્દનય મતિજ્ઞાન આદિ અન્ય જ્ઞાનોનો સ્વીકાર કેમ કરતો નથી ?

ઉત્તર– મતિ-અવધિ-મનઃપર્યાય એ ત્રણેયનો શ્રુત ઉપકારી છે. આ ત્રણ જ્ઞાન સ્વયં પોતાને જણાવવા માટે સમર્થ નથી. કેમકે મુંગા માણસ જેવા છે. શ્રુતથી જ એ ત્રણનું પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. માટે શ્રુત એ ત્રણનો ઉપકારી છે. ઉપકારી શ્રેષ્ઠ છે, અને ઉપકાર્ય જઘન્ય છે. આવો શબ્દનયનો અભિપ્રાય છે. કેવળજ્ઞાન તો (બધા જ્ઞાનોમાં) પ્રધાન છે.

બીજું કોઇ એના ઉપર ઉપકાર કરતું નથી. સ્વસામર્થ્યથી જ વચન-યોગને પ્રવર્તાવે છે, અર્થાત્ વચનદ્વારા સ્વ-પરને પ્રકાશિત કરે છે.

ત્રણ અજ્ઞાનને નહિ સ્વીકારવામાં કારણ કહે છે- પૃથ્વીકાય આદિ સર્વ જીવો સામાન્ય અને વિશેષને જાણવાના સ્વભાવવાળા છે. આથી આ નયના મતે કોઇ જીવ એકાંતે મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અજ્ઞાન નથી. કારણ કે તેમને સ્પર્શ આદિનો યથાર્થ બોધ થાય છે. આગમમાં પણ આ પ્રમાણે જ કહ્યું છે. કેમકે "બધાય જીવોને જ્ઞાનનો અનંતમો ભાગ સદા પ્રગટ (=આવરણરહિત) હોય છે." એવું શાસ્ત્રવચન છે. (નંદીસૂત્ર-૭૫) આવા શાસ્ત્રવચનથી સર્વજીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની છે.

तस्मादपि कारणाद्=શ્રુત ઉપકારી છે એટલા માત્રથી જ નહિ, કિંતુ સર્વજીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની છે એ કારણથી પણ શબ્દનય મતિ-અજ્ઞાન આદિને સ્વીકારતો નથી અને આ કારણથી(=સર્વ જીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની હોવાથી) પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-ઉપમાન-આગમના પ્રામાણ્યનો પણ સ્વીકાર થઇ જાય છે.

આનાથી(=શબ્દનય મતિઅજ્ઞાન આદિને સ્વીકારતો નથી ઇત્યાદિ કહેવાથી) प्रत्यक्षमन्यद् (૧-૧૨) સૂત્રમાં "નયવાદના ભેદથી જ [1]મતિ-શ્રુતના જે રીતે ભેદો ઉત્પન્ન થાય છે તે રીતે આગળ નય વિચારણામાં કહીશું" એમ જે કહ્યું હતું તે કહેવાઇ ગયેલું જાણવું.

આ પ્રમાણે સર્વજીવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને જ્ઞાની હોવાથી સર્વજીવોના બધા જ જ્ઞાનોનું પ્રામાણ્ય છે, અર્થાત્ બધા જ જ્ઞાનો પ્રમાણ રૂપ છે. કારણ કે બધાં જ જ્ઞાનો પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે.

હવે પ્રમાણનયની વિચારણા કર્યા પછી અધ્યાયના અર્થનો ઉપસંહાર કરતા ભાષ્યકાર કહે છે-

विज्ञायैकार्थपदान्यर्थपदानि च विधानमिष्टं च ।
विन्यस्य परिक्षेपान्नयैः परिक्ष्याणि तत्त्वानि ॥१॥

१. આથી જ श्रुतं मतिपूर्वं=શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક જ હોય એમ કહ્યું છે.

શબ્દાર્થ– અથવા પ્રમાણ-નયોમાં શંકા ન રહે એ માટે પ્રમાણ-નયો પૂર્વાચાર્યોને બહુમાન્ય છે એમ કારિકાઓથી બતાવતા ભાષ્યકાર કહે છે- અહીં કોઇ પૂર્વાચાર્ય કહે છે કે, એકાર્થપદોને, અર્થપદોને, વિધાનને, ઇષ્ટને અને શાસ્ત્રોક્તયુક્તિ વગેરેને જાણીને સર્વત્ર નામ આદિથી વિન્યાસ(=રચના) કરીને નયો વડે જીવાદિ સાત તત્ત્વોની વિચારણા કરવી જોઇએ.

એકાર્થ પદો=એક અર્થવાળા પર્યાયવાચી શબ્દો. જેમકે જીવ, પ્રાણી, જંતુ વગેરે.

અર્થપદો=નિરુક્તિથી થતા અર્થવાળા પદો. જેમકે જીવે તે જીવ, જેને પ્રાણો હોય તે પ્રાણી, જે ઉત્પન્ન થાય તે જંતુ વગેરે.

વિધાન– નામ-સ્થાપના વગેરે.

ઇષ્ટ– નિર્દેશ, સ્વામિત્વ વગેરે.

શાસ્ત્રોક્તયુક્તિ– જેમકે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એ બે પ્રકારના પ્રમાણમાં પહેલાં પરોક્ષપ્રમાણનું કથન પરોક્ષપૂર્વક જ પ્રત્યક્ષ હોય એમ જણાવવા માટે છે. ઇત્યાદિ શાસ્ત્રોક્ત યુક્તિઓ. (કારિકા-૧)

ज्ञानं सविपर्यासत्रयः श्रयन्त्यादितो नयाः सर्वम् ।
सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानं मिथ्यादृष्टेर्विपर्यासः ॥२॥

શબ્દાર્થ– પ્રારંભના નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર એ ત્રણ નયો વિભંગ સુધીના આઠ પ્રકારના જ્ઞાનને સ્વીકારે છે. સામાન્યથી સમ્યગ્દૃષ્ટિનું જ્ઞાન સમ્યગ્જ્ઞાન છે, મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન છે. કારણ કે મિથ્યાદૃષ્ટિને મિથ્યાત્વરૂપ ગ્રહનો વળગાડ લાગેલો હોય છે. (કારિકા-૨)

ऋजुसूत्रः षट् श्रयते मतेः श्रुतोपग्रहादनन्यत्वात् ।
श्रुतकेवले तु शब्दः श्रयते नाऽन्यच्छ्रुताङ्गत्वात् ॥३॥

શબ્દાર્થ– ઋજુસૂત્રનય મતિજ્ઞાન અને મતિઅજ્ઞાન સિવાય છ જ્ઞાનને સ્વીકારે છે. (પૂર્વે આ જ સૂત્રમાં ઋજુસૂત્રનયના વર્ણનમાં કહ્યું તેમ)

શ્રુતના ઉપકારક હોવાથી અને શ્રુતથી[૧] અભિન્ન હોવાથી આ નય મતિજ્ઞાન-મતિઅજ્ઞાનને સ્વીકારતો નથી.

શબ્દનય પૂર્વે(=શબ્દનયના વર્ણનમાં) કહેલ ન્યાયથી શ્રુતજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાનને સ્વીકારે છે. મતિજ્ઞાન આદિ અન્યને સ્વીકારતો નથી. કેમકે અન્ય જ્ઞાનો શ્રુતનું અંગ છે. અન્ય જ્ઞાનો શ્રુતનું અંગ છે એનું કારણ એ છે કે શ્રુત જ(=પૂર્વે શબ્દનયના વર્ણનમાં કહ્યું તેમ) અન્ય જ્ઞાનોમાં પ્રતિવિશિષ્ટ બલનું આધાન(=મહત્તાની પ્રસિદ્ધિ) કરે છે. (કારિકા-૩)

મિથ્યાદૃષ્ટ્યજ્ઞાને ન શ્રયતે નાસ્ય કશ્ચિદજ્ઞોઽસ્તિ ।
જ્ઞસ્વાભાવ્યાજ્જીવો મિથ્યાદૃષ્ટિર્ન ચાપ્યજ્ઞઃ ॥૪॥

શબ્દાર્થ– શબ્દનય મિથ્યાદૃષ્ટિને અને અજ્ઞાનને સ્વીકારતો નથી. કારણ કે શબ્દનયના મતે કોઇ જીવ અજ્ઞાની નથી. શાથી કોઇ જીવ અજ્ઞાની નથી એવા પ્રશ્નના ઉત્તરને કહે છે- જ્ઞસ્વાભાવ્યાત્ આનો અર્થ પૂર્વે પાંચ જ્ઞાનને આશ્રયીને કહેલા શબ્દનયના વર્ણનમાં કહ્યા મુજબ જાણવો. આથી કોઇ જીવ મિથ્યાદૃષ્ટિ કે અજ્ઞાની નથી, કિંતુ જીવ જ છે. ઇત્યાદિ. (કારિકા-૪)

ઇતિ નયવાદાશ્ચિત્રાઃ ક્વચિદ્વિરુદ્ધા ઇવાથ ચ વિશુદ્ધાઃ ।
લૌકિકવિષયાતીતાસ્તત્ત્વજ્ઞાનાર્થમધિગમ્યાઃ ॥૫॥

શબ્દાર્થ– આ પ્રમાણે નયવાદો નૈગમાદિ ભેદોથી વિવિધ પ્રકારના છે. ક્યાંક=સ્વરુચિથી ગ્રહણ કરેલા વસ્તુના અંશમાં જાણે વિરુદ્ધ હોય તેવા જણાય છે. જેમકે, વિશેષમાં સામાન્ય કેવી રીતે હોય ? સામાન્યમાં વિશેષ કેવી રીતે હોય ? ઇત્યાદિ જાણે વિરુદ્ધ હોય તેવા જણાય છે. આમ છતાં તે નયવાદો વિશુદ્ધ છે. કારણ કે વિશેષ અલગ ન થાય એ રીતે સામાન્યની સાથે સંકળાયેલા છે. એથી વિશેષ સામાન્ય વિના હોય જ નહિ. તે રીતે સામાન્ય અલગ ન થાય તે રીતે વિશેષની સાથે સંકળાયેલું છે. એથી સામાન્ય વિશેષ વિના રહે જ નહિ. આ વિષયની અન્ય સ્થળે

૧. જ્યાં શ્રુતજ્ઞાન હોય ત્યાં મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય એ દૃષ્ટિએ શ્રુતથી અભિન્ન છે. અથવા મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે. કારણ-કાર્ય કથંચિત્ અભિન્ન હોય છે એ દૃષ્ટિએ શ્રુતથી અભિન્ન છે.

વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. આ નયવાદો લૌકિકશાસ્ત્રોને ઓળંગી ગયેલા છે, અર્થાત્ વૈશેષિક આદિ લૌકિકશાસ્ત્રોમાં નયોનું વર્ણન નથી. વસ્તુના સત્સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે, અર્થાત્ સ્વ-પરદર્શનોના બોધ માટે, આ નયવાદો જાણવા જોઈએ. (કારિકા-૫) (૧-૩૫)

ભાવાનુવાદકારની પ્રશસ્તિ

આ પ્રમાણે પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજા વડે શરૂ કરાયેલી (અને છઠ્ઠા અધ્યાયના ૨૩મા સૂત્રમાં વિનયસમ્પન્નતા પદ સુધી પૂર્ણ કરાયેલી) પછી છઠ્ઠા અધ્યાય સુધી આચાર્ય શ્રી યશોભદ્રસૂરિ વડે પૂર્ણ કરાયેલી અને ત્યાર પછી(=સાતમા અધ્યાયથી બાકી રહેલી ટીકા) તેમના શિષ્ય વડે પૂર્ણ કરાયેલી તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રની **પ્રથમ અધ્યાય**ની ડુપ્ડુપિકા નામની ટીકાનો સિદ્ધાંત મહોદધિ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર પરમ ગીતાર્થ પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય હીરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર ગચ્છસ્થવિર પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય લલિતશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજાના પટ્ટાલંકાર પંચસૂત્ર, પંચવસ્તુ, પંચાશક, ધર્મબિંદુ, યોગબિંદુ, ઉપદેશપદ, ઉપદેશમાલા (પુષ્પમાલા), શ્રાદ્ધદિનકૃત્ય, વીતરાગસ્તોત્ર, શીલોપદેશમાલા, અષ્ટક પ્રકરણ, નવપદ પ્રકરણ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, શ્રાવકધર્મવિધિપ્રકરણ, ચૈત્યવંદન મહાભાષ્ય, યતિલક્ષણ સમુચ્ચય, ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય, સંબોધ પ્રકરણ, પ્રશમરતિ પ્રકરણ, શ્રાવક પ્રજ્ઞપ્તિ આદિ અનેક ગ્રંથોના ભાવાનુવાદકાર પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રાજશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજકૃત ગુર્જર (ગુજરાતી) ભાવાનુવાદ પૂર્ણ થયો.

૫૨મ પૂજ્ય આચાર્ય શ્રીમદ્ આનંદસાગરસૂરીશ્વરજી (સાગરાનંદ-સૂરિજી) મહારાજાએ લખેલો તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્રનો ઉપક્રમ અહીં લખવામાં આવે છે–

॥ श्रीहरिभद्रसूरिसूत्रितवृत्त्याऽलंकृतस्य सभाष्यतत्त्वार्थस्योपक्रमः ॥

शास्त्रमिदं तत्त्वार्थाधिगमाख्यं वर्त्तमानयुगीनानां दिगम्बराणां श्वेताम्बराणां चातितरां महनीयास्पदमिति न कोऽपि विसंवादः । अनेका वृत्तयोऽस्य द्वयेऽपि स्वस्वसम्प्रदायाचार्यकृताः सन्तीति मन्यन्ते, इयं च वृत्तिर्मुद्यमाणा भगवद्भिः श्रीहरिभद्रसूरिभिर्विहिता, नेयं मुद्रितपूर्वा न च सुलभेति मुद्रणमस्या अत्यावश्यकमेव, यतो न श्वेताम्बरसम्प्रदाये प्रचलन्तीषु वृत्तिषु न काऽपीतः प्रयत्नेति मुद्रणेऽस्याः प्रवृत्तिर्युक्ततामेति, दिगम्बरीया अपि वृत्तयो नातः प्राक्तनाः, न चात एव तासां विचारोऽत्र, किञ्च-इमे अनेकशः स्वोपज्ञं भाष्यमेवास्य वृत्तितयोल्लिखन्ति, भाष्यं भाष्यतया तत्कर्त्तारं च भाष्यकारकतया तु स्थाने स्थाने उल्लिखन्त्येव, परमेतस्माद्भाष्यात् न परं तदानीं विवरणमिति भाष्यवृत्त्युभयतयोल्लेखो भाष्यस्य नासम्भवी । यद्यपि श्रीहरिभद्रनामानोऽनेके सूरीशाः श्रीजैनशासनान्तरीक्षोद्योतिनोऽभूवन् परमिमे वृत्तिकर्त्तारः श्रीहरिभद्रसूरयश्चतुर्दशशतीं प्रकरणानां ये व्यधुस्त एवेत्यवसीयते, कारणानि च तत्रेमानि–

१. एतस्या वृत्तेः श्रीमद्भिर्हरिभद्राचार्यारब्धत्वेऽपि अर्धषडध्यायीं यावद्विवृत्तं तैः, अत एवार्धषडध्यायीं यावत् समुदायावयवार्थयोः पार्थक्यं, न परतः, तत्रापि विनयसंपन्नतेति सूत्रात् श्रीयशोभद्र-सूरिभिरुद्धर्त्तुमारब्धा, साऽपि दशमाध्यायांतक्षेत्रकालादिसूत्रात् प्राग्भागं यावदुद्धृता, शेषा च तेषां श्रीयशोभद्रसूरीणामन्तेवासिनोद्धृता, स्पष्टं चेदं तत्रत्यवृत्तिप्रान्तपाठेन, एवं च श्रीसिद्धसेनीयाया वृत्तेः प्राचीनेयं वृत्तिः, श्रीसिद्धसेनसूरिभ्यश्च प्राक्कालीना एत एव चतुर्दश(शत)-प्रकरणकाराः श्रीहरिभद्रसूरयः ।

૨. निर्देशादिसूत्रे श्रीमद्भिः सम्यक्त्वावरणीयतायाः ज्ञानावरणीयादीनां निरसनं कृतं श्रीसिद्धसेनैः स्वीकृतं तत्, तथा नारकायुषस्याश्रवे कुणिमाहारादीनां सङ्ग्रहः सूरिभिः स्वीकृतः श्रीसिद्धसेनैस्तु तन्निराकरणमकारि, ततः प्रकृताया वृत्तेः प्राचीनत्वं ।

३. विंशिकायां यथाऽऽस्तिक्यादीनां सम्यक्त्वलक्षणानां पश्चानुपूर्वीता व्याकृता तथाऽत्रापि तत्त्वार्थश्रद्धानसूत्रे ।

४. तिर्यग्लोकगतक्षेत्राणां परिध्यादिमानसूचकानां सूत्राणां केषाञ्चिदुभयैरपि कृत्रिमतोक्ताऽत्र, परं समानशब्दा सा,

५. अन्तरद्वीपकभाष्यस्य सर्वत्रकदुर्विदग्धविनाशिताऽपिचोभयसंमता

६. श्रीहरिभद्रसूरिसूत्रितमेव वीरं प्रणम्येति मङ्गलं श्रीदेवगुप्तसूरिभिः कारिकाव्याचिख्यासुभिः कृतं, सैव च व्याख्या श्रीसिद्धसेनसूरिभिः स्ववृत्तेरादौ संमतेति

७. अक्षरगमनिकामात्रफलत्वात् प्रस्तुतप्रारम्भस्येति बहुषु स्थानेषु यदुपलभ्यते तदेव च श्रीमद्भिर्विहिते आवश्यकविवरणादौ

८. श्रीमतां जिनेश्वराणां वरबोधिलाभता यथाऽष्टकप्रकरणे ललित-विस्तराख्यवृत्तौ च तथाऽत्रापि यः शुभकर्मासेवनेत्यार्याया विवरणे

९. बहुषु स्थानेषु विवेचितमन्यत्र निर्णीतमन्यत्रेत्याद्या अतिदेशा अनेका-गाधग्रन्थकर्तृतामेव वृत्तिकृतां सूचयन्ति

१०. द्वितीयाध्याये जीवभेदाधिकारे प्राभृतकारनाम्ना यद् गाथाद्वयमुद्धृतं तदधुनातनेषु ग्रन्थेष्वनुपलभ्यं न च स ग्रन्थोऽप्युपलब्धिविषय इति ।

तदेवं विविधहेतुभिरियं वृत्तिः श्रीभवविरहाङ्कैरेव श्रीहरिभद्रसूरिभिः सूत्रितेति निःशङ्कं । भाष्यमेतदीयं स्वोपज्ञमेव श्रीउमास्वातिवाचकवर्याणां, एतदपि निम्नोल्लिखितेभ्यो हेतुभ्यो निश्चीयते–

१. मोक्षमार्गकथनोपक्रमो भाष्ये, तदुपक्रमापेक्षं चेत् सूत्रं न स्यात् स्यात् सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रेण मोक्ष इति

૨. तत्त्वार्थाधिगमाख्यं ग्रन्थं वक्ष्यामीति, परमिदमेवेति, मोक्षमार्गं प्रवक्ष्यामीति च सूत्रभाष्ययोरेककर्तृकतां व्यनक्ति

૩. तत्त्वार्थेत्यभिधैव भाष्यकारेण सूचिता ।

૪. षट्पुरुषीस्वरूपताकथनपूर्वं मङ्गलं श्रीवीरनमस्काररूपं प्रयोजनादि च भाष्यकारैरेवाभाषि

૫. सङ्ग्रहस्याशक्यताप्रतिपादनमपि भाष्यकाराणां स्वोपज्ञत्वमेव भाष्यस्य भाषते, अन्यथा सङ्ग्रहकारस्य माहात्म्यमेव जेगीयेत

૬. पाठान्तरमर्थान्तरमाचार्यान्तरमतं यत्र कुत्रापि भाष्ये तदपि स्वोपज्ञता-मूलकं

૭. स्थाने स्थाने उक्तं भवतेत्युक्त्वा सूत्रोक्तिस्मारणं न स्वोपज्ञत्वमन्तरेण

૮. स्थाने स्थाने वक्ष्यामः उपदेक्ष्याम इति क्रियापदानामस्मदुपपदार्हाणां न तदन्तरा सत्ता

૯. जीवभव्येति सूत्रस्थमादिपदं विहायान्यवचस आलम्बनं व्याख्यातं तत्तदैव योग्यं

૧૦. यथोक्तेति सूत्रस्थं षड्विकल्पपदं यद्विकल्पविशदीकरणपूर्वकतया-ऽऽख्यातं तदपि भाष्यसूत्रयोरेककर्तृतायामेव जाघटीति

सत्स्वेवंविधेष्वनेकेषु कारणेषु यत् नग्नाटैः सूत्रस्य स्वीकारेऽपि भाष्यमनङ्गीकृत्यार्धजरतीयमनुक्रियते तत्र सामायिकपौषधादिविधिः पौषधातिचारेषु संस्तारस्तत्प्रमार्जनादेः दाने वस्त्रादेर्दानं आदाननिक्षेपसमितौ रजोहरणपात्रचीवरादीनां पीठफलकादीनां च ग्रह इत्यादि संयमोपकरण-सत्तासिद्धिरेवानुमीयते हेतुः, किञ्चान्यत्-भाष्यस्य स्वीकारे दशवैकालिको-त्तराध्ययनकल्पव्यवहारदशाश्रुतस्कन्धनिशीथऋषिभाषितादीनां स्वीकारोऽपि वर्त्तमानानामावश्यकः स्यात्, जिननामहेतुषु साधुवैयावृत्त्याधिकारे सङ्ग्रहोपग्रहानुग्रहकारित्वं यदुल्लिखितं तदपि न तेभ्यो रुच्यं, व्युत्सर्गतपसि बाह्योपधित्यागविवरणमपि न विवसनानां रुचिकरमिति न स्वीकृतं तैर्भाष्यं, वस्तुतस्तु सूत्रमेव तैः श्वेताम्बरीयमेव सदात्मसात् कृतं, नग्नाटीयं चेत् सूत्रं

स्यादेतत् न द्वादश देवलोकाः तदनुसारेणैव च न लेश्याप्रवीचारस्थितयोऽपि वर्णिता भवेयुः, किञ्च-एकादश जिने इति परीषहप्रकरणे सूत्रमपि न स्यात्, यद्यपि नग्नाटैर्नैत्यध्याहृत्य व्याख्यायते परं पुरः पश्चाद्विधिसूत्रेषु मध्ये निषेधसूत्रतया विना निषेधं व्याख्या विनाऽऽग्रहं न किमपि ध्वनयति, किञ्च-परीषहाणां द्वाविंशतेर्भावात् एकादशानां निषेधेऽपि ध्रौव्यमेकादशानामिति, अन्यच्च तत्त्वार्थसूत्रमेव नग्नाटानामाद्यं सूत्रं मतमूलं चैतत्, तत्र यदि जिने एकादशानां परीषहाणां निषेधः तर्हि बाढमुद्घोषणीयमेतद् यदुत एकादशपरीषहाणां सद्भावसाधकं श्वेताम्बरीयमेव शासनं शाश्वतं, यद्यपि दिग्वस्त्रैरात्मसात्कर्त्तुं परावर्त्तितानि सूत्राण्यनेकानि परं तत्परावर्त्तनं घृतं मुषित्वाऽऽतपस्थितस्य शिरोवेष्टने धारकस्य कृतिमनुकुरुते साक्षान्नवेति सूत्राणां परस्परं भेदं पर्यालोचकयतामिदं स्पष्टं, न च विस्तरभिया प्रदर्श्यते, भाष्यपुस्तकं वृत्तिकारद्वयवचनादेव प्रागनेकधा परावृत्तिमत् परं वृत्तिकरणादनु व्यस्थितं तत् तत्र वृत्तिप्रभाव एव, यद्यपि सम्बन्धकारिकासु देवगुप्त-सिद्धसेनीयवृत्त्योः अधिकं कारिकाद्वयं सङ्ग्रहाशक्यताऽधिकारे प्रकृतायां च वृत्तौ उत्पादव्ययेति सूत्रे भाष्यमधिकं तथापि अन्यः पाठः समानप्राय एव भाष्यस्येति सुस्थं सर्वं । मुद्रणं चास्या वृत्तेः पूर्वकालमेव चिकीर्षितं श्रीसिद्धसेनीयाया वृत्तेः परमन्यग्रन्थानां मुद्रणव्यापृतेरिदानीं यावन्नाभूत् तत्, प्रतयश्च नास्याः सुलभा इति यथामति विहितायामपि शुद्धौ नाशुद्धीनामसम्भव इति तच्छोधनेनोपकारविधाने सज्जना अभ्यर्थ्या एव । विषयस्त्वस्य यद्यपि प्रारम्भसूत्रे एव सूचितस्तथापि वृत्तेर्भाष्यस्य चानुक्रमं दृष्ट्वा स सुखेनावधारणीयः, अकारादिक्रमस्तु लघुतमग्रन्थत्वान्नास्यातीवोपयोगीत न तत्रादरः, यथायथमेनत् सवृत्तिकं सभाष्यमवबुध्य तदुक्तानुष्ठानेन सफलीकुर्वन्तु सज्जनाः श्रममेतदीयमित्यर्थयन्ते आनन्दसागराः ।

- वीरसंवत् २४६२ माघशुक्ला ६ घेटी

વિદ્વદ્વર્ય પરમ પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજ

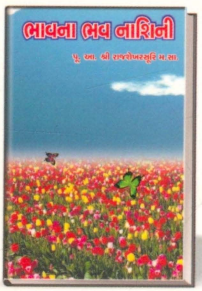

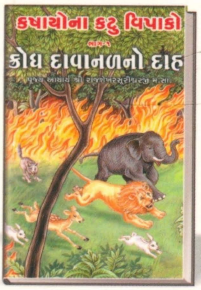

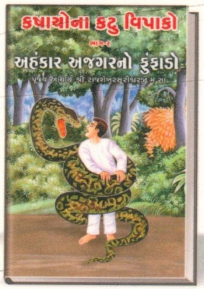

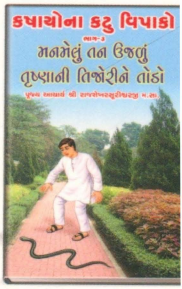

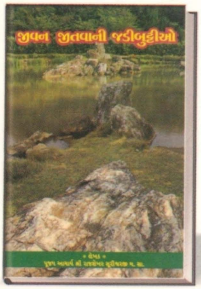

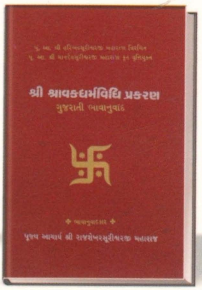

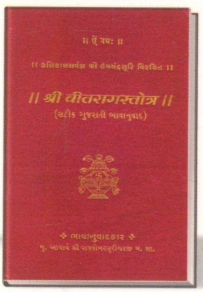

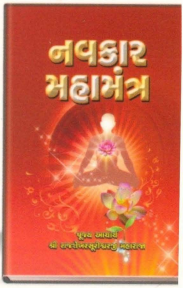

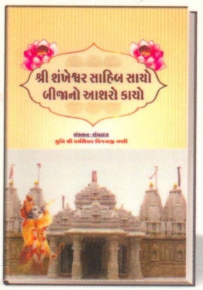

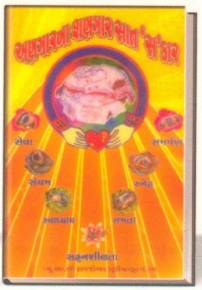

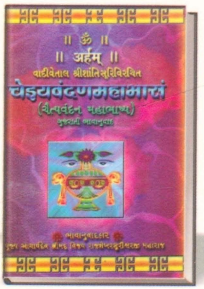

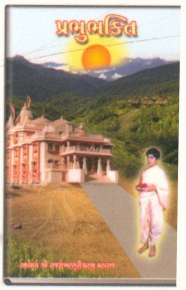

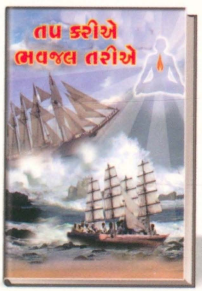

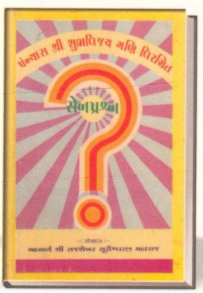

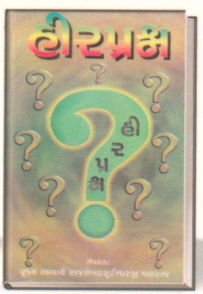

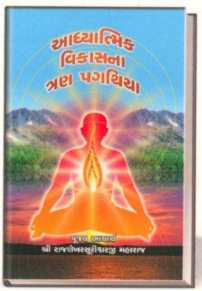

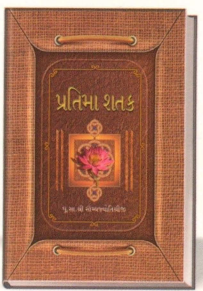

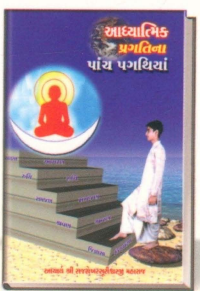

સ્વરજી મહારાજા આદિએ કરેલું સાહિત્ય સર્જન

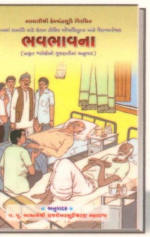

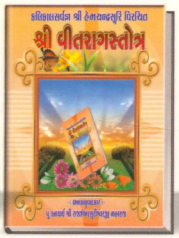

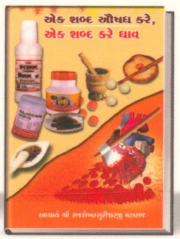

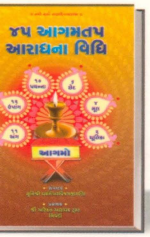

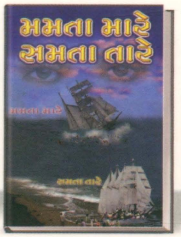

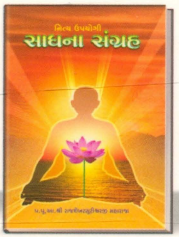

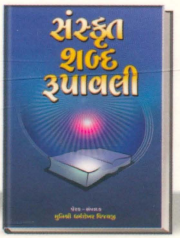

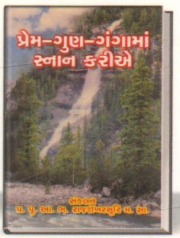

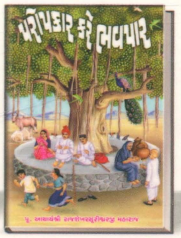

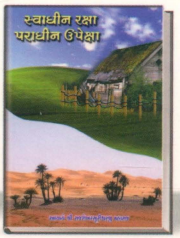

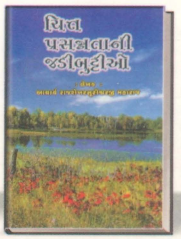

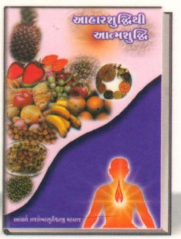

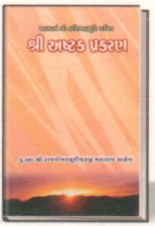

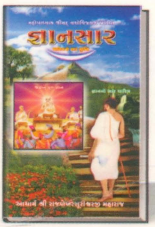

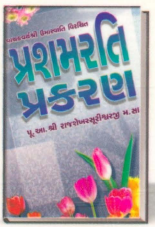

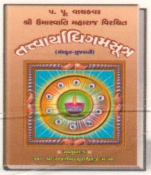

(બે ભાગ)

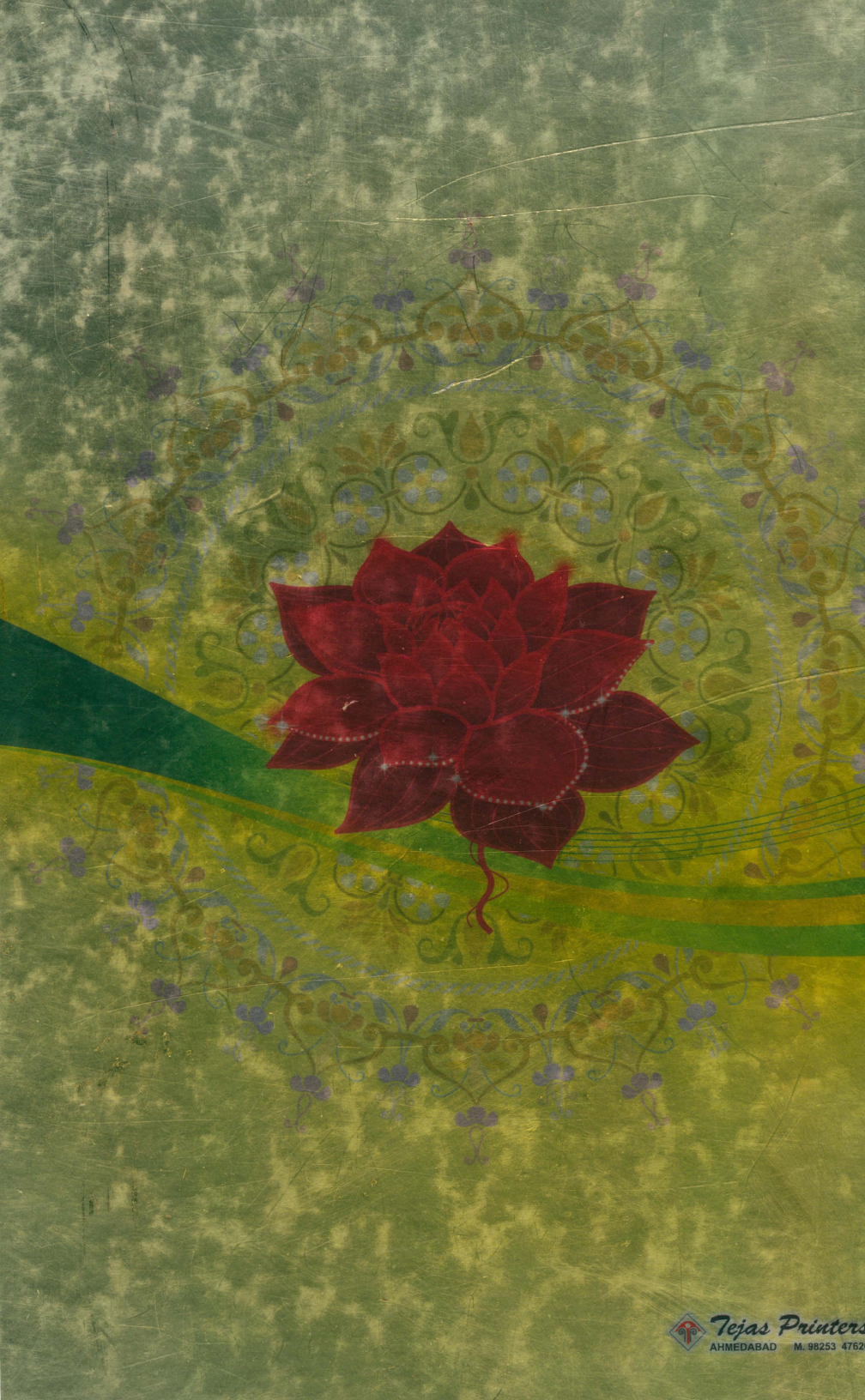

Tejas Printers
AHMEDABAD M. 98253 4762